

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMİ MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES

Interuniversity collection
of scientific articles

5/2018

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

**HUMANİTAR ELMLƏRİN
ÖYRƏNİLMƏSİNİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

Межвузовский сборник научных статей

**THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES**

Interuniversity collection of scientific articles

№5

2018

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 6 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125

Tel.: 596 21 44; 4970625

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2018

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **A.M.Məmmədli**
filol. e. d., prof. **A.Ə.Həsənov**
filol. e. d., prof. **T.H.Şükürbəyli**
filol. e. d., prof. **T.H.Məmmədova**
filol. e. d., prof. **F.Y.Veysəlli**
filol. e. d., prof. **İ.H.Həmidov**
filol. e. d., prof. **F.F.Cahangirov**
filol. e. d., dos. **N.Ş.Məmmədov**
filol. f. d., dos. **E.Ə.Şükürlü**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **A.N.Abbasov**
ped. e. d., prof. **O.M.Rəcəbov**
ped. e. d., prof. **F.N.İbrahimov**
ped. e. d., prof. **K.A.Məmmədov**
ped. e. d., prof. **İ.H.Cəbrayilov**
ped. f. d., dos. **O.Ə.Səmədov**
ped. f. d., dos. **Y.K.Alxasov**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **R.M.Novruzov**
filol. e. d., prof. **M.Q.Qocayev**
filol. e. d., prof. **Ş.H.Xəlilli**
filol. e. d., prof. **R.M.Qeybullayeva**
filol. e. d., prof. **N.T.Məmmədov**
filol. e. d., dos. **R.K.Rəsulov**
filol. f. d., dos. **İ.M.Carçiyeva**
filol. f. d., dos. **Ə.Ç.Ağamirzəyev**

İctimai elmlər

tarix e.d., prof. **M.C.Qasımlı**
fəlsəfə e.d., prof. **M.A.Əliyev**
fəlsəfə e.d., prof. **C.R.Məmmədov**
tarix e.d., prof. **F.F.İbrahimli**
tarix e.d., prof. **M.İ.Əmrahov**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **T.H.Cəfərov**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 5/2018. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 316 s.

Мәcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2018
© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2018

DİLÇİLİK - ЛИНГВИСТИКА

R.R.ABDULLAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
(Xırdalan şəh., H.Əliyev küç., 120)

DİLDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN KLASSİFİKASIYASI

Açar sözlər: frazeologizmlər, frazeoloji vahidlər, idiomlar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji məna

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологические единицы, идиомы, фразеологические соединения, фразеологический смысл

Key words: phraseologisms, phraseological units, idioms, phraseological combinations, phraseological meaning

Bildiyimiz kimi, hər bir dilin frazeoloji zənginliklərinin öyrənilməsi yerli və xarici dilçilərin zəngin əməyində öz geniş əksini tapmışdır. Müasir frazeologiyanın inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, məhdudiyyət prinsiplərinin, qeyri-frazeoloji tipə aid olan sabit söz birləşmələrində frazeoloji söz yığını prinsip məhdudiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur.

Frazeologiyanın yeni linqvistik qayda kimi təşəkkül tapması prosesi Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin frazeoloji tədqiqatında dərin və hərtərəfli surətdə öz əksini tapmışdır (1). Tədqiqatçılar arasında nəzərə çarpan fikir ayrılıqlarının olmasına baxmayaraq, frazeologiya elminin əsas problemləri müasir dövrdə dilçilərin kollektiv səyi nəticəsində yaranan obyektiv kriteriyalar əsasında həll oluna bilər.

Frazeoloji vahidlər mənasını yarımçıq və ya tam dəyişmiş sabit birləşmələrdir (3). Frazeoloji vahidlərin ümumi əlamətləri kimi daha çox “dilnin davamlılığı, semantik bütövlüüyü və ayırı-ayrı bitkin şəkllə salınması” göstərilir (14).

Frazeoloji vahidlərdə əksər hallarda komponentlərin yerdəyişməsi mümkün olmur; onlara müdaxilə edilə bilməz yəni tərkibinə əlavə sözlər qəbul etmirlər;

Frazeoloji vahidlər ümumiləşdirilmiş, tam, mənalı qismən onların tərkibindəki bədii mənadada işlənen komponentlərin semantikasını ilə bağlı olan birləşmələrdir. Elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, bunlar özlərində perifrastaları, yəni bir sözü əvəz edən bədii təsviri ifadələri əks etdirir:

dan. ilan çalmış kimi yerindən götürülmək //rennen wie ein vergifteter Affe // *разг. фам.* нестись как угорелый;

dan. ≈ özündən çıxmaq, cin atına minmək // sich wie ein wildgewordener Affe benehmen // *разг. неодобр.* бесноваться, безумствовать;

dan. zaraf. inəyə yəhər yaraşan kimi (yaraşır) //das paßt wie die Faust aufs Auge // *разг. фам.* что-л. совершенно не вяжется с чем-л.

Bəzi frazeoloji vahidlər öz ekspressivliyinə görə onların tərkibinə daxil edilən kalambur(cinas) və zarafatlara borcludurlar. Frazeoloji vahidlər nitqə xüsusi ifadəlilik və xalq-danışıq rəngarəngliyi verir:

xəbər ildirir kimi çaxdı (yayıldı) // die Nachricht schlug ein wie ein Blitz // это известие как громом поразило

j-d ist bekannt wie ein bunter Hund // кого-л. каждая собака знает // kob. ala itdən məşhurdur.

Frazeoloji birləşmələr mənaları onları təşkil edən komponentlərin semantikasını ilə əsaslandırılan sabit birləşmələrdir. Belə frazeologizmlərin komponentlərinin frazeoloji cəhətdən birləşən mənaları yalnız leksik mühitin ciddi surətdə müəyyənlişməsi şəraitində reallaşır.

Bir çox frazeoloji birləşmələr mühüm sintaksik xüsusiyyətlərə malikdirlər: özlərində söz birləşmələrini deyil, bütöv cümlələri əks etdirirlər:

at. söz. zaraf. Sən saydığını say, gör fəlak nə sayır // ≈erstens kommt es anders, und zweitens, als man denkt // razg. шутл. всё будет по-другому, не так, как думаешь

başına gələn başmaqçı olar// ≈ j-d hat Einfälle wie ein altes Haus // иметь уже печальный опыт.

Alimlərin frazeologiya haqqında fikir ayrılığı ənənəvi olaraq frazeologiyanın tərkibinə aid edilən dil vahidlərinin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə izah olunur.

Frazeologizmlərin ənənəvi təsnifatı zamanı bir çox idiomların ünsiyyət situasiyası ilə əlaqəsi nəzərə alınır.

Nə motiv, nə də təmiz struktur xarakteristikalar (idiomların idiom-cümlələrə, idiom-birləşmələrə və s. bölünməsi) idiomların nitqdəki funksional xüsusiyyətləri barədə dolğun məlumat vermir.

Digər tərəfdən, semantik parametrlərə görə bölünən “emosiyanın ifadə olunması”, “varlılıq-kasıblıq”, “həqiqət-yalan” və s. kimi idiom sinifləri nəzərdən keçirilmiş vahidlərin ünsiyyət situasiyası və ya situasiyanın praqmatik parametrləri ilə əlaqəsini nəzərə almır.

Beləliklə, idiomların daha vacib funksiyası – diskursiv funksiya – hələ də tədqiqatçıların nəzərindən kənar qalmışdır.

İdiomların diskursiv funksiyasının analizi frazeoloji vahidlərə məxsus fenomen anlayışını başa düşməyi tələb edir.

Frazeoloji anlayış fenomeni. Frazeologizmlərin təqdim olunan xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq A.B. Kunin frazeoloji anlayışı 3 əsas müxtəlifliyə ayırır: idiomatik, frazeomatik və idiofrazeomatik [3]. Terminoloji mənşəli frazeoloji vahidlər (əgər frazeoloji vahidlərlə yanaşı terminologiya sahəsində terminbirləşmə - prototip varsa) idiofrazeomatizm və ya idiomlar sinfinə aid edilir. İdiofrazeomatizm və idiomatizmlər üçün mənənin dəyişməsi xarakterikdir. Frazeoloji anlayış termini 1964-cü ildə bir-birindən asılı olmayaraq A.B. Kunin və V.L. Arxanqelsk tərəfindən təqdim edilmişdir. V.L. Arxanqelsk frazeoloji anlayışın xüsusi keyfiyyətə malik olması, leksik mənadan fərqlənməsi barədə və xüsusi linqvistik kateqoriyaya malik olması barədə tezis irəli sürmüşdür. Bu tezis bir çox frazeoloqlar tərəfindən qəbul edilmiş və frazeoloji anlayış problemlərinin dərinə və intensiv olaraq öyrənilməsinə təkan vermişdir.

V.V. Vinqradov məktəbinin frazeoloqlarının əksəriyyəti idiomların mənalarının müqayisə olunması və müstəqil söz birləşmələrinə əsaslanırlar. Belə yanaşma nəticəsində leksik-qrammatik tərkibinə görə uyğun gələn iki mənənin məzmunlu tərəfləri arasında – müstəqil söz birləşmələri və mənədəyişmə arasında fərq yaranır. Bu fərq mənə kimi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, məzmun planları əməliyyatları elə mənə məzmunları vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu mənələr idiom komponentləri və söz mənalarının, müstəqil söz birləşmələri komponentlərinin payına düşür, amma idiomların məzmun planlarının xüsusiyyətlərini müəyyənlişdirmək tamamilə bu komponentlərin manipulyasiyasından asılıdır.

Ekvivalentlik nəzəriyyəsinə əsasən, frazeoloji vahidlər leksik mənə kimi izah olunur, belə ki, ayrıca formalaşmadan əlavə onlar leksik-semantik baxımdan sözdən heç nə ilə fərqlənmirlər və ya bütün hallarda sözün leksik mənəsində analogi mənəyə malikdirlər (15).

Frazeoloji mənə tərəfdarları elə hesab edirlər ki, frazeologizmlərdə leksik mənənin qəbul edilməsi ifadə strukturunun öz əhəmiyyətini tamamilə itirməsinə aparır (3). Frazeoloji mənə sözün leksik mənəsindən predmetləri, hadisələri, bizi əhatə edən varlıqların xüsusiyyət-

lərini əks etdirmək özünəməxsusluğu və komponentlərinin tam frazeologizm mənası yaratmaqda iştirak edə bilmək xarakteri ilə fərqlənir.

Bu yolla Kunin və Arxangelski ilə razılaşıaraq frazeoloji mənanı “dilin semantik cəhətdən mürəkkəbləşmiş, ayrıca formalaşmış vahidləri ilə ifadə olunmuş və dəyişən söz birləşmələrinin yaranan struktur-semantik modelləri vasitəsilə əmələ gəlməyən informasiya invariantı kimi ayrıca qəbul etmək olar” (2)

Frazeoloji mənadəyişmə öz növbəsində frazeoloji nominasiya anlayışının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Nominasiya dedikdə, “proses və nəticə nəzərdə tutulur ki, bu zaman dil elementləri onların ifadə etdikləri obyektlərlə əlaqəli olur” (11). İkinci dərəcəli leksik nominasiya kimi V.Q.Qak və V.N. Teliya dildə artıq mövcud olan nominativ vasitələrin onlar üçün yeni ləhcə funksiyasında işlənməsini hesab edirlər. Onların fikrincə, dildə elə ikincidərəcəli adlar möhkəmlənir ki, onlar özlərində müəyyən dil sisteminə uyğun olan adları əks etdirir və dili çatışmayan vasitələrlə təmin edir” (12).

Frazeoloji vahidlər haqqında daim mübahisə yaradan bir sıra fikirlər və göstərilən dil faktları frazeologiyanın tədqiqində müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Demək olar ki, bu fikir və faktların əksəriyyətində hər hansı bir dilin materialları əsasında frazeologiyanın formalaşması və inkişafı, onun bədii ədəbiyyat materiallarına münasibəti, söz və frazeologiya, söz birləşməsi və frazeologiya, sabit söz birləşməsi və frazeologiya, frazeoloji vahid və idiom kimi bir sıra məsələlərdən tam bəhs olunmamışdır. Lakin tədqiqatçıların əksəriyyəti bu mübahisəli məqamlar haqqında müəyyən ümumiləşmiş fikirlər və mülahizələr irəli sürməklə kifayətlənmişdir. Bu baxımdan frazeologiya dilçiliyin aktual problemidir. Dilçiliyin başqa sahələri ilə məşğul olan tədqiqatçılar elə düşünür ki, frazeologiya kifayət qədər işlənilib, lakin bu heç də belə deyildir. Frazeologiya dilin dərin struktur qatları ilə bağlı olduğundan onun hələ toxunulmamış, əl dəyməmiş, necə deyirlər iz düşməmiş hələ çox aspektləri, cəhətləri var. Beləliklə, frazeologiyanın tədqiqinin vacibliyi dilçiləri belə bir qənaətə gətirmişdir ki, dilçiliyin bu sahəsi leksikologiyanın tərkib hissəsi deyil, xüsusi dilçilik fənlərində biri kimi nəzərdə tutulmalıdır və bu fikir son illər ərzində artıq hamı tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Alman dilinin öyrənilməsinə ölkəmizdə böyük diqqət yetirilir. Xarici dilin mükəmməl şəkildə öyrənilməsi, onun frazeologizmlərini bilmədən mümkün deyildir. Bildiyimiz kimi, alman dilini öyrənən şəxslər əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Frazeologizmləri bir çox hallarda ana dilimizə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır. Bəzi dünya, o cümlədən Azərbaycan tədqiqatçıları frazeologizmlərin bir dildən başqa bir dilə hərfi tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edirlər və bu sahədə müxtəlif fikir ayrılıqlarına gəlirlər.

Tərcüməçilər frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı mənanın düzgün tapılmasında çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar çox zaman hərfi tərcümə olunmayan frazeologizmlərin yalnız tərcüməsini verirlər.

Tədqiqatçılar frazeologizmlərin tərcümə problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər və müxtəlif tərcümə metodları təqdim etmişlər.

Biz tədqiqatçıların da əsas məqsədi alman frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını araşdırmaqdan və tərcümə prosesində ortaya çıxan problemlərə aydınlıq gətirib çözməkdən, dəqiq mənanı oxucuya bildirməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Просвещение, 1977.
2. Кунин А.В. О переводе английских фразеологизмов в англо-русском фразеологическом словаре. В кн.: Тетради переводчика. М., 1964, вып.2
3. Кунин А.В. фразеологические единицы и контекст. Иностр. яз . в школе, 1971, №5.

4. Kupper H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. Bd II. Ineue Ausdrucke von A.-Z.-Hamburg: Classen Verlag, 2000.
5. Reichert H.G. Urban und Human: (Gedanken über Lateinische Sprichwörter). Verb und erw. Aufl. - Hamburg: Schroder, 1998. 510s.
6. Klappenbach R. Feste Verbindungen in der deutschen Gegenwartssprache. Halle, 1971.
7. Бинович Э.Ф., Гришин Н.Н. Немецко-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1975. 656с.
8. Bayramov H.A. Müasir Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Xəbərləri. Bakı, 1960, Qurbanov Ç.M. Frazеoloji vahidlərin meyarı haqqında //ADPİ Elmi əsərləri. Bakı, 1974, №2,
9. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Ростов: Изд-во.Рост.ун-та., 1964.
10. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология: (На материале французского и русского языков). М.: Международные отношения, 1977.
11. Телия В.Н. Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость. В кн.: Принципы и методы семантических исследований. М., 1976.
12. Agricola E., Gorner H., Kufner R. Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. Leipzig, 1972.
13. Арнольд И.В. Эквивалентность как лингвистическое понятие. - Иностр. яз. в школе, 1976.
14. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л.: Наука, 1977.
15. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М.: Просвещение, 1978.

R.P.Абдуллаева

Классификации фразеологических единиц в языке

Резюме

Статья посвящена классификации фразеологических единиц. В большинстве случаев бывает невозможным изменение места компонентов фразеологических единиц. Часто приходится сталкиваться с трудностями перевода при передаче смысла фразеологических единиц. В статье также рассматривается мнение различных исследователей, изучающих данную проблему.

R.R.Abdullayeva

Classification of phraseological units in the language

Summary

The article deals with classification of phraseological units. In the phraseological units is most cases substitution of places of the components is not possible. During the translation of the phraseological units, difficulties in their correct translation are often met. In the article during the wrong translation of the phraseological units which are impossible to give word by word translation, some problems have been noted. Different views of the investigators directed to liquidate the problems, linked with translation and general information on the methods of translation are introduced.

Rəyçi: dos. V.Ərəbov

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

K.A.ALIRZAYEVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**DİLDƏ FONEM VƏ MORFEM SƏVİYYƏLƏRİNİN
QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ DAİR***Açar sözlər: fonem, morfem, variant, suprasegment, fonem əvəzlənməsi**Ключевые слова: фонема, морфема, вариант, супrasegmentный, чередование фонем**Key words: phoneme, morpheme, variant, suprasegmental, phoneme alternations*

Dünyada elə bir canlı dil yoxdur ki, səslə formada olmasın. Fonetika dil səslərinin müxtəlif mövqələrdə olması, onların danışıda reallaşması xüsusiyyətlərinin bir-birinə təsirini, dil daşıyıcılarının səsləri paradiqmatik və sintaqmatik eyniləşdirməsi qaydalarını, vurğu və intonasianın cümlələrin qurulmasında rolunu və funksiyasını, bütün dil vahidlərinin sistem əlaqələrini, dilin yazılı və şifahi formaları arasında münasibətləri, habelə dilöyrənmədə interferensiyadan qaçmaq və rəvan tələffüz vərdişlərinin aşılınması sahəsində konkret vəzifələri müəyyənləşdirir və elmi tövsiyyələr verir (8, s.149).

Ümumiyyətlə, bəşər dillərində elə bir səs yoxdur ki, o hansısa bir fonemin təmsilçisi olmasın. Fonem variantsız və səssiz, səs isə variantsız və fonemsiz mümkün deyildir. Ona görə də sıfır fonem anlayışı qəbul edilə bilməz (8, s.255). Variantlar fonemlərin təmsilçiləridir. Hər hansı bir variant konkret bir fonemin bu və ya digər əhatədə və mövqedə təzahürü kimi norma ilə nizamlanır.

Fonemlərarası fonetik əlaqələr iki nöqteyi-nəzərdən xarakterizə oluna bilər: 1) fonem qarşılaşmalarını birləşdirən və ayıran fonetik əlamətə görə, 2) dildə mövcud olan bu və ya digər oppozisiyalara münasibətə görə. Birinci nöqteyi-nəzərə görə birmənalı və çoxmənalı oppozisiyalar, ikinci nöqteyi-nəzərə görə isə tipik və təcrid olunmuş oppozisiyalar fərqləndirilir (4, s.75).

Qeyd etmək lazımdır ki, dil sistemi səviyyəsində fonemlər, norma səviyyəsində fonemlərin variantları, danışq səviyyəsində isə cüzi də olsa akustik və artikulyator baxımından fərqlənən səslərlə qarşılaşmalarda və ya oppozisiyalarda iştirak edirlər. Bu qarşılaşma həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik planda baş verir (8, s.254). Paradiqmatik planda eyni bir mövqedə işlənə bilən vahidlər fərqləndirici funksiya yetirir. Məsələn: *dost – tost*. Bu sözlərin fərqlənməsi /d/ və /t/ fonemlərinə, daha doğrusu, onların cingiltlilik – karlılıq əlamətlərinə əsaslanır. /d/ və /t/ samitləri sintaqmatik baxımdan da bir-birini əvəzləyir. Onların bir söz daxilində yanaşı gəlməsi qeyri-mümkündür, lakin cümlə daxilində yanaşı gələrkən bir-birinə qovuşaraq bir samit kimi artikulyasiya edilir. Məsələn: *Rast deyəndə sən yadıma düşürsən*.

Fonemlər dilin fonetik quruluşunun ən kiçik vahidləridir. Onlar dilin mənalı vahidlərinin (söz, morfem) qarşılaşdırılmasına və fərqlənməsinə xidmət edir (1, s.135). Variantlar isə fonemlərin təmsilçiləridir. Hər hansı bir variant konkret bir fonemin bu və ya digər əhatədə və ya mövqedə təzahürü kimi norma ilə nizamlanır. Variantlar aşağıdakı kimi təsnif olunur.

1. Xüsusi variantlar mövqedən asılı olmadan fonem əvəzlənməsi kimi yeni söz və formalar yarada bilirlər.

Məsələn, ləl fonemi III şəxsin təkinin göstəricisi kimi ayrılıqda bir sözü, eləcə də bir cümləni ifadə edə bilər, ləl fonemi kökündə qalın saitlər olan isimlərin və isimləşmiş sözlərin yönlük hal forması və feili bağlama şəkilçisi kimi (*adam+a, odun+a*), lül fonemi kökündə lül və löl olan sözlərin təsirlik hal göstəricisi və III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi kimi (*lüzüm-*

üzüm+ül, |køk|–|køk+ül|),|ul fonemi kökündə lol və lul saıtləri olan sözlərin təsirlik hal və II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi kimi (luzun|= |luzə+n |, |getməkl|= |gedir|) çıxış edir.

2. Fonetik variantlar kombinator və mövqe ilə bağlı olan variantlara bölünür.

a) Kombinator variantlarda fonem qonşu səsin təsiri ilə artikulyasiyasını dəyişir. İngilis dilində assimilyasiya, akomodasiya hadisələrini misal göstərmək olar. Məsələn, ingilis dilində yuvaq samitləri dişarası samitlərin təsiri ilə diş samitlərinə çevrilirlər.*Ten-tenth, all the students, width.* [t, d, k, s] samitləri qoşadodaq [w] samiti qarşısında dodaqlanır. Məsələn: *twenty, dwell.* Partlayışın itməsi ilə bağlı olan variantlar da kombinator variantlara aid edilir. Məsələn: *blackboard, hotdog* (2, s.57).

Dodaq saıtlərindən əvvəldə gələn samitlər dodaqlanır. Məsələn: |k+ | o, u, ö, ü|.

Söz sonunda, bəzən də söz daxilində saıtlərin dodaqlanması əlaməti itir, başqa sözlə delabilizasiya baş verir. Məsələn: *oldu|–|oldil |götrdül|–|götirdil.*

Hər bir dilin onun fonem tərkibini yazıda ifadə edən özünəməxsus əlifbası və qrafem sistemi vardır. Səslər keyfiyyətinə görə fiziki, bioloji və fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslərə bölünür. Fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səsləridir, məsələn, göy gurultusu, küləyin vıyılması .

Bioloji proseslərin təsirindən yaranan səslərə inəyin böyürtüsünü, cücülərin səslərini misal göstərmək olar. Fizioloji – akustik proseslərin təsirindən yaranan səslər insanların nitq zamanı tələffüz etdiyi səslərdir.

Hər bir dil səsinin özünəməxsus artikulyasiya məxrəci olduğundan öyrənilən dilin nitq səslərinin düzgün tələffüz olunması üçün onların tələffüz məxrəcinin öyrənilməsi düzgün tələffüz normaları üçün vacibdir.

Sözün qrafem fonem tərkibi eyni və fərqli ola bilər. Hərflərlə fonemlər bir-birinə uyğun gələ və gəlməyə də bilər. Məsələn, *through* [θru:] sözündə yeddi hərf, üç fonem və üç qrafem vardır. Sözdə hər bir fonem müvafiq qrafemlə əks olunursa, belə yazıya fonetik və ya fone-moqrafik yazı deyilir (6, s.85).

Bu halda hər bir dil səsinə (fonemi) yazıda ona müvafiq olan hərflə (qrafemlə) göstərmək heç bir çətinlik törətmir. İngilis əlifbasındakı hərflərlə bu dildəki fonemlərin bir-birinə uyğunluğu eyni deyildir.

Eyni bir fonemin müxtəlif fonetik kontekstdə akustik cəhətdən müxtəlif səslənməsi həmin fonemin variantlarının yaranmasına səbəb olur. Hər bir variant konkret fonetik mövqedə, kontekstdə vacib olan müəyyən fonemi təmsil edir. Fonemin variantı həmin fonemin təbii şəraitdə realizasiyanı əks etdirir. Məsələn, [setl] sözündə [l] foneminin tutqun variantı tələffüz olunur. Sözdə mənə fərqi yaratmayan belə səslər fonemin variantları və ya allofonlar adlanır.

Dil inkişaf etdikcə onun fonetik quruluşu da inkişaf edir, dəyişikliyə məruz qalır. Dilin fonetik quruluşunda baş verən bu dəyişiklik səs variantlarının yaranmasına səbəb olur. Variantlar artikulyator–akustik cəhətdən bir-birinə oxşar olsalar da, onların biri digərinin yerində işləmə bilmir. Hər bir fonem öz variantlarında - onların fiziki varlığı olan səslərdə təzahür edir. Bu, fonemlərin variantlarının bir-birini tamamlama distribusiyası adlanır.

b) Mövqe ilə bağlı olan variantlar dilin orfoepik normalarına, ənənəyə görə yalnız müəyyən mövqələrdə işlənilir. Məsələn, ingilis dilində [l] foneminin yumşaq variantı ədəbi ingilis tələffüzündə [j] samiti və saıtlər qarşısında işlənilir. Məsələn: *blue, like, look, illuminate, ill-used, illumine* (8, s.58).

Mövqe ilə bağlı olan variantlarda saıt və samitlər xüsusi akustik çalarlara malik olur.

a) Söz sonunda və vurğulu saıtlərdən əvvəl kipləşən partlayışlı samitlər nəfəsli tələffüz olunur. Məsələn: *|tətik|–|tütək|.*

b) Söz sonunda sonantlar karlaşır. Məsələn: *|kall|, |nar|, |qar|.*

c) Saıtlər vurğulu hecalarda tam keyfiyyətdə çıxış edirlər. Samitlər bu mövqedə kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişir. Məsələn: *|badam|–|bədən|.*

ç) Vurğusuz hecalarda saitlər güclü reduksiyaya uğrayır. Məsələn: |gü|* ms* ndi|
|öz*m*z* nk* lər|.

d) Alınma sözlərdə vurğudan əvvəlki hecada sait uzun tələffüz olunur. Məsələn:
|a.dil|, |e.lan|, |sö.lə|.

e) Sözüün birinci hecasındakı və ya kökündəki ilk sait dodaq və damaq ahənginə görə
sözə qoşulan digər sait və samiti müvafiq ahəngdə kökləyir və həmahənglik yaradır.

Məsələn: |ata+ lar+ dan|, |kətə+lər +dən|.

İ.A.Bodem de Kurtene morfoloji müqayisədən istifadə edərək fonetik qarşılaşmaları müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O, fonem anlayışını iki mühüm hissəyə bölür: Antropofonik əlamətlərin sadəcə umumiləşməsi və morfemin hərəkəti tərkib hissəsi kimi məlum morfoloji əlamət kimi umumiləşdirir (8, s.282). Beləliklə, Boduen de Kurtene fonemi bir tərəfdən morfoloji-etimoloji vahid kimi, digər tərəfdən isə səs tipi kimi başa düşür. Onun fikrincə, fonem sözüün məlum fonetik hissəsinin umumiləşmiş antropofonik xüsusiyyətlərinin məcmusudur. O, bir dil daxilində korrelyativ, müxtəlif dillər daxilində isə korresponent əlaqələrin müəyyənləşməsi zamanı bölünür. Başqa sözlə, fonem fonetik hissələrin müqayisəsi baxımından fonetik bütövdür. Antropofonik baxımdan bölünməyən fonem, morfoloji baxımdan bölünməyən isə morfemdir (8, s.283).

Morfem maksimum bir neçə fonemdən ibarət ola bilər. Dildə bir dəfə işlənən morfoloji vahidə morf, kiçik dəyişikliyə uğramaqla işlənən və daha artıq formaya malik olanlara isə allomorflar və ya variantlar deyilir. Müxtəlif cür səslənib eyni funksiya daşıyan morflar olduğu kimi, eyni cür səslənib müxtəlif funksiya yerinə yetirən morflar da vardır. Birinciyə ingilis dilindəki cəm şəkilçisini misal göstərmək olar. Cəm şəkilçisi fişiltılı və affrikatlardan sonra /iz/ kimi, bütün digər cingiltili samitlərdən sonra /z/ kimi, kar samitlərdən sonra isə /s/ kimi işlənir. Məsələn: / glasses /, /roses /, /pens/, /boys/, /books/ (7, s.198).

Boduen de Kurtene dildə üzvlənmənin iki növünü antropofonik və ya fonetik, morfoloji üzvlənmənin prinsipini müəyyənləşdirir. Birinci üzvlənmədə söhbət eşidilən danışmaq aktının məna daşımayan vahidlərə (antropofonik-fraza, söz, heca və səs, ikincidə bütöv rəbitəli nitq mənalı vahidlərə, mənalı cümlələrə, sözlərə, morfoloji hecalara və ya morfemlərə, morfemlər də fonemlərə bölünür. İngilis dilçisi J.R.Firsin fikrincə, ingilis dilində 4 fonoloji vahid vardır: ton qrupu, ayaq, heca və fonem. J.R.Firs qeyd edir ki, fonem dilin fonologiyasında ən kiçik seqment vahiddir (3, s.121-138).

İngilis alimi C.Layons əlamətli (nişanlı) və əlamətsiz (nişansız) anlayışları həm fonoloji, həm də morfoloji səviyyədə belə nümayiş etdirir:

fonoloji	morfoloji
b =p	b = bɔɪz
d=t	deɪ =deɪz
g=k	bɜ:d=bɜ:dz və s

Fonoloji səviyyədə cingiltillilik əlamətin əsası kimi götürülsə, |b| |d| |g| əlamətli nişanlı, |p| |t| |k| isə əlamətsiz nişansız, morfoloji səviyyədə isə cəmlik əsas kimi götürülsə, |bɜ:d+z|, |deɪ+z|, |bɔɪ+z| əlamətli, təkdəki isimlər əlamətsizlik amili kimi götürülür (5, s.538).

Fonoloji səviyyə iki cür vahidlərlə təmsil olunur: seqment və supraseqment. Fonoloji səviyyədə seqment vahidlər taksonomik fonologiyada üzvlənmə və eyniləşdirmə əməliyyatları ilə qruplar və ya vahidlər şəklində müəyyənləşdirilir. Onlar mücərrədlik səviyyəsində daha kiçik hissələrə bölünməyən dil vahididir (8, s.399).

Fonem dilin fonoloji səviyyəsinin müstəqil vahidirsə, onun sistemdə yeri və funksiyası da dəyişməz qalmalıdır. Ona görə də bu mövqedə sadəcə olaraq fonem əvəzlənməsindən söhbət gedə bilər, yəni bir fonemin başqa fonemə keçməsi mümkündür.

Araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir tərəfdən fonem öz variantları ilə üst-üstə düşür, digər tərəfdən isə müxtəlif fonemin variantları heç vaxt kəsişmir. Fonem

səviyyəsində əvəzlənmə morfem əvəzlənməsinə deyil, allomorfem əvəzlənməsinə xidmət edir. Tonun əvəzlənməsi isə morfem əvəzlənməsinə aпарır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988.
2. Babayev S.M. English phonology. Baku: Nurlan, 2004.
3. Firth J.R. Sound and Prosodies. Papers in linguistics. Oxford, 1969.
4. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979.
5. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. М., 2004.
6. Yadigar F.Y. Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı: Maarif, 1997.
7. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil, 2007.
8. Veysəlli F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika. I cild. Bakı, 2014.

К.А.Алирзаева

О взаимных отношениях между фонемными и морфемными уровнями в языке

Резюме

В статье рассматривается отношение фонемных и морфемных уровней в языке. В статье сделана попытка изучения связи между фонемами и морфемами, с одной стороны, и их отношения к фонетике, в пределах основных, типичных, комбинаторных, позиционных вариантов фонем; фонемно-графемных отношений, а также фона, аллофона, фонемы и морфа, алломорфа, морфемы, с другой.

K.A. Alirzayeva

On Mutual Relation Between Phoneme and Morpheme Levels in the Language

Summary

The article deals with the relation of phoneme and morpheme levels in the language. In the article an attempt is made to study the relations between phonemes and morphemes, on the one hand, and their relations to phonetics, in the terms of principal, typical, combinative, positional variants of a phoneme; phoneme-grapheme relations, as well as phone, allophone, phoneme and morph, allomorph, morpheme, on the other hand.

*Rəyçilər: f.f.d. C.M.Babayev, prof. F.H.Zeynalov
ADU-nun ingilis dilinin fonetikasi kafedrası
(27.11.2017-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №03)).*

Redaksiyaya daxil olub: 24.09.2018

D.ƏLİYEVƏ*e-mail: durdana@mail.ru***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİNDƏ ADLARIN ÜSLUBİ MÖVQEYİ (toponim, hidronim və ktematonimlər əsasında)

*Açar sözlər: türk dili, atalar sözləri, toponim, hidronim.**Ключевые слова: тюркский язык, пословицы, топонимы, гидронимы.**Key words: Türkic language, proverbs, toponimy, hydronyms.*

Dil öz vahidlərinin tərkibində dildən xaric məlumatı toplamaq, saxlamaq və dil daşıyıcılarına ötürmək xüsusiyyətinə malikdir, bütün bunlarla yanaşı, o müxtəlif nəsillər arasında əlaqələndirici vəzifəsini yerinə yetirərək kollektiv təcrübənin qoruyucusuna çevrilir. Bu düşünmə tərzinin ən yaxşı ifadəçiləri isə atalar sözləri və deyimlərdir. Onlar milli mentalitetin representatorları kimi etnomədəni təfəkkürün konseptual strukturunun ifadə vasitələridirlər. Bunun digər bir səbəbi isə atalar sözlərinin mədəniyyət baxımından əhəmiyyətli olan məlumatı nəsillərdən-nəsillərə ötürə bilmələri deyil, daha çox onların etnomədəniyyəti daha qabarıq əks etdirən və qiymətləndirən janr xüsusiyyətləri əsasında formalaşan funksional statuslarının olmasıdır. Bütün türk dillərinə məxsus atalar sözü və məsəllər çox zəngin leksik tərkibə malikdirlər ki, bu leksik tərkibin araşdırılması onlara məxsus ənənəvi dünyanın dil mənzərəsinin, dil və tarixi mədəni evolyusiyasının öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, atalar sözü və məsəllər öz məzmunlarında sözlərdə möhürlənmiş xalqın milli mədəniyyəti ilə bağlı ekstralingvistik məlumatı qoruyub saxlaya bilirlər. Atalar sözü və məsəllərin leksik tərkibi bu gün formalaşmayıb, bu illərin, tarixi hadisələrin, milli-mədəniyyətin inkişafının izləridir. Onomastik vahid atalar sözlərinin tərkibində işlənməklə onun məzmununu daha da zənginləşdirir, qədim adət və ənənələrin, məişətin, inancların, xalqın dünyagörüşünün, mədəniyyətinin, tarixinin, ölkənin sosial xüsusiyyətlərinin qoruyucusuna və ifadəçisinə çevrilir. Frazonomastik vahidlərin lingvistik tədqiqi atalar sözü və məsəllərin tərkibində nəzərdə tutulmuş mənanın yaranmasında onomastik vahidin rolunun müəyyənləşdirilməsinə, adın təqdim etdiyi məlumatın təsvirinə əsaslanır. Bütün bu söyləmələr mövzunun araşdırılmasının nə dərəcədə aktual olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Atalar sözü və məsəllərin tərkibinə düşən onomastik vahid əlavə əlamətlər qazanır. Müşahidələr göstərir ki, türk dillərinin oğuz qrupunu əhatə edən atalar sözlərində istifadəsinə görə birinci yerdə etnonimlər, ikinci yerdə isə antroponimlər dayanır. Bu isə dil daşıyıcılarının əsas rola malik olduğunu, fərdin yox, cəmiyyətin birinci yerdə durduğunu sübut edən amillərdən biridir. Toplanmış onimli atalar sözlərinin təhlili göstərdi ki, türkdilli atalar sözlərinin əsas hissəsi insan anlamı ilə sıx bağlıdır. Türk dillərinin atalar sözlərinin tərkibindəki toponim və hidronimlər isə həm çox məşhurlaşmış mərkəz şəhərlərin, böyük çayların adlarını, həm də kiçik rayonların, şəhərlərin və su hövzələrinin də adlarını əks etdirir: *“Bakıda qazan, Tiflisdə xərclə”*; *“Gəzdi İrani, Turanı, cənnət gördü buranı”*; *“Hər kənddən bir dəli, Kələxanıdan qabağuya gələn”*; *“Araz həmişə kötük gətirməz”* (Azərbay.); *“Abdal (derviş) tekkədə, hacı Mekke`de bulunur”*; *“Bez alırsan Musul`dan, kız alırsan asilden”* (türk.); *“Ene – Käbe, ata – Kybla”*; *“Mugt Buharda yök”* (türkmən); *“Kâfir Moskof yerine, Kââmil Moskov”* (qaqauz). Bu adların bir qismi onlarla bağlı olan tarixi faktları və hadisələri özlərində əks etdirdikləri halda, bəziləri də özlərinə məxsus regional əlamətləri əks etdirirlər.

Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözlərində nağıl, rəvayət, dastan janrlarından fərqli olaraq toponim və hidronimləri real və uydurma adı altında qruplaşdırmaq olmur. Çünki atalar sözü və məsəllərinin tərkibində işlənən bütün toponim və hidronimlər realdır. Real adlar isə kiçik mətnlərdə üslubi ekspressivliyi qazanmır, onlar bu əlaməti mətnə hazır şəkildə gətirir. Belə ki, atalar sözlərinin tərkibində sadə və ya heç bir məzmununa malik ad işlənmiş, çünki belə adlara bir cümlə ilə məna vermək çətindir. Atalar sözü və məsəllərin tərkibindəki toponim və hidronimlərin hər biri ilə bağlı adresata müəyyən bir informasiya məlumdur. Adresat atalar sözündən istifadə edən zaman ona məlum olan informasiyaya əsaslanır. Məsələn; Şamaxı şəhərinin zəlzələ nəticəsində tamamilə yerlə-yeksan olması onun mövqeyinin atalar sözünün tərkibində möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan tarixində Gəncə şəhərinin də zəlzələ nəticəsində dağıldığı və şəhərin yenidən salındığı məlumdur. Lakin Gəncə ilə bağlı belə bir atalar sözü mövcud deyil. Çox güman ki, Gəncə zəlzələsi o qədər də faciəli olmamışdır və onun tarixi daha qədimdir. Şamaxı zəlzələsinin tarixi isə nisbətən yenidir və yaddaşlarda daha yaxşı qalmışdır.

Toponim və hidronimli atalar sözləri və məsəllərdə müşahidə edilən maraqlı cəhətlərdən biri onların bəzilərinin regional xüsusiyyətləri ifadə etmələridir. Məsələn: “*Aşı yox, ipəyi yox, bol suyu var Salyanın*”; “*Biz istəsən Zərgətə get*”, “*Dəvənin azanı Ağcaqabula gedər*”; “*Doğurlu hara, Bodurlu hara*”; “*Dodurlunun dediyini Bodurlu deyə bilməz*”; “*Doğa doqqaza, xaşıl Xaşmaza, yayma yaylağa*”; “*Haralısan? – Bulatağlı, yat aşağı*”; “*Hər kənddən bir dəli, Kələxanından qabağuya gələni*”; “*Hər kənddən bir dəli, Qalxanlıdan qabağuya gələni*”; “*Hər kənddə bir dəli, Calutda ələ düşən dəli*” (Azərbay.); “*Bulutlar Muş’a gider, rençberlər işe gider! Bulutlar Tev’e gider, rençberlər köyə gider!*”, “*Ben diyorum “Ankara”, sen anlıyorsun “gozum kara*”; “*Develer gelir Mardin’den, Bak neler çıkar ardından*”; “*Deve gelir Maraş’tan, İyilik hoştur iki baştan*”; “*Edirne’nin Tunca’sı, Bursa’nın kaplıcası*”; “*Konya’nın tozu, Sille’nin kızı, Koçhisar’ın tuzu*”; “*Yağcı’dan kız alma kaçar, Kayı’dan kız alma uçar (Yağcı-Kayı (Tekirdağ))*” (türk); “*Mugt (havayı) Buharda yok*”(türkmən). Əgər verilən nümunələrə diqqət yetirsək, buradakı toponimlərin hər birinin tarixi informasiyaya deyil, regional informasiyaya malik olduqlarını və bu informasiya ilə də mətnə gəldiklərini görürük. Oğuz qrupu türk dillərinin hidronimli atalar sözü və məsəllərində isə bənzətmə, hiperbola və litota kimi üslubi mövqelər daha qabarıq ifadə edilir. Məsələn; “*Araz aşığındandır, Kür topuğundan*”. Bu nümunədə Araz və Kür hidronimləri vasitəsilə litota yaradılmışdır; “*Araz axır, gözün baxır*”; “*Araz! Altını da bilirəm, üstünü də; Araz həmişə kötüük gətirməz*”(Azərbay.); “*İtil(Wolga derýasy) gargasy İtile uçar, Ýayýk(Ural derýasy) gargasy – Ýayýga*”(türkmən) - bu nümunədə isə hidronim insan obrazına yaxınlaşdırılır, tam da olmasa qismən əlamət köçürülməsi baş verir. Qeyd edək ki, bütün türk dillərində hidronimli atalar sözü və məsəlləri həddindən artıq azdır, oğuz qrupunda isə bunu yalnız Azərbaycan və türkmən dilində müşahidə etmək olur.

Qədim yer adları əsrlər boyu aid olduqları atalar sözü və məsəllərinin mülkiyyətinə çevrilmiş və nəticədə nağılçılar tərəfindən folklorşünasların onlara aid etdikləri xronoloji ardıcılığını gözləmədən mexaniki şəkildə istifadə edilmişdir. Şərtlik və sxematiklik daha çox yad və uzaq ölkələrin təsvirində təsadüf edilir. Təbii ki, bu səbəbdən də onların adlarının real yerlərlə əlaqələndirilməsi çox hallarda uğursuzluqla nəticələnir. Atalar sözü və məsəllərində dəyişikliklər və yerdəyişmələr qanunauyğun hesab edilir. Folklor mətnində nəinki, adların təhrif olunması, həm də onların məqsədli şəkildə dəyişdirilməsi nağılçının improvizəsinin nəticəsi kimi mətni coğrafi və xronoloji dəqiqlikdən uzaqlaşdırır, anoxronizm yaradır. - “Nağılçı ifa zamanı obrazın, şəhərin və ya ölkənin adını unudarsa, o çox düşünmədən onları başqası ilə əvəz edər”. Beləliklə, müasir elmdə folklor nümunələrindəki antroponim və toponimlərə utilitar münasibət məqsədyönlü hesab edilmir. Bu isə onomoloqları qədim elmi məktəb ənənələrindən – folklor antroponim və toponimlərinin real ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində onomastik tədqiqatların aparılmasından uzaqlaşdırır. Atalar sözü və məsəllərin

tərkibində adların dəyişməsi müxtəlif faktorlarla müəyyənləşir ki, onların sırasına fonetik, tarixi, istifadənin tezliyi daxildir. Fonetik faktorun əsasında müxtəlif xarakterli səs çalarlıqları dayanır ki, bu da ad və onun apelyativi arasında formalaşır. Tarixi faktorun əsasında isə müəyyən bir tarixi şəxsiyyət dayanır. Onun xarakterik əlamətləri konkret bir vəziyyətdə apelyativ statusunu qazanır və ümumişlək sözə çevrilmək əvəzinə konkret denotativ özünə-məxsusluğu itirərək konkret bir anlayışın simvoluna çevrilir. Məsələn: *Məhəmməd ümməti damuda qalmaz, damudan çixsa canı da qalmaz*(türk); *Gyzyl görse, Hydyr azar* (türkmən); *Hər oxuyan Molla Pənah olmaz*. (Azərb.). Türkdilli xalqların atalar sözləri və məsəllərində xüsusi isimlərin istifadə tezliyinin yüksək olması da, onların kateqorial xüsusiyyətlərinin itməsinə təsir edir. Onlar atalar sözü və məsəllərinin tərkibinə keçərək konkret məna qazanır, daha dəqiq desək, qiymətləndirmə, keyfiyyət bildirmə mənasını qazanır. Burada xüsusilə, qeyd etmək vacibdir ki, adlar müsbət və mənfi hadisələrlə bağlılığı, onların istifadə məqamına çox təsir edir.

Atalar sözü və məsəllərinin semantikasının koqnitiv-praqmatik mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün ilk addım janr əlamətlərinə əsasən funksional əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi olmalıdır. Bütün bunların arxasında isə atalar sözlərinin kommunikativliyi dayanır. Qeyd edək ki, mövcud hadisə, obyekt, şəxs və digər dünyəvi mövcudluqları ümumiləşdirərək tam və dolğun şəkildə ifadə etmələrinə görə onomastik vahidli atalar sözləri digər dil vahidləri ilə müqayisədə daha çox informasiyanı özlərində daşıyan vahidlər kimi konnotativliyə, nominativliyə, ekspressivliyə, distributivliyə və s. malikdirlər. Nominativlik (canlı və cansız varlıqların özünə məxsus əlamətlərini, hərəkət və hadisələri adlandırma) nəzəriyyəsinə görə bütün atalar sözləri ikinci nominativliyə malikdirlər, yəni hər bir atalar sözü zaman keçdikcə bir hadisədən başqa bir hadisəyə, bir varlıqdan başqa bir varlığa, bir hərəkətdən başqa bir hərəkətə keçərək əvvəlki məzmunla əlaqəni ya qismən, ya da tamamilə kəsir və bunun da nəticəsində ikinci bir nominativlik qazanmış olur. Məsələn: “*Camal gedər, kamal qalar*. – *Camal gedər Kamal gələr*”. İkinci atalar sözü birincinin əsasında, məhz ikinci nominativlik qazanaraq formalaşmışdır. Bu nominativliyin qazanılmasında apelyativin böyük rolu olur. Belə ki, camal və kamal ümumişlək sözləri xüsusilik qazanaraq antroponimə çevrilir və antroponim kimi yenidən mətnə qayıdaraq onun məna və məzmununun dəyişməsinə səbəb olur.

Atalar sözü və məsəllərinin mənası nitq aktının nəticəsi olan məzmun kimi özünü göstərir ki, bu da mütləq digər bir məlumatla (diskursiv, situativ, ensiklopedik, subyektiv və s) qarşılıqlı təsir kimi meydana çıxır. Onların mənası üçün lazım olan birinci əlamət – kateqorial xarakterli funksional əlamətlərdir ki, onlar da son situasiyanın denotatı kimi çıxış edəcək dil vahidlərinin seçilməsi və tənzimlənməsini müəyyənləşdirir. Maraqlıdır ki, bu gün bir çox atalar sözü və məsəllərinin arxasında gizlətdikləri məlumatı tapmaq mümkün deyil, o yeni qazandığı və ya uyğunlaşdırıldığı məlumatlarla yaşayır. Amma bu fikri onomastik vahidli atalar sözlərinə aid etmək olmur. Çünki onomastik vahid həmin atalar sözünün arxasında gizlənən məlumatın əsasında dayanır və həmin məlumatın itməsinə imkan vermir. Bu tip atalar sözlərinin təhlili göstərdi ki, bu dil hadisəsi bir asılılıq qanunauyğunluğuna əsaslanır. Daha dəqiq desək, atalar sözünün tərkibindəki fərqləndirici əlamətlər azaldıqca onun məlumat daşıyıcılığı da azalır. Fərqləndirici əlamətlər isə həm canlı, həm də cansız varlıqlar ola bilərlər. Bunu “üslubi hiperbola” kimi də qəbul etmək olar. Ümumişlək və xüsusi isimlər öz mövqeyini saxladıqca atalar sözü ətrafına yeni məna və çalarlar toplayır, fərqləndirici ümumişlək və xüsusi isimlər öz mövqeyini itirdikcə isə atalar sözü ətrafına topladığı məna çalarlarını bir-bir itirməyə başlayır. Bir cəhətin də nəzərə alınması vacibdir ki, bu fərqləndirici elementlər zaman keçdikcə məlumatın selektiv (seleksiya – seçmə və əvəzetmə yolu ilə ən yaxşı elementlərin saxlanması) elementinə çevrilmiş olurlar. Bu proses uzun əsrlərin təsirinə məruz qaldığı üçün atalar sözü və məsəllərinin ilkin formalarının da müəyyənləşdirilməsi bəzən çətin olur. (Təbii ki, istənilən bir dildə mövcud olan yazılı mənbələrdə onların ilkin forması qaldıqda bu mümkündür).

Beləliklə, atalar sözü və məsəllərinin semantikasının koqnitiv-praqmatik mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün ilk addım janr əlamətlərinə əsasən funksional əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi olmalıdır. Bütün bunların arxasında isə atalar sözlərinin kommunikativliyi dayanır. Qeyd edək ki, mövcud hadisə, obyekt, şəxs və digər dünyəvi mövcudluqları ümumiləşdirərək tam və dolğun şəkildə ifadə etmələrinə görə onomastik vahidli atalar sözü və məsəlləri digər dil vahidləri ilə müqayisədə daha çox informasiyanı özlərində daşıyan vahidlər kimi konnotativliyə, nominativliyə, ekspressivliyə, distributivliyə və s. malikdirlər. Nominativlik nəzəriyyəsinə görə, bütün atalar sözləri ikinci nominativliyə malikdirlər. Oğuz qrupu türk dillərini onomastik vahidlərin növünə görə qruplaşdırsaq etnonimlərdən sonra ktematonimlərin çoxluğunu görürük: *Aşığınki Xudafərinən keçibdi; Bayramda atdan, qurbanda ətdən, Novruzda yemişdən; Çox danışmaq Qurana yaraşar; Əlifin hecası var, gündüzün gecəsi; Həmişə Şaban, bir dəfə də Ramazan; Lahıc tufəngi kimi baş-ayaq vurma* (Azərb.); *Martta yağmaz, nisanda dinmezse, sabanlar altın olur; Kasım yüz elli, yaz belli; Kasım kelir kesim başlar, Kırım kelip bizde kışlar; Mart içeri, Pire dışarı; Mart işeri, Şingene tışarı* (türk); *Novruza bax, ili de; Nowruz keçin şahyny ezse, hasyla garaş; Nowruz geçmən, dertli dertdən sabamaz* (Türkmən). Dilçilikdə ktematonimlərin özləri də həddindən artıq rəngarəngdir. Təbii ki, onların hamısı atalar sözlərində özlərinə eyni səviyyədə yer tuta bilmirlər. Belə ki, Azərbaycan atalar sözlərində musiqi növləri ilə bağlı bir-iki atalar sözü varsa, (Özgə özgənin işini Bayatı-Şiraznan görər; Özgə özgənin ölüsünü “Hololay”nan ağlar), türk, türkmən, qaqauz atalar sözlərində onların biri də müşahidə edilmir. Musiqi adları ilə bağlı təqdim etdiyimiz hər iki Azərbaycan atalar sözündə kinayə çaları əsas yeri tutur. Və yaxud da türk atalar sözlərində ay adları həddindən artıq geniş sahəni tutursa, bunu Azərbaycan, türkmən, qaqauz atalar sözləri haqqında söyləmək olmaz. Bu atalar sözlərində adı çəkilən ayın əlamətləri qabardılır: *Ağustosta yatanı, zemheride büğelek tutar; Ağustosun 15'indən sonra ere kaftan, ata çul; Ağustosun yarısı yaz, yarısı kıştır; Ağustosta harman yapan yel için yapar, Dere içine ekin eken sel için eker, Kırkından sonra karı alan el için alır; Mart'ta, sıçan siymesin! Nisan'da yatsın, dinmesin!* (türk).

Qeyd edək ki, istər Azərbaycan, istərsə də türk dilçiliyində zaman anlayışlarından, əsasən də ay adları və onların fəlsəfi məzmunundan geniş şəkildə bəhs edilmiş və elmi təhlillər aparılmışdır. Lakin nədənsə, tədqiqatların heç birində onların mətdaxili üslubi funksiyalarından danışılmamışdır. Bildiyimiz kimi aylara verilən adlar zaman-zaman dəyişmiş, yeniləri ilə əvəz edilmişlər. Təbii ki, bu dəyişmə illəri deyil, yüzillikləri əhatə edir. Bu adların necə olmasından asılı olmayaraq, onlar öz daxili semantikalarında aid olduğu fəslin əlamətlərini daşımış və təxəyyüldə, xüsusən də, bədii mətn konseptində həmin əlamətlər canlılara məxsus xarakter və xüsusiyyətlərlə ya müqayisə edilmiş, ya da bənzədilmişdir. Bunun da nəticəsində digər onomastik vahidlərlə ifadə olunmayan və yaxud da yetərincə ifadə oluna bilməyən üslubi çalarlar yaradılmışdır.

Ktematonimlər qrupuna daxil olan onomastik vahidlərdən biri də kitab adlarıdır. Oğuz qrupu türk dillərində yalnız iki kitab adı ilə qarşılaşırıq ki, bunlar da “Quran” və “Tarixi-Nadir”dir. İkinci onomastik vahidlə bağlı yalnız bir atalar sözü qeydə alınıb: “*Tarixi-Nadiri yarıyacan oxuyub*”. “Quran”la bağlı atalar sözləri isə oğuz qrupu türk dillərinin hamısında müşahidə edilir: “*Atalar sözü Qurana girməz, amma Quran yanında gedər*”; “*Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa*”; “*Molla Qurandan kəsər, şeytan imandan*”; “*Molla halvanı gördü, Qurani unutdu*”; “*Çox danışmaq Qurana yaraşar*”. Qeyd edək ki, dini koqnitiv-kontekstin ktematonimlər vasitəsilə ifadəsi antroponim və toponimlərdə olduğu kimi, çox zəngindir. Atalar sözü və məsəllərindəki ktematonimlərin dil hadisəsi üslubi-konseptual əlamətlərdən biri onların aid olduqları canlı və cansız varlıqları fərdiləşdirmələridir. Bu isə həm linqvistik, həm də etnolinqvistik bazada baş verir.

Digər bir konseptual əlaməti, onların hamıya məlum olmamağı və hamı tərəfindən eyni səviyyədə dərk olunmamalarıdır. Lakin maraqlı burasındadır ki, bu naməlumluq onların ter-

min kimi tanınmasına mane olmur. Üçüncü konseptual əlaməti, ktematonimlərin məzmunlarında insan təcrübəsi və professionalizminin fəal inikasıdır. Məhz belə təfəkkür quruculuğunda onların daxili formasını təsdiq edən xüsusi istiqamətverici mexanizmə ehtiyac var ki, bu da ktematonimlərin mənasının kontekst daxilində və ya kontekstdən kənarında dərk etməyə kömək edir. Digər tərəfdən isə bu daxili mexanizm professional təfəkkürün xüsusiyyətlərini əks etdirir ki, bu da ixtisas sahiblərinin dil fəaliyyətini aktivləşdirən mənbə sayılır.

Beləliklə, oğuz qrupu türk dillərində ktematonimlər elə dil vahidləridir ki, insan fəaliyyətindən kənar onları nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Onların hər bir sistemi özlüyündə insan biliyinin bu və ya digər sahədə koqnitiv – məntiqi modelini təqdim edir və onlar professional kommunikasiyanın nüvəsini təşkil etdikləri üçün koqnitiv – kommunikativ mühitdə konseptual istiqamətverici vasitə rolunu oynayır və ixtisas sahiblərinin təfəkkürünə istiqamət verir, nəticədə həm təfəkkürə, həm də fəaliyyətə eyni zamanda kompəs rolunu oynayırlar. Ktematonimlər dil işarəsi kimi üç tip bilikləri özündə birləşdirir; dil bilikləri, geniş mənada elmi – ensiklopedik biliklər və şəxsi professional təcrübə. Dilçilikdə ktematonimlərin müxtəlif növləri var: 1. Faleronim – orden və medalların adları; 2. İdeonim – bədii əsərlərin adları; 3. Qemeronim – qəzet və jurnalların adları; 4. Poreyonim – nəqliyyat vasitələrinin adları; 5. Qeortonim – bayram və tarixi günlərin adları; 6. Akronim – elmi-tədqiqat institutlarının, idarə və təşkilatların adları; 7. Oykononim – muzey və tarixi binaların adları; 8. Filmonim – kinofilmlərin, teatr və tamaşaların adları və s. Türk dillərinin ədəbi dilinin üslublarında ktematonimlərin bir konsept kimi fəaliyyəti fərqlidir, belə ki, əgər digər üslublarda o definitiv və nominativ rola malikdirsə, onların bədii əsərdə işlədilməsi bir zəruriyyətin nəticəsidir. Çünki bədii əsərdə personajla mövzu vəhdətinin yaradılması üçün müvafiq dil vahidlərinin işlənməsi vacibdir və burada müəllifin birinci məqsədi əsərin dilinin oxucu üçün psixoloji cəhətdən asanlıqla qəbul oluna bilməsidir. Digər tərəfdən isə ktematonimlərin elmi – tarixi – mədəni təhkimliliyi, semantikasını, konnotativ məna ifadə etməsi, intellektual və emosional ifadəyə malik olmaları onların aid olduqları sahənin əhatə dairəsi və ona doğma olan xalqın həyat tərzilə bağlıdır. Ona görə də, istənilən bir janrda istənilən dil vahidlərinə olduğu kimi, ktematonimlərə də xüsusi diqqətlə yanaşır. Bütün bunlar isə təkcə konkret dil faktlarını, onların təqdim etmə üsullarını deyil, həm də dil vahidlərinin xarakterindən asılı olaraq seçilməsini vacib edir.

Bədii mətnədə ktematonim konseptinin seçilməsində iki mərhələ əsas götürülür: 1) məzmunu və məqsədə uyğun ktematonim seçmək; 2) ktematonimin mətnin içərisində yerləşdirilməsi. Bu mərhələlərin həyata keçirilməsi kommunikativ strategiyanın əsasını təşkil edir. Kommunikativ strategiyaya – universal bir anlayışdır. Belə universallığın yaranmasına səbəb istənilən funksional üslubda yazılmış mətnədə müəllif – mövzu əlaqəsidir. Belə ki, atalar sözləri üçün müşahidə olunmuş istənilən fakt mövzu ola bilməz, əsl mövzu xalq tərəfindən yaşanmış, daxilən süzgəcdən keçirilmiş hiss və düşüncələrdir. Belə olduğu halda mövzu seçilən zaman bir təfəkkürün işi azdır. Deməli, müəyyən zərurət nəticəsində meydana çıxan hissələr təfəkkürün güclü təsiri nəticəsində atalar sözü üçün yararlı tikinti materialına çevrilə bilər. Bu “xalq konsepsiyası”dır. Kommunikativ strategiyada ktematonimlərdən istifadə zamanı əsas linqvisitik prinsip – oxucu ilə mətn arasındakı məntiqi gərginliyin artmasıdır. Bu fərq deyil, əlaqədir, yəni “mən olsa idim belə deyərdim” formasının təsdiqidir. Bu əlaqə zamanı terminlərdən istifadə iki formada özünü göstərə bilər: ekstensiv və intensiv. Ekstensiv istifadə zamanı ktematonimlər qrup şəklində təqdim olunurlar. Daha sadə ümumişlək, daha mürəkkəb və xüsusi xarakterli ktematonimlə bir sırada dayanaraq, sadədən mürəkkəbə doğru izah gedir. İntensiv istifadə zamanı isə nitq bütövündə istənilən tip ktematonimin adı çəkilir və tez də üstündən keçilir, əlavə məna izahına yol verilmir. Bu zaman nitq dinamik qurulur. Birinci formada məlumat geniş təqdim olunduğundan ktematonimin mənası daha aydın başa düşülür və oxucu ilə mətn arasında heç bir sual yaranmır. Məsələn: *Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa; Quranı yarpaq-yarpaq yiyir, yalanı başdan aşır*. Nümunədən görüldüyü kimi,

daha sadə ktematonim “avaz” mətndə birinci gəlir, ona nisbətdə mürəkkəb olan “Quran” ktematonim isə sonra gəlir. Sadədən mürəkkəbə doğru sıralanma ikincinin daha asan dərk olunmasını təmin edir. İkinci nümunədə isə mürəkkəb olan “Quran” ktematonimi birinci, yarpaq sözü isə izahedici söz kimi ikinci gəlir və Quranın əlamətini göstərir. İkinci formada isə daha çox sadalama və ya adı çəkilmə üstünlük təşkil edir. Məsələn: “*Aşığinki Xudafərinən keçibdi*”; “*Belə matahın var, Cəfərabad (Mazandaran) bazarına apar*”; “*Çox danışmaq Qurana yaraşa*”r; “*Halva, plov yalandı, ölüyə qalan Qurandı*”; “*Həmişə Şaban, bir dəfə də Ramazan; Qarıninki Qurandan keçib*”. Lakin təsəvvür etsək ki, bu ktematonimlərin yerində xüsusi sahə terminləri kimi işlənən ktematonimlər dayanır, onda oxucunun təsəvvüründə hansı sualların yarandığını anlamaq çətin deyil. Deməli, xarakterlərindən asılı olmayaraq, ktematonimlərin fotosəkildəki kimi canlı təsviri daha güclü təsirə malikdir, lakin onların adı adlarının çəkilməsinə isə oxucu laqeyd qalır.

Qeyd edək ki, istər ekstensiv, istərsə də intensiv istifadə zamanı ktematonimlər 4 formada özünü göstərə bilər: nominativ, identifik, hüquqi və linqvokreptiv. Nominativ formada – yeni ktematonim təqdim edilir. Dilçilikdə buna bəzən uydurma ktematonimlər də deyilir. Müasir ədəbiyyatda bu daha çox detektiv və fantastik janrda yazılmış əsərlərdə müşahidə edilir, halbuki, bu gün artıq ədəbiyyatımızın klassiklərinə çevrilmiş bir çox sənətkarlarımızın yaradıcılığında onlara çox təsadüf olunur. İdentifikasiya edilmiş formada – ktematonim onu yaradanın adını təmsil edir. Bu ktematonimlər hüquqi formalı ktematonimlərə bənzəyirlər, lakin uydurma da ola bilər. Hüquqi formada – ktematonim elmi şəkildə tanınmış, qeydiyyattan keçmiş olur. Bu zaman onlar həm ümumi, həm də xüsusi ola bilər. Belə ktematonimlər ya hamı tərəfindən, ya da ixtisasçılar tərəfindən çox asanlıqla başa düşülür. Bax elə buradaca yaranmış mübahisələrin mənbəyi açılır. Məsələn burasındadır ki, xüsusi ktematonimlərin böyük bir hissəsi çox qabarıq funksional – üslubi rəngə, dar çərçivədə istifadə imkanlarına malik olduqları üçün hamı tərəfindən başa düşülmür və bundan başqa onlar ümumişlək sözlər arasında sinonimlərə də malik olmadıqlarından müxtəlif üslubi məqamlarda istifadələri məhduddur. Bu səbəbdən də onlara az müraciət edilir. Ümumişlək ktematonimlər isə hamı üçün anlaşılıqdır və bədii mətndə çox asanlıqla ekspressivlik qazana bilərlər: “*Mart martdadı, toyuq yumurtdadı; Martım çıxdı, dərdim çıxdı, keçilərım yaza çıxdı*”; “*Martin gözüne barmağım, yaza çıxdı oğlağım*”. Linqvokreptiv formada isə ktematonimlərə yaradıcı yanaşılır. Bu zaman ktematonim dilin dialektlərində olan ona uyğun dil vahidləri ilə əvəz edilirlər.

Əsərlərin janrından və mövzusunun asılı olmayaraq, ktematonimlər üçün xarakterik olan bir sıra struktur xüsusiyyətlər vardır. Amma onların bədii üslubda istifadəsinin başlıca fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün ktematonimlərin özünəməxsus cəhətləri aydınlaşdırılmalıdır. Linqvistika, xüsusilə də qrammatika prizmasından yanaşmada linqvistik mətn səviyyəsində olan xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq tamamilə mümkündür. Amma nəzərə alsaq ki, qrammatik cəhətdən ktematonimlər ümumişlək sözlərlə identik keyfiyyətlərlə çıxış edirlər, onda hökmən məsələnin digər səviyyədə təhlilinə zərurət yaranır. Bu mətnin bədii dil səviyyəsidir. Burada linqvistik səviyyə bitir və mətnin daha geniş imkanları, dilin birbaşa deyə bilmədiyi obrazlar aləmi başlanır. Ktematonimlərdə obrazlılıq üç şəkildə özünü göstərir: 1. Fikrin obrazlı ifadəsi üçün, yəni ifadə planında obrazlılıq yaratmaq məqsədi ilə ktematonimlərdən istifadə; 2. Deyimin lakonikliyi, məzmunu təmin edən simvolik obrazların işlənməsi nəticəsində ktematonimdən istifadə, yəni simvol – işarə obrazlılığı; 3. Ktematonimin obraza uyğun motivləşməsi.

Birinci şəkildə özünü göstərən obrazlılıqda daha çox müraciət edilən ktematonimlər ümumişləkdir: *Molla halvanı gördü, Qurani unuddu; Molla aşı gördü, Yasin yadından çıxdı*. Bu ktematonimlər bir tərəfdən realizmi yaradan vasitələrdən biridirsə, digər tərəfdən də müəyyən məqamlarda qüvvətli bədii ifadə vasitələrinin təqdim olunması üçün əlverişli dil vahidləridir. Bədii və ya fərdi üslubda ktematonim – kontekst münasibətinin əsasını təşkil edən üslubi neytrallıq sözün bədii mətndə hansı məqamda işləndiyini təyin etmək üçün xüsusi

göstərici rolunu oynaya bilər. Yekun olaraq deyək ki, ktematonimlər digər dil vahidlərinə nisbətən daha çox informasiya daşıyıcılarıdır, onlardan istifadə konkretliyin, yığcamlığın və lakonikliyin əsas atributudur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q.A. Dilin şər rəngi. Bakı: Gənclik, 2005, 171 s.
2. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğəti). Bakı: Nurlan, 2005, 487 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, 272 s.
4. Əfəndiyev P. S. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. III hissə. Bakı: ADPU, 2005, 460 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Elm, 2001, 183 s.
6. Əliyeva R. Z. Folkorda onomastika məsələləri. Bakı: Uğur, 2010, 144 s.
7. Əliyeva R. Z. Folkorda onomastika məsələləri. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Uğur, 2010, 144 s.
8. Əlizadə Z.Ə. Atalar sözlərində onomastik layın sintaktik və semantik xüsusiyyətləri. \\\ Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s. 232-235

D.Алиева

**Стилистическая позиция названий в пословицах
и поговорках тюркских языков огузской группы
(на основе топонимов, гидронимов и ктематонимов)
Резюме**

В статье впервые в тюркологии комплексно анализируется ономастика пословиц и поговорок, с учетом истории, этнографии, социальной, культурной жизни, религиозных представлений народов, создавших их. Сопоставляются и сравниваются номинативно-семантические, формально-структурные и стилистические особенности ономастических единиц. Также говорится о месте пословиц в тюркском мире, пословицы рассматриваются как текст внутри текста, по отдельности анализируются ономастические поля пословиц в тюркских языках, впервые анализируются стилистически-семантические особенности топонимов, и гидронимов, а также ктематонимов в пословицах.

D.Aliyeva

**The Stylistic Position of the Names in the Proverbs
and Sayings of the Turkic Languages of the Oguz Group
(based on toponyms, hydronyms and ketomonims)
Summary**

In the article, for the first time in Turkic studies, onomastics of proverbs and sayings are comprehensively analyzed, taking into account the history, ethnography, social and cultural life, religious representations of the peoples who created them. The nominative-semantic, formal-structural and stylistic features of onomastic units are compared and compared. This article deals with the place of proverbs in the Turkic world, proverbs are considered as text inside the text, they are individually analyzed onomastic fields of proverbs in Turkic languages, for the first time stylistic-semantic features of toponyms, hydronyms, and thematonyms in proverbs are analyzed.

Rəyçi: prof. Ş.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 19.09.2018

A.L.İBRAHİMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

L.R.HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

NİDALARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: dilçilik, nida, leksika, çoxmənalılıq, semantika

Ключевые слова: языкознание, междометие, лексика, многозначность, семантика

Key words: language, interjection, lexical, polysemy, semantic

İndiyə qədər olan tədqiqatlarda nidaların nitq prosesində işləklilik dairəsi, onların özünə-məxsus polisemantikliyi nəzərə alınmış, bu xüsusda bizim dilimizdəki nidalar leksik əlamətlərinə görə üç qrupa bölünmüşdür: a) Emosional nidalar; b) Əmr və müraciət bildirən nidalar; c) Adət və qaydalarla əlaqədar nidalar.

Emosional nidalar. Emosional nidalar insanın hiss və həyəcanlarının təzahürü kimi meydana çıxır. Bununla yanaşı, belə nidalarda əqli-intellektual cəhətlər də üstünlük təşkil edir. Emosional nidaların ümumi əlamətləri əsasən bunlardır: leksik mənanın olması; adətən söz yaradıcılığı və sözdəyişdirici formaların olmaması; müxtəlif mənaları ifadə etməsi və zəngin intonasiya; əhatə olunan intonasiyanın həmişə mimika və jestlərlə uyğun gəlməsi.

Azərbaycan dilində emosional nidaların əhatə dairəsi aşağıdakılardır: A!, ə!, e!, ay!, oy!, uy!, ax!, əh!, eh!, uh!, oz!, ux!, of!, ba!, pa!, hə!, aha!, oho!, bay!, bıy!, boy!, bah!, bəh!, pah!, tfu!, puf! və s. Bu və ya digər emosional nidalar güman, fərz, sevinc, şadlıq, təəccüb, heyrət, məzəmmət, narazılıq, ironiya və s. mənalar ifadə edir.

Azərbaycan dilində emosional nidalar təktərəkibli və ikitərəkibli olmaqla iki qrupa bölünür. Təktərəkibli nidalar ayrı-ayrı səslərdən, səs birləşmələrindən ibarət olur. İkitərəkibli nidalar isə digər nitq hissələrindən düzəlir, belə nidalar emosional nidalara intonasiya cəhətdən oxşayır. Məs.: “De görək, nə yenilik?” imperativi sual cümləsində emosionallığı ifadə edir. Bu cümləni “Oho, nə yenilik!” şəklində də demək mümkündür. İntonasiya oho! emosional nidası ilə yaranmışdır.

Çoxmənalı nidalar müxtəlif cür intonasiyadan asılıdır və personajın xarakterik jesti ilə əlaqədardır. Məs.: Azərbaycan dilində “oho”, “o”, “of” kimi emosional nidalar çoxmənalıdır. Həmin nidalar kontekstdə sevinc, şadlıq, təəccüb, qorxu, ağrı, kinayə və s. mənfi və müsbət emosiyaları ifadə edir: - Oho! Nə yaxşı təsadüf, Kərəmov?; - Of! dilim-ağzım qurusun (B.Bayramov).

Uf! nidası. Bu nida Azərbaycan dilində “ağrı”, “yorğunluq” mənasını ifadə edir. Məs.: - Sənə nə oldu, bir yerin əzilmədi ki? – Uf, əl çək – deyə Nuriyyə dizini ovuşdurmağa başladı (T.Kazımov).

Aha! nidası. Azərbaycan dilində “istehza” mənasında işlədilir: - Aha... Cəmil yenə güldü, - sən həyat romanını oxuyursan (B.Bayramov).

Bəh! nidası. Bu nida “sevinc”, “şadlıq” mənasında işlədilir, özü də təkrar şəklində müşahidə olunur. Məs.: - Bəh-bəh, əsil cənnət burada imiş (V.Seyidov).

Vay! nidası. Bu nida “qorxu”, “təlaş” mənasında işlədilir. Məs.: Vay, bu qız heç bilmirəm hansı maymaqdandır – deyə öz-özünə deyindi (Ə.Nicat).

A! nidası “heyərət” mənasında işlənərkən bir neçə dəfə təkrar edilir, hissi cəhət daha da güclənir. Məs.: Əlini uzadıb onun boynundan yapışmaq istəyirdi ki, Zərdüş geri dönüb bir baxışla cavanın qolunu havada qurutdu. – A-a-a. (B.Bayramov).

Ah! nidası frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənərək mətndə “qəmlənmək”, “kədər-lənmək” anlamını ifadə edir: - Ah çəkmə, darıxma, düzələr (T.Kazımov).

Ura! nidası “sevinc”, “şadlıq” mənasında: Meydandakı gənclər – Ura! – deyər, qışqırırdılar (Ə.Nicat).

Bah! nidası. “Məzəmmət” mənasında: - Bah! Camaatın buna yazığı gəlir, bunu adam sayıb dindirir, bu işə naz edir (Ə.Nicat).

Of! nidası. “Narahatlıq”, “təlaş” mənasında: - Of, a kişi, Krezin Mənanı bir qədər də qüvvətləndirmək, təsir gücünü artırmaq məqamında “of” nidasının “f” samiti bir neçə dəfə təkrarlanır. Məs., - Yaxşı, bəs mənəm bu qaçqın, köçkün, didərgin ruhum harda arasın onları? Offf!... (Ə.Nicat).

Bıy! nidası: - Bıy, xala sənə qurban! (T.Kazımov). “Təəccüb”, “heyərət” mənasında: Sonra nə fikirləşdisə: - Bıy, tamam yadımdan çıxmışdı, - dedi. “Bıy” nidası da təkrar olunanda emosionallıq, hiss-həyəcan artır: - Bıy, bıy, başıma xeyir, a az, bu nə danışıqdır, nə günahın sahibiyəm mən? (T.Kazımov).

Pah! nidası. “Məzəmmət” mənasında: - Özünü yığışdır... – Pah, qorxdum. Bura sənin üçün kənd deyil ha, çinarlığa gəlməyəsən (T.Kazımov).

Paho! nidası. “Təəssüb”, “narahatlıq”, “təlaş” mənasında: - Məndən işə qorxursunuz. – Paho. Hansısa alim deyib ki, adı yadımda deyil. (Ə.Nicat).

Afərin! nidası. “Alqış”, “sevinc”, “tərif” mənasında: - Səncə, bunun Ramizin ölümü ilə əlaqəsi var? – Afərin, düz tapmışan! (T.Kazımov).

Əhsən nidası. “Sevinc”, “şadlıq”, “tərif” mənasında: - Dayan görüm, nə tapdın, ver baxım. – Şüşə qırıntısı? Əhsən! (T.Kazımov). “Əhsən” nidası da təkrar olunanda emosionallıq yüksəlir, nitqin təsir dairəsi güclənir. Məs.: - Əhsən, əhsən, bala, mən elə bilirdim ki, sən ağıllı oğlansan (Ə.Nicat).

Maşallah! nidası. Bu nidadan “tərif”, “alqış” mənasında istifadə olunur. Məs.: - Maşallah, Heydərin nə dilli-dilavər oğlu var, adın nədi, igid? (B.Bayramov).

Eh! nidası. “Qorxu”, “təlaş” mənasında: - Eh, ürəyim düşdü... Sizi sağ olarsınız, Bəhlul Qənbəroviç, alıcıya baxan kimdir (B.Bayramov).

Ox! nidası. Müəyyən bir hadisənin baş verməsi zamanı “əsəbləşmək”, “qan qaralmaq” məqamında bədii əsərlərin dilində istifadə olunur. Bu zaman nida təkrar edilir: - Ox, ox, ox!... Yəhəriniz qanla dolsun!... Siz gələnlərə qar yağaydı (“Qatır Məmməd” dastanından).

Əfsus! nidası. “Təəssüb” mənasında: - Əfsus! Əfsus! Mən əfsus! Mən sənə necə adam olduğumu bilməmişəm (B.Bayramov).

Oy! nidası. “Ağrı”, “iztirab” mənasında: - Oy, oy! ürəyim partladı(Ə.Nicat).

Ay can! nidası. “Sevinc” mənasında daha çox təkrarlanır: - Ay can, ay can! – deyər, Səlim sevindi (Ə.Səmədov).

Hiss-həyəcan güclü olanda emosional nidaların son səsi təkrarlanır. Məs.: - İndi mən sizə duz, tütün və siqar gətirmişəm. – Ura – a – a! (A.Seyidov).

İmperativ (əmr) nidalar. İmperativ nidalar emosional nidalardan öz strukturuna, mənə və funksiyasına görə fərqlənir. Emosional nidalar, görüldüyü kimi, insan münasibətləri və fəaliyyətləri ilə, eləcə də, həmsöhbətin nitqindəki emosiya ilə əlaqədardır. İmperativ nidalarda işə əmretmə, buyurma arzusu və istəyi bildirilir, izharetmə əsas sayılır. Bu, komanda, əmr və qadağan etmədir.

Azərbaycan dilçiliyində K.Hacıyev imperativ nidalardan “Əmr və müraciət bildirən nidalar” başlığı altında bəhs etmişdir. Müəllif bu qrupa daxil olan sözləri şərti olaraq “nida” adlandırmışdır. Etiket səciyyəli nidalar emosional nidalardan miqdarca azdır. Müəllifə görə, belə nidaları “nida sözləri” və ya “nidayi ??... sözlər” adlandırmaq daha düzgün olar (1, s.72).

Z.Budaqova imperativ nidalara aşağıdakıları aid edir: “sss”, “şşş”, “hay-di”, “hi”, “marş”, “ay aman”, “ay haray”, diqqət, ay, eh, ya, a, ay həzər, alo, salam, əleykümə salam, sağ ol, buyurunuz, əlvida, xudahafiz və s. (2, s.182-183).

İmperativ nidaların əlamətləri bunlardır: a) nominativ mənadan məhrum edilmişdir; b) əsas nitq hissələrindən keçmişdir; c) həm emosional, həm də imperativ nidalər təkrarlana bilir: ay-ay-ay!, haydı-haydı!; ç) həm emosional, həm də imperativ nidalər dilin fonetik quruluşunda mühüm yer tutur.

İmperativ nidalər mənə və funksiyasına görə bir neçə qrupa bölünür:

Müraciət nidaları. Müraciət müxtəlif formalarda müşahidə olunur. Bunların əksəriyyəti nitq etikətləri adlandırılır. Lakin müraciət nidalarında hiss-həyəcan güclü olur. Belə nidaların Azərbaycan dilində tarixi də qədimdir. Yazılı abidələrdə, klassik şairlərimizin əsərlərində onlara tez-tez rast gəlmək olur.

Ya rəbb! nidası. Məs., -Ya rəbb, bəlayi-eşq içrə bul mənə, bir bəlayi-eşqdən etmə güman mənə (M.Füzuli); - Ya rəbb, sən mənə kömək et! (Ə.Vəliyev).

Pərvərdigara! nidası.- Pərvərdigara, Fəxrəddini qoru! (Ə.Vəliyev).

Ya Allah! – Ya allah, bizi düşmənin şər-şəbədəsindən qoru! (N.Vəzirov).

Xudaya! nidası: - Xudaya! Kərəmini bizdən əsirgəmə (N.Vəzirov).

İlahi! nidası: - İlahi, gör nələr oldu (N.Vəzirov).

Qeyd olunan imperativlərdən əlavə, “İlahi-pərvərdigar”, “Xudavəndi-ələm”, “tanrı” və bu kimi nidalər Allaha, peyğəmbərlərə müraciət məqsədilə işlədilir. Yaşlı insanların, xüsusən də, yaşlı qadınların nitqində daha çox istifadə edilir.

İmperativ nidaların bir çoxu dialekt səciyyəlidir. Belə imperativlərdə şəxsin adı çəkilmir, onun yerinə “ə”, “aaz”, “ağız”, “ağz”, “ədə”, “aya”, “alə” tipli nidalər işlənir. Bu nidalərlə həm qadınlara, həm də kişilərə müraciət olunur. K.Hacıyev nədənsə belə nidaləri “vokativ sözlər” adlandırır (1, s.72-73). Biz bu fikirlə razılaşmırıq. Çünki, vokativ sözlər heyvanlara, quşlara müraciətlə deyilən sözlərdir.

Bədii əsərlərin dilində müraciət bildirən nidalardan müəyyən üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur. Həmin nidalər replikaların canını təşkil edir.

Ay! İmperativ nidası: - Belə, atan ölmüş təzə eşqə düşüb, ay bala. – Zərnigar xanım göz yaşına ara verib səsinə ucaltdı (İ.Şıxlı).

Ə! İmperativ nidası: - Ə, qoduq, mənim üstümə şeşələnersən?! (İ.Şıxlı).

Ayə! İmperativ nidası: Ayə//aya//əyə fonetik variantlardır. Məs.: - Əyə, niyə kiridiniz? (İ.Şıxlı); - Ayə, a adam, kimsən axı?; - Aya, a Püstəm (B.Bayramov).

Aaz! İmperativ nidası: - A-a-a-z, sənə nə oldu, rəngin niyə saraldı? (İ.Şıxlı); - A-a-a-z, bu viranın uşaqları hələ durmayıblarmı? (İ.Şıxlı).

Haydı! İmperativ nidası: - Haydı, irəli, mənim qoçaq balalarım! (Ə.Nicat).

Adət və qaydalarla əlaqədar nidalər. Azərbaycan dilində nidaların bir qrupunu da adət və qaydalarla bağlı nidalər təşkil edir. Belə nidalardan qohum və tanış adamlarla görüşərkən, salamlaşarkən, ayrılarkən, bir işə başlayarkən və s. məqamlarda istifadə olunur. Bunları ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Salam!, salaməleyküm! nidaları. Qohum və tanışlarla görüşərkən, hal-əhval tutarkən işlədilir. Məs.: - Salam! Mustafağa ağa. – Salam- əleyküm (B.Bayramov).

Bismillah! nidası. Qorxu məqamında daha çox işlədilir. Məs.: - Bismillah, bismillah! Uşağa bədnəzər dəydi (Ə.Haqverdiyev). Quran oxuyan zaman bu nidadan din xadimləri istifadə edirlər. – Bismillahi-rəhmani-rəhim!

Xudahafis! nidası. “Ayrılıq” mənasında: - Qardaş, xudahafis! Yenidən görüşənədək... (Ə.Haqverdiyev).

Əlvida! nidası. – Əlvida, əlvida! Dostlar, doğma torpaqlar (Ə.Nicat).

Hələlik! nidası. Hələlik! Balalarım, zaman gələr görüşərik... (B.Bayramov).

K.Hacıyev müraciət bildirən “axşamın xeyir”, “aqibətin xeyir”, “afiyət olsun”, “günaydın” tipli elliptik cümlələri və ifadələri də adət və qaydalarla bağlı nidalara aid edir. Biz də bu fikirlə şərikik. Ancaq belə söz və ifadələri türkoloji ədəbiyyatda vokativlərə daxil edənlər də vardır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. Bakı, Nurlan, 2005
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1963
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, Elm və təhsil, 2010

A.Л.Ибрагимова, Л.Р.Гусейнова

Leksiko-семантические особенности междометий

Резюме

Междометие – это слово особого типа, входящее в словарный фонд языка. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности, стилистические возможности и типы междометий. Многозначность междометий, связанная с интонацией и контекстом, является основной характерной чертой. Учитывая эту способность, а также сферу употребления в речи, междометия азербайджанского языка делятся на следующие типы: 1. Эмоциональные междометия; 2. Междометия, выражающие приказ-повеление и обращение; 3. Междометия, связанные с обрядами, традицией и обычаями.

A.L.Ibrahimova, L.R.Huseynova

Lexical-Semantic Peculiarities of Interjections

Summary

Interjections are ancient words that enter the vocabulary of the languages. The article deals with the lexical-semantic peculiarities, stylistic potentialities and types of interjections. The specific polysemy of interjections depending on the intonation and text is one of the main characteristic features. Taking into consideration their sphere of application in speech and the specific polysemy peculiar to most of them, we consider it appropriate to classify the Azerbaijani interjections from the lexical point of view as follows: 1. Emotional interjections; 2. Interjections denoting command and address; 3. Interjections associated with customs and conventions.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 02.11.2018

X.M.İSAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MƏTN STRUKTURUNDA AKTUAL ÜZVLƏNMƏDƏ MƏNA BAĞLILIĞI

*Açar sözlər: aktual üzvlənmə, tematik progressiya, mətn, diskurs, nitq, tema, rema**Ключевые слова: актуальное членение, тематическая прогрессия, текст, дискурс, речь, тема, рема**Key words: actual segmentation, thematic progression, text, discourse, speech, theme, rheme*

Aktual üzvlənmə məsələsinin cümlə səviyyəsində meydana çıxması dil materialının yerinə yetirdiyi funksiyaları müəyyənləşdirməyə olan ehtiyacdən irəli gəlmiş və nitq materialını dil materialı müstəvisində təhlilə cəlb etməklə davam etmiş, bunun nəticəsində mübtəda-tema, xəbər-rema anlaşmazlığı ortaya çıxmış, nəhayət, dövriyyəyə tamlanmış nitq minimumu – söyləmə daxil edilmişdir. Cümlə dil vahidi, söyləmə nitq vahidi qərarlaşması baş verdikdən sonra da cümlə mətnin öyrənilməsi prosesindən kənar qoyulmamışdır. Hazırda da bəzi tədqiqat işlərində mətni bir-biri ilə əlaqələndirən cümlələr ardıcılığı, iki cümlədən böyük vahid kimi qəbul etmək də bununla bağlıdır. Şübhəsiz ki, müəyyən struktura, konstruksiyaya malik olan tama aid hər hansı problemin həlli, ya bu tamı bütöv kimi, ya da onun mümkün hissələrinə ayıraraq həmin hissələr əsasında öyrənməyi tələb edir.

Bədi mətnin təhlilində tema-rematik üzvlənmə mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu cür mətnlər janrdan asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə qələmə alınır. Məsələn, dram əsərlərində şərait əsasına malikdir. Dramlarda personajın birinci frazası konkret şəraitdə canlandırıldığından situasiya konteksti həmişə özünü göstərir. Bu halda cümlənin funksional perspektivini təhlil etdikdə iki istiqamətli nəzərə almaq lazım gəlir. Birinci istiqamət mətnin ardıcılığı (dil mətni), ikinci istiqamət situasiyalar ardıcılığı (şərait konteksti) götürülür (4, s.130).

Cümlənin funksional perspektivi tema-rematik ardıcılığı tam şəkildə bərpa etməyi tələb edir. Eyni zamanda həm tema, həm də rema müstəvisində tam sintaktik təhlil, aşkar sintaktik şərh, mətn söyləmələrinin təhlili də gərəklidir. Sintaktik yanaşmanın tətbiqi cümlə üzvləri ilə aktual üzvlənmə komponentlərinin tutuşdurulması temanın mübtədəyə, remanın xəbərə meyilliliyini aşkara çıxarır. Genişləndirilmiş cümlələrdə remanın tərkibində həm remanın özünü, həm də qalığını müşahidə etmək olur.

Dramatik əsərlərdə sadə xətti tematik progressiya, eləcə də ən azı iki personajın nitqində eyni temanın işlənməsi ilə səciyyələnən progressiya müşahidə olunur. Eyni zamanda bir neçə temalı və parçalanmış remalı progressiya da qeydə alınır.

Kontekstual müstəqil, kontekstual asılı və kontekstual yarım-asılı cümlələrin məndə təyin edilməsi, onların tema-rematik xüsusiyyətlərinin açılması məndə mənanın inkişafı və genişlənməsi məsələlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Ümumi informasiya daşıyan, “yeni nə var?” sualına cavab verən müstəqil söyləmə funksiyasını yerinə yetirən cümlələr kontekstual asılı olmayan cümlələr sayılır. Bu cür cümlələrin adı sıralanması əhəmiyyətlidir və onlar semantik cümlələr də adlandırılır.

Kontekstual asılı cümlələr sözlərin semantik sırasının nişanlanmış modifikasiyasına malik olur. Kontekstin və ya situasiyanın tələbinə, danışanın niyyətinə əsasən söz sırası dəyişir. Dəyişmə qaydaları cümlənin təhlili nəticəsində aşkarlanırlar. Beləliklə, söz sırası kontekstual adlandırılır.

L.Uhlirova cümlənin aktual üzvlənməsinə kommunikativ və sintaktik yanaşmaya istinad edərək cümlə üzvlərinin qrammatik-sintaktik funksiyası və söyləmədəki kommunikativ funksiyası arasındakı əlaqələri statistik metodlarla tədqiq etmişdir. Kommunikativ yanaşma baxımından cümlənin qrammatik mübtədə, qrammatik tamamlıq və ya başqa cümlə üzvü ilə baş-

lanmasının deyil, onların tema və ya rema ilə başlanmasının əhəmiyyətli olduğunu müəyyən-ləşdirmişdir. Buna müvafiq olaraq kommunikativ funksiya müxtəlif sintaktik ifadə üsulları ilə ifadəsini tapır və fərqli kommunikativ funksiyalar daşıyır (4, s.209).

Cümlənin üç əsas kommunikativ üzvü sırası əlavə təşkiledicinin artırılması ilə bağlı təkliflər də irəli sürülmüşdür. Beləliklə, təşkiledicinin rolu müəyyən söyləmin tema-rematik man-qaları arasında əlaqəni təyin etmək məqsədi daşıyır, mətnin daha geniş tematik hissəsini (abzas, paraqraf və s.) əhatə etməyi nəzərdə tutur. Beləliklə, əlavə təşkiledicilər zərflilər ola bilər.

Söyləmdə informativ dəyərliliyin daşıyıcısı olan rema temadan fərqli olaraq yeni informasiyanı daxil edir. Əvvəl məlum olmayan yeni informasiya temanın ətrafındakı məna sahə-sindən danışan tərəfindən seçilir. Temanı əhatə edən məna sahəsini remalar çoxluğu təşkil edir və bu qeyri-müəyyən çoxluqdur. Danışan bu çoxluqdan yalnız bir söyləm üçün bir rema-nı seçir.

Langdon picked up the receiver. - Telefon zəngi Lenqdonu diksindirdi.

Bu söyləmdəki “diksindirdi”remasından istifadə olunmasının səbəbi baş verən hadisə (telefonun zəng çalması) nəticəsində meydana gələn yeni hadisəni xəbər verməkdir. Danışan hadisənin doğruluğunu nəzərə alır və ona uyğun remanı seçir. Söyləmdə danışan “qorxutdu”, “ağlatdı”, “güldürdü”, “əsəbiləşdirdi”, “oyatdı” və s. remalarını da işlətmək imkanına malik-dir. Lakin real situasiyaya müvafiq xəbər seçilir. Rema söyləmdə vacib rol oynayarsa, mətnin qurulmasında tema xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tematik elementlərin az informativliyi onlardan mətnyaradıcı vasitə kimi istifadə etməyə zəmin yaradır.

Hər bir mətn temalar ardıcılığı kimi təqdim oluna bilər. Mətnin tematik strukturu temaların özünəməxsus şəkildə bir-birinə ilişməsi, onların mətnin ayrı-ayrı hissələri və tam mətnlə əlaqələri ilə səciyyələnir. Temaların arasındakı bu cür münasibətləri öyrənərək öz nəzəriy-yəsini yaratmış tədqiqatçılardan biri F.Daneşdir. O, mətndəki bütün tematik münasibətlər kompleksini “tematik progressiya” adlandırmış və tematik progressiyanın beş tipini ayır-mışdır (3, s.185-192).

Elmi ədəbiyyatda sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələrin məntiqi-semantik əlaqənin əsas iki üsulundan istifadə olunur: 1) zəncirvari; 2) paralel əlaqə üsulu. Adi xətti tematik progressiyasında mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibindəki birinci söyləmin reması ikincinin temasına, ikincinin reması üçüncünün temasına və i.a. çevrilir. Zəncirvari əlaqə üsulunun mahiyyəti də eynidir. Buradan aydın olur ki, sadə xətti tematik progressiya məntiqi-semantik əlaqənin zəncirvari üsuludur. Paralel əlaqədə əvvəlcə ümumiləşdirici cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki tema paralel olaraq sonrakılara köçürülür. Belə əlaqə zamanı bir cümlənin reması sonra gələn cümlənin temasına çevrilir. Paralel əlaqədə cümlələr həm bir-birinə, həm də giriş cümləsinə aid olur. Q.Kazımov göstərir ki, “zəncirvari əlaqədə demək olar ki, hər bir yeni cümlədə bir subyekt digərini çəkib gətirdiyi halda, paralel əlaqədə bir subyekt təfərrüatına qədər çözümlənir. Zəncirvari əlaqədə subyektlər üst-üstə qalanırsa, paralel əlaqədə bir subyekt xırdalanıb yan-yana düzülür” (2, s.453).

Mətdə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eyniliyindən, tərəfin mövzunu davam etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Bununla yanaşı, mətnin rabitəliliyini, əlaqəliyini şərtləndirən daha bir əlaqə forması da vardır. Bu əlaqə növü müasir dilçilikdə praqmatik əlaqə adlandırılır. Mətdə işlənən dialoqlarda praqmatik əlaqənin dörd forması özünü göstərir: 1) replikaların illokuativ funksiyaya görə uzlaşması; 2) replikanın nitq aktının uğurluluq şərtinə kökəlməsi; 3) replikanın prezumpsiyaya kökəlməsi; 4) replikaların diskurs implikaturasına əsaslanan əlaqəsi.

Dialoji nitq şəklində qurulan bədii əsərdə tematik inkişaf dialoq iştirakçılarının nitq aktlarında üzə çıxır.

“How long ago did you leave Vevey?” asked my wife.

“Two years ago this fall. It’s her, you know, that I’m taking the canary to.”

“Was the man your daughter was in love with a Swiss?”

“Yes,” said the American lady. “He was from a very good family in Vevey. He was going to be an engineer. They met there in Vevey. They used to go on long walks together.”

“I know Vevey,” said my wife. “We were there on our honeymoon.” “Were you really? That must have been lovely. I had no idea, of course, that she’d fall in love with him.”

“It was a very lovely place,” said my wife.

“Yes,” said the American lady. “Isn’t it lovely? Where did you stop there?”

“We stayed at the TroisCouronnes,” said my wife.

“It’s such a fine old hotel,” said the American lady.

“Yes,” said my wife. “We had a very fine room and in the fall the country was lovely.”

“Were you there in the fall?”

“Yes,” said my wife” (http//).

E.Heminqueyin hekayəsindəngötürülmüşbu fraqment personajlararasındadialoquəhatədir və dialoqin itqşəraitində təmanında yışməsi, mənananın genişlənməsinə baş verir

Mətn deyilmişin mücərrəd qrammatik stukturudur. Mətn dil sisteminə aid anlayışdır. Mətn konkret obyekt və konkret şəraitlə bağlı olur. Adı dialoq dialoq iştirakçılarının nitqlərinə parçalanır. Ünsiyyət prosesində bu nitq aktları bir – birini əvəz edir. Belə əvəz etməyə baxmayaraq bir – birini əvəz edən replika və nitqlərin toplusu ümumi, tam mətni təşkil edir.

V.Z.Demyankov belə hesab edir ki, “mətnin birdən artıq cümləsini və ya cümlənin asılı olmayan hissələrini özündə birləşdirən ixtiyari fraqmentinə ayrılıqda baxılmasını vacib sayır. Onun fikrinə görə, mətnə bir konsept ətrafında cəmləşmə mümkündür və mətn bütövlükdə bu konseptlər əsasında formalaşan məzmunların cəmidir. Mətnin əsas elementləri bunlardır: 1) hadisəni müşayiət edən şərait; 2) hadisəni aydınlaşdıran fon; 3) diskursla hadisəni eyniləşdirən məlumat; 4) hadisə iştirakçılarının qiyməti. (6, 7)

Yeni mənalı vahid sözlərin düzülüş ardıcılığından da asılıdır. Sıra müəyyən qaydada təşkil olunur. Sıranın düzülüşündə konnotativ münasibət əsasdır. Təşkil edilənlər arasında əlaqə ya məntiqi, ya da qrammatik olur. Konnotativ informasiya məntiqi əlaqə ilə formalaşır. Qrammatik əlaqə sıra elementlərini sözləri bir-birinə sanki bağlayır. Kommunikant informasiyanı qrammatik əlaqələnmiş yeni dil vasitəsindən (söz birləşməsi) əxz edir. Lakin söz birləşməsinə predikativlik olmadığından, nisbi bitmiş fikir formalaşmır. Gümlədə nisbi bitmiş fikir vardır. Cümlənin məzmunu onun ayrılmaz hissəsi olan predikativliklə aktuallaşır. Predikativlik cümləni formalaşdıran sintaktik kateqoriyadır. Bu kateqoriya hadisəni ifadə edən vasitələri gerçəkliklə bağlayıb ötürülən məlumat vahidinə çevirir. Lakin ayrıca götürülmüş hər hansı cümlədə gerçəkliklə bağlılıq nisbi səciyyə daşıyır. Cümlə ötürülən məlumat vahidinə çevrilir, lakin ayrılıqda qaldıqda, təcrid olunduqda kommunikatv vahid olur. Çünki bir cümlə tərtibində kommunikasiyanın özü mövcüd deyildir. «Ayrıca cümləni metodik vahid kimi götürmək lazımdır, çünki prinsip etibarilə bu ayrıca cümlə hətta mətnə çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işləmə məqamına malik deyil, o, sadəcə olaraq metodik vahiddir» (1, s. 18).

Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, bir cümlə çərçivəsində, hüdudunda təhlil və tədqiqat məhdud nəticələrə aparır. Məhz bu baxımdan linqvistik müşahidələrin istiqaməti daha çox mətnin tədqiqinə yönəlməkdədir. Kommunikasiya prosesi təcrid olunmuş cümlələrdə deyil, müəyyən məqsədlə formalaşmış mətnə reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Mürəkkəb sintaktik bütövün tədqiqinin əsaslandırılması//Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. -Bakı: Mütərcim, 2012.

2. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.

3. Danesh F. Three – level Approach to Syntax // Travaux linguistiques de Prague. Prague: Academia, 1978.

4. Uhlirova L. On the Role of Statistics in the Investigation of FSP // Papers on Functional Sentence Perspective. Prague: Academia, 1974.

5. Hemingway E. An Alpine idyll // [http://vietmessenger.com/books/?title=men without women&page](http://vietmessenger.com/books/?title=men+without+women&page)

6. Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста // Методы анализа текста: тетради новых терминов, 39. – М. : ВЦП, 1982. – Вып. 2.

Х.М.Исаева

Семантическая корреляция актуального членения в структуре текста

Резюме

В статье анализируется семантическая корреляция актуального членения в текстовом контексте. Исследование показывает, что тема - рематическое членение должно учитываться в анализе художественного текста. Функциональная перспектива предложения требует полного восстановления последовательности (тема-рема). В то же время существует потребность в полном синтаксическом анализе, ясном синтаксическом толковании и текстовом анализе. В расширенных предложениях можно наблюдать как самой ремы, так и её остатки.

Kh.M.Isayeva

Semantic Correlation in Actual Segmentation in a Textual Context

Summary

The article analyzes the semantic correlation in actual segmentation in a textual context. The research shows that the theme segmentation should be taken into account in the literary text analysis. The functional perspective of the sentence requires the full restoration of the theme sequence. At the same time, there is a need for a full syntactic analysis, clear syntactic commentary, and analysis in the narratives. The use of the syntactic approach identifies the relevance of the theme to subject, but the predicate may be fitful to the predicate. In extended sentences, it is possible to observe the rheme itself, as well as remnants.

*Rəyçilər: dos. V.Ərəbov, f.f.d. A.İ.Məmmədbəyli
ADU-nun ingilis dilinin leksikologiya və üslubiyatı kafedrası
(02.05.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №09)).*

Redaksiyaya daxil olub: 18.09.2018

A.İ.İSGƏNDƏROVA

Odlar Yurdu Universiteti
(Bakı şəh. Koroğlu Rəhimov küç., 45)

TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA KALKA ETMƏNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: terminologiya, kalka, leksikologiya, yaranma, hibrid sözlər, transkripsiya, logistika, birləşmə, təhlil.

Ключевые слова: терминология, калька, лексикология, создание, гибридные слова, транскрипция, логистика, соединение, анализ, связь, трансформация, соединение, анализ.

Key words: terminology, tracing, lexicology, creation, hybrid words, transcription, logistics, connection, analysis.

Terminologiyaya aid tədqiqatlarda, o cümlədən Azərbaycan dilinin terminologiyasına dair bütün araşdırmalarda kalkadan bəhs olunur. Buna baxmayaraq, kalkaya münasibətdə mövqelərin müxtəlifliyi aşkar görünür: kalka termin yaradıcılığı üsulu; kalka sözalma, terminalma üsulu; kalka tərcümə üsulu. Leksikologiyada söz yaradıcılığından bəhs olunarkən kalka qeyd olunur. Lakin maraqlı cəhət odur ki, bu yazılarda kalka müəyyən izahdan sonra tərcümə ilə eyniləşdirilir. Məsələn, «Müasir Azərbaycan dili» kitabında kalkaların dilin lüğət tərkibinin daxili imkanları hesabın zənginləşməsi, onların, yəni kalkaların dilin özünəməxsus sözdüzəltmə üsulları ilə yaradılması qeyd olunduqdan, kalkaya dair bəzi fikirlər («özgə dil sözləri ilə əlaqədar meydana çıxma»; «sərbəst tərcümə nəticəsi» və s.) ortaya atıldıqdan belə bir ümumiləşdirmə aparılır: «kalka sərbəst tərcümədən fərqli olaraq, xarici sözün modelinə əsaslanan dəqiq, hərfi tərcümədir. Lakin bu dəqiqliyi tamamilə mütləq mənada başa düşmək olmaz».

Kalka anlayışı ilə tərcümə arasında oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılarkən ekvivalent vahidlər deyil, ekvivalenti olmayan leksika nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, tərcümə prosesində mənbə dildəki mətn obyekt dildə olan mətnə çevrilir. Bu zaman məndəki sözlərin ekvivalentlərinin tapılması əsas şərtədir. "Obyektlərin ekvivalentliyi onların hansısa münasibətlərə görə bərabərliyini ifadə edir. Bütün münasibətlərə görə bərabərlik mümkün deyildir. Çünki universumun hər hansı şeyi yeganədir". Tərcümə prosesində iki müxtəlif dilin vahidləri qarşılaşdırıldığından, bərabərlik halına da rast gəlinir. Bərabərlik eyni əşyanın müxtəlif adlarını qarşılaşdırmaqdan irəli gəlir.

Ə.M.Cavadova görə, "... kalka üsulu ilə sözyaradıcılığında dilin öz materialı iştirak edir. Lakin dilin materialları əcnəbi bir dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranır. Başqa cür desək, başqa dilə məxsus quruluş və məna digər bir dilə köçürülür". Müəllif quruluş və mənanın dilə köçürülməsini kalka hesab edir. Leksik mənanın köçürülməsi leksik transformasiyadır. Strukturun köçürülməsini əsas götürsək, onda «dəmir yolu» söz birləşməsinin quruluşca Azərbaycan dilinə məxsus olmadığını deməliyik, əks təqdirdə bu struktur alınma olmur. Azərbaycan dilinin II növ təyini söz birləşməsinə uyğun gələn quruluşu əcnəbi dilin struktur vahidi adlandırmaq düzgün deyildir. "Əcnəbi dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranma" faktı terminin qarşılığının müəyyənləşdirilməsi prosesində gözə görünür. Yəni «dəmir yolu» termininin rus dilindəki «jeleznaya dorozha» sözündən götürülməsi məsələsi ilə qarşılaşdıqda bu birləşmədəki hər bir sözün hərfi tərcümə olunaraq mənbə dildəki ardıcılıqla Azərbaycan dilində qeyd olunduğunu görürük. Struktur nöqtəyi-nəzərdən yanaşma zamanı sözlərin sıralanma ardıcılığının pozulmadığını görürük. Lakin rus dilində söz birləşməsinin birinci komponenti nitq hissəsi kimi sifətdir. Azərbaycan dilində isə bu mövqedə duran söz nitq hissəsi kimi isim olur. Bu isə əcnəbi dilin qrammatik quruluşunun olduğu kimi alınmasını təsdiq etmir. Deməli, bu

halda mənanın köçürülməsi hadisəsinin baş verməsinin də şahidi ola bilərik. Dilin öz materialı əsasında, dilin özünə məxsus qrammatik quruluşda yeni yeni nominativ vahid düzəldilmişdir. Məna sözün mənbə dildəkinin eynidir.

Digər tərəfdən, əcnəbi dilə məxsus quruluş əsasında, söz, yaxud terminə yaranması hadisəsinə ayırmaq mümkündür. Dilin özünə aid quruluşda, yaxud sözün yeni məna alması yolu ilə terminin yaranmasında alınmalıq xüsusiyyəti gizli qalır. Yəni bu cür terminlərin kalka üsulu ilə yaranması faktını aşkara çıxarmaq əlavə təhlil tələb edir. Məsələn, «yolda olan ehtiyat», «yolda olan ehtiyatlar», «yük», «yükalan», «yükgöndərən», «yük qaiməsi», «yüklemə-boşaltma avadanlığı», «yüklemə əmsalı», «yüklemə vahidi», «yüklərin emalı», «yükün asılması üçün qurğu», «yükün boşaldılması vahidi», «yükün boşaldılması haqqında bildiriş», «yüklemənin tarazlaşdırılması», «zaman sırası» və s.. "Buna görə də kalkanı termin yaradıcılığının ayrıca üsulu kimi ayıran tədqiqatçılar struktur-semantik kalkaları araşdırmaqla kifayətlənərək, semantik (leksik səviyyəsində) kalkaları başqa üsullara, məsələn, transpozisiyaya, mentallaşdırmağa aid edirlər" (1, s.245). Həm struktur-semantik, həm də semantik kalkalarda termin yaradıcılığının digər üsullarının elementləri aşkar hiss olunur.

A.A.Reformatskiyə görə, «kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki şəkildə birləşdirilməsidir». Bu fikir əsas götürülsə, rus dilinin logistika terminologiyasında işlənən «neobxodimiy srok vvoda» terminin Azərbaycan dilindəki qarşılığı kimi qəbul edilmiş «zəruri tələb vaxtı» kalka hesab oluna bilməz. İngilis dilində bu anlayış «Need date» termin-söz birləşməsi ilə verilmişdir. İngilis dilindən hərfi tərcümə «ehtiyac tarix» olacaqdır. Yəni ingilis dilindən sözü hissələri ilə tərcümə edib mexaniki şəkildə birləşdirsək «ehtiyac tarix» birləşməsi alırıq. Rus dilindən hissələrlə tərcümə edib mexaniki birləşdirdikdə isə «zəruri vaxt girişi» birləşməsi alınır. İfrat mexaniki birləşmə bir kənara qoyularsa, rus dilindən hərfi tərcümədə «zəruri buraxılma tarixi» birləşməsi yaranır. Terminin izahı belədir: «Elementin nəzərdə tutulduğu məqsədlə istifadəsi üçün tələb olunan tarixdir» (2, s.247). Fikrimizcə, terminin izahında da bir qədər yanlışlıq vardır. Anlayış «elementin istifadəyə buraxılması üçün zəruri olan vaxtı (müddəti)» ifadə edir. Ona görə də anlayış «istifadəyə buraxılmanın zəruri vaxtı», ən düzgünü isə «istifadəyə buraxılma üçün tələb olan vaxt/müddət» kimi izah olunmalıdır. Aydın görünür ki, terminlərin kalkası heç də hissələrin hərfi tərcüməsi və sonradan mexaniki birləşdirilməsi prosesi deyildir. Termin kalka edilərkən də onun terminoloji sistemdə hansı anlayışı ifadə etməsi nəzərə alınmalıdır. Buradan da belə nəticə çıxır ki, terminoloqların kalkanı termin yaradıcılığı bölməsinə şamil etmək, kalka yolu ilə yeni terminlərin əmələ gəlməsini qəbul etmək lazımdır.

Kalka üsulu ilə sözyaratma dedikdə, adətən, yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən dəqiq fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digər dildən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi də nəzərdə tutulur. Real gerçəklikdəki ictimai-tarixi hadisələrlə əlaqədar yaranan kalkaların bir qismi baş verən yeni hadisələri adlandırmaq üçün, bir qismi isə artıq məlum olan əşya və məfhumların yeni adları kimi çıxış edir. Kalkaetmə nəinki dillərin leksik-terminoloji ehtiyacını ödəyə bilər, həm də struktur və semantik cəhətdən eyni əsaslı vahidlərin artması ilə dilləri yaxınlaşdırır.

Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik sisteminin inkişafının əsas yollarından biri olaraq leksika və söz yaradıcılığını, semantika və tərcüməşünaslıq məsələlərini özündə əks etdirir. Kalkaetmə təkcə dilin öz tərkibində qurulmuş dil sistemi kimi anlaşılmır, həm də qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müəyyən elementlərinin struktur-semantik uyğunluğunun qanun-qaydaları haqqında elm kimi başa düşülür. Kalkaetmənin strukturunda əsas vahid kalkadan, kalkaetmə sistemində isə kalkayaradan modeldən ibarətdir. Kalkaetmə məsələlərinə aid nəzəriyyənin yaranması və praktik tədqiqi dil əlaqələrinin qanunauyğun inkişafını özündə əks etdirir.

Kalka üsulu ilə yaranan sözlərdə ümumi cəhət kalkaların sürəti çıxarılan strukturunun başqa dildə olmasıdır. Kalkanın yaradılmasında və müəyyənləşdirilməsində isə iki başlıca

cəhət nəzəri cəlb edir. Bunlardan birincisi, kalkaların dil-quruluş, ikincisi isə anlayış-semantik cəhətindən ibarətdir. Hər iki cəhət bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədardır.

Tərcümə dildə hibrid sözlərin artmasına da səbəb olur. Yarımalka və ya hibrid sözlər mənbə dildəki terminin bir hissəsinin tərcüməsi, digər hissəsinin isə transkripsiyası vasitəsi ilə formalaşır. Ona görə də terminlərin tərcüməsində kalka üsulu ilə transkripsiyanın eyni zamanda istifadə olunmasından bəhs edilir. Bəzi tədqiqatçılar bunun kalka ilə transkripsiyanın vəhdəti kimi qiymətləndirirlər. Əlbəttə, hər iki üsuldan istifadə olunması onların birləşməsi ilə yeni tərcümə üsulunun yaranması hesab oluna bilməz. Tərcümə elə bir prosesdir ki, tərcüməçi bu prosesdə bəzən sözləri tərkib hissələrinə parçalayaraq, bəzən isə termin-söz birləşmələrinə bir tam kimi baxaraq onları tərcümə etmək yolunu seçir. Hər bir konkret halı doğuran səbəblər olur. Bədii tərcümədə sabit söz birləşmələrinin tərcüməsi onların bir tam kimi götürülməsi tələbini ortaya atır. Terminologiyada sabit söz birləşmələrindən deyil, söz birləşməsi və ya tərkibi birləşmə kimi formalaşaraq bir anlayışın adını bildirən terminlər az deyildir. Belə terminləri müxtəlif şəkildə tərcümə etmək olur. Müəyyən hallarda terminoloji birləşmənin tərkib elementləri ayrı-ayrılıqda nəzərə götürülərək tərcümə edilsə, bir sıra hallarda bütöv birləşmənin semantikasi nəzərə alınır və bu da tərcümə üçün əsas götürülür. Yarımalka olunmuş terminlər bir hissəsi mənbə dilin, digər hissəsi obyekt dilin vasitəli ilə düzələn terminlərdir. Belə termin-düzəltmə tərcümə yolu ilə gedir. Yarımalka həm də mənbə dildəki quruluşun saxlanması da nəzərdə tutur (3, s.32). Bu üsulla yaranan texniki terminlərə aid nümunələri təhlilə cəlb edək.

«Vintovaya prokatka - vintşəkili yayma» (4, s.31). Termin-söz birləşməsinin ikinci tərəfi tam tərcümə olunmuşdur. Rus dilindəki «prokat+ka» quruluşu Azərbaycan dilində saxlanmışdır «yay+ma». Terminoloji birləşmənin birinci tərəfi rus dilində sifətdir və onun tərkibində affiksəl morfem vardır. Azərbaycan dilində belə qrammatik vasitə yoxdur. Lakin terminlərin tərcüməsi prosesində Azərbaycan dilində «şəkili», «vari» kimi terminelementlər formalaşmışdır. Bu terminelementlər Azərbaycan dilinə aiddir və dilin öz vasitələrindən formalaşmışdır. «Vint» sözü rus dilindən alınma termdir. Termin transliterasiya ilə alınmışdır. Terminoloji birləşmənin birinci tərəfinin birinci komponenti dildə olan alınma qarşılığı ilə əvəz edilmişdir. Affiksəl morfem hissəsi isə yuxarıdakı termində «şəkili» terminelementi kimi tərcümə olunmuşdur. Beləliklə, mənbə dildəki struktur saxlanılmış və tərkibində həm Azərbaycan dilinin elementləri. Həm də mənbə dilin elementləri olan yarımalka alınmışdır: vintşəkili yayma.

Qeyd etmək lazımdır ki, yarımalka etmə, əsasən, mürəkkəb sözlərdə və söz birləşmələrində baş verir. Azərbaycan dilinin materialları əsasında kalka yolu ilə yaranan söz birləşmələrində yarımalkalar struktür xüsusiyyətlərinə görə təsnif edirlər. Məsələn, birinci tərəfi yarımalka, ikinci tərəfi isə kalka olan söz birləşmələri: bloklarla ötürmə, formallaşdırılmış dil, kommutasiyalı şəbəkə, modelləşdirmə dili, optimallaşdırma məsələsi və s.; birinci tərəfi yarımalka ikinci tərəfi transliterasiya yolu ilə alınma olan terminlər: kataloqlaşdırılmış proqram, çoxterminallı sistem, inteqrallaşdırılmış sistem, kodlaşdırılmış təsvir, qrafiklər redaktoru və s.

Kalkanın müxtəlif növlərinə dair kifayət qədər çox nümunələr qeydə almaq mümkündür. Ümumiyyətlə kalka terminlərin tərcüməsində çox tətbiq olunan tərcümə üsuludur. S.Sadiqova kalkanı həm də terminlərin yaradılması üsulu sayır. Doğrudan da, kalkadan sonra yeni termin formalaşır, müvafiq terminologiyaya daxil edilir və dildə işlədilir. «Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasında ən geniş istifadə edilən üsullardan biri də kalka üsuludur. Belə ki, bu yolla əmələ gələn terminlərin hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yaradıldığına görə dilin daxili inkişaf qanunları bu zaman həlledici rol oynayır» (5, s.32).

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə terminlərin tərcüməsi də kalka etmə ilə gedir. Kalkalar bütün sahə terminologiyalarında müşahidə olunur. Başqa dildən kalkanın müxtəlif yolları vardır. Eyni zamanda, kalkaların da müxtəlif formaları vardır. İngilis dilindən terminlərin tərcüməsində də bunu imüşahidə etmək olur. Tədqiqatçılar kalkaları müxtəlif şəkildə qruplaşdırırlar. Məsələn, L.Kərimov yazır: «Kalkaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: düzəltmə sözlər şəklində olan kalkalar; mürəkkəb sözlər şəklində olan kalkalar; söz birləşməsi şəklində olan

kalkalar». S.Sadiqova terminologiyada kalka yolu ilə yaranan terminləri üç qrupda birləşdirir: qrammatik quruluşlarına və onların tərkibindəki sözlərin bir-birinə bağlanmasına görə; nitq hissələrinin iştirakına görə; tərkibindəki elementlərin hansı mənbədən olmasına görə. Kalkanın tətbiqi mənbə dildə terminin daxili formasında aydınlıq olduqda yaxşı nəticə verir. Semantik kalkalarla terminləşmə (bəzi hallarda transterminləşmə) və terminalma bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu və ya digər terminin göstərilən üsullardan hansının hesabına əmələ gəlməsi hər dəfə müəyyən tədqiqat tələb edir və zaman keçdikcə təhlil prosesində terminləşməyə üstünlük verilməsi meyl artır. Elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsi terminoloji bazanın dünya dilləri, yaxud inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən dillər səviyyəsində unifikasiyasını tələb edir. Unifikasiya prosesi terminalmanın və kalkanın vüsət almasına səbəb olur. Bu proses bir sıra sahələrdə yeni yaranan terminlərinin kalka üsulu ilə müxtəlif dillərə keçməsinə şərait yaradır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kalkanın müxtəlif növlərini logistika terminləri nümunələri əsasında nəzərdən keçirək. Fours party logistics - dördüncü tərəf logistikası. Termin üç sözdən ibarətdir. Termin-söz birləşməsini təşkil edən vahidlər ayrı-ayrılıqda tərcümə edilmişdir. Fours-dördüncü, party-tərəf, logistics-logistika. Kalkada sözlərin ardıcılığı eyni şəkildə qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilindəki birləşmə modeli Azərbaycan dili üçün yad model deyildir. Bu da kalka zamanı strukturun alınma deyil, dilin özündə olan quruluş kimi saxlanmasını təsdiq edir. Kalka termin-söz birləşməsinin semantikasının saxlanması və komponentlərin hərfi tərcüməsində izini saxlayır. Birləşmənin sonuncu komponenti üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir. Birinci iki söz arasında yanaşma əlaqəsi vardır: dördüncü tərəf logistikası.

Replenishment - doldurulma. İngilis dilindəki termin replenish+ment komponentlərindən düzəldilmişdir. Azərbaycan dilində də söz üç komponentlidir: plenish-təchiz etmək mənasındadır. İngilis dilində «re» əsasən fel köklərindən yeni sözün düzəlməsində istifadə olunur və yeni sözə təkrarlıq mənası verir. Bu baxımdan replenish-təkrar təchiz etmək, yenidən təchiz etmək mənasını verəcəkdir. «ment» feldən isim düzəldən şəkilçidir. Azərbaycan dilində də tərcümədə feli isim düzəlmişdir (6, 1032). Termin rus dilinə kalkasında «təkrar», «yenidən» mənası saxlanmışdır: пополнение. Bu məna ingilis dilində də «re» prefiksi ilə verilir. Azərbaycan dilində isə həmin məna yoxdur. Anlayışın definisiyasını nəzərdən keçirdikdə «təkrar» və ya «yenidən» mənası üzə çıxır. «Ümumi ehtiyatlardan istifadə etməklə, istehsal materiallarının bərpa edilməsidir» (log, 68). Anlayış definisiyasındakı «bərpa etmək» feli «təkrar, yenidən» mənasını verir. Deməli, Azərbaycan dilində terminin «təkrar doldurma» kimi tərcüməsi daha düzgün olardı.

Rus və ingilis dillərində hərəkətin təkrarlığını ifadə etmək üçün prefikslərdən istifadə olunur. Azərbaycan dilində bu məqsədlə «təkrar», «yenidən» sözlərini artırmaqla sintaktik üsul tətbiq olunur.

Logistika terminologiyasında tərkibində «replenishment» sözü olan daha iki termin də Azərbaycan dilinə kalka edilmişdir. Periodic replenishment - dövrü bərpa olunma. Göründüyü kimi, bu termində söz anlayışın definisiyası nəzərə alınmaqla tərcümə edilmişdir. Tərcümədə «təkrar təchiz etmək» semantikasi «bərpa etmək» ilə əvəz olunmuşdur. Nəticədə kalka prosesində semantik transformasiya baş vermişdir. İngilis dilindən kalka edilən termin-söz birləşməsinin komponentlər ardıcılığı Azərbaycan dilində də saxlanmışdır.

Replenishment period-doldurulma periodu. Bu termin-söz birləşməsində təşkilədiçi sözlərin ardıcılığı gözlənilmişdir. Birinci tərəf yenə də «doldurulma» kimi tərcümə edilmişdir. Fikrimizcə, bu vahid «bərpa olunma» sözü ilə verilməli idi. Termin-söz birləşməsinin mənbə dildəki strukturu Azərbaycan dilində alınma deyildir. Eyni struktur quruluş (II növ təyini söz birləşməsi) Azərbaycan dilində də mövcuddur. İngilis dilində birləşmə yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan dilində isə ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir. Finished product-hazır məhsul. İngilis dilindən kalka hər iki tərəfin tərcüməsi ilə aparılmışdır. Tərəflərin ardıcılığı Azərbaycan dilində də saxlanmışdır. İngilis dilindəki

termində «to» Azərbaycan dilinə tərcümədə yönlük hal şəkilçisi ilə əvəz olunur. Azərbaycan dilində strukturda defisli birləşmə yer almışdır. Bu product-qalıq məhsul. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kalka ilə yaradılmış termindir. Terminoloji birləşmənin birinci tərəfi «by» hərfi tərcümə edilməmişdir. Onun tərcüməsi zamanı anlayışın definisiyası nəzərə alınmışdır. «Qalıq məhsul-əsas istehsal prosesinin qalıq hissəsi olaraq hasil edilən məhsuldur». Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminin definisiyasında «qalıq» sözünün istifadə edilməsi düzgün deyildir. Çünki bu söz termin-söz birləşməsinin tərkib hissəsidir. Bu termin-söz birləşməsinin birinci komponenti alınmadır. Termin ingilis dilindən deyil, rus dilindən yarım-kalka edilmişdir. Rus dilində termin «gmeloniravanniy zapas» kimi qəbul edilmişdir. Rus dilində birinci tərəfin qəbul etdiyi şəkilçi Azərbaycan dilində birinci tərəfin feili sifət kimi verilməsi ilə əvəz edilmişdir. Terminin ikinci tərəfi hərfi tərcümə olunmuşdur. Rus dilindən kalkalarda da bu proses öz əksini tapır. Məsələn, Most-lenta-lent körpü. Üzən hərbi körpünü adlandıran bu termin Azərbaycan dilinə kalka edilmişdir. Kalka zamanı termini təşkil edən sözlər hərfi tərcümə olunmuşdur. Rus dilindəki struktur Azərbaycan dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilində komponentlərin yerləşmə ardıcılığı dəyişmişdir.

Oqraniçiteli toka-cərəyan hüdudlayıcısı/cərəyan məhdudlaşdırıcısı. Texniki terminin tərəfləri hərfi tərcümə edilmişdir. Azərbaycan dilində struktur dəyişmə komponentlərin yerinin əvəz olunmasında özünü göstərir. Qrammatik səviyyədə Azərbaycan dilində tərəflər arasında idarə əlaqəsi vardır. İkinci tərəf üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Bu termin rus dilindəki birinci tərəfi Azərbaycan dilinə iki variantda tərcümə edilmişdir: oqraniçitel-hüdudlaşdırıcı; məhdudlaşdırıcı. Bu iki söz sinonim və ya substitut kimi işləyə bilər. Lakin cərəyanı hüdudlamaq elektrik sahəsində istifadə olunmur. Burada cərəyanı müəyyən qiymətlə məhdudlaşdırmaq nəzərdə tutulur. Bunu anlayışın definisiyası da təsdiq edir. «Cərəyan məhdudlaşdırıcı nəzarət edilən qurğuda cərəyan lazımı qiymətdən çox olduqda dövrəni müəyyən müddətə avtomatik ayıran elektrik açarı». Göründüyü kimi burada cərəyanı hüdudlamaq deyil, onu müəyyən qiymətdən çox olmasına imkan verməmək əsasdır. Yəni cərəyan qiyməti yuxarıdan məhdudlaşdırır. Struktur-semantik kalkalarda həm terminala üzəltmə, həm də terminalma elementləri birləşir.

Semantik kalkalarda struktur-semantik kalkalardan fərqli olaraq terminləşmə və terminalma elementləri özünü göstərir. Terminalma bir qayda olaraq, mənanın başqa dildən gəlməsi ilə səciyyələnir. Tərcüməçinin yalançı dostları çoxsaylı struktur kalkalar prosesində üzə çıxır. Bu cəhət həm də leksik vahidlərin semantikasının özünəməxsus inkişafından irəli gəlir.

Tərcümənin transliterasiya və transkripsiya üsullarında olduğu kimi kalkada da bir sıra hallarda tərcümə edilən terminin mənası açılmır. Bunun əsas səbəbi tərkibi terminlərdə və termin-söz birləşmələrində ümumi məna komponentləri mənalарının toplanması ilə formalaşdır.

Ədəbiyyat

1. Logistika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2015.
2. A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1985.
3. Шанский Н.М. Лексические и фразеологические кальки в русском языке. М., 1955.
4. Гусейнов И.М., Байрамов Х.Ч., Гасанова Г.Ш. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов. Гянджа, 2009.
5. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002.
6. Большой англо-русский словарь. М., 1988.

А.И.Искандерова

Своеобразные особенности кальки в переводоведении

Резюме

Калька имеет особое место в переводоведении. Способ кальки является буквальным переводом иноязычных слов, фраз и выражений. Проблемы кальки изучаются в лингвистике, лексикологии и переводоведении. В данной статье исследуется способ калькирования в переводоведении. Автор в особенности останавливается на переводе терминов. Выясняется что, как при транслитерации и транскрипции, так и при калькировании в большинстве случаев семантика термина не раскрывается. Автор исследует эти проблемы на обширном материале.

A.I.Isganderova

The Peculiar Features of Calque Formation in Translation

Summary

Calque formation has a significant place in translation. The method of the calque formation is a literal translation of foreign words, phrases and expressions. Problems of the calque formation are studied in linguistics, lexicology and translation studies. This article explores the method of the calque formation in translation. The author especially stops at the translation of terms. It turns out that, as in transliteration and transcription, and in tracing in most cases, the semantics of the term is not revealed. The author explores these problems in extensive material.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2018

S.V.İSMAYILOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Bakı Dövlət Universiteti**

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İXTİSAS ADLARININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN

*Açar sözlər: dil, ixtisas, terminologiya, şəkilçi, leksikologiya**Ключевые слова: язык, профессия, терминология, суффикс, лексикология**Key words: language, profession, terminology, suffix, lexicology*

İxtisas adları cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə formalaşır. İxtisas adları leksikasına daxil olan sözlərin müəyyən qismi müasir dil baxımından arxaikləşmişdir, çünki ingilis və Azərbaycan dillərinin bugünkü ixtisas adları uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur. İxtisas adlarının yaranma tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixi qədər qədimdir. Onlar ictimai-iqtisadi formasialarda insanların əsas fəaliyyət prosesi ilə sıx əlaqədar yaranmışdır. İxtisas adları həm də xalqın tarixi, adət-ənənəsi, məişəti, həyat tərz, etik və estetik görüşlərini də əks etdirmişdir.

Bildiyimiz kimi, yaşadığımız cəmiyyətdə maddi nemətlərin bolluğu müxtəlif sənət və peşə sahiblərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu səbəbdəndir ki, dildə mövcud olan ixtisas adları tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Dilçilikdə öz elmi fəaliyyəti ilə seçilən İ.V.Arnold da, ingilis dilinin leksik sistemində ixtisas adlarının yaranması yollarına diqqət yetirmişdir (12).

Müasir ingilis dilinin leksikologiyası haqqında kitab yazan R.S.Ginzburg bu kitabında ixtisas adları məsələsinə toxunmuş və ixtisas adlarının yaranmasında yarımşəkilçilərin (semi-affikslərin) rolundan bəhs etmişdir (13).

Azərbaycan dilinin leksik sisteminin araşdırılması zamanı da ixtisas adlarına diqqət yetirilmişdir. Dilçi alim A.Ataşlı da Azərbaycan dilində sənət və peşə adları məsələsinə toxunmuşdur. O, sənət adlarının Azərbaycan dilində mənşəyinə görə növlərindən, sənət adlarının morfoloji, qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir.

Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdiyi “Terminologiya məsələləri” adlı məcmuəsində bu mövzu haqqında məqalə və tezislər çap olunmuşdur. Onlardan biri də İ.B.Kazımovun “Peşə və sənətkarlıq terminləri” adlı məqaləsidir. İ.Kazımov peşə və sənətkarlıq sahəsinə aid olan terminləri inkişaf mərhələlərinə və dövrlərinə görə iki yerə – qədim və müasir peşə və sənətkarlıq sahələrinə aid terminlərə bölmüşdür. O, məqaləsində xüsusilə qeyd etmişdir ki, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyəti əsasında Azərbaycan dilində yeni-yeni ixtisas adları bu gün də yaranır.

V.K.Balayeva “Azərbaycan dilində olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri haqqında” adlı məqaləsində idman sahəsindəki ixtisas adlarını qruplaşdırmağa çalışmışdır. O, idman sahəsindəki ixtisas adlarını qruplaşdırarkən sözlərin mənşəyinə əsaslanmışdır: Azərbaycanca olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri; qarışıq sözlərdən (Azərbaycan və alınma) ibarət olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri; alınma sözlərdən ibarət olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri (2, s.300-301).

İxtisas adlarının araşdırılmasında xüsusi əməyi olan dilçilərə İ.V.Sabadoş, T.Q.İvanova, O.S.Orlova, L.L.Orlov, V.V.Manivcuq, V.İ.Makarov və başqalarını misal göstərmək olar. Onlar öz araşdırmalarını məhz peşə leksikasına həsr etmişlər.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Terminologiya Komitəsinin 1952-ci ildə yaranmasından sonra ixtisas adlarının tədqiqinə, mənşəyinə, onların yaranma yollarının müəyyənləşməsinə və s. diqqət artmışdır.

S.Cəfərov “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” kitabında Azərbaycan dilində ixtisas adlarının yaranmasında məhsuldar olan bir çox sözdüzəldici morfemlərin adını çəkmiş və yaranma yollarını qeyd etmişdir.(3)

H.Əsgərov da Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası məsələsini araşdırmış, peşə-sənət leksikasının Azərbaycan dilində semantik, struktur, mənşə xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir.(6)

İnsan təfəkkürünün məhsulu olan hər nə varsa, onların hamısı adla, sözlə ifadə olunur, adlandırılır. Dildə hər şeyin – əşyanın, canlı və cansız varlıqların adı vardır. Ad olmasa, bütün canlı varlıqları, əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı. Ona görə də, əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara ad verilir. Ad fərqləndirici nişandır, onlar insanların əldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətdir. O, tarixin inkişaf mərhələsində kollektivdə ictimai ehtiyacları ödəmək üçün meydana gəlmişdir. Ona görə də, hər bir adda tarixin nişanı və izləri yaşayır. Bu proses bütün xalqların dilində mövcud olmuşdur.

Müxtəlif xalqlarda, onların siyasi, iqtisadi və mədəni səviyyələrindən asılı olaraq, özlərinə məxsus ixtisas adları vardır. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan xalqı və onların dili istisna deyildir. İxtisas adlarının hər biri tarixin müəyyən inkişaf dövründə zəruri ehtiyacın nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. İxtisas adlarının tarixi hər bir xalqın tarixi, onların təfəkkürü və dili qədər qədimdir. Əlbəttə, cəmiyyətin, kollektivin inkişafı ilə bağlı olaraq, başqa sözlər kimi, ixtisas adlarının da yeni yarananları, köhnəlib arxaikləşənləri, başqa dildən alınanları, onların bir qisminin beynəlmiləl səciyyə daşıyanları da olur. Bunları yığıb toplamaq, başqa söz qruplarından fərqləndirmək, müxtəlif üsullarla əmələ gəlmə yollarını müəyyənləşdirmək, qruplaşdırmaq, semantik-struktur, üslubi və s. xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək ingilis və Azərbaycan dillərinin leksikologiyasının qarşısında duran məsələlərdən biridir.

Dilçilik ədəbiyyatında və o cümlədən, ingilis dilçiliyində ixtisas adları lüğət tərkibinin bir sahəsi və dilin lüğət tərkibinin çox vacib hissəsi hesab edilir. İxtisas adları müəyyən ictimai qrupa aid xüsusi iş və sənət təmayüllü sözlərdir. Bunlara peşə də, sənət də, ixtisas da demək olar.

Peşə – xüsusi hazırlıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcrübə vərdişlərinə yiyələnmiş insanın əmək fəaliyyəti (məşğuliyət) növüdür. Peşə fəaliyyəti, adətən, əsas gəlir mənbəyidir.

Sənət – xüsusi elm, təhsil görməyən insanların əmək fəaliyyəti sahəsidir. Məsələn, *cobber* (*pinəçi*), *shoemaker* (*çəkməçi*), *shoeblicker* (*çəkməsilən*), *coal-miner// collier* (*kömürçü*), *hatter // hat maker* (*papaqçı*), *tailor* (*dərzi*), *barber* (*dəllək*), *blacksmith* (*dəmirçi*) və s. sənət sahəsində çalışanlar xüsusi nəzəri bilik və təhsil almaya da bilər, onlar müəyyən təcrübə əsasında, baxmaqla həmin sənətə yiyələnmə bilirlər. Ona görə də şərti olaraq, ixtisas adları adı altında birləşdirilən sözlərə həmin iş sahələri ilə bağlı sözlər – adlar daxildir. Hal-hazırda «peşə» və «sənət» terminləri sinonim sözlər kimi işlədilir. Məsələn, *muəllim* (*teacher*) sözü həm sənət, həm də peşə hesab olunur. «Sənət və peşə» terminləri sinonim mənaya malik olduğu üçün rus dilində olan «профессия» sözü Azərbaycan dilinə «sənət-peşə» kimi tərcümə olunur (1, s.693). Müasir dildə «peşə» sözü fars sözü kimi izah olunur və mənası elə «sənət» deməkdir. «Sənət-karlıq» termini «sənətkarlıq», «peşəkar» termini isə «sənətkar» sözü kimi izah olunur (1, s.492).

Son illərdə Azərbaycan ədəbi dilində «peşə» sözü daha fəaldır. Məsələn, vaxtilə geniş yayılmış «sənət məktəbi» ifadəsi əvəzinə, indi mətbuatda «peşə məktəbi» ifadəsi daha çox işlənir. Canlı danışq dilində isə həm «sənət», həm də «peşə» terminlərindən eyni dərəcədə istifadə olunur.

İngilis dilində belə sözlərə istinadən, «sənət terminləri», «peşə terminləri», «ixtisas adları»ndan istifadə edilir. Araşdırmada terminlərlə ümumişlək sözlər arasında ortaqlıq bir möv-

qə tutan, bəhs edilən sözləri şərti olaraq «ixtisas adları» adlandırırıq.

İxtisas adlarının hər birinin tarixini öyrənmək bəşəriyyətin inkişaf tarixini öyrənmək qədər mürəkkəb və çətinidir. Onların tarixi insanların tarixidir və onların şüuru, dili qədər qədimdir. İxtisas adları bu vaxta qədər iki istiqamətdə öyrənilmişdir. Onlar dil vahidləri kimi digər sözlərlə birlikdə leksik və qrammatik cəhətdən öyrənilmiş və bu proses hələ də davam etməkdədir. Bununla bərabər, ixtisas adları tarixi-etnoqraflar tərəfindən də geniş tədqiq edilməkdədir. Dilçilər və tarixçilər həmişə əmək və alətlərin insan həyatında, bəşəriyyətin tarixi inkişafında mühüm rol oynadığını çox yüksək qiymətləndirmişlər.

M.Hüseynzadə «Müasir Azərbaycan dili» kitabında *-lıq, -liq, -luq, -lük; -dar; -çı, -çi, -çu, -çü* və s. şəkilçilərdən bəhs edərkən sənət-peşə adlarının əmələ gəlməsində həmin şəkilçilərdən geniş istifadə etmişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçiləri vasitəsilə Azərbaycan, ərəb, fars, rus dili sözlərindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən gəlmiş isimlərdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyl və s. mənaları ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Məsələn: *arabaçı, yazıçı, əməkçi, dilçi, kolxozçu, traktorçu, dənizçi* və s. (7, s.30).

Azərbaycan dilçiliyində ixtisas adları bu vaxta qədər xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Lakin leksika və morfologiyaya aid aparılmış tədqiqatlarda, yeri gəldikcə, dil vahidləri kimi ixtisas adlarından da bəhs olunmuşdur. Məsələn, S.Cəfərov «Müasir Azərbaycan dili» kitabında «Peşə-sənət» leksikasına ayrıca bölmə ayırmışdır. Müəllif yazır: «Peşə-sənət leksikası bu və ya digər ixtisas, sənət və peşə ilə sıx surətdə bağlıdır. Ona görə də, hər hansı sənət və ya peşə adamlarının (dülğər, bənnə, dəllək, dərzi və s.) işlətdikləri materialı, iş prosesini, alətləri nisbətən məhdud, lakin olduqca sabit, özünəməxsus, peşə-sənət leksikası olur» (3, s.80).

H.Həsənovun «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» adlı kitabında da peşə-sənət leksikasından bəhs olunmuşdur. Müəllif bu münasibətlə yazır: «Peşəsi, işi, sənəti, istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birləşən kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası deyilir. Bunlar xüsusi məfhum, əmək aləti və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir. Ona görə də, onları bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırırlar. Bu cür ifadələr Azərbaycan dilində danışan hər bir adama məlum olmadığına, hamı tərəfindən anlaşılmadığına görə onlara «arqo» sözlər deyilir. Əslində bu sözlər ancaq bu peşə ilə bağlı olan şəxslərin (*dülğər, bənnə, poliqrafiya, hüquqşünas, dərzi* və s.) hər biri üçün məlumdur, bəllidir (8, s.187).

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Terminologiya Komitəsi 1982-ci ilin aprelində terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktik konfrans keçirmişdir. Terminologiyanın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş məruzələrdə termin kimi bu və ya digər şəkilçidə sənət və peşə adlarından da bəhs edilmişdir. Məsələn, M.Şirəliyev «Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə» adlı məruzəsində yazmışdır: «Respublika qəzetləri rus dilindən ayrı-ayrı materialların tərcüməsi zamanı dilimizin məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilərindən istifadə yolu ilə çoxlu yeni ixtisas adları yaradırlar: *sınıqçı, oyunçu, rəbitəçi, ipəkçi, idmançı, liftçi* və s. (10, s.34).

Beləliklə, sənət-peşə terminləri ilə ixtisas adları arasında bəzən bərabərlik işarəsi qoyulur və söz yaradıcılığında ixtisas adlarına daha çox yer verilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-11 s., Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1980
2. Balayeva V.K., Azərbaycan dilində olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri haqqında, Terminologiya məsələləri, Bakı, 1988
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, Bakı, 1968
4. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilində termin necə yaranır, ADU, Bakı, 1967
5. Əbdürrəhmanov A.Ə. Peşə-sənət terminlərinin mənşəcə növləri, «Azərbaycan terminologiyası problemləri», API, Bakı, 1988

6. Əsgərov Ə.Ə. Azərbaycan dilində zərgərlik sənəti ilə bağlı terminlər haqqında «Azərbaycan terminologiyası problemləri», Bakı, API, 1988
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983.
8. Həsənov H. Terminologiyada dialekt leksikasından istifadə məsələsi. «Terminologiya məsələləri», Bakı, Elm, 1984
9. Muxtarova V., Qloballaşma prosesi vahid dünya dilinin yaranmasının əsas səbəbi kimi, Elmi Xəbərlər, №5, Bakı, 2008
10. Şirəliyev M. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə, «Terminologiya məsələləri», Bakı, Elm, 1984
11. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Виноградов В.В. Лексикология и лексикография, Избранные труды, М., 1977.
12. Arnold I.V. The English Word, M., 1986
13. Ginsburg R. A Course in Modern English Lexicology, M., 1979
14. Hacıyeva Ə.H. English Azerbaijan phraseological dictionary, Bakı, 2006
15. <http://www.vocabulary.cl/Basic/Professions.htm>
16. <https://7esl.com/jobs-and-occupations-vocabulary/>

С.В.Исмаилова

**Исторические исследования названий профессий
в современном английском и азербайджанском языках**

Резюме

Данная статья посвящена изучению проблемы исторического исследования названий профессий в современном английском и азербайджанском языках. Здесь анализируются научно-исследовательские статьи как отечественных, так и зарубежных учёных, представляющие различные грамматические школы. Представленное исследование и полученные результаты могут быть полезны студентам для углублённого типологического изучения названий профессий в современном азербайджанском и английском языках.

S.V.Ismayilova

**The Historical Investigation of the Names of Professions
in the English and Azerbaijani Languages**

Summary

This article is devoted to the historical investigation of the names of professions in modern English and Azerbaijani languages. Here are investigated scientific-research articles like ours and foreign scientists, who represented various grammar schools. Represented investigation and observed results would be useful for the students to deal with the names of jobs and professions.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.Q.Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 27.08.2018

G.Z.RƏHİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ ÖZÜNÜMƏZƏMMƏT İFADƏSİNİN FORMA VƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: kommunikativ davranış, özünüməzəmmət, mənfəi akt, tənə-məzəmmət.

Ключевые слова: коммуникативное поведение, самоупрек, ликоугрожающий речевой акт, упрек

Key words: communicative behavior, self-reproach, negative act, reproach.

Nitq aktları müəyyən ünsiyyət şəraitində danışan və dinləyənin eyni məna ilə əlaqələndirdikləri artikulator-akustik ifadə forması ardıcıl və məqsədyönlü nitq parçasıdır. Ünsiyyət hər şeydən əvvəl insanın daxili emosional vəziyyəti haqqında məlumatı təşkil edə bilər. Bu zaman insanlar bir-birinə mövcüd tələbatları, emosional vəziyyətləri (sevinc, kədər və s.) haqqında məlumatları çatdırır ki, bu cür informasiyalar bir adamdan başqalarına ötürməklə şəxslərarası əlaqə tənziomedici rolunu oynaya bilər.

Ünsiyyət yalnız şəxslərarası əlaqələrin inkişafına imkan yaradan nitq hərəkətləri ilə xarakterizə edilmir. Bəzi nitq aktları müəyyən bir davranışın, əsasən də konflikt aktlarının xüsusiyyətini ifadə edir. Bu cür nitq aktlarına hədələmə, günahlandırma, həmçinin məzəmmət aktı aid edilir.

Məzəmmət-bəyənməmək, narazılıq bildirmək üçün istifadə edilən nitq aktıdır. Lakin hər iki dilin (rus və ingilis) linqvomədəniyyətindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, rus dilində məzəmmətin ifadə edilməsi kiçik ictimai distansiyada rus dilli kommunikativ davranışın xarakterik olaraq günahlandırma kimi interpretasiya olunur ki, bu da qətilik və müsahibin şəxsi münasibətinə müdaxilə ilə müşayiət olunur. (3, s.171) İngilis dilinin linqvomədəniyyətinə isə əksinə danışana vurğulamaq xüsusiyyəti məxsusdur: narazılıq onun emosional vəziyyətini ifadə edir. (4, s.33) Bu zaman musahiblər bir-birinin şəxsi münasibətlərinin sərhədlərini pozurlar.

Belə analoji hal Azərbaycan və ingilis dilləri arasında da müşahidə oluna bilər. Məzəmmətin illokutiv məqsədi müsahibin davranışlarının və hərəkətlərinin mənfəi qiymətləndirilməsi, perlokutiv məqsəd isə müsahibinin emosional sferasına təsir, qünahkarlıq hissəsinin təşviq etmə, elecc də onun davranışının dəyişdirməyə çalışmaq məqsədi güdür. Məzəmmət tərif, töhmət, tənə, günahlandırma kimi nitq aktları və s. ilə yanaşı qiymətləndirici nitq aktlarına aid edilir. Məzəmmət aktında qiymətləndirmənin məntiqi strukturuna növbəti elementlər daxildir: qiymətləndirmənin subyektı (qiymətləndirən şəxs), qiymətləndirmənin obyektı (qiymətləndirilən şəxs)-qiymətləndirmənin əsası-qiymətləndirmənin məzmunu. (2, s.83)

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də məzəmmətin ifadə edilmə üsullarının seçilməsində praqmatik faktorlar birinci dərəcəli rol oynayır. Formanın seçiminə təsir edən: 1) sosial status, cins, yaş, təhsil səviyyəsi, ünsiyyətdə olanlar arasında distansiya, yəni müsahiblərin status-rol mövqeyi. Məzəmmətin daha çox müxtəlif ifadə etmə yolların məzəmmətin ifadəsi açıq-açıqına, nəzakətlik prinsipi nəzərə alınmadan həyata keçirilən simmetrik münasibətlər vəziyyəti üçün xarakterikdir. (ailədə, yaxın insanlar arasında münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi); 2) əsəbiliyin dərəcəsi, taktikiliyin səviyyəsi; 3) məzəmmətin resipienti.

İngilis dilində məzəmməti ifadə etmək üçün modal fellər və məsləhət ifadə edən sözlər istifadə olunur. Bu halda məsləhət həqiqi illokusiya, tənqid isə vasitəsiz olur. Bu ifadə vasitələrində elə bir hərəkət şərh olunur ki, bu hərəkət arzu edilirdi, lakin baş verməmişdi və baş vermiş arzu olunmayan hərəkət izah edilir. "You might wait for an invitation" I retorted frigidly (4, s.137). Verilən nümunənin tərkibində qiymətləndirmə olan təsdiq və məsləhət-məzəmmətin dolayısı yolla izah edilməsi üçün istifadə olunan illokusiyanın tipik uyğunluğudur.

Yuxarıda verilmiş cümlədə məzəmmət emosiya sözlərinin ifadəsi üçün vacib olan məntiqi vurğunun düşən fəna tonu kimi tələffüz edilir. Temp ahəstədir, diapazon genişdir. İngilis dilində tərkibində şərti hallanma formasında fel olan təsdiq forma ilə də məzəmmət etmək olar. Yüksək tezliyin istifadəsinə görə belə fikirlər məzəmmətin illokusiyasının ifadəsi üçün şərti olmuşdur. "If every person was like me, the world would be better". Cümlə uzun fasiləli iki sintaqma bölünmüş halda, sonluqda ənənə tonla tələffüz edilir. Hərəkətlərin mənfi dəyərləndirilməsi çox vaxt müqayisəli konstruksiyaların köməyi ilə həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə bir obyektin və ya hərəkətin mənfi xarakteri digərinə keçir: "Yes, I daresay he's no more of a scoundrel than any of the rest of them" (4, s.136). Bir qayda olaraq hər bir dildə məzəmmət yalnız verbal vasitələrin köməyi ilə ifadə olunur. Məzəmmətin kommunikativ intensiyasının həyata keçirilməsi zamanı baxış, jest, intonasiya, davranış, sükunət kimi qeyri-verbal komponentlər də danışanın narazılığını və mənfi dəyərləndirməsini ifadə edə bilər. Bu və ya digər vəziyyətdə məzəmmət olunan şəxsin pozitivliyinə xələl gətirir, lakin yaranmış vəziyyət mübahisəli nitqin üzrxahlıq aktı ilə aradan qaldırıla bilər. Məzəmmət olunanın cavab reaksiyası (hiddət, məzəmmətin sübutsuzluğunu əsassız olmasını göstərmə və s.) məzəmmət olunanın öz müsbət simasını saxlamağa çalışması və mübahisəli vəziyyəti daha da gücləndirməyə, xüsusilə, günahlandırma, təhqir etmə və s. vasitəsilə şəxslərarası münasibətlərin pisləşməsinə səbəb olur.

Beləliklə, məzəmmət ifadə edən nitq aktı özündə yeganə mülahizə qatmağa, işarə olunan məqsədə yönəlmiş, həmçinin məzəmmətə səbəb olan hərəkətlərin situasiyadan asılı olaraq məzmunundan alınan və müsahibin cavab reaksiyasını ifadə edir (1, s.77). Məzəmmət nitq aktının eksplikasiyası üçün jestlərdən, intonasiyalardan məntiqi vurğudan, müqayisəli konstruksiyalardan, felin lazım forması və modal fellərdən istifadə olunur. Məzəmmət hər hansı bir şəxsə hədə-qorxu tətbiq edən nitq aktına aid olub, müsahiblər arasında münaqişənin güclənməsinə potensial təhlükə yaradır, buna görə də konfliktin güclənməsinə səbəb olan faktorların öyrənilməsinə davam etdirmək vacib amillərdən hesab edilir. Belə faktorların öyrənilməsi müsahiblərin öz nitq məqsədlərini daha da effektiv həyata keçirməyə kömək edir.

Özünüməzəmmətin funksional qrupu məzəmmət olunanın və məzəmmət edənin eyni şəxs olduğu məzəmmət ifadə edən nitq aktı ilə təqdim olunur. Göstərilən funksional qrup yüksək işlənmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bu cür məzəmmətin illokutiv məqsədi danışanın baş vermiş hərəkətlərdən, həmçinin öz hərəkətlərində narazı olması, günahını boynuna alma və hərəkətlərinin düzgün olmamasını qəbul etməsi ilə xarakterizə olunur. Danışan öz səhvini birbaşa qəbul edərək xarakterinin müsbət tərəflərinə ziyan vermiş olur. Özünüməzəmmətin implisitliyinin səviyyəsi danışanın ziyanın dərəcəsinin subyektiv dəyərləndirilməsindən, ətrafdakılara, eləcə də danışanın özünə dəyən ziyandan aslıdır. Belə ki, vicdanı narahat olan və özünü cəzalandırmağa can atan danışan şəxs öz narahatlığını və ya mənfi emosiyalarını tam şəkildə ifadə etmək üçün o məzəmmətin eksplisit formasına, bu halda danışan çox zaman ekspressiv-dəyərləndirici leksikadan istifadə edir ki, bu da öz növbəsində həmin məzəmmətlərin istifadə sferasını qeyri-formal ünsiyyət vəziyyətinə gətirib çıxarır. Lakin bəzi hallarda özünüməzəmmət implisit formada təzahür edir ki, bu da danışana özünə qarşı daha az qətiyyətlə səslənməsini təmin edir və başqa insanlarla münasibət prosesində öz şəxsi simasını qoruyub saxlamağa kömək edir. Eva: You know, I'd forgotten that's where that title came from. Shame on me! (9, s.239)

Ədəbi əsərlər haqqında söhbət əsnasında kitab mağazasının sahibəsi Eva kitablardan birinə aid seçilməsi barədə əhvalatı xatırlada bilmir. Verilmiş bu nümunədə məzəmmət dolayısıylə təqdim edilmişdir. Şəxsi xüsusiyyətlər danışanı mütəssir edir və öz emosional vəziyyətini normallaşdırmaq məqsədilə danışan öz-özünü məzəmmət edir, beləliklə müəyyən dərəcədə unutqanlıqda öz-özünü ittiham edir. Bu misalda temp yavaşdır, diapozon isə çox genişdir. Cümlənin sonu güclü vurğu ilə tələffüz edilir.

Özünüməzəmmət aktının linqvistik reallaşması üçün nəqli cümlə xarakterikdir, lakin bununla bele qeyd etmək vacibdir ki, bu nəticə danılmaz fakt kimi qəbul edilməməlidir (məzəmmət edən şəxs öz hərəkətlərinə görə peşmançılıq hissi keçirir və özünə bu hərəkətlərini nə səbəbdən etdiyi və ya etmədiyi haqda sual verir), eləcə də əmr cümləsi (məsələn, məzəmmət edən özünü öz şəxsi iradəsinin əksinə, lakin normativ göstərişlərə müvafiq olaraq hərəkət etməyə məcbur edir). Özünüməzəmmət strukturunda mübtədə çox vaxt müraciət olunan şəxsin özünə məzəmmətin ünvanlanmasını ifadə edir. Belə müraciət qabarıq şəkildə ifadə oluna bilər və "I" şəxs əvəzliyi ilə realizə olunur, yaxud, çox nadir hallarda, danışan mübtədanın ifadəsi üçün başqa üsullardan istifadə edir. Bu tədqiqat özünüməzəmmət ifadə edən nitq aktının bəzi aspektlərini əhadə edir və təhlil edilən materialın məhdud sayı ilə kifayətlənir, buna görə də bu mübtədanın tərtibi üsullarının strukturlaşdırılmasını iki qrupa ayırdıq: "I" şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə qrupu və digər formalı mübtədə qrupu. Beləliklə, mübtədanın xüsusiyyətlərində çıxış edərək, yuxarıda göstərilən nümunədəki mübtədanı birinci qrupa, sonrakı nümunənin situasiyasına görə ikinci qrupa aid etmək olar: Jeff: *Disappearing like this - I don't know what he'll do. The relationship between a client and his therapist.... sometimes it's the only relationship they trust! You break that trust and...* (6, s.249)

Psixoterapevt Cef öz pasientlərindən birinə qabaqcadan xəbər vermədən seansı ötürdüyünə görə narahatdır. Məzəmmət implisit formada həyata keçirilir. Baxmayaraq ki, bu quruluşda "I" şəxs əvəzliyindən istifadə edilməyib, ünvanlanmış şəxs elə ünvanlayan şəxsin özü ola bilər. Cef professionaal etikanın prinsiplərini pozduğuna görə özünü günahkar hesab edir və baş verən hadisələr fonunda öz hərəkətlərini müqayisə edərək özünü səriştəsiz və nəzakətsiz hesab edir. Bu misalda ciddi məzəmmət müşahidə olunur. Ton kəskin alçalandır. Temp ciddi məzəmmət şəraitində azaldılmış olur. Bu zamanlarda fellərin işlədilməsi tezliyi danışanın nitq aktı zamanı əsəbi emosional vəziyyəti ilə əlaqədardır ki, bu da keçmiş zamanda baş vermiş hərəkətin nəticəsi, indiki zamanda təkrar olan hərəkətin ya da indiki zamana aid olan qanqaraldıcı xarakterin nəticəsidir. Sophia: *He hit me with the paper weight. He intended to silence me. Oh, Floyd darling, I've been so stupid. I knew he had killed the girl. I didn't tell anyone, as I wanted to protect us from the awful publicity.* (7, s.271) Verilmiş nümunədə söhbət günahsız qızı öldürüb ögey anası Sofiyanı da cinayətdə təqsirkar hesab edən Floydun oğlundan gedir. Danışanın intensiyası özünügünahlandırma və özünüalçaltmada özümü göstərir. Danışan müsahibinin onun hərəkətlərini bəyənməməsini tam başa düşür, o nəinki bunu başa düşür, hətta öz hərəkətinin düşüncəsizliklə edildiyini təsdiq edir. Beləliklə, özünüməzəmmət edərək öz günahını boynuna alır və öz müsahibinin müsbət simasını qoruyub saxlayır və öz mənfi fikrini bildirməyə məcbur etmir. Bundan başqa, bu nümunədə nitq aktı olan məzəmmət üzrxahlıq kimi təqdim olunur, belə ki, danışan keçmiş hərəkətinə görə öz təəsüfünü bildirir, lakin bununla hərəkətinə görə öz təəsüfünü bildirir, lakin bununla bele o müsahibinə dəymiş ziyanın azaldılması strategiyasını həyata keçirir ki, bu da onun öz keçmiş hərəkətinə görə məsuliyyətini azaltmaq və özünü təmizə çıxartmağı fikrini güdür. Bu cümlənin tələffüzü emosional-ifadəli tona uyğun olan yumşaq tənədir.

Özünüməzəmmətin ekspressivliyi və emosionallığı kommunikativ situasiyadan, həmçinin danışanın ətrafdakılara və özünə verdiyi ziyanın dərəcəsinin subyektiv dəyərindən asılıdır. Danışanın intensiyasını öz hərəkətlərini kəskin tənqid etdiyi hallarda danışan müxtəlif leksik vahidlər olan invektivlər təhqir edici leksikadan və sairədən istifadə edir. Nobu: *I've come to understand what a fool I am. You laughed earlier at the idea of having the Minister for a danna. But just look at me: a one-armed man with skin like the lizard.* [8, p.450] Nobu özünün fiziki çatışmazlıqlarına baxmayaraq o Sayuri üçün özünü mühüm bir şəxs kimi təsəvvür etdiyinə görə tənqid edir.

Özünüməzəmmət emosional qiymətləndirici leksikada ifadə ilə həyata keçirilir ki, bu da məzəmməti daha da aqresivləşdirir. Lakin Nobunun özünütənqiddən çox cəmiyyətin onun fiziki çatışmazlığına qarşı olan mənfi münasibətdən doğan inciklik və ümitsizliyin ifadəsi kimi

səslənir. Qalxıb-enən ton, emfatik vurğu, tempin ləngiməsi və kəskin genişlənən diapazon onun üçün ən başlıca xarakterik xüsusiyyətlərdir. Verilmiş nitq aktının kommunikativ intensiyası təkcə özünüməzəmmət deyil, həm də müsahib təfərrindən rəğbət və anlayış formasında cavab reaksiyasını stimullaşdırır.

Sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, özünüməzəmmət danışanın şəxsinə hədə-qorxunun yüksək dərəcəsini özündə əks etdirir, belə ki, o nitq aktı olaraq elə şəxsin tənqid və pisləməsini ifadə edir ki, o şəxs həm müraciət olunanın həm də müraciət edənindir. Ünsiyyət prosesində özünüməzəmmət istifadə olunma bilər: Mübahisəli vəziyyətin tezliklə həllinə yönələn üzrxahlıq kimi; emosional davranış və hərəkətə görə özünücəzalandırma formasında; müsahibin müsbət simasını saxlamaq üçün, belə ki, öz günahlarını boynuna almaqda müsahibinin özünüməzəmmət etməsinə ehtiyac qalmır; özünüməzəmmət etməklə qarşısındakı müsahibinin onun vəziyyətini anlamasına və bağışlanmasına kömək edir. Kommunikativ vəziyyətdən və vurulmuş ziyanın ciddiliyini subyektiv qiymətləndirməklə danışan stilistik cəhətdən rəng-rəng ifadələrdən istifadə edərək və etməyərək məzəmmətin implisit və emplitit formaları seçə bilər. Özünüməzəmmətin linqvistik realizasiyası üçün həmçinin danışanın özünə bilavasitə müraciəti əsasdır ki, bu da çox zaman mübtəda şəklində "I" şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilir. Özünüməzəmmət strukturunda fəli xəbər indiki və ya keçmiş zamanda ola bilər ki, belə hallarda söylənilən tənqid çox vaxt keçmişdə və ya indiki zamanda baş verən hadisələrə aid olur.

Ədəbiyyat

1. Винантова, И.В. Структурные и прагматические особенности косвенных речевых актов со значением упрека, выраженных в форме вопроса (на материале английского языка)//Филол. науки.Вопр.теории и практики.2009. № 2 (4).С.77-80
2. Ивин, А.А. Логика и теория аргументации: учеб.пособие. М.,2007.191 с.
3. Прохоров Ю.Е. Русские коммуникативное поведение/Ю.Е.Прохоров, И.А.Стернин. М.,2005 276.с
4. Пугачева, О.В. Коммуникативная полярность речевых актов упрека и самопохвалы и средства их экспликации //Вестн. Воронеж. гос.ун-та.2008.№3 Лингвистика и межкультурная коммуникация.С.134-139.
5. Стернин, И.А. Очерк английского коммуникативного поведения: науч.изд./ И.А..Стернин, Т.В.Ларина,М.А.Стернина Воронеж,2003.185 с.
6. Case,J. The Syndrome.N-Y.,2002,498.p
7. Chase,J.H. Not Safe to Be Free.London, 1979.282.p
8. Golden A . Memories of geisha.Vintage, 2005, 503 p.
9. Miller,S.Lost in the Forest.N-Y.,2006,262 p.

Г.З.Рагимова

Форма и употребление самоупреков в английском языке

Резюме

Статья посвящена обзору ситуации употребления и основным коммуникативно-прагматическим характеристикам самоупреков. Упрек, являясь ликоугрожающим речевым актом, носит имплицитный характер. Специфика исследуемых речевых актов заключается в невозможности выражения коммуникативного намерения эксплицитным перформативом в условиях непосредственной коммуникации. В статье сделана попытка изучить выражения упрека с лексической и интонационной стороны в английском языке. На материале современной английской художественной литературы показаны основные структурные закономерности рассматриваемого речевого акта.

G.Z.Rahimova

The Form and the Use of Self-Reproach in English

Summary

The article deals with the review of the use of situations and the basic communicative-pragmatic characteristics of self-reproach. Self-reproach as face threatening speech act has implicit feature. The peculiarity of these speech acts is impossibility to express communicative intention with the help of explicit performative verb in terms of communication. In the article an attempt is made to study realization of reproach by lexical and intonative means in the English language. On the base of modern English literature, the basic structure patterns of speech act are considered.

Rəyçi: filol.f.d., dos. K.A.Alırzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2018

N.V.SEYİDOVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Bakı Dövlət Universiteti**

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSULLAR

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, tərcümə üsulları, ekvivalent, kalka üsulu, analoji üsul, təsviri üsul.

Ключевые слова: фразеологические единицы, способы перевода, эквивалент, калькирование, метод аналога, дескриптивный метод.

Key words: phraseological units, ways of translation, equivalent, calque method, analogue method, descriptive method.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki frazeoloji vahidlərin tərcüməsində müxtəlif prinsip və üsullar vardır. Onlardan biri ekvivalent tərcümə üsuludur. Belə frazeoloji vahidlərin tərcüməsi, adətən, çətinlik törətmir. Məsələn: *armed to the teeth* (dışınə qədər silahlanmaq). Frazeoloji vahidlərin ekvivalent tərcüməsinin iki növünə təsadüf olunur: 1) hər iki dildə qrammatik forma, obraz və məzmunca tam eyniyyət təşkil edənlər və 2) obraz və məzmunca eyni olub qrammatik formaca fərqlənənlər. Ekvivalent və analoqlar idiomatik tərcümədə əsas dilin frazeoloji birləşmələrini təşkil edən komponentlərə görə müəyyən edilir. Məsələn: *to play with fire* – odla oynamaq, *to read between lines* – sətir arası oxumaq, *strike the iron while it is hot* – dəmiri isti-isti döyərlər.

Belə uyğunluq obyekt dildəki frazeologizmlərin tam qarşılığını verməyə imkan verir və tərcüməçi ilk növbədə onu axtarmağa çalışır. Ancaq bu halda frazeoloji birləşmələrin bu üsulla tərcüməsinin istifadə imkankarını məhdudlaşdıran iki halı nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, ekvivalentlər o qədər də çox deyildir. Onlar ən çox hər iki dildə üçüncü dildən, əsasən, latın və yunan dillərindən götürülmüş beynəlmiləl frazeoloji birləşmələrdə aşkar olunur. Məsələn: *The hill of Achilles* – Axilles dabanı, *the sword of Damocles* – Demokles qılıncı.

Ekvivalent birləşmələr sonrakı dövrlərdə də alma bilər. Belə ki, ingilis və rus dilləri fransız dilindən *the game is not worth the candle* (Le jeu ne vaut pas la chandelle) – oyun şama dəymir (игра не стоит свеч) atalar sözünü götürmüşdür.

İkincisi, hər iki dil eyni bir frazeologizmi işlətdikdə bir dildə məna dəyişməsi baş verə bilər. Bu zaman belə frazeoloji birləşmələr “tərcüməçinin yalançı dostu” ola bilər formaca eyni, mənaca müxtəlif. Məsələn: *to lead by the nose* – burnundan tutub dartmaq, ingilis dilində “tamamilə tabe etmək, rəhbərlik etmək”, rus dilində isə “aldatmaq”, *to throw dust in the eyes* – gözünə kül üfürmək, ingilis və Azərbaycan dillərində “aldatmaq”, rus dilində isə “lovğalanmaq” mənasında işlənir.

Frazeoloji vahidlərin kalka yolu ilə tərcümə üsulu imkan verir ki, söz özündə olan iki potensial qüvvə arasında fəaliyyət göstərsin.

A.V. Kunin kalka vasitəsilə tərcümənin iki üsulunu qeyd edir: 1) tərkibdə olan komponentlər tərcümənin başqa növlərinin köməyi ilə tərcümə oluna bilməyəndə, yəni ekvivalenti olmayan frazeoloji birləşməni tərcümə edərkən istifadə olunan üsul: məsələn, *a brace of shake* – dərhal, bir göz qırpımında; *brass farthing* – qətiyyə, *to be in the blue* – məğlub olmaq, uğursuzluğa düşər olmaq, *to have no blood in one's veins* – cəsarətsiz, qətiyyətsiz olmaq və s.

2) kalka üsulu ilə, yəni tərcümə zamanı həmin dildə eyni mənada olan frazeologizm olduğu halda, ondan istifadə olunması ingilis dilində olan birləşmənin milli koloritinin itirilməsi

məsinə səbəb ola bilər. Bu zaman tərcüməçi bu ekvivalentin qarşısında “müqayisə et” işarəsini qoymalıdır. *To bother one's head (brain)* – bir kəs üçün narahat olmaq, *to close the books* – işi müvəqqəti olaraq dayandırmaq, *to pass the bottle of smoke* – ikiüzlülük etmək; *to break the neck (of smth.)* – ən çətin işə tab gətirmək; *to go on the bum* – sərsəri həyat sürmək və s. (107, 23).

Frazeoloji birləşmələrin kalka üsulu ilə tərcüməsindən o zaman yararlanmaq olar ki, oxucu bu üsul ilə alınan ifadənin obrazlılığını asanlıqla qəbul edə bilsin və o, sünilik yaratmasın. Məsələn:

People who live in glass houses should not throw stone – şüşə evdə yaşayan adam gələk daş atmasın, *keep a dog and bark oneself* – iti saxlayıb, özü hürmək. Bu üsul praktikada geniş istifadə olunur. Birincisi, onlar orijinaldakı bədii ədəbiyyatda vacib olan obrazlılığı saxlamağa, ikincisi isə orijinalda açıq metaforanın yaranması üçün obrazı oynadan zaman yaranan çətinlikləri dəf etməyə imkan verir. Məsələn:

It was raining cats and dogs – elə yağış yağırdı ki, tut ucundan qalx. Ancaq başqa sözlərlə birləşdikdə – *it was raining cats and dogs and a little puppy got on my page*, burada eyni obrazı vermək üçün kalka üsuluna üstünlük verilir (izahlı tamamlıqla da vermək olar “deyildi ki”, “ingilislərin dediyi kimi”). Elə yağış yağırdı ki, elə bil, ingilislərin dediyi kimi göydən it pişik tökülürdü biri də gəldi düşdü mənim səhifəmə.

Frazeologizmləri kalka yolu ilə tərcümə etmək, əsasən, çətin olur. Bu kimi frazeologizmlər, əsasən, müəllif frazeologizmlərinə aid olur. Onlar struktur-semantik cəhətdən modelləşdirilə bilmir. Onlar tərcümədə ümumxalq səviyyəsinə çevrilir və ancaq o zaman frazeoloji vahidlər sırasına keçir.

İngilis dilinin frazeoloji vahidlərinin tərcüməsində istifadə edilən üsullardan biri də analoji üsuldur. Mənaca eyni, obrazca fərqlənən bu cür frazeoloji vahidlər lüğətdə çoxluq təşkil edir. Analoji frazeoloji vahidlərin əsasına hər xalq öz obrazını qoyur. Məsələn: *That cat won't jump* “keçəl suya getməz, bu kələk baş tutmaz”.

Tərcümə prosesində istifadə olunan üsullardan biri də frazeoloji qarşılığı olmayan birləşmələrin bir qismi lüğətlərdə təsviri tərcümə yolu ilə verilən üsuldur. Məsələn: *to cut a feather (bir işin mahiyyətini həddindən artıq təfərruati ilə danışmaq; mənasız şeydən ötrü mübahisə etmək)*.

Bu tərcümə vasitəsindən o vaxt istifadə olunur ki, həmin frazeoloji birləşmənin reseptor dildə nə analoqu, nə ekvivalenti, nə də hərfi tərcümə olmur. Məsələn: *to be at issue* – küsülü olmaq, müzakirə, mübahisə obyektinə olmaq; *to scratch one where one itches* – bir kəsə güzəştə getmək, bir kəsə üz vermək; *for naught (arx.)* – mənfəətsiz, xeyirsiz; *to work the oracle* – əlaqələrdən istifadə etmək, *danışiq dilində* varlanmaq; *the outward man* – bədən, vücut, *danışiq dilində* geyim; *to make a point of smth* – bir şeyə xüsusi diqqət yetirmək; *to pound the pavement (amer.)* – bütün küçələri gəzərək iş axtarmaq və s., yaxud *to kiss three fingers* – (hərfi) üç barmağını öpmək = *If such tricks as these stip you out of lieutenantancy, it had been better you had not kissed your three fingers* (Shakespeare W., Othello) – Bütün bu şeylər sizi leytenantlıqdan məhrum edərsə, yaxşısı budur ki, o qədər tez-tez üç barmağınızı öpməyəydiniz.

Təsviri tərcümənin başqa növünə də təsadüf edilir: əvvəlcə birləşmənin hərfi, sonra isə onun təsviri izahı verilir. Məsələn: *Achilles heel* (Axilles dabanı – bir adamın zəif cəhəti), *Gordian knot* (Qordiya düyünü, dolaşiq iş, müşgül məsələ).

Bəzən hərfi tərcümə yolu ilə verilən, yaxşı anlaşılan tərcümələrlə yanaşı, elələrinə də təsadüf edilir ki, verilən tərcümə çox qərribə səslənir və Azərbaycan təfəkkür tərzinə uyğun gəlmir, məsələn: *to build castles in the air* – deryada balıq sevdası (hərfi havada qəsr tikmək), *skeleton in the cupboard* – ev bizim sirr bizim, ailə sirri, yadlardan gizlədilən xəşagəlməzlik (hərfi dolabda skelet).

Bəzi tədqiqatçılar frazeoloji tərkiblərin tərcüməsinin üç üsulunu göstərir: 1) frazeoloji birləşmələrin hərfi tərcümə olunması, ya da kalka edilməsi: bu üsulla tərkib hissələri idiom

təşkil edən daha sərbəst surətdə birləşmiş frazeologizmlər tərcümə edilir; 2) birləşməyə daxil olan bəzi sözlər hərfi tərcümə vasitəsilə çevrilir, başqalarının isə məcazi mənaları tərcümə olunur. Bu zaman birləşmələrin komponentlərinin nisbətləri anlaşıqlı, sərbəst və müstəqil olması ilə xarakterizə olunur; 3) adekvat əvəzlənmələrdir. Burada tərcümə zamanı elə vahidlər təqdim olunur ki, onlar semantik cəhətdən orijinalın uyğun variantları ilə yaxınlıq təşkil etsin (165, 59). Orijinal ilə tərcümə olunan material arasındakı oxşarlığın qorunub saxlanması kalka yolu ilə edilmiş tərcümə sayəsində mümkün olur. Bununla yanaşı, bəzən hərfi tərcüməyə də müraciət olunur.

Əlbəttə, bu cür tərcümə yolları frazeologizmlərin ümumi fondunu zənginləşdirir, amma bu üsuldən həmişə istifadə etməyi məsləhət görülmür. Belə ki, tərcümə zamanı başqa tərcümə yollarını da göstərmək olar.

Tatar dilçisi F.A.Yusupov frazeoloji birləşmənin tərcüməsi zamanı üç üsulu qeyd edir:

1) frazeoloji birləşmənin hərfən tərcümə olunması, ya da kalka edilməsi. Bu üsulla birləşmənin tərkib hissələri idiomlardan fərqli olaraq, daha sərbəst surətdə tərcümə edilir. Müəllif frazeoloji birləşmələrin belə bir növünü də qeyd edir ki, birləşmələrin tərkib hissələri özlərinin müstəqil mənalarını saxlayır. Məsələn, *to give smb. a fit* – bir kəsi alçaltmaq; *to get one's feet in* – bir yerə/ içəri soxulmaq; *to get the gate* – işdən qovulmaq; *to give and take* – qarşılıqlı güzəşt; *to go a long way* – davamlı olmaq = *a little of this paint goes a long way* – Bu boyanın bir azı xeyli yeri rəngləməyə kifayət edir və s.;

2) birləşməyə daxil olan bəzi sözlər hərfən tərcümə edilir, bəziləri isə məcazi mənə ilə tərcümə edilir. Məsələn: *to let one's hair down* – ürəyini boşaltmaq = *You can let your hair down in front of me* – çəkinmə, ürəyində nə varsa, hamısını mənə danış; *at hand (on hand)* – əlinin altında, yaxında = *He lives close at hand* – O, lap yaxında yaşayır; *the examinations are at hand* – imtahanlar yaxınlaşır; *in hand* – əldə = *He still has some money in hand* – Onun əlində hələ bir az pulu qalıb; *out of hand* (1) dərhal, göz qırpımında; (2) nəzarətsiz = *The station needs to be dealt without of hand* – Bu vəziyyəti dərhal nəzarətə salmaq lazımdır; *The football fans have got out of hand* – Futbol azarkeşləri tamamilə nəzarətdən çıxıblar; *to talk through one's hat* – cəfəngiyyat danışmaq, lovğalanmaq və s.

İkinci üsulla tərcümə edilən frazeoloji birləşmələr də tərkib hissələrinin nisbi sərbəstliyi, mənalarının müəyyən dərəcədə müstəqilliyi ilə səciyyələnir.

3) Hərfi tərcümə, yarım-kalka heç də həmişə istənilən nəticəni vermir. Bu zaman adekvat əvəzəlmələrə müraciət etmək lazım gəlir. Tərcümənin dilində elə sözlər seçilib götürülür ki, onlar mənalarına görə orijinalın müvafiq birləşmələrinə yaxın olsun, obrazlılığa görə ona uyğun gəlsin. Onun fikrincə, müvafiqlik olmayanda təsviri tərcümə də yardımçı ola bilər (153, 57).

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi ilə bağlı N.L.Şadrinin tədqiqatları da maraqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı mətnin ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik baxımından təhlilində faktik materiallara istinad etmək gərəkdir, yəni hər iki sahənin (ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik) metodları üzvi şəkildə birləşərək qarşılıqlı təsirdə olsun.

N.L.Şadrin bir daha göstərir ki, belə təhlil frazeologizmin ədəbi-bədii nitqdə eyniləşdirməyə və onun hər bir konkret halda normativ və qeyri-normativ surətdə işlənməsinin semantik və üslubi xüsusiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində təhlil həmin xüsusiyyətlərin verilməsi üçün funksional cəhətdən düzgün vasitə tapmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, mükəmməl tərcüməyə nail olmaq üçün frazeoloji vahidin hər hansı bir tərkib hissələrinin müstəqil leksik mənasının mətnə uyğun variantında yaranan semantik və üslubi amillər də nəzərə alınmalıdır.

N.L.Şadrin belə qənaətə gəlib ki, tərcümənin və müqayisəli üslubiyyatın frazeoloji problemlərinin həll olunması üçün nə V.V.Vinoqradovun semantik təsnifatı, nə də başqa təsnifatlar universal nəzəri baza hesab oluna bilməz. Belə problemlər o qədər mürəkkəb və çoxşaxəlidir ki, onların bir neçə təsnifata ehtiyacı vardır.

Tədqiqatçı belə əlamətlərin ən çox əhəmiyyət kəsb etdiyi variantlarını qeyd edir: struktur-semantik, üslubi və semantik əlamətlər. Struktur-semantik əlamətlər deyəndə tədqiqatçı onları zəruri hesab edir və göstərir ki, bir çox frazeoloji vahidlərin özlərinin sintaktik strukturunun ümumiliyi ilə şərtlənən semantikalarının müəyyən parametrik ümumiliyi vardır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, tərcümənin frazeoloji problemlərinin tam və hər-tərəfli həlli üçün gələcəkdə müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli və üslubi tədqiqatlar lazımdır.

Frazeoloji vahidlər geniş üslubi xüsusiyyətlərə malikdir və bir çox tədqiqatlarda bu özünü göstərir: Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, S.Murtuzayev, H.Bayramov, S.Əliyeva, N.Vəliyeva, Ə.Hacıyeva və başqaları frazeologizmlərin üslubi çalarlarını, məna tutumunu tədqiq etmişlər.

K.Məmmədova Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji sinonimlik problemini, onun struktur-semantik, üslubi xüsusiyyətlərini və digər fərqli əlamətlərini təhlil və tədqiq etmişdir.

Azərbaycan dilçilərindən F.T.Hüseynov, A.S.Rəhimov, T.Abasquliyev, İ.A.Hüseynov, N.Ç.Vəliyeva, Ə.H.Hacıyeva və başqaları ingilis dilinin frazeologiyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələləri ilə məşğul olmuş və araşdırmalar aparmışlar.

Hər hansı bir frazeoloji vahidin mənasının əhəmiyyəti onun emosional çaları ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji birləşmələri tərcümə edərkən belə bir problemi həll etmək çox vacibdir. Bu problem, əsasən, frazeoloji vahidlərin mənasının hiss və emosiyalarla bağlı olmasıdır. Emosional çalarların olmaması üslubi cəhətdən ona görə vacibdir ki, bu hər hansı bir birləşmənin emosional baxımdan yoxluğu faktını təsdiq edir və çaların bu neytrallığı tərcümədə qorunmalıdır. Aydındır ki, adekvat tərcümə təkcə mənanı əhatə etmir, həm də orijinalın emosional xüsusiyyətini ifadə edir. Ona görə də, leksik vahidlərin üslubi səciyyəsinin verilməsi problemi həmişə frazeologizmlərlə yanaşı araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri, Tədqiqatlar, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 31, 1999, s. 100-104
2. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin lingvistik təhlili. Fil.elm.dok.dis., Bakı, 2004, 260 s.
3. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, В кн. Виноградов В.В. Избранные труды по русской лексикологии и лексикографии, М., 1977, 312 с.
4. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка (опыт систематизированного описания), М: Издательство Международные Отношения, 1972, 288 с.
5. Кунин А.В. Англо-Русский фразеологический словарь. 4-е издание. М.: Русский язык, 1984, 945 с.
6. Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском литературном языке, Автореферат канд. дис., Баку, 1983, 23 с.
7. Шадрин Н.Л. Перевод фразеологических единиц в сопоставительная стилистика. Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1991, 223 с.
8. Юсупов Ф.А. Введение в теорию и практику перевода, Казань, 1988, 95 с.

Н.В.Сеидова

Методы, используемые при переводе фразеологических сочетаний

Резюме

В статье представлен сопоставительный анализ фразеологизмов английского и азербайджанского языка. Основное внимание уделяется способам перевода фразеологизмов, которые необходимы для точного понимания лексики. Рассмотрены главные определяющие принципы эквивалентности фразеологизмов, необходимые для достижения равенства коммуникативного воздействия.

N.V.Seyidova

The Ways Used in Translation of Phraseological Units

Summary

The article gives comparative analyses of phraseological units in the English and Azerbaijani languages. Special attention is paid to the ways of translation of phraseological units, which is important for clear understanding of lexics. The main clarifying principles of phraseological equivalence necessary for communicative influence equality are investigated in this article as well.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.Q.Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 27.08.2018

S.Ə.SEYİDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**M.MİRZƏLİYEVƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK TARİXİNDƏ
FRAZEOLÖGİYANIN KOMPLEKS TƏDQIQATININ
ƏSAS NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ**

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, idiomlar, semantika, leksika, aforizmlər

Ключевые слова: фразеологические единицы, идиомы, семантика, лексика, афоризмы

Key words: phraseological units, idioms, semantics, lexicon, aphorisms

Türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqində Məhəbbət Mirzəliyevanın müstəsna xidmətləri vardır. Təsadüfi deyildir ki, professor S.Əlizadə onun doktorluq dissertasiyasına opponent rəyində yazmışdır: “Əksər hallarda leksikologiyanın tərkibində öyrənilən frazeologiya haqqında da bir sıra məqalələr, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır” (1). M.M.Mirzəliyevanın “Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri” əsəri bu günədək frazeologiyaya həsr edilmiş əsərlərdəki bəzi fikir və mülahizələrin köhnəliyini, çıxarılan nəticələrin bəsit və natamam olduğunu, ən başlıcası isə kordinal problemlərin kifayət qədər öyrənilmədiyini və bu cəhətdən nəzəri ümumiləşdirmələrin aparılmadığını nümayiş etdirir” (1, s.5).

Qeyd edək ki, bu kitabın nəşrinədək müəllifin frazeologiyaya aid xeyli sayda məqaləsi və monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Məqalələr və monoqrafiyadakı araşdırmalar onun 2009-cu ildə çapdan çıxmış kitabında əksini tapdığından tədqiqatçının frazeologiya haqqında fikir və mülahizələrini, irəli sürdüyü müddəaları, əldə etdiyi nəticələri bu kitab əsasında təhlilə cəlb etmək məqsədəuyğundur. Frazeologiyanın leksikologiyaya daxilində, ən uğurlu halda onunla yanaşı öyrənməsinin səbəbini, ilk növbədə, frazeologiyanın sərhədlərinin dəqiqləşdirilməməsində, onun dil qanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının üzə çıxarılmamasında, ona məxsus kateqoriyaların təyin edilməməsində görünən M.Mirzəliyeva əsas diqqətini bu məsələlərin həllinə yönəltməyə də, frazeologiyanın digər problemlərini tədqiqatdan kənar qoymamışdır.

Frazeoloji vahidlərin səciyyəli əlamətlər konkret dilin frazeologiyasına deyil, bütün dillərin frazeologiyasına xas olduğundan ümumi və universaldır.

M.Mirzəliyeva yazır: “Dilçilikdə mövcud olan fikirləri saf-çürük etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, frazeologiyanın əsas məsələsi onun mahiyyəti və sərhədləridir. Frazeologiyanın varlığını müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlər kimi bunlar qeyd olunur: 1) Frazeoloji vahidlərin semantik təbiəti; 2) Frazeoloji vahidlərin struktur quruluşu; 3) Frazeoloji vahidlərin funksional-üslubi səciyyəsi (2, s.32).

Frazeologiyanın varlığının, mövcudluğunun təsdiqindən onun ayrıca bir dilçilik sahəsi kimi şərtləndirən kateqoriyalarını təyin etmək lazım gəlir. “Frazeoloji vahidlər kateqorial (fərqləndirici və ya diferensial) və qeyri-kateqorial (üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlilik və s.) əlamətlərə malikdir. Kateqorial əlamətlər frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən, onların bir kateqoriya adı altında birləşməsinə təmin edən əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərin toplusu olduğu halda, qeyri-kateqorial əlamətlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyıb, kateqorial əlamətlərin bir növ müşayiətedici kimi çıxış edir və məhz nitqdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir” (2, s.33).

Frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlaməti sabitlik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə müəyyənləşir. M.Mirzəliyeva bura söz yaradıcılığı və fonetik səviyyəni də artıraraq, qeyd olunan səviyyələr toplusunda sabitliyin təsdiqini tapa biləcəyini söyləyir. Frazeoloji vahidlərin ikinci kateqorial əlaməti kimi məcazlaşmanı ayırır və belə bir müddəanı

irəli sürür: “Frazeologiya məhz məcazi mənalardan (çoxmənəlilikdən) doğan, ona söykənən və məcazilik üzərində qərar tutub möhkəmlənən bir dilçilik sahəsidir” (3, s.38).

Frazeoloji vahidlərin üçüncü kateqoriyal əlaməti idiomatiklik, dördüncü kateqorial əlaməti isə semantik monolitlikdir. M.Mirzəliyeva göstərir ki, frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri; 2) frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmə prinsiplərinə görə tipləri; 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri; 4) frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri; 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri; 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv – üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri (3, s.46-4).

Frazelogiya daxil edilən vahidlərin söz və söz birləşməsi səviyyəsində götürülməsinə, demək olarki, etiraz etmirlər. Mübahisə daha çox cümlə səviyyəsində çıxış edən frazeoloji vahidlərin – atalar sözləri, zərbi-məsəllər və hikmətli sözlərin bu bölgüyə daxil edilib – edilməməsi üstündədir. Bu məsələyə münasibətdə fərqli mövqelər, həm Azərbaycan, həm də başqa dilçilik məktəblərində vardır. M.Mirzəliyeva aforizmləri, paremiyaları frazeologiyanın içərisində öyrənməyi lazım bilir. “Aforizmlər, eləcə də xalqın tarixini, müdrikliyini özündə qoruyaraq illərin, qərinələrin sınağından çıxarıb bu günümüze gətirmiş paremiyalar, ümumiyyətlə dilin frazeoloji sistemi dildə bir canlılıq yaradır, nitqə xüsusi rəvnəq verir və onu daha da emosionallaşdırır” (3, s.73).

M.Mirzəliyevanın ötən əsrin sonuncu beşilliyində söylədiyi bu fikirə istinadla demək olar ki, frazeologiyanın ardıcıl öyrənilməyə başladığı vaxtdan 50 il keçməsinə baxmayaraq, onun bir çox problemləri həllini tapmamışdır. Halbuki, hələ A.Şaxmatov, tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin öyrənilməsinin, həm leksikologiya, həm də qrammatika üçün əhəmiyyətindən bəhs etmiş, bir sıra söz birləşmələrinin komponentlərinin başqa sözlərlə birləşmədə müstəqilliyini saxlanmasını göstərmiş, söz qrupunun semantik bölünməzliyinin qrammatik parçalanmanın zəifləməsi və hətta aradan çıxmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir (1, s.39).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Çernov türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqinə dair işlərin də xülasəsini vermişdir. Xronoloji baxımdan bu əsər daha əvvəl yazıldığından, belə hesab etmək olar ki, müəllif türk dillərinin frazeologiyasına aid tədqiqatlarda təsnifat, eləcə də sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasında fərqlərin daha düzgün izah olunması faktı ilə qarşılaşmamışdır (6, s.4).

Frazeologiyaya aid tədqiqat işlərində daha çox sabitlik əsas fərqləndirici əlamət kimi qəbul edilir. Əslində, bu mövqə özünü doğrultmur. Məsələn, A.Şaxmatov dəmir yolu birləşməsində də sabitliyin əsas olduğunu qeyd edir. Burada sabitlik söz birləşməsinin ifadə etdiyi məfhumla bağlıdır. Parçalama, komponentlərdən birini əvəzləmə məfhumu adlandırma imkanını aradan qaldırır. A.Şaxmatovun verdiyi başqa bir misal “qızıl ordu” birləşməsində isə birinci tərəf müstəqim mənada deyildir, burada sözün semantikasında dəyişmə göz qabağındadır. Əlbəttə, verilən nümunələr bir daha sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər arasında mübahisə açmaq məqsədi güdür. Dildə elə söz birləşmələri mövcuddur ki, onlar sərbəst və frazeoloji birləşmələrin arasında durur. Belə birləşmələr semantik bütövlük qazanmasa da, sabitdir. Frazeoloji vahidlərin tarixi baxımdan araşdırılması zəruriyyətini doğuran əsas səbəblərdən biri də elə budur. Həmin birləşmələrin yaranma və inkişaf yolunu izləməklə bu araşdırmalar mühüm rol oynaya bilər.

M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin inkişaf yollarını müxtəlif aspektlərdən öyrənmiş, aşağıdakı dəyişmələri qeydə almışdır: 1) komponentlərdən birinin sinonimi ilə əvəzlənməsi; 2) frazeoloji vahiddə köməkçi komponentin meydana gəlməsi; 3) ixtisar; 4) yeni sözün artırılması. Bununla yanaşı, oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin dəyişiklik baş verməsi baxımından üç növü də göstərilir: 1) daşlaşmış tərkibli; 2) komponentlərinin yeri dəyişən bilən və komponentləri aralı yerləşən; 3) üzərində qrammatik dəyişikliyin aparılması mümkün olanlar (2, s.54, 59).

Frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən əsas amillər bunlardır: 1) dilə hazır vəziyyətdə gəlmələri; 2) struktur qapalılığı; 3) semantik bütövlüyü; 4) sözbəsöz tərcümə oluna bilməməsi.

Frazeoloji vahidləri əmələgəlmə yollarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Sözlərin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan frazeoloji vahidlər; 2. Nitq hissələrinin rolu ilə müəyyənləşən frazeoloji vahidlər.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya dair ilk tədqiqatları aparmış dilçilərimiz “idiom”, “idiomatik ifadələr” terminlərini işlətməmişlər. Heç şübhə yoxdur ki, idiom termini rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə gəlmişdir. Bu baxımdan anlayışın rus dilində işlənməsi və bu anlayışı rus dilində ortaya çıxaran tədqiqatlara baxılmaq lazım gəlir. V.Vinoqradov bir sıra sözlərin idiomatik tama çevrilməsindən danışmış, “idiomatik tam” anlayışını daxil etmişdir. Bununla yanaşı, o, A.A.Şaxmatovun tədqiqat işində ayrı-ayrı frazeoloji qrupların quruluşunda leksik və qrammatik formalar məsələsinin həllini tapmadığını və bunun A.Şaxmatovun tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin sintaktik baxımdan 4 qrupa bölünməsi nöqtəyi nəzərinə üstünlük verməsi ilə əsaslandırmışdır. Doğrudan da, A.Şaxmatov frazeoloji vahidlərə V.Vinoqradov müəllimindən daha irəli getmiş, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasındakı fərqə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, son nəticədə frazeologizmləri iki qrupa bölür və bu zaman semantik tamlığı və ya tərkib hissələrinə parçalanmamaları əsas götürür. Lakin V.Vinoqradov bu bölgü ilə problemi tam həllini verə bilmir. Təsədüfi deyil ki, “dilçilikdə söz və idiomlar, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, bu məsələnin doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur” fikri çox-çox sonralar da aktuallığını saxlamışdır” (4, s.140). M.F.Çernov çuvaş dilinin frazeologiyasına dair monoqrafiyasında V.Vinoqradovun bölgüsünə münasibət bildirmişdir. O, özü frazeologizmləri bir tipdə birləşdirmiş, onları idiomatik birləşmələr, yaxud idioma-frazeologizmlər adlandırmış, onların arasında fərqlərin meydana çıxması səbəbini isə idiomatikləşmə dərəcəsində axtarmağı təklif etmişdir (5, s.3).

N.Şanskinin frazeologizm və frazeoloji vahid anlayışları haqqında şərhini tamamilə əhatə edən və onu bir çox cəhətdən tamamlayan izaha Azərbaycan dilçiliyinə aid tədqiqat işində rast gəlirik: “Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər arasında eyni zamanda həm leksik, həm sintaktik, həm paradiqmatik, həm də sintaktik münasibətlərin mövcudluğu labuddur. Bütün bu münasibətlər isə frazeoloji vahidin öz üzərində cəmləşir. Frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı leksik, semantik, paradiqmatik və sintaktik asılılıq frazeologizmiyin mühüm cəhətidir” (6, s.18).

Frazeoloji vahidlərin ümumi şəkildə təyinindən sonra onların daxili bölgüsündən danışmaq olar. İstər Azərbaycan, istərsə də rus dilçiliyində frazeologizmlərin müxtəlif əlamətlər əsasında daxili təsnifi verilmişdir. Daha çox yayılmış təsnifatlardan birində frazeologizmlər beş növə bölünür: idiomalar; ibarələr; hikmətli sözlər; atalar sözləri; zərbi-məsəllər. V.V.Vinoqradov frazeoloji qovuşma terminindən istifadə etmiş və bunu idiom adlandırmışdır (4, s.140). Azərbaycan dilində olan elmi ədəbiyyatda frazeoloji bitişmə terminindən də istifadə olunur. Məsələn, “V.V.Vinoqradovun işlətdiyi frazeoloji bitişmələrə, frazeoloji birikmələrə və frazeoloji birləşmələrə müxtəlif terminlər kimi baxmaq olar”. Bütün frazeoloji vahidlərin idiomatizm adı altında birləşdirmək meyilləri də vardır. “İdiomatizm” anlayışı altında özünəməxsus xüsusiyyəti ilə bu və ya digər cəhətdən başqa sözlərdən fərqlənən tək sözdən başlamış aforizmə və ya pəremiyada, atalar sözü və «qanadlı sözlər»ə qədər dilçilik obyektinin ən geniş dairəsi ümumiləşdirilir.”

Frazeoloji vahidlərin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bu məsələ ilə bağlı M.Mirzəliyevanın fikirləri diqqəti cəlb edir: “Frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri; 2) frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsiplərinə görə tipləri; 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri; 4) frazeoloji vahidlərin semantik qo-

vuşma prinsipinə görə tipləri; 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri; 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri. Şübhəsiz, bu bölgülər arasında möhkəm əlaqə olduğundan onlar bir-birinin içindən törəmiş kimi nəzəri cəlb edir. Bunun üçün də onlardan bəziləri məhz digərlərinin tərkibində öyrənilir” (3, s.3). Bu bölgülərdən dördüncüsündə, yəni frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri sırasında idiomların üç növü qovuşma, uyuşma və birləşmə tipli idiomlar yer alır.

Beləliklə, frazeologiya, frazeologizm və idiomlar haqqında müxtəlif fikirlərin az, lakin əsaslı bir hissəsinə istinadla verilən şərh göstərir ki, idiomlar frazeologiyada ayrıca bir növ təşkil edir və bu növün özünü də daxili qruplara ayırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009
2. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995.
3. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистических единиц в русском языке; Основные типы лексических значений слов // Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. 1977, с. 140-161.
4. Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка.-Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1985
5. Чернов М.Ф. Изучения тюркской фразеологии в работах советских тюркологов//Советская тюркология. Баку, 1978, № 1, с.85-95
6. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1996

С.А.Сеидова

М.Мирзалиева как один из представителей комплексного исследования фразеологии в истории азербайджанской лингвистики

Резюме

М.Мирзалиева имеет большие заслуги в изучении фразеологии тюркских языков. Она исследовала фразеологические единицы в семантическом, структурном и функциональном аспектах. В её работах паремии и афоризмы рассматриваются внутри фразеологии.

S.A.Seidova

M.Mirzalieva as One of the Figures of the Complex Research of Phraseology in the History of Azerbaijani Linguistics

Summary

There are great services of M. Mirzalieva in the study of phraseology of Turkic languages. She researched phraseological units in terms of semantics, structure and functional aspects. She thinks it is necessary to learn paremiias and aphorisms in phraseology.

Rəyçi: f.f.d., dos. F.Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2018

E.T.TAĞIYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ
QAL-KAL KÖKLÜ MÜŞTƏRƏK SÖZLƏRİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ*Açar sözlər:* müştərək sözlər, qohum dillər, genealogiya, tipologiya, inteqrasiya*Ключевые слова:* совместные слова, родственные языки, генеалогия, типология, интеграция*Key words:* common words, daughter languages, genealogy, typology, integration

Azərbaycan və rus dillərində tipoloji quruluşuna və genealoji tipinə görə qohum dillər sırasına daxil edilmir. Buna baxmayaraq, hər iki dildə struktur tərkibinə və mənasına görə bir-birinin üzərinə düşən elementlər vardır. Müxtəlif sistemli dillərdə belə oxşarlıqların səbəbləri barədə ayrı-ayrı fikir və mülahizələr irəli sürülməsinə baxmayaraq, irəli sürülən fikirlərin inandırıcı və təsdiqedicə arqumentlər əsasında təsbit edilməsi hələlik heç bir mütəxəssisə müəssər olmamışdır. Odur ki, bu sahəyə dair tədqiqatların genişləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə ciddi bir ehtiyac vardır. Ancaq doğrudan da maraqlıdır ki, genetik qohumluğu olmayan dillər arasındakı müştərəklik necə baş vermişdir. Ulu dil nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, guya insan cəmiyyətinin formalaşdığı ilkin mərhələsində bir informasiya dili olmuş, sonradan əhalinin miqrasiyası nəticəsində mövcud dildə fərqlənmələr, diferensiallaşmalar baş vermişdir. Bundan başqa, dillərin yaranmasında çarpazlaşmalar və interferensiyalar kimi fərziyələrin irəli sürülməsinə də rast gəlmək olur (5, s.164; 15, s.25-32).

Dillərin yaranması barədəki nəzəriyələrin və fərziyələrin çoxluğu qohum olmayan dillər arasındakı müştərəkliyin səbəblərini açmaq üçün elə bir inandırıcı sübut verə bilmir. Çünki bunun ardınca insan harada və necə yaranmışdır? - sualı meydana çıxır. Dillərarası müştərəkliyə gəlincə, oxşarlıqlar daim eyni struktur çərçivəsində müşahidə olunmur. Bunların bəzilərində kök oxşarlığı ilə məna oxşarlığı bir-birinin üzərinə düşdüyü halda bəzilərinə oxşarlıqlar sözün bu və ya digər elementləri çərçivəsində özünü göstərir. Odur ki, müştərəkliyin özünün də həqiqətə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək bir çox hallarda asan başa gəlmir. Bu sahədə uğur qazanmaq üçün müqayisə edilən dillərin strukturuna, sistemində və gizli elementlərinin aşkar edilməsi mexanizminə bələd olmaq tələbatı ortaya çıxır. Müştərək elementlərin mövcudluğunun səbəblərinin araşdırılması isə bir neçə dilin elementlərinin müqayisəsi əsasında əlbəttə ki, çətindir. Bunun üçün dünyanın müxtəlif dillərinin, xüsusən ərazicə yaxın olmayan və heç bir əlaqə yarada bilməyən dillərin materiallarını da araşdırmaq tələb olunur. İlk növbədə bu araşdırmaların bünövrəsini möhkəmləndirmək üçün yaxınlığından və ya uzaqlığından asılı olmayaraq genealoji və tipoloji cəhətdən fərqli olan dillərin müqayisəsi əsasında müştərəkliyin səbəbləri barədə müəyyən təsdiqedicə fikirləri formalaşdırmaq istisna deyildir. Müxtəlif sistemli dillər arasında oxşar, müştərək elementlərin mövcudluğu ilə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dillərin yarandığı ilkin mərhələdə insanların məskunlaşdığı ərazidən asılı olmayaraq dil vahidləri hansısa ümumi, oxşar əlamətlər zəminində formalaşmışdır. Bu oxşarlığın təməlinə nəyin durduğunu müəyyən etmək isə dilçilikdə yeni bir fikir irəli sürülməsinə şərait yarada bilər. Əsas məsələ budur ki, ilkin kök elementləri arasında bir oxşarlıq baş vermişdir. Dillərin yaranmasından min illər keçməsinə baxmayaraq onların daxilində həmin elementlər açıq və ya gizli şəkildə öz varlığını davam etdirməkdədir. Azərbaycan və rus dillərindəki müştərəklik də bunun bariz nümunələrindən biridir. Hər iki dilin materialları üzrə aparılan təhlillərin nəticəsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, bu dillərdə *qal-kal* köklü sözlərin arasında struktur və semantik oxşarlıqlar vardır. Azərbaycan dilində *k* samiti tarixən öz yerini dilarxası kipləşən cingilti *q* variantına verdiyindən sözün əvvəlində *k* samiti yox, *q* samiti

ümumdil normasına çevrilmişdir. Rus dilində isə sözün başlanğısında Azərbaycan dilindən fərqli olaraq *k* və *q* samitləri norma kimi işlədilir. *Qal-kal* köklərində isə *q* – *k* samitləri biri digərinin fonetik variantı yerində işlənir.

Dilin qədim mərhələlərində *kök* modelləri informasiya intensivliyindən geridə qaldığına görə yeni informasiyalar üçün yeni model yaranması prosesi ləngidiyindən eyni kök modeli daxilinə bir yox, bir neçə mənə daxil ola bilmişdir. Bununla da dildə omonimləşmə prosesi baş vermişir. Belə prosesi *qal-kal* köklərinin nümunəsində də görmək mümkündür.

Qal kökü Azərbaycan dilində həm feil, həm də isim kimi derivatların tərkibində işlənir. Feil kimi *qal* kökü *qalmaq*, *dayanmaq*, *hərəkətsiz olmaq*, *məskun olmaq* (bir məkanda qalmaq) mənalarında işlənir. Feil kimi *qal* kökü əsasında *qaldırmaq*, *qalxışmaq* sözlərinin tərkibində də işlənir.

Qal kökü isim kimi *qalaq* (üst-üstə yığmaq), sifət kimi qalın sözünün formalaşmasında iştirak edir.

Qal kökü, həmçinin qalamaq feilinin tərkibində işlənərək yanmaq mənasını bildirir. “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə qalamaq sözünün aşağıdakı kimi mənaları verilir: *qalama-yandırma*, *alovlandırma*, *alışdırma*; *qalamaq-yandırmaq*, *alovlandırmaq*, *alışdırmaq*; *qalamaq-toplamaq*, *yığmaq*, *komalamaq* (2).

Azərbaycan və rus dillərində *qal* kökünə məxsus *yanmaq* və *qalaqlamaq*, *toplamaq*, bir-birinin üstünə təbəqə-təbəqə yığmaq mənalar arasında müştərəklik daha çox müşahidə edilir.

Qal kökünün yanmaq mənasını Azərbaycan dilindəki *od qalamaq*, *ocaq qalamaq*, *təndir qalamaq* kimi söz birləşmələrində müşahidə edilir. *Qal* kökü, həmçinin, *yanmaq* anlayışı üzrə işlədilən *manqal*, *tonqal* kimi sözlərin tərkibində də işlədilir.

Qal kökü *qəlyan* sözünün tərkibində nədənsə *qal* variantında yazılır. Əslində isə bu sözün yazılışı *qal* kökünün genetikasına uyğun şəkildə *qalyan* kimi olmalı idi.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə *qəlyan* (qalyan) sözünə belə şərh verilir. «*Qəlyan*-tənbəki çəkməyə məxsus cihaz. *Qəlyanbaşı*-qəlyanın içərisinə tənbəki və od qoyulan hissəsi» (1).

Tonqal sözü isə aşağıdakı kimi mənalandırılır: “*Yanan*, yaxud *yandırmaq* üçün üst-üstə yığılmış odun, çör-çöp, şax-budaq və s.” (1).

Manqal sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə nədənsə ərəb mənşəli söz kimi təqdim edilir: “*Manqal*-(ər.). İçində od qalamaq üçün dəmirdən, misdən və ya gildən düzəldilmiş müxtəlif biçimli qab” (1).

Ərəb dilində *qal* kökü əritmə metallı mənasındadır (7, s.103).

Rus dilində *qal* kökünün *kal* variantı *калить* (qızartmaq, közərtmək, qızartmaq, qovurmaq – *калить орехи* – qozu, fındığı qovurmaq), *раскалять* (bərk qızdırma, bərk közərtmək), *раскаленность* (bərk qızma, bərk qızdırılma, bərk közərtmə, qızğınlıq, qızmış halda olan), *раскалённый* (bərk qızdırılmış, bərk qızmış, bərk közərdilmiş, bərk közərmiş, qızgın, qızmar), *раскалится* (qızmaq), *утюг раскалился*-ütü qızmışdır), *накал* (közərtmə, közərmə), *накаленность* (közərmə, bərk qızma), *накалённый* (közərmiş, közərdilmiş, bərk qızdırılmış, bərk qızmış), *накаливание* (közərtmə, közərdilmə, bərk qızdırma), *накаливаются* (közərdilmək, qızardılmaq), *накалится* (bərk qızmaq, qızarmaq, közərmək, qızışmaq), *накаляться* (bərk qızdırılmaq, közərdilmək) kimi sözlərin tərkibində işlənərək yanmaq anlayışı bildirir.

A.Preobrajenskinin tərtib etdiyi etimoloji lüğətdə *kal* tərkibli sözlərin slavyan dillərindəki o cümlədən, yunan, latın və kürd dillərindəki yanmaqla bağlı variantları müqayisə edilir (9, s.287).

“Rus dilinin etimoloji lüğəti”ndə *kal* tərkibli yanmaq anlayışı bildirən sözlər sadalanır. Türk dillərindən rus dilinə daxil olmuş *qalyan* sözü isə nədənsə fars mənşəli leksik vahid kimi təqdim edilir (6). Halbuki *qəlyan* sözünün birinci tərkib hissəsi yanmaq anlayışını bildirdiyi kimi ikinci hissəsində də *yanmaq* anlayışı bildirilir. Belə ki, *qəlyan* (qalyan) sözü tərkib hissələrinə və funksiyasına görə tüstülənib yanan (yanan-yanan) mənası bildirir.

M.Fasmerin etimoloji lüğətində də *kal* köklü sözlər həm slavyan dilləri ilə, həm də digər Avropa dilləri ilə müqayisə edilir. Göstərilir ki, *kal* köklü *калитъ* sözünün ukrayna dilində *калиту*, bolqar dilində *каля*, serbxorvat dilində *калиту*, *калим*, sloven dilində *калиту*, çex dilində *калиту*, latış dilində *калсти*, *калст*, qədim və orta irland dilində *calath*, *calad*, latın dilində *callum*, *caleo*, *calor* kimi variantları vardır. *Kal* köklü istilik, yanmaq mənalı sözlər litva dilindəki istilik, isinmək, qızmaq, qızınmaq mənası bildirən *šitti*, *šiln* sözləri ilə bağlıdır. *Qəlyan* sözü isə M.Fasmerin lüğətində Asiya dillərinə məxsus olan və rus dilinə türk dilindən daxil olmuş leksik vahid kimi izah edilir (8).

Rus dilinin Böyük Ensiklopedik lüğətində türk mənşəli olan və tüstülənib *yanmaq* (yanmaq-yanmaq) mənası bildirən *kal* (qal) köklü *кальян* sözü fars mənşəli hesab edilir. İzahda isə bu sözün Asiya və Avropa ölkələri xalqlarına mənsub olduğu və yandırılan tütünün suyun içərisindən keçdiyi göstərilir. Yəni yanmış olaraq *tənbəki* (tütün) ilə yandırılıb istifadə edilən *qəlyan* (qalyan) bir çox Şərqi ölkələrində istifadə edilən sulu qəlyanla səhv salınır (4).

Rus dilində aid digər lüğətlərdə də *kal* köklü yanmaqla bağlı olan sözlərin derivatları, onların mənalı və başqa dillərlə mümkün variantları izah edilir (13; 14).

Müqayisələrdən görüldüyü kimi Azərbaycan və rus dillərində *kal* köklü yanmaq mənalı sözlər işlədilməkdədir. Belə sözləri nə quruluşuna görə, nə də ümumi motivasiyasına görə keçid, interferensiya və ya alınma hesab etmək mümkün deyildir. Ancaq bunlar hər halda ayrı-ayrı dillərdə oxşar bir prosesin məhsulu kimi formalaşmışdır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müxtəlif sistemli dillərin müştərək sözlərinə məxsus kök elementləri ümumi halda birhəcalı modellər əsasında formalaşmışdır.

Azərbaycan və rus dillərində *qal-kal* tərkibli ilkin kök sözlərin omonim variantlarının bir qisminə də *qalaq-qalaq*, *lay-lay üst-üstə yığmaq*, toplamaq mənası bildirilir.

Azərbaycan dilində *qal* kökünün *lay-lay* mənasını *qalak* (kərmə yığını- Qazax) (3, s.108), *qalaqlamaq* (üst-üstə yığmaq), *qalaq-qalaq yığılmaq* kimi sözlərdə müşahidə etmək olar. Azərbaycan dilində işlənən və mənşəyinə görə ərəb dilindən daxil olma hesab edilən üst-üstə hörül, tikili mənasında divar, hasar və şəhər mənası bildirən *qala* (qələ) sözünün kökündə də *qalaq*, *lay*, üst-üstə yığılmaq, hörülmək anlayışı bildirilir. Rus dilində *kal* kökü əsasında formalaşmış və *qalaq* mənası üzrə motivləşən sözlərin köklərində struktur dəyişməsi baş verərək onu fleksiylənmiş şəkli salmışdır. Belə ki, *kal* kökündəki *a* saiti kənara çıxmış və kök elementi *kl* şəklində düşmüşdür. Sözün derivativ formalarında isə *qalaq*, üst-üstə yığılmaq mənası özünü açıq-aydın şəkildə büruzə verir. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *клад* (xəzinə), *кладка* (daşla, kərpiclə tikmə, hörmə, tikmə üsulu, qoyuluş, düzmə, yığma, qalama; tikinti, daş və ya kərpicdən hörülmüş şey, hörgü); *кладь* (yük, taya, atma ağac); *кlastь* (yerinə qoymaq, yığmaq, yerləşdirmək, tikmək, hörmək); *кlastься* (yığılmaq, yerləşdirilmək) (10, s.533-534), *накладывать* (yığmaq, qalamaq, bağlamaq, sarımaq), *накладываться* üstə qoyulmaq, yığılmaq, qalanmaq (11, s.138-143), *склад* (yığın, qalaq), *складывать* (yığmaq, qoymaq, tikmək, hörmək, bükmək qatlamaq, qalamaq), *сложить дрова* (odun qalamaq) (12, s.176, 195).

Göründüyü kimi, hər iki dildə struktur və semantik cəhətdən bir-birinin üstünə düşən elementlər öz qədim və ilkin izlərini zaman-zaman qoruyub saxlamışdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, müştərək elementlərdən bəzilərinin kök forması rus dilində flektivliyə görə dəyişərək samit birləşməli flektiv kök şəklində sabitləşmişdir. Bununla belə, onların müştərəkliyi müvafiq derivatlarda saxlanmaqdadır. Onların müştərəkliyinin səbəblərini gizlədən izləri isə daha geniş və ətraflı təhlil sayəsində açmaq əlbəttəki əlçatmaz və mümkünsüz deyildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Obastan /az/ search.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Obastan. com /oz/dict/syn/byletter/ QA.

3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşr., 1964.
4. Большой энциклопедический словарь. Eng dic.com/eny big/kalyan-24436. html
5. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1989.
6. Этимологические онлайн-словарь русского языка. Lexicoğrafy.online /etimologiy/ /k/ кальян.
7. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşri, 1967.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Vasmer. Lexicoğrafy.online
9. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. Том первый. Москва, Типография Г.Лиссенера и Д.Савко. 1910-1914.
10. Rusca-azərbaycanca lüğət, I (A-K) Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası nəşri, 1990.
11. Rusca-Azərbaycanca lüğət, II (L-P) Bakı, 1990.
12. Rusca-Azərbaycanca lüğət, III (R-Я) Bakı, 1990.
13. Семенов А.В. Этимологический словарь русского языка. Evartist.narod.ru (text-15/001.htm).
14. Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка. www.Slovarod.ru/etiym-shansky/shan-k htm
15. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017.

Э.Т.Тагиева

**Этимологический анализ слов с корнем *гал-кал*
в азербайджанском и русском языках
Резюме**

В азербайджанском и русском языках слова с корнем *гал-кал* из-за двойного содержания, составляют определённую совместность.

Несмотря на то, что в азербайджанском и русском языках, анализируемые слова не являются родственными, происхождение корневой совместности связано с разной причиной. Совместность таких слов показывает то, что формирование межязыковых слов - корней происходит на подобном принципе. Исследование проблемы нуждается в специальном рассмотрении.

E.T.Taghiyeva

**Ethymological Analysis of Common Words with the Root *gal-kal*
in the Azerbaijani and Russian Languages
Summary**

In the Azerbaijani and Russian languages words with the root *gal-kal* take up the consistency because of the double content. Firstly, those formed are on the base of these roots burn, secondly, they consist of such concepts as: on each other, layered, folded, collected. Despite the fact that the analyzed words are not related in the Azerbaijani and Russian languages, the origin of root copiwnd is associated with a different case. The consistency of such words shows that the formation of inter-linguistic root words occurs on a similar principle. For a whole explanation of the basis of compatibility, you need extensive research.

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.H.Həmidov

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2018

G.R.ZEYNALLI

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN İNTONASIYA STRUKTURU

Açar sözlər: *variativlik, danışq aktı, cümlə, sintaqmatik üzvlənmə, sintaktik variantlar, səbəb-nəticə konstruksiyaları*

Ключевые слова: *вариативность, речевой акт, предложение, синтагматическое членение, синтаксические варианты, причинно-следственные конструкции*

Key words: *variability, speech act, sentence, syntagmatic division, syntactic variants, cause-result constructions*

Dil vahidlərinin danışq aktında variativliyi dilin və onun qrammatik sisteminin təbii durumudur. Eyni bir mənənin müxtəlif dil vasitələrilə variativ ifadə imkanları dilin polifunksionallığına və subyektivliyinə imkan yaradır. Dilçilikdə variativlik probleminin öyrənilməsi iki əsas istiqamətdə - sosioloji və intralingvistik istiqamətlərdə aparılır. Dil sisteminin intralingvistik istiqamətdə təhlili dil quruluşunun əsas prinsipinə - dil vahidlərinin invariant-variant münasibətinə söykənir.

Paradiqmatik sintaksis cümlələrin üst qatdakı dəyişmələrini, modelin dəyişməsi nəticəsində yaranan formalar və cümlələr arasındakı sistem münasibətlərini araşdırmaqla sintaktik strukturların invariant-variant münasibətlərini müəyyən edir. Cümlənin yeni struktur modelini yaratmayan dəyişiklər isə onun variantlarının təzahürünə səbəb olur. Sistemin immanent xüsusiyyəti olan variativlik dil vahidlərinin həm ifadə, həm də məzmun planında özünü göstərir. F.Veysəliyə görə, “variativlik dilin işarəvilik və sistemlilik kimi immanent mahiyyətli iki xüsusiyyəti sayəsində əldə edilir. Bunlardan birincisi variativləşmə imkanlarının implisit şəkildə ehtiva edir, ikincisi isə bir dil vahidinin variantının digərinin fəaliyyət sahəsinə keçməsinə yol vermir və sistemin daxili ehtiyaclarına uyğun olaraq variantdan yeni invariantın yaranmasını və ya iki variantın bir invariantda birləşməsinə tənzimləyərək sanki onun diapazonuna nəzarət edir” (1, s. 213). V.M.Solntsevə görə, “variativliyin variantların məcmusundan doğan abstraksiya kimi anlaşılması prinsipial əhəmiyyət kəsb edir (2, s. 33).

Sintaktik vahidlərin variativliyi S.İ.Karsevskinin dil işarələrinin asimmetrik dualizmi ideyasından qaynaqlandığını demək olar (3). Sintaktik strukturların invariantda eyniləşdirilməsinin əsas meyarı qrammatik eyniyyət, yəni struktur mənadır. K.Abdullayevə görə, “ilk variantdan ayrılan derivat hissə əlavə semantik-qrammatik gərginliklə müşayiət olunur. ...bu əlavə gərginlik, ...əlavə yük subyekt və predikat hissələr arasında uyğunsuzluq yaradır” (4, s. 17).

Sintaktik vahidin invariantı cümlənin çoxsaylı reallaşmalarından abstraktlaşır və özlüyündə qrammatik modeli təmsil edir. Sintaksisdə sistem münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi və sintaktik variantların nizamlanması probleminin tabeli mürəkkəb cümlənin strukturu ilə birbaşa əlaqəsi vardır. Cümlə modelinin inteqral əlamətindəki informasiya onun “ümumi qrammatik mənasını” təmsil edir (5). S.P.Seytlinin fikrincə, “məhz vahid ümumiləşmiş qrammatik məna modelin eyniyyətini təmin edir və struktur cəhətdən eyni, semantik cəhətdən omonim modellərdən deyil, bütün hallarda vahid modelin konkret təcəssümündən, cümlənin eyni bir konstruktiv tipindən bəhs etməyə imkan verir” (6, s. 79).

Müxtəlif strukturların eynimənənliliği onları vahid mənəni reallaşdıran variantlar kimi şərh etməyə imkan verir. Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində hər bir komponent ayrıca funksional yükə malikdir. Məsələn, səbəb-nəticə konstruksiyalarının məna strukturu iki propozisiyanı - onlardan biri hadisənin səbəbini, digəri isə onun nəticəsini özündə əks etdirir. Səbəb və nəticə bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrdə səbəb mənalı cümlə budaq, nəticə

mənası ifadə edən hissə isə baş cümlə kimi çıxış edir. Semantik aspektdə isə həmin cümlələrdə əks asılılıq vardır, yəni məhz səbəb daşıyıcısı olan budaq cümlə nəticə bildirən baş cümlənin məzmununu təyin edir. Bunun əksi mümkün deyil, çünki səbəb nəticəni doğurur, yəni nəticə birbaşa səbəbdən asılıdır.

V.Q.Qakin fikrincə, semantik invariant cümlənin müxtəlif üst strukturlarla və ya variantlarla reallaşan alt strukturundan başqa bir şey deyildir (7, s. 46). T.V.Şmelyovun qeyd etdiyi kimi, “semantik struktur cümlənin ümumi mənasını təşkil edəndir, onun struktur sxemi isə həmin mənanın cümlədə necə təmsil olunmasını müəyyən edir” (8, s. 356). Səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin struktur-semantik təşkili onun məntiqi-semantik təşkili ilə üst-üstə düşmür, çünki məzmun baxımından əsas komponent tabe rolunda, semantik cəhətdən asılı, nəticə bildirən komponent isə sintaktik səviyyədə əsas element kimi çıxış edir.

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin hissələrinin işlənmə ardıcılığının variativliyi cümlənin tərkib komponentləri arasında informasiyanın tema-rema münasibətlərinin paylanması ilə bağlıdır. Baş cümlə prepozisiyada işləndikdə söyləmin teması funksiyasını yerinə yetirir, yəni “məlum informasiyanı” özündə ehtiva edir, budaq cümlə isə yeni informasiyanı, yəni rema funksiyasını yerinə yetirir. D.Yunusova görə, “...baş cümlə komponenti mahiyyət etibarlı ilə əsas informasiyanı vermir, əsas informasiya üçün sadəcə zəmin hazırlayır. ...baş cümlə komponenti “tema” kimi özünü göstərir. Cümlənin “rema”sı isə bütöv sintaktik vahidin tamamlayıcı hissəsi olan budaq cümlə komponenti olur” (9, s. 11).

Cümlənin sintaqlara üzvlənməsi adresantın (danışanın) intensiyası ilə şərtlənir. Səbəb və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr əsas sintaqlara - baş (proqrediyent sintaqm) və budaq cümləyə (terminal sintaqma) üzvlənir. Səbəb və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr prepozisiyada və postpozisiyada işləyə bilər. Ümumilikdə 12 cümlə eksperimental-fonetik təhlilə cəlb edilmişdir. Cümlələrin hər üç parametrisinin mütləq qiymətləri əsasında orta qiymətləri alınmışdır. Sintaqlar üzrə melodiklik qiymətlərinin müqayisəsindən məlum olur ki, 12 mümkün halın hamısında proqrediyent sintaqlarda (budaq cümlələrdə) melodiklik terminal sintaqlarla (baş cümlələrlə) müqayisədə yüksəkdir (bax: cədvəl 2.1). Ossilloqrafik təhlil olunan cümlələrdə proqrediyent sintaqlarda orta ton tezliyi 263 hs, terminal sintaqlarda isə bu göstərici 239 hs-dir. Sintaqlar arasında melodiklik göstəriciləri arasında interval 24 hs-ə bərabərdir. Proqrediyent sintaqlarda orta intensivlik 72 db, terminal sintaqlarda isə bu göstərici 69 db-dir. Cümlələrdə sintaqlararası intensivlik göstəriciləri arasında interval 3 db-ə bərabərdir (bax: cədvəl 2.1). Proqrediyent sintaqlarda orta tələffüz sürəti 102 m/san, terminal sintaqlarda isə bu göstərici 104 m/san-dir. Sintaqlar arasında uzunluq göstəriciləri arasında interval 2 m/san-ə bərabərdir (bax: cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1.

Budaq cümləsi prepozisiyada reallaşan proqrediyent və terminal sintaqlarının orta akustik göstəriciləri

cümlələr	əsas tonun tezliyi		zaman		intensivlik	
	budaq c.	baş c.	budaq c.	baş c.	budaq c.	baş c.
/Because she was late, she skipped breakfast//	269	240	124	94	73	71
/Because she arrived first, Kristin unlocked the door, but she left the key in the lock//	257	237	107	89	72	69
/As I have appointed him, so I may dismiss him at any time//	261	241	100	96	72	69
/As a madman's epistles are no gospels, so it skills not much when they are delivered//	265	231	94	112	73	70
/Since you're not having anything else, you can have two of everything//	263	248	99	84	73	70

/Forasmuch as the thirst is intolerable, the patient may be indulged//	268	242	90	106	72	67
/And for that wine is dear, we will be furnished with our own//	274	224	115	102	70	67
/Due to the fact that there was a flood, the town had to be evacuated//	270	248	86	100	72	69
/Considering he died saving them, they owe it to him//	269	258	102	106	71	70
/And yet withal that dead his fathers were, he needs must think, that quick the years pass by//	263	221	96	105	72	69
/Being that I flow in grief, the smallest twine may lead me//	270	245	121	146	74	70
Being as I was passing, I just thought I'd look in//	249	235	96	98	73	69

Ossilloqrafik təhlil budaq cümlənin postpozisiyada işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrdə fərqli akustik göstəriciləri üzə çıxarır. Sintaqlar üzrə melodiklik qiymətlərinin müqayisəsi bütün hallarda proqrediyent sintaqlarda (baş cümlələrdə) terminal sintaqlarla (budaq cümlələrlə) müqayisədə yüksəkdir:

- proqrediyent sintaqlarda orta ton tezliyi 265 hs, terminal sintaqlarda isə bu göstərici 226 hs-dir. Melodiklik göstəricilərində sintaqlararası interval 39 hs-ə bərabərdir (bax: cədvəl 2.2);

proqrediyent sintaqlarda orta intensivlik 74 db, terminal sintaqlarda isə bu göstərici 70 db-dir. Sintaqlar arasında intensivlik göstəriciləri arasında interval 4 db-ə bərabərdir (bax: cədvəl 2.2);

proqrediyent sintaqlarda orta tələffüz sürəti 105 m/san, terminal sintaqlarda isə bu göstərici 101 m/san-dir. Sintaqlar arasında uzunluq göstəriciləri arasında interval 4 m/san-ə bərabərdir (bax: cədvəl 2.2).

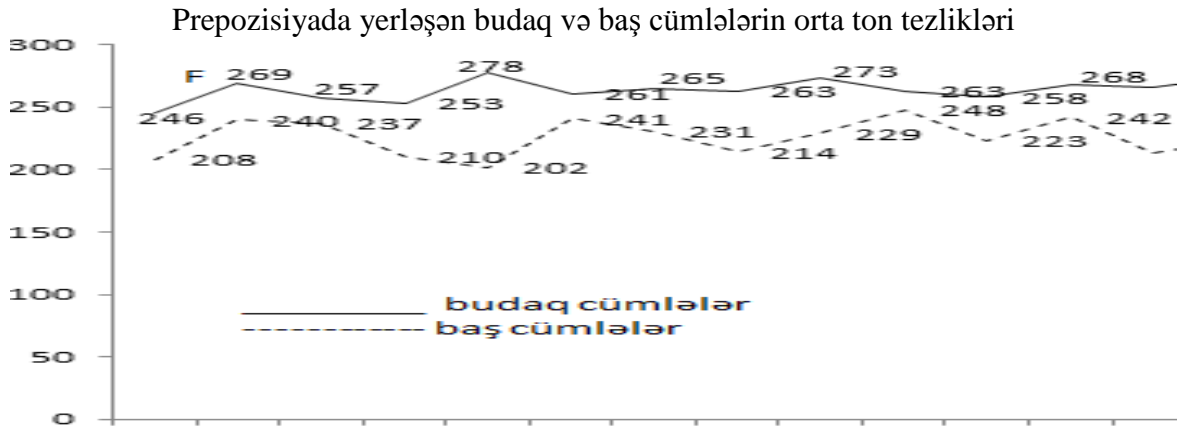
Cədvəl 2.2.

Budaq cümləsi postpozisiyada reallaşan proqrediyent və terminal sintaqlarının orta akustik göstəriciləri

cümlələr	əsas tonun tezliyi		zaman		intensivlik	
	baş c.	budaq c.	baş c.	budaq c.	baş c.	budaq c.
/I question my age now because I feel twice it//	263	247	115	110	71	74
/It all happened because Barbara got lost//	272	235	88	99	73	72
/Well then, it will be dull because half the interesting people are not coming//	270	221	90	87	75	71
/Write that you decline to support this scheme of hers as you hold it to be a dishonest scheme//	271	230	98	83	72	70
/He took in Irene on the ground that he had not entertained her since she was a bride//	245	195	93	89	73	70
/Father, I thank thee that thou hast heard me//	268	241	121	127	75	73
/The courtesy of nations allows you my better, in that you are the first-born//	246	228	120	115	74	62
/The other part reserved by consent, for that my sovereign liege was in my debt//	241	220	99	108	76	66
/This was a good decision inasmuch as it worked for you//	267	183	85	89	76	73
/But I won't allow that, seeing that it would never suit my case//	283	235	113	102	75	72
/Now I know that thou fearest God, seeing thou hast not withheld thy son//	286	238	136	100	74	73
/This was appropriate in view of the fact that Bacon was brave in death//	262	243	109	104	77	70

Təhlil olunan cümlələrinin prepozisiyadakı budaq cümlələrinin (proqrediyent sintaqm) melodiklik göstəriciləri baş cümlənin (terminal sintaqm) melodiklik göstəricilərindən 21 mümkün halın hamısında yüksək göstəricilidir (bax: cədvəl 2.1). Orta ton tezlikləri əsasında tərtib olunmuş təsvirlərdə kəsişmə bir dəfədə qeydə alınmamışdır (bax: qr. 2.1).

Qrafik 2.1.

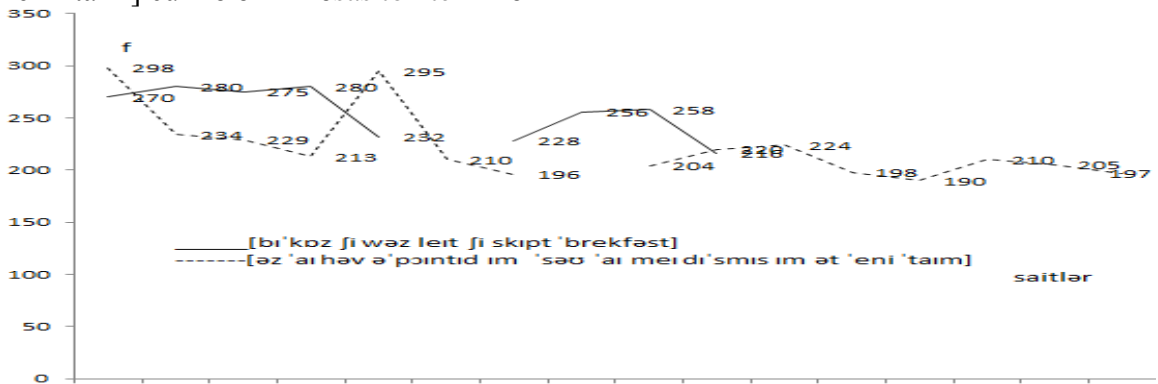
Dil materialının akustik göstəricilərinə əsasən demək olar ki, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində komponentləri yerindən asılı olaraq onlar fərqli qiymətlər nümayiş etdirirlər. Prepozisiyada reallaşan budaq cümləsində orta ton tezliyi 263 hs olduğu halda, postpozisiyada bu göstərici 226 hs-dir, yəni 37 hs aşağıdır.

Digər akustik parametrlər isə aşağıdakı nisbətdədir: intensivlik parametri 72:70 db; zaman parametri 105:101 m/san (bax: cədvəl 2.1; 2.2.)

Dil materialının təhlilində diqqəti cəlb edən digər maraqlı məqam həmin cümlələrdə intonasiya konturu ilə bağlıdır. Məsələn, ingilis dilindəki /Because she was late, she skipped breakfast// və /As I have appointed him, so I may dismiss him at any time// cümlələrində budaq cümlə proqrediyent sintaqm, baş cümlə isə terminal sintaqm kimi çıxış edirlər. Cümlələrdə proqrediyent sintaqmlarda melodiklik 269-240 hs, 298-196 hs, baş cümlədə isə 236-208 hs, 204-200 hs nisbətindədir. Maksimum ton tezliyi sintaqmların başlanğıcında qeydə alınmışdır: 280 hs və 298 hs-dir (bax: qrafik 2.2).

Qrafik2.2.

[bɪ'kɒz ʃi wəz leɪt ʃi skuɪpt 'brekfəst] və [əz 'aɪ həv ə'pɔɪntɪd ɪm 'səʊ 'aɪ meɪ dɪ'smɪs ɪm ət 'eni 'taɪm] cümlələrinin əsas ton tezlikləri

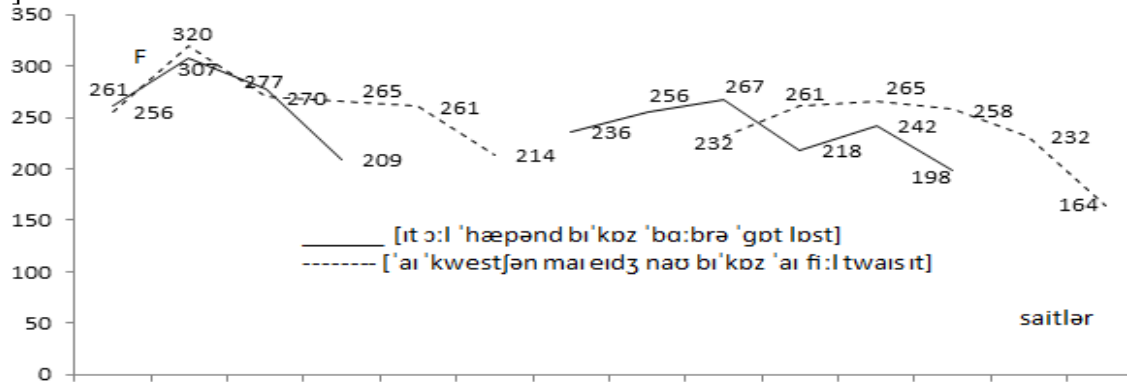

Analoji mənzərə tabeli mürəkkəb cümlələrdə postpozisiyadakı budaq cümlələrin akustik qiymətlərində də müşahidə edilir. Məsələn, /I question my age now because I feel twice it// cümləsində proqrediyent sintaqmda melodiklik 320-214 hs, terminal sintaqmda isə 270-172 hs-dir. Maksimum ton tezliyi sintaqmların başlanğıcına düşür: 290 hs, 270 hs (bax qr. 2.3). /It all happened because Barbara got lost// cümləsində melodiklik baş cümlədə orta registrdən

başlayır. Maksimum ton tezliyi proqrediyent sintaqmın ikinci hecasında qeydə alınmışdır - 307 hs. Terminal sintaqmda maksimum tezlik ikinci hecada qeydə alınmışdır. Əsas ton tezliyinin sintaqmlararası interval fərqi 37 hs-dir (bax: cədvəl 2.2, qr. 2.3).

Qrafik 2.3.

['ai 'kwɛstʃən maɪ eɪdʒ nəʊ bɪ'kɔz 'ai fi:l twaɪs it] və [ɪt ɔ:l 'hæpənd bɪ'kɔz 'bɑ:brə 'gɒt lɒst] cümlələrində əsas ton tezlikləri

Ümumilikdə ikisintaqmlı cümlələrin intonasiya konturunu müəyyənləşdirilməsində, F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi, “iki və daha artıq sintaqmdan təşkil olunmuş cümlələrin melodik strukturunun qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək üçün sintaqmların sonunda tonun hərəkətini tutuşdurmaq lazımdır ...müxtəlif sintaktik strukturlarda terminal sintaqmın sonuncu hecasında əsas ton tezliyinin maksimum zəifləməsi səciyyəvidir” (10, s. 225).

Akustik parametrlərin göstəriciləri budaq cümlənin pre- və postpozisiyada işləndiyi mürəkkəb bütövlərdə maksimum ton tezliyinin proqrediyent sintaqmlarda, minimum ton tezliyinin isə terminal sintaqmda qeydə alındığını əks etdirir. Əldə olunmuş nəticələr isə F.Veysəlli melodikliyin maksimum enməsinin sintaktik strukturla şərtlənmədiyini fikri ilə uzlaşır: “Melodik təsvirdə zirvə başlanğıcda və ya ortada yerləşə bilər, lakin əsas tonun ümumi hərəkəti enən istiqamətli olaraq qalır” (10, s.191)

Cümlə daxilində əsas tonun minimal qiyməti terminal sintaqmın sonuncu hecasın üçün xarakterikdir. Proqrediyent sintaqmın sonuncu hecası bütöv cümlənin melodik strukturda nisbətən də olsa yüksək mövqə tutur. Terminal sintaqmlar sonda tonun maksimum enməsilə səciyyələnir ki, bu da onlar üçün relevant əlamət hesab edilir. Bundan başqa, intonasiyanın frazaxarici funksiyasının təhlili göstərir ki, intonasiya müəyyən avtonomluğa malikdir, yəni onun reallaşması söyləmin leksik dolumundan, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin yerləşməsində (pre-, inter-, postpozisiya), sintaktik strukturdan asılı deyildir. Məhz intonasiyanın abstrakt mahiyyəti eyni bir intonasiya konturunun müxtəlif sintaktik konstruksiyalarda, cümlə tiplərində çıxış etməsinə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Mütərcim, 2014, 524 s.
2. Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания, № 2, 1984, с. 31-42.
3. Карцевский С.И. Об асимметричном дуализме лингвистического знака //В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. М.: Просвещение, 1965, с. 85-90.
4. Abdullayev K., Məmmədov A., Musayev M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
5. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л.: 1973.
6. Цейтлин С.Н. Система синтаксических синонимов //Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках / Отв. ред. В.Г.Адмони. Л.: 1979.

7. Гак В.Г. О семантическом инварианте и синонимии предложения // Вопросы романо-германской филологии. т. 112, Синтаксическая семантика: Сб. ст.: М.: МГПИИЯ, 1977, с. 42-50.
8. Шмелева Т.В. О семантике структурной схемы предложения // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и языка. Т. 37. № 4, 1978, с. 154-161.
9. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Avto-ref. doktorluq dissertasiyası. Bakı: 2007, 36 s.
10. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Mütərcim, 2009, 640 s.

Г.Р.Зейналлы

**Интонационная структура сложноподчинительных предложений
с придаточными причины и следствия**

Резюме

Данная статья посвящена исследованию интонационной структуры двусинтагменных сложноподчинительных предложений с придаточными причинно-следственными отношениями. В ней рассматриваются сложные предложения, в составе которых придаточная часть находится в пре- и постпозициях по отношению к главной части. Автором анализируются акустические параметры сложноподчинительных предложений с придаточными причинно-следственными отношениями и на основе полученных данных составлены таблицы и графики, которые наглядно отражают интонационную структуру этих предложений. Автором устанавливается, что интонационная структура этих предложений не зависит от позиции придаточной части и лексической содержимости.

G.R.Zeynally

Intonation Structure of Adverbial Clauses of Cause and Result

Summary

The article deals with the research of intonation structure of adverbial clauses of cause and result with two syntagmas. The adverbial clauses in which the subordinate clauses stand in pre and post positions are described in the article.

The author analyzes acoustic parameters of adverbial clauses of cause and result. Tables and graphics are also made on the received data that demonstrate intonation structure of these sentences. The author states that the intonation structure of these sentences doesn't depend on the position of the subordinate clause or lexical content.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ş.A.Mahmudova

Redaksiyaya daxil olub: 19.09.2018

Т.Р.АРИФДЖАНОВ

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЛАГОЛЬНО-ИМЕННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: утверждение, отрицание, конструкция, категория, предикативность

Açar sözlər: təsdiq, inkar, quruluş, kateqoriya, predikatlıq

Key words: assertion, negation, strukture, kateqory, predikativite

Общеизвестно, что фразеологические единицы легко воспроизводятся, обладают постоянным компонентным составом, и их семантика не зависит от конкретного значения действующих компонентов выражения.

Диброва Е.И. отмечает, что значение фразеологических единиц "создаётся общим метафорическим или метонимическим переосмыслением слов-компонентов фразеологической единицы, что обычно приводит к оценочному, экспрессивному и образному характеру семантики единицы и отражает идиоматическое, обобщенно-целостное обозначение какого-либо явления действительности. Многие фразеологизмы как в русском, так и во многих других языках построены на базе метафоры, метонимии, сравнения." (1, с.117). И следовательно, оценочность выступает как следствие, необходимый атрибут образного переосмысления.

Глагольно-именные сочетания представляют собой разнородный по своей семантике и сфере употребления материал. И в большей части эти сочетания представлены моделью "глагол+существительное", в меньшей степени представлены схемой "глагол+местоимение" и "глагол+наречие".

Во фразеологизмах, построенных по модели "глагол+существительное", в качестве главного слова выступают глаголы или глагольные формы (причастия и деепричастия), в качестве зависимых слов - существительные: *намылить шею, не чаять души, не найти себе места; зарубить на носу, не помнить себя, сводить в могилу* и др.

Глагольно-именные фразеологические единицы отрицательного строения представлены как предложенческой структурой, так и структурой словосочетательного характера. Во фразеологических предикативных конструкциях отрицательного строения можно выделить высказывания общеотрицательные и высказывания частного отрицания. В них отрицание выражается: 1) отрицательной частицей НЕ (в сочетании с глаголом или именем). Эта сравнительно большая группа: *Не было печали; Не выпускать из своего взгляда; Не смыкать глаз; Душа не на месте; Слова не идут с языка; Не в силах; Не по себе* и т.д. 2) частицей НИ (и повторяющейся): *ни черта; ни шагу; ни слуху ни духу; ни два ни полтора; ни гроша в кармане; ни шьёт ни порет*; 3) отрицательным словом НЕТ: *Нужды нет; Никак нет; Ни кровинки в лице нет; Ни одной сухой нитки нет; Нет как нет; Цены нет*; 4) знаменательными словами - местоимениями и наречиями с НИ: *нисколько, никогда (с последующим отрицанием), никакой, ничего; ничто, ни о чём); И никаких; Никакими словами; Ничего подобного; Ничего себе*; 5) предикативными местоимениями *негде, некуда, некогда, нечего*; также словом *нельзя: Девать некуда; Нечего сказать; Шагу нельзя ступить*.

Наиболее значительный разряд отрицательных фразеологических единиц составляют глагольно-именные сочетания, которые представлены как предикативной структурой, так и структурой глагольно-именных сочетаний (предложных и

беспредложных). Немалая часть из анализируемых примеров имеет предикативную структуру, так как глаголы употреблены в личных формах: *Лыка не вяжет; Рылом не вышел; Винтиков не хватает; Клином не выколотишь; Бог не обидел...* Фразеологические единицы с инфинитивом в роли стержневого компонента также можно разделить на: фразеологизмы словосочетательного характера, например: *не чаять души; не казать глаз(носа); не давать прохода* и т.п.; и на фразеологизмы предложенческого строения - инфинитивные отрицательные конструкции, например: *Ни зги не видать; На козе не подъехать; Яблоку негде упасть* и др.

Среди глагольных сочетаний с отрицанием выделяются: 1) глагольно-именные фразеологизмы (главный компонент - деепричастие): *не щадя живота; не покладая рук; не солоно хлебавши; не смыкая глаз; не переводя дыхания (духу); не сводя глаз* и т.п. 2) фразеологизмы с главным словом инфинитивом: *не смыкать глаз; не отрывать глаз; не давать спуску; не показывать вида; от земли не видать; палец о палец не ударить; пальцем не шевельнуть; не терять головы;* и др.

Фразеологические единицы предикативной структуры с отрицательной семантикой представлены следующими типами: 1) личные односоставные предложения, например: *Тебя не переспоришь; И хлебом не корми; По головке не поглядят; На кривой не объедешь* и т.д. 2) Безличные односоставные предложения: *Вам и не снилось; Далеко искать не нужно; И кровинки на лице не осталось; Конца-краю не видно;* 3) Инфинитивные конструкции: *Не сносить головы; Яблоку негде упасть* и др.

Как отмечает Коноваленко Н.И. " отрицание является универсальной категорией, свойственной почти всем естественным языкам, выражающая с помощью разнообразных языковых средств (т.е. с помощью морфологических показателей, лексически - отрицательными частицами, местоимениями, наречиями и т.п., а также фразеологически или путём комбинации разнообразных языковых средств) отсутствием связи (т.е. связь, реально не существующую или мыслимую как реально не существующую) между элементами высказывания." (2, с.78).

В основном, фразеологические единицы характеризуют объект (человека) и несут в себе нейтральную, положительную или отрицательную оценку. Кунин А.В. отмечает, что в языке фразеологизмов с отрицательной окраской больше, чем с положительной. И это объясняется тем, что "реакция людей на отрицательные явления более острая, а также в стрессовых ситуациях, которые характеризуются негативно и возникают неожиданно, человек стремится использовать готовые речевые формы и устойчивые словосочетания" (3, с.51).

Наличие большого количества фразеологических единиц с отрицательным значением объясняется тем, что все устойчивые выражения с положительной окраской "воспринимаются человеком как норма, а все отклонения от неё являются негативными проявлениями" (4, с.12).

Общеизвестно, что в любом обществе отрицательно характеризуются такие проявления качества и формы его поведения, как безразличие, бездушие, безответственность, лицемерие, сварливость, отсталость, льстивость, невоспитанность, жадность, коварность, хвастливость, неопытность, дерзость, глупость, грубость, безответственность и целый ряд других неположительных качеств. Рассмотрим некоторые фразеологизмы, в которых отражены негативные признаки, характеризующие человека. Это, в основном: 1) "глупость", "безумство", "бесстрашие", "бездушие" (отсутствие сострадания), "безразличие". Например: *ни бельмеса; ни бе ни ме; ни бум-бум; голова садовая; тупая башка; деревянная башка; дурак дураком; не все дома; винтиков не хватает; не видеть дальше своего носа; голова не варит, без царя в голове; в ус не дуть; и ухом (бровью) не ведёт; как ни в чём не бывало; звёзд с небе не хватает;* 2) "нерешительность в действиях", "ленивость", "вялость", "пассивность в поведении",

"неопытность", "ненадёжность". Примеры: *пороху не хватает; рылом не вышел; ногтя не стоит; гроша медного не стоит; закон не писан; каши не сварить; свет не клином сошёл; руки не отвалятся; рука не поднимается.*

Глагольные фразеологизмы отрицательной структуры выражают такие значения, как ироничность, пренебрежительность, неодобрение, враждебность, недоброжелательность, пренебрежительность, нелепость, дурная репутация, невежество, нерешительность, лицемерие, глупость, вспыльчивость, коварность, грубость, дерзость, скупость, похотливость, странность характера и другие отрицательные качества и свойства человека.

Некоторые выражения содержат элементы проклятия, всякого рода заклинания, требование, приказ, угрозы, запрещения, предупреждения.

Литература

1. Диброва Е.И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. Ростов-на Дону, 1979.
2. Коноваленко Н.И. Семантико-синтаксические средства выражения оценочной модальности в русском и английском языках. Автореферат канд.фил.наук., Краснодар, 1997.
3. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.,1972.
4. Мамедов Н.Ш. Отрицательные предложения в современном русском языке. Методическое пособие. М., 2000.

T.R.Arifcanov

Rus dilində feli-frazeoloji vahidlərin formal-semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Nəşrə təqdim olunan məqalə rus dilində feli-frazeoloji vahidlərin təhlilinə həsr olunub. Feli-frazeoloji vahidlərin strukturu və semantikasi təhlil edilir. Eyni zamanda bu frazeoloji vahidlərdə inkar məna bildirən vasitələr də göstərilir.

Məqalədə bu növ frazeoloji vahidlərin tipləri, quruluşu, mənaları və funksional xüsusiyyətləri sadalanır.

T.R.Arifjanov

Structural and Semantical Analyzed Verbs Phraseological Units in the Russian Language

Summary

The article deals with the usage of verbs phraseological units in the Russian language. All the types of phraseological units are enumerated and their structural, semantical and functional peculiarities are analyzed in this article.

The article also describes every possible means of expressing negation in the negative structure of phraseological units.

Рецензент: к.филол.н., доц. Р.А.Мамедова

Redaksiyaya daxil olub: 10.09.2018

У.Р.БАБАЕВА

e-mail: ulviyya-babayeva@mail.ru

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

ЯВЛЕНИЕ ЭЛИЗИИ В СПОНТАННОЙ РЕЧИ (на материале английского языка)

Ключевые слова: модификация звуков, пропуск гласных и согласных, темп речи, ударение.

Açar sözlər: səslərin modifikasiyası, sait və samitlərin düşməsi, nitqin tempi, vurğu.

Key words: modification of sounds, omissions of vowels and consonants, speech tempo, stress.

Лингвисты в своих изысканиях обращаются именно к спонтанной речи, поскольку она является наиболее естественным и распространенным видом речевой деятельности человека. «Несмотря на то, что изучение спонтанной речи представляется весьма перспективным лингвистическим направлением и вызывает устойчивый интерес у широкого круга исследователей, особенности ее сегментного уровня остаются до сих пор относительно малоизученной областью, так как спонтанная речь является крайне сложно организованным процессом и имеет ряд характерных особенностей, которые во многом отличают ее от других видов речевой деятельности» (2, с.30). Одной из таких особенностей является то, что в спонтанной разговорной речи наиболее ярко проявляется универсальная тенденция устной речи к различного рода звуковым модификациям, что приводит к расхождению между транскрипцией слова в фонетических словарях и его реальным, совершенно иным произношением в потоке речи.

Наиболее часто встречаемым явлением в потоке речи считается элизия. Называя элизию «особым, крайним проявлением коартикуляции», Е.А.Бурая применяет «этот термин к случаям, когда один или несколько звуков в слове выпадают из звуковой последовательности при увеличении темпа речи» (1, с.99). П.Роуч, определяя элизию более техническим языком, пишет, что «природу элизии можно легко сформулировать — в определенных условиях фонема реализуется как нуль или же имеет нулевую реализацию» (4, с.113).

Существуют два типа элизии: историческая в начальной, срединной или финальной позициях в слове в результате исторических изменений, о чем свидетельствует наличие «немых букв» в английском языке (напр. *walk* /wɔ:k/, *knee* /ni:/, *castle* /ka:sl/, *write* /raɪt/), а также современная элизия, часто возникающая в повседневной речи, при быстром темпе. Поскольку данная статья посвящена анализу элизии в живой спонтанной речи в современном английском языке, то мы остановимся на рассмотрении наиболее типичных случаев, действующие в языке на данном этапе его развития.

«Легко найти примеры на элизию, но очень трудно строго утверждать правила, какие звуки могут быть элизированными, а какие нет.» (3, с.565) Большое количество случаев элизирования в английском языке неудивительно, учитывая высокий консонантный состав слов, иными словами сложное сочетание согласных в составе одного слова. Английский один из редких языков, которые позволяют себе слоги типа «*scrimped* /skrimpt/» (cccccc).

П. Роуч утверждает, что «ни один носитель английского языка никогда в процессе общения с друг другом не произнёс бы все согласные между двумя словами в следующих смысловых группах : *twelfth night* /ˌtwelfθ 'naɪt/, *George the Sixth's throne* /'dʒɔ:dʒ də 'sɪksθs 'θroʊn/ » (4, с.114.). Не потому, что это не возможно, а потому что это более удобно. Более вероятные произношения в связной речи будут /ˌtwelfθ 'naɪt / или

/,twelf 'naɪt / , / 'dʒɔ:dʒ də 'sɪksθ ' θroʊn / или / 'dʒɔ:dʒ də 'sɪks ' roʊn /, если нет паузы между ними. Достижение правильного произношения требует больших усилий.

«Тут очень важно отметить, что звуки не просто исчезают, как свет при выключении» (3, с.565). «Подобные видоизменения фонем различного характера вызваны тем, что при соединении фонем в цепочки органы речи приспособляются к быстрой смене артикуляций, обеспечивая более удобный переход от одной артикуляции к другой, при этом меняя качество звуков» (1, с.92). Например, в сложных сочетаниях трех или четырех согласных (три взрывные или два взрывные + фрикативный звук) в срединной позиции звук /t/ или /d/ обычно выпадает: *acts* /æks/ вместо /ækts/ , *looked back* /lʊk bæk/ вместо /lʊkt bæk/ , *next day* /neks deɪ/ вместо /nekst deɪ/, *reached Paris* /ri:tʃ ' pærɪs/ вместо /ri:tʃt ' pærɪs/.

В данных примерах элизия, «являясь результатом приспособления наших органов речи, в силу чего некоторые работы речевых органов начинаются как бы раньше времени, другие продолжаются как бы дольше чем следует» (1, с.95), происходит постепенно. Например, в слове *acts* звук /t/ отчетливо произносится, если медленно переходит от звука /k/ к артикуляции звука /t/. Но при встрече в речевом потоке с фрикативным звуком с одинаковой артикуляцией, кончик языка, не успев касаться альвеол, отодвигается чуть-чуть назад, образуя узкую щель для артикуляции /s/. Здесь предыдущий звук не имеет отступа, так как за ним следует другой звук со сходной артикуляцией, но с другим характером щели или смычки. «В результате звук /t/ произносится, но не имеет слышимой реализации». (3, с.565). Таким образом, вероятность элизии минимальна в медленной, тщательной речи, и максимальна в быстрой расслабленной форме речи.

Подобный процесс наблюдается в таких сочетаниях, как *boathouse* /'boʊhəʊs/ и *hot sauce* /'hɒt'sɔ:s/. Но тут привлекает внимание, что элизированный звук /t/ как бы заменяется гортанным взрывом /ʔ/. Этот звук (не фонема в английском) есть результат мгновенного размыкания голосовых связок. «Неслышимость звука /t/ в данных примерах является своего рода упрощением, так как тут основные артикуляторы, такие как язык и губы не участвуют, при произношении участвуют лишь голосовые связки. Конечно же, произносимый звук без сомнения согласный». (5, с.22).

Физиологический характер элизии также очевиден, когда мы рассматриваем такие случаи, как, например сочетание «-nt». В беглом речевом потоке, быстро следуя друг за другом, носовой звук /n/ не имеет реализации, так как за ним следует другой звук со сходной артикуляцией. «Но включение носовой полости, благодаря опусканию мягкого нёба, даёт назализацию предыдущего гласного звука (носовой резонанс) *paint* /pèɪt/ или /pèi/ вместо /peɪnt/ , *can't* /kɑ:t/ или /kɑ:/ вместо /ka:nt/» (5, с.24).

Тут нужно учесть и степень мобильности отдельных произносительных органов. Так мягкое нёбо всегда менее подвижно, чем кончик языка. Затруднения, возникающие при артикуляции вышеуказанного сочетания, наглядно показывают, что «речевые органы характеризуются различными двигательными способностями». (2, с.32).

Помимо того, распространено мнение, что в английском языке начало слога намного больше устойчиво к элизии, чем его середина или конец. «Согласные сочетания «особенно ранимы» (*especially vulnerable*) в конце слога на спаде напряженности, если следующий слог начинается на согласный» (5, с.25). Например: *first base* /'fɜ:s ' beɪs/ вместо /'fɜ:st ' beɪs/, *cold plate* /'kəʊl ' pleɪt/ вместо /'kəʊld ' pleɪt/ , *band master* /'bænd ' mɑ:stə/ вместо /'bænd ' mɑ:stə/.

Потеря конечного согласного более очевидна в слове «and» варьируясь от /ænd , ənd, ən, əm, ə/ к полному исчезновению. Например: *black and white* /'blæk ən ' waɪt/, *ladies and gentlemen* /'leɪdɪz ən 'dʒentlmən/, *up and down* /'ʌp ən ' daʊn/.

В очень беглой речи губно-зубной щелевой звук /v/ выпадает в предлоге «of» перед согласными: *lots of them* /'lɒtsə ðəm/, *waste of money* /'weɪstə ' mʌni/, *box of pens* /'bɒksə ' penz/.

Последний пример типичен для очень небрежной, непринужденной речи и, таким образом, характеризует определенный стиль речи, и «будет считаться не соответствующим языковым нормам со стороны консервативного носителя языка. Но более распространенные варианты артикуляции, такие как /v/ в окружении звонких согласных (*all of mine* /'ɔ:l v 'maɪn/), и как /f/ между глухими согласными (*best of three* /'best f 'θri:/) являются обычными и нельзя их отнести тому или иному стилю речи. Они считаются нормальными в любых произносительных условиях» (4, с.114). Отсюда следует, что явление элизии характерно не только для разговорной речи, но и для официального и нейтрального стилей.

«Но, несмотря на то, что начальные согласные более устойчивы в спонтанной речи, начальный /ð/ не артикулируется полностью, когда ему предшествуют переднеязычные апиально-альвеолярные звуки /n,l,d,t,s,z/» (5, с.25). При нормальном темпе речи в сочетании с /θ,ð/ происходит перемещение места артикуляции переднеязычных, которые нормально бывают апиальными и артикулируются на альвеолах верхних зубов. Смычка или щель образуется не на альвеолах, а ниже, у верхних зубов. Но в беглой речи в подобных сочетаниях звук /ð/ элизируется, тем не менее, влияет на произношение предыдущего согласного, делая его частично дентальным. Таким образом, «звук которому они подчиняются, под влиянием которого они изменяются, вовсе не слышится. Например: *scan the papers* /'skæn: ə ' peɪpəz/ вместо /'skæn ɹ ðə ' peɪpəz/, *feel this way* /'fi:l ðis ' wei/ вместо /'fi:l ɹ ðis ' wei/, *hit the note* /'hɪt: ə ' nɒt/ вместо /'hɪt ɹ ðə ' nɒt/» (5, с.25).

Среди факторов, обуславливающих появление элизии, очень часто называют большой контраст между ударными и безударными слогами в спонтанной речи. Это больше заметно в гласных, хотя и наблюдается консонантные изменения тоже. Например, краткий безударный гласный звук /ə/ часто выпадает между согласными как в первом слоге слов *perhaps* /p^h'hæps/, *potato* /p^h'teɪtəʊ/, во втором слоге *bicycle* /'baɪskl/, в третьем слоге *philosophy* /fɪ'lɒsfi/. «В литературах о произношении английской спонтанной речи очень часто пишут, что безударные гласные приобретают нейтральное качество, но редко упоминают, что они фактически могут исчезнуть.» (5, с.26).

П.Роуч, упоминая случаи элизии нейтрального звука /ə/, особо обращает внимание на случаи после глухих взрывных /p,t,k/:

potato /p^h'teɪtəʊ/, *tomato* /t^h'mɑ:təʊ/, *canary* /k^h'neəri/, *today* /t^h'deɪ/.

В результате соответственно изменившихся произносительных условий и непринужденности быстрой разговорной речи гласные звуки в вышеуказанных примерах не произносятся, но начальные взрывные согласные сохраняют придыхательный приступ гласного звука. Это происходит, благодаря тому, что как бы заранее начинается подготовка или настройка речевого аппарата к последующей артикуляции. Несмотря на слабозвучность придыхательного приступа, он сам по себе является одним из английских согласных звуков с фонетическим обозначением /h/.

Безударный звук /ə/ также элизируется, когда он находится между взрывным или фрикативным звуком и такими сонорными звуками, как /n,l,r/. «Элизия тут способствует тому, что второй слог в таких случаях образуется слоговым сонантом и приводит к перестройке структуры слогов: *tonight* /tɒnaɪt/, *sudden* /sʌdn/, *awful* /ɔ:fʌl/, *correct* /kɹekt/» (4, с.114).

Если выше мы говорили об упрощении, тут мы сталкиваемся со случаями усложнения консонантной периферии слога. Аналогичные случаи элизии можно наблюдать не только внутри одного слова, но и на стыке двух слов: *run along* /'rʌn ' lɒŋ/,

get another /'get ' nldə/. «Такое исчезновение слабого гласного затрудняет точное определение границы между словами: *he's got a new car* /'gotnju:» (5, с.30).

В результате анализа приведенных примеров становится ясно, что элизия звуков в потоке речи является следствием не только их взаимного приспособления, но и действия других факторов, таких как ударение, положение слова в синтагме, положения звука в слове, тип слога, темп речи и стиль произношения.

Но также следует отметить, что звуковые изменения не есть абсолютно фонетический процесс, который мог бы разорвать непосредственную связанность содержания со звуковой формой. Говорящий и слушатель являются участниками коммуникации. Целью, стремлением первого является быстрая и эффективная передача какой-либо информации в максимально сжатые сроки, приложив при этом минимум усилий, в то время как, желание второго – понимание идеи. Пропуски определенных звуков осуществляются неосознанно со стороны говорящего до тех пор, пока они не меняют значение передаваемой информации. А слушатель, в свою очередь, не следит за точной фонетической организацией связной речи, он, в основном, заинтересован в содержании. Мы рассматриваем утраты речи, как естественные проявления стремления к экономии энергии, облегчая произношения слов, (особенно при быстром темпе речи) со стороны говорящего, который не намерен в передаче больше информации, чем нужно. Следовательно, возникающие в определенных артикуляторных условиях звуковые изменения останавливаются там, где их дальнейшее развитие могло бы затруднить речевое общение.

При этом оказывается, что семантическая нагрузка на те или иные фонемы и их сочетания в слове не одинакова; какие то фонемы, в определенных условиях оказываются более важными и потому более устойчивыми элизии. Повидимому, изменения этих более важных и устойчивых фонем могло быть затронуть смысловую сторону слов, т.е. сферу семантики. Иногда целое слово заменяется одной фонемой. Например, фонема /z/ может означать редуцированные формы «*has, is, does*», множественное число или же притяжательный падеж существительных, третье лицо глагола в единственном числе в настоящем неопределенном времени. На первый взгляд семантическая нагрузка, передаваемая одним звуком, слишком велика. Но двусмысленность и неясность редко наблюдаются. Тут нам помогают семантические функции данных слов, и контекст делает наши намерения ясными. Например, услышав последовательности типа /z 'nɪk ,kɒmɪŋ/, /ðə ' bɔɪz ,dɒn ɪt/, слушатель безошибочно воспринимает как/ ' ɪz 'nɪk ,kɒmɪŋ/, /ðə ' bɔɪ hæz ,dɒn ɪt/.

«Расшифровка или декодирование модифицированных в результате элизии форм в отдельных случаях удаётся легко, но их неожиданное скопление вместе вызывает удивление и сложности, иными словами, сбивают с толку, приводят в замешательство изучающего языка. Например: *And that's not all that's the matter*. Ожидаемое произношение: /ænd ' dæts 'not 'ɔ:l dæts ðə ' mætə/. Реальное произношение : /n ' æs nɒr ' ɔ:ɪ:ætʃ:ə ' mæʃə» (5, с.29).

Обычно носители языка воспринимают такую речь без особых усилий, но даже они иногда нуждаются в контексте, чтобы с уверенностью различить слова «*sport*» и «*support*» на слух в спонтанной речи. Такая смесь из звуков, произносимая носителями, поддается расшифровке через ситуацию и с помощью типовых фраз. Изучающим английский язык вовсе не обязательно произносить слова с элизией, так как она неизбежно появляется в связной речи, можно произносить и с большей тщательностью и отчетливостью в обыденной речи. Многие из этих элизированных форм не находят свое отражение в произносительных словарях, потому что они требуют особые символы и дополнительные знания со стороны пользователя. Но осведомленность, осознание их являются решающим моментом для понимания естественной разговорной

речи, так как знание видоизменения слов под влиянием элизии облегчает восприятие «бесшовной» структуры речи. Другими словами, пользоваться фонетическим словарем нужно и даже важно, но надо быть на чеку варирований от идеальных форм. Как утверждает Линда Шоки, изучая язык, «весьма важно пользоваться своим слухом так же эффективно, как и своим зрением» (5, с.30).

Литература

1. Бурая И.А. Фонетика современного английского языка. Москва. Издательский центр «Академия» 2008.
2. Первезенцева О.А. Теоретическая фонетика английского языка. Дубна Феникс+ 2011.
3. Jones D . Cambridge English Pronouncing Dictionary. Cambridge University Press 2011.
4. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge University Press 2009.
5. Shockey L. Sound Patterns of Spoken English. Oxford: Blackwell 2003.

Ü.R.Babayeva

Spontan danışqda eliziya hadisəsi (ingilis dili materialı əsasında)

Xülasə

Bu məqalə müasir ingilis dilində rəbitəli nitqin fonetik hadisələrindən biri olan eliziyaya həsr olunub. Müəllif yuxarıda qeyd olunmuş hadisənin özünəməxsus işlənmə hallarını təhlil etməyə cəhd etmişdir. Əsas diqqət ingilis dili spontan danışqda səs düşmələrinə meyilliyin mühüm səbəblərini aşkar etməyə yönəlmişdir. Nitqin sürəti, danışq üzvlərinin işi, mürəkkəb samit birləşmələri, vurğulu və vurğusuz hecaların arasında olan fərq eliziyanın başlıca səbəbləri kimi verilmişdir. Bundan başqa, müəllif dili öyrənərkən onlardan xəbərdar olmağın vacibliyini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

U.R.Babayeva

The Phenomenon of the Elision in the Spontaneous Speech (on the material of the English language)

Summary

The article deals with the elision as one of the phenomena of connected speech in modern English. The author attempts to analyze more typical cases of the above-mentioned phenomenon. The main focus is made on the major factors which give English a tendency to the omissions of sounds in the spontaneous speech. The speech tempo, the work of the organs of speech, the contrast between stressed and unstressed syllables are given as the basic reasons of the elision. Besides, the author tries to determine the importance of awareness of them while learning the language.

Rəyçi: filol.f.d., dos. K.A.Alırzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 04.10.2018

Х.Ф.МИКИЕВА

e-mail: humay@mikiyev.com

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА НАРЕЧИЙ С ПЕРВИЧНОЙ СЕМАНТИКОЙ МЕСТА НАХОЖДЕНИЯ ГОВОРЯЩЕГО (на материале толковых словарей русского языка и двуязычных словарей)

Ключевые слова: наречие, лексикография, словарь, семантика.

Açar sözlər: zərflik, leksokoqrafiya, lüğət, semantika.

Key words: adverb, lexicography, dictionary, semantics.

В современном русском языке обнаруживается более двадцати наречий с первичной семантической места действия и состояния. В зависимости от исходной семантики места и ситуации эти наречия классифицируются на пять подгрупп. Первую подгруппу образуют наречие *где* и его производные. Первичное или основное номинативное значение этого слова является указание на место в самой общей форме, поскольку каждый раз в речи требуется уточнение места действия, т.е. требуется содержательная конкретизация обозначаемого объекта. В эту же группу входят и наречия *где-нибудь*, *где-либо*, *где-то*, *кое-где*, *негде*, *нигде*, значения, которых благодаря словообразовательным элементам, получают новые для этого наречия оттенки. Во вторую подгруппу входят наречия с первичной семантикой «повсеместности» действия и состояния. В эту группу входят наречия: *везде*, *всюду*, *повсюду*, *повсеместно*, *вокруг*, *кругом*, к этой же подгруппе примыкают наречия *посреди* и *посередине*. В третью подгруппу входят наречия с первичной семантикой места нахождения говорящего или действующего лица: *здесь*, *тут*. В эту же подгруппу включается наречие *там*, поскольку значение слова *там* определяется с точки зрения места говорящего.

Четвертая подгруппа объединяет наречия с первичной семантикой «поблизости» действия или состояния. Это наречия: *близко*, *вблизи*, *поблизости*, *недалеко*, *невдалеке*, *неподалеку*, *рядом*, *около*. В пятую подгруппу входят наречия с первичной семантикой «вдалеке» от места нахождения говорящего: *далеко*, *вдалеке*, *вдали*. В данной работе нами будет рассматриваться лексикографическая разработка третьей группы. Наречия *здесь*, *тут*, *там*. Наречия с общей семантикой места действия подразделяются на пять подгрупп; третью подгруппу образуют так называемые дейктические наречия, т.е. слова, значения которых не закреплены за определенным местом, определяются в зависимости от места нахождения говорящего. В эту группу входят наречия *здесь* и *тут*, имеющие первичное значение «в данном месте». Синонимичные наречия *здесь* и *тут* «совпадают по своему значению, но несколько отличаются по употреблению: *здесь* свободно употребляется во всех стилях речи; *тут* употребляется в обиходно-разговорной речи и изредка литературно-разговорной» (Словарь синонимов русского языка в двух томах, т. 1., с.307).

Наречие *здесь* многозначно, его значения не привязаны к определенному месту, они конкретны, в то же время зависят от ситуации, местонахождения говорящего и вообще отношения говорящего к предмету речи.

В словаре под ред. Д.Н.Ушакова:

Здесь. нареч. 1. В этом месте, тут. (*Здесь стоял дом*). 2. В этом городе (надпись в адресе). 3. перен. При этом случае, в это время. (*Здесь Чичиков закусил губу*). 4. перен. В этом деле, обстоятельстве и т.п. (*Здесь нет ничего такого*), (16, т. 1, стлб. 1088).

Следует отметить, что МАС выглядит значительно бедно по сравнению со словарем Ушакова. В нем выделены лишь два значения: *здесь*: 1. В этом месте. 2. В этом данном случае.

Как показано выше, наречие *здесь* в толковых словарях русского языка обычно характеризуется значениями: 1. В этом месте; 2. В это время (при этом случае, при этом обстоятельстве). Кроме этих двух значений, в словаре Ушакова выделяется значение «здесь, т.е. в этом городе» (запись на конверте, если письмо направлено в этот же город), и оттенок – *здесь* // как утвердительный ответ при переключке (ср. также ССРЛЯ).

Кроме отмеченных особенностей, следовало бы расчленить первое значение на две подсеммы: «в этом месте» и «в этой местности», которые функционируют в различных, не совместимых типических ситуациях.

Ср. 1. «*здесь болит*», «*кто здесь?*», «*он здесь*», «*его здесь нет*» и т.п. и 2. *здесь я провел свое детство*.

В первых примерах наречие *здесь* обозначает «в этом месте», а во втором «в этой местности».

Анализ показывает, что первичное значение подразделяется только на два подзначения: *в этом месте* и *в этой местности*, а что касается функции – *здесь* в значении «в этом городе» (запись на конверте) и *здесь*, – «*нахожусь или находится в этом месте*» (а не в этой местности), то они не имеют самостоятельного значения, а входят семантическую структуру слова «здесь» в пространственном значении.

В русско-иноязычных словарях, в том числе и в русско-национальных, нередко дифференцируются значения места и времени, но приводятся соответствующие примеры. Например, в последнем издании Русско-азербайджанского словаря наречие *здесь* переведено одним словом *burada*. Разумеется, этого недостаточно, если учесть многозначность слова *здесь* и соответствующего азербайджанского *burada*. К сожалению, слово *burada* как следует не разработано в толковом словаре азербайджанского языка. В этом словаре приведено лишь одно значение местное, и примеры представляют собой иллюстрации значения конкретного пространственного характера (*Burada heç kəs yox idi; burada qal; burada yaşayır; burada bir dostumuz var*). (ADİL, т. I, 1964, с. 326).

В отличие от Русско-азербайджанского словаря под реакцией А.А.Оруджева, в Русско-азербайджанском словаре под редакцией Г.Гусейнова (1941-1946) слово *здесь* в соответствии со статьей словаря под редакцией Д.Н.Ушакова переведено: «1. *burada*; 2. *bu şəhərdə*; 3. *təç. Bu halda, bu işdə*».

Кроме того, в Русско-азербайджанском словаре нужно было бы дать в переводе и слово – *buru*. Ср.: *buru oradan yaxşıdır; buru soyuqdur; buru istidir*. По своему назначению *buru* больше сближается с категорией местоимения, т.е. оно обозначает обобщенно: «*это место*», «*эта местность*».

Наречие *тут*. Как было отмечено, слово *тут* и *здесь* являются синонимами. Наречие *тут* обладает тем же кругом значений, что и *здесь*.

Однако, поскольку *тут* является разговорным, с ним связано гораздо большее количество стандартизованных речевых фраз, в которых оно не выделяется как самостоятельная словосема. В словаре Ушакова слово *тут* определяется лишь отсылками на 1, 3 и 4 значения слова *здесь*, а подробную семантизацию получило в МАО и БАС. Рассмотрение этого слова в толковых словарях позволяет отметить: 1. В пространственном значении наречие *тут*, как и слово *здесь*, обозначает не только «в этом месте», но и «в этой местности». 2. В двуязычных словарях необходимо четко разграничивать употребление слова *тут* в словосочетаниях различного типа.

а) В устойчивых фразах с местоимениями и местоименными наречиями (*куда тут, где тут*) слово *тут* не является частицей. Экспрессию усиления выражает вся единица в целом, а ее компоненты не имеют самостоятельного значения, их семантика выветрилась. Такие же явления наблюдаются и у слова *тут* в составе других фразеологических единиц: *не тут-то было, тут как тут* и т.п. б) От этих фразеологизмов следует отграничивать стандартизованные парные сочетания *тут и там, (там и тут); то тут, то там (то там, то тут)*, где слово *тут, там* сохраняет значение наречия места. в) В качестве частицы слово *тут* функционирует в таких словосочетаниях, где компоненты сохраняют свое значение, а слово *тут* вносит оттенок усиления: *какая тут любовь, (ср. какой он ученый), что тут объяснить, (ср. да что говорить)*.

В Русско-азербайджанском словаре под редакцией Г.Гусейнова (1946 г.) и в Русско-азербайджанском словаре под редакцией А.А.Оруджева, к слову *тут* приводится одно азербайджанское соответствие *burada*, значение которого не дифференцируется и не раскрывается, хотя слово *burada*, так же как и русское *тут*, имеет пространственное и временное значения. Кроме того, в Русско-азербайджанском словаре нужно было бы дать перевод и словом *бура*, которое соответствует русскому *тут* в значении «это место», «эта местность». Например: *Тут мне нравится – bura mənim xoşuma gəlir, тут очень душно – bura çox bürküdür, тут болит – bura ağrıyır* и т.п.

Слово *bura* в отличие от *burada* характеризуется, с одной стороны, признаками местоимения – существительного, выполняет те же функции, что и местоимение – существительное, с другой стороны, признаками и функцией наречия. Ср.: 1) *Bura soyuqdur – тут холодно (букв. В этом месте холодно). Bura yaxşıdır – тут хорошо (букв. В этом месте хорошо)*.

Bura gəlir – сюда идет. Bura baxır – смотрит сюда.

В первых примерах *bura* функционирует как местоимение существительное, а в двух – как наречие. Наречие *там*.

По своим основным признакам наречие *там* соотносится с антонимичным словом *тут*. Как БАС, так и в МАС, у слова *там* отмечены пять значений, причем слово принадлежит двум частям речи: наречию и частице. В качестве наречия слово имеет два значения, а в качестве частицы три.

Приведем словарную статью по МАС (примеры сокращенно). **Там.** нареч. 1. В том месте, не здесь (*Тут темно, там светло*). (Как соотносительное слово в главном предложении при придаточном предложении: с союзным словом «где». (*Где трудно дышится, Где горе слышится. Будь первым там*. Н.Некрасов) // При повторении в начале двух или нескольких предложений (*там..., там...*) означает в одном месте..., в другом месте. (*Три дома на вечер зовут: там будет бал, там детский праздник*. Пушкин).

2. Потом, затем, между тем. (*Прикажут Ольге чай готовить: Там ужин, там и спать пора*. Пушкин).

3. В знач. частицы. Разг. В сочетании с местоимением «какой» и наречиями «где», «когда», «куда» употребляется для усиления отрицания чего-л., возражения на что-л., указания на невозможность чего-либо. *Марья ци вари., Куда там*. (Неверов) // В сочетании с местоимениями и наречиями (чаще неопределенными) употребляется для усиления оттенка пренебрежения или сомнения, неопределенности (*Для товарища какие-то там двадцать рублей жалеть*).

4. В знач. частицы. Разг. Употребляется в уступительных оборотах: «Кто бы там ни», «что бы там ни» и т.п. усиливая представление о любой, всякой возможности (понимания, истолкования и т.п.) чего-л. (Как бы там ни поминали покойника, он был добрый человек. Что бы там ни писала, пьеса Немировича будет иметь успех).

5. В знач. частицы. Разг. Употребляется в побудительных предложениях, усиливая оттенок побудительности или придавая ему грубовато-фамильярный характер. (*Живей, что ли поворачивайся там...*).

Можно не согласиться со словарем в выделении ряда значений, однако ясно, что этому слову свойственны значения, которые должны быть учтены в двуязычных словарях: 1) в том месте, не здесь; 2) в составе главного предложения в качестве соотносительного слова сложноподчиненных предложений с придаточным места (...там, где...); 3) в функции частицы, в сочетании с предшествующим местоимением *какой*, 4) наречиями *где, когда: где там ..., какой там, куда там*; в функции частицы в уступительных конструкциях «*что бы там ни*», «*кто бы там ни*».

Эти четыре значения обнаруживаются как с точки зрения фактических семантических единиц, и с точки зрения конструктивной связанности. В отличие от МАС в словаре под ред. Д.Н.Ушакова и в БАС вторым выделяется значение, которое очень важно с точки зрения принципа: в них выделено значение «потом, затем, впоследствии», т.е. значение времени, действия. Если этого значения не выделить, может возникнуть мысль об отсутствии общей закономерности развития временной семантики у наречий с первичным значением места (см. 15, т. 15, стлб. 88; 16, т. 4, стлб. 649).

В Русско-азербайджанских словарях под ред. Г.Гусейнова и А.А.Оруджева слово *там* переводится: *orada, oralarda, o yerlərdə; dan. sonra*.

Как видно, в РАС отражены только два значения – места и времени, а другие конструктивно связанные значения остались незамеченными и, следовательно, не переданными на азербайджанский язык.

Литература

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959.
2. Виноградов В.В. Современный русский язык. Вып. II. М., 1938.
3. Виноградов В.В. О некоторых вопросах теории русской лексикографии / Виноградов В.В. Избранные труды. М., Наука, 1977.
4. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., Высшая школа, 1972, 614 с.
5. Виноградов В.В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического изучения / Виноградов В.В. Избранные труды. М., Наука, 1977.
6. Грамматика азербайджанского языка. Баку, Эльм, 1971, 414 с.
7. Медникова Э. Значение слова и методы его описания. М., 1971, 204 с.
8. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М.-Л. Учпедгиз, 1941, 620 с.
9. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Русская речь: Новая серия. 2-е изд. Л.: Academia, 1928. Вып. III, с. 5-27.
10. Азербайджанско-русский словарь. Т. I, Баку, 1986; Том II, Баку, 1989.
11. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под редакцией Н.Ю.Шведовой. Изд. 12-е. Стереотипное. М.: Русский язык, 1990. 921 с.
12. Русско-азербайджанский словарь. В 3-х т. / Под редакцией А.А.Оруджева. Баку, 2005.
13. Словарь русского языка. В 4-х т / Под ред. А.П.Евгеньевой. 4-ое стереотипное изд.-е. Российская Академия Наук, Институт лингвистических исследований. М.: Русский язык, Полиграфресурсы, 1999. (МАС).
14. Словарь синонимов / Под ред. З.Е.Александровой М., 1969.
15. Словарь современного русского литературного языка. Т. I–XVII. М.: Издательство АН СССР, 1948-1965. (БАС).

H.F.Mikiyeva

**Danışanın məkan mənalı zərfliklərinin leksikoqrafik işlənməsi
(rus dilinin izahlı lüğətləri və ikidilli lüətlərinin materialı əsasında)**

Xülasə

Məqalədə danışanın məkan mənalı zərfliklərinin leksikoqrafik işlənməsinin təhlili aparılır. Təhlil rus dilinin izahlı lüğətləri və ikidilli lüətlərinin materialı əsasında aparılır. Qeyd edilir ki, rus dilində adı çəkilən zərfliklərin 25 çox növü vardır. Müəllif burada onları dörd qrup üzrə bölgüsünü verir. Burada həmin qrupların leksikoqrafik işlənməsi verilir.

H.F.Mikiyeva

**Lexicographic Development of Adverbs with the Primary Semantics of the Speaker's Location
(on the material of Russian explanatory dictionaries and bilingual dictionaries)**

Summary

The article analyzes the lexicographical processing of the spatial realities of the speaker. The analysis is carried out on the basis of the explanatory dictionaries of the Russian language and the material of bilingual dictionaries. It is noted that there are 25 types of adverbs in Russian. The author here divides them into four groups. Here, lexicographical processing of these groups is provided.

Rəyçi: dos. Ş.Həsənova

Redaksiyaya daxil olub: 22.10.2018

Ф.Г.САЛИМОВА

доцент

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

НЕМЕЦКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (ВОВ): НОВОЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ

Ключевые слова: лексика, заимствования из немецкого языка, семантика, немецкий язык, русский язык

Açar sözlər: leksika, alman dilindən alınma sözlər, semantika, alman dili, rus dili

Key words: lexis, borrowing words from German, semantics, the German language, the Russian language

В становлении лексики современного русского языка немаловажная роль принадлежит заимствованиям из немецкого языка. На стыке XX/ XXI веков особую актуальность приобретают слова, вошедшие в русский язык из немецкого в период Великой Отечественной войны. Рассмотрим их более подробно.

Благодаря непосредственным контактам носителей немецкого и русского языков в период ВОВ в русский язык вошло большое количество заимствований из немецкого языка, которые условно можно разделить на административно-оккупационную, торговую, военную лексику, группы слов из области искусства, науки, домашнего хозяйства и т.д. Характерной особенностью военных лет является также использование в разговорной речи и публицистике немецких лексических единиц для обозначения видов боевой техники, организаций служб, должностей в гитлеровской армии, частей немецкого стратегического плана: *мессеримитт*, *фаустпатрон*, *фердинанд*, *юнкерс*, *абвер*, *вервольф*, *гестапо*, *капо*, *группенфюрер*, *фюрер*, *блицкриг* и прочие. Большинство из этих слов использовались в устной и газетной речи в качестве экзотизмов, поэтому в настоящий момент перешли в пласт пассивной лексики. Однако на рубеже XX/ XXI веков некоторые немецкие заимствования периода ВОВ стали переосмысливаться и активно использоваться.

Так, например, новый оттенок значения возникает в слове *брандер* «корабль-поджигатель», которое к началу XXI века перешло в разряд одушевленных имен существительных с переносным значением «политический подстрекатель/ провокатор»: «В различных флотских сражениях использовались брандеры. Это маленькие корабли, которые поджигали и направляли на большие вражеские корабли, чтобы пожар перекинулся на них. Враги России *насылают Жириновского* на Россию – *как брандер*» (4); «Очевидно, *Андреев* не получил и вряд ли получит какую-либо выгоду от этой войны. Скорее создается впечатление, что он *поработал* своеобразным «*брандером*» в отношении флотилии Дерипаски – Абрамовича – Махмудова» (6).

Слово *эндлэзунг*, означающее «гитлеровская программа массового истребления евреев», в современном русском языке приобрело следующие переносные значения: 1) «план систематического уничтожения какого-л. народа»: «Мир, где римляне решились на вооружённый маркоманнский *эндлэзунг* и накрыли в Баварии/ Богемии/ Силезии всех разом – и маркоманнов, и готонов...» (2); 2) «запрет чего-л. вследствие националистических взглядов»: «Я отчасти даже благодарен губернатору Сергею Морозову, так неожиданно удачно подсветившего альянс (союз?) махровых антисемитов, неонацистов и ультранационалистов с партией власти – «Единой Россией», ни один оппозиционер до этого просто не мог додуматься, если за этим последует какой-нибудь «эн-

длѣзунг», то через запятую писатели начнут писать не только сталинизм и нацизм» (5); 3) «решение вопроса»: «Вы музыку потихоньку включите и тогда люфтера слышно не будет. Это, конечно, не *эндлѣзунг*, но все же...» (3).

Расширило свое значение слово *фашист*, которое в современном русском языке употребляется не только для обозначения приверженца террористической диктатуры фашизма, но и подразумевает человека жестокого, грубого в обращении или общении (1, с.15). В этом случае слово *фашист* используется в пейоративной функции оскорбления: «У него, если наймешься на работу – не украдешь, не поспишь. *Фашист!*» (6); «Вы что, против льгот для сирот и инвалидов? Да вы *фашист*, наверное!» (Комомольская правда, 28/07/2013); «В 1954 году американский психиатр Фредерик Вертам заявил, что <...> Супермен с его безграничной силой – просто эгоманьяк и фашист (на его униформе следовало бы написать SS)» (Коммерсантъ, 15/06/2018).

В русском литературном языке становятся актуальными германизмы, обозначающие нацистские понятия – результат нацистских настроений в обществе конца XX в. Так, слово *фюрер* стало употребляться в значении: 1) «националистически настроенный вождь/ руководитель»: «Дудаев – беда чеченского народа. Маленький *фюрер*» (6); 2) «идеолог»: «Я только хочу тебе сказать, что у каждого из нас висел в комнате портрет Хемингуэя, и этот наш *фюрер* до сих пор глядит нам в затылок своим тяжелым взглядом» (6); 3) в ироническом значении «руководитель»: «Общество пугало само себя одними и теми же призраками: пока оппозиция кричала об опасности нового фашизма, уважаемые газеты и телеканалы страшили аудиторию образом нового бесноватого *фюрера*, за которым стоят неуправляемые толпы» (Коммерсантъ, 22/06/2018); «*Фюрер* московских писателей, все тот же Феликс Кузнецов, стал уговаривать присутствующих занять первые ряды» (6) и др. В современном русском литературном языке отмечено также окказиональное употребление словосочетания «*фюрер-государство*» в значении «диктаторский режим»: «Вместе с тем фельдмаршал считал «партийные структуры» и параллелизм в управлении, созданный в «*фюрер-государстве*», опасным излишеством» (6).

Немецкие заимствования могут употребляться в переносном значении в иронических контекстах или в составе сравнений: «И Попов тут как тут, как же, светлоглазый *эсэсовец*, лыбится, доволен, может докладывать Буркину, будет праздник в областном Комитете защиты культуры и досуга» (6); «Я замирал от ужаса, что вот-вот я услышу голоса, голос, бытовой и грубый или величественный и бессмысленный, – и обернется это безвозвратно *жестоким, как полицей, шизофренией*» (6). Заметим, что слово *полицей* в современных текстах может использоваться и как рефлексия на переименование российской милиции в полицию: «Теперь этот самый глава муниципалитета, а с ним и префект, и *главный полицей*, и все вообще районное начальство собрались вместе в префектуре» (6); «Мне это сразу не понравилось. Что же я теперь, *полицей*? Я сидел в кабинете Лечи – теперь уже в своем кабинете...» (6).

Интересно также употребление такого немецкого заимствования как *унтерменш*. Данная лексема до недавнего времени рассматривалась как варваризм. Однако с конца XX века это слово стало частично ассимилироваться, что проявляется, в первую очередь, в присоединении падежных окончаний русского языка: «*Унтер-меншу*» надо было показать, что он – «унтерменш», «недочеловек» (6); «Считать жителей Донбасса «недочеловеками», «*унтерменшами*» – это сейчас официальная политика киевской хунты, которая формирует отношение одной части населения к другой» (7).

В приведенных примерах слово *унтермениш* (нем. Untermensch) «недочеловек» – пропагандистский термин из идеологии немецких национал-социалистов, распространенный во времена Третьего рейха. Помимо частичной ассимиляции, слово *унтерменш* развило переносное значение – «эгоист»: «Человек, предпочитающий свой карман

народному, свое удобство комфорту страны, свои интересы – интересам общим, – это *унтермени*» (6).

В современном русском литературном языке в переносном значении стал употребляться также историзм *зондеркоманда* (нем. *Sonderkommando* «специальный отряд») – название ряда различных формирований специального назначения в нацистской Германии. В слове зафиксированы различные оттенки значений, в том числе иронические: 1) «*группа неуправляемых людей*»: «У меня создалось впечатление, что девятый «вэ» просто невозможно удержать, – заявил Служкин. – Это какая-то *зондеркоманда*...» (6); 2) «*члены совета/ команды/ бригады*»: «Он создан для того, чтобы подвести творческую базу под закрытие Театра имени Гоголя. Экспертный совет – это *зондеркоманда*. – Капков обещал найти для вас и вашей труппы новый театр» (Известия, 16/08/2012); «В списке сценаристов «Ржевского» целый столбец фамилий, но вся эта *зондеркоманда* не сумела добиться такой простейшей вещи, как выстраивание нескучной последовательности событий» (Известия, 25/01/2012); «Пока жильцы на работе, здесь в поте лица вкалывают два сварщика и вахтер – коммунальная «*зондеркоманда*» (Комсомольская правда, 27/08/2002).

Экзотизм *аусвайс* (от нем. *Ausweis*) «удостоверение личности», которое употреблялось во время Великой Отечественной войны на оккупированных территориях, в современном русском литературном языке стало многозначным: 1. Удостоверение. 2. Лист персонажа в некоторых ролевых играх: «Ни за что не подписывайте купчую, если даже продавец сует вам в нос *аусвайс* настоящего владельца авто – жены, брата и так далее» (6); «Она устала. Вот ее *Аусвайс*. У меня сердце в горле бултыхается» (Комсомольская правда, 27/09/2011); «Окончательно она (вера) лопнула, когда до меня дошло, что помимо тщательно разработанных и весьма строгих правил, о которых я не имел ни малейшего представления, существует еще такая вещь, как *удостоверение игрока* (в просторечии *аусвайс*), без какового любой Мастер... до игры меня не допустит» (6).

Актуализируется переносное употребление слова *гестапо* в значении «организация, где действуют жесткие правила», преимущественно в сравнительных конструкциях: «Да, с ними только так, в лоб, как *гестапо* – «мы знаем все, у вас еще есть возможность подтвердить это!» (6); «А порядочки тут – не забалуешь. Как в *гестапо*» (6); «Русских в Катаре пытали, как в гестапо» (Экспресс газета, 21/07/2004); «Хагиги не подражал Дэвиду Линчу, а переосмыслял его опыт... Что подземные судороги дракона, что камлания местных шаманов, что допросы в застенках шахского гестапо САВАК – все это было эпизодами тысячелетней сказки о тиранах, колдунах, героях и чудовищах» (Коммерсантъ, 13/04/2018).

Таким образом, на рубеже XX/ XXI веков усиление нацистских настроений в обществе привело к актуализации в лексике русского языка заимствований из немецкого языка, особенно лексем, обозначающих нацистские понятия.

Литература

1. Баранова Т. В. Русский язык как рецептор и источник лексических заимствований. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Орёл, 2003.
2. Гай-Германик перестала быть готом) // [www. https://fai.org.ru/forum/topic/36741-gay-germanik-perestala-byit-gotom/html/](http://www.fai.org.ru/forum/topic/36741-gay-germanik-perestala-byit-gotom/html/)
3. Германия по-русски // www.forengermany.ru.
4. Завтра [Электронный ресурс] Режим доступа: www.https://zavtra.ru/blogs/zhirinovskij-brander.
5. Записки по случаю (Sapientia sat) // www.wapkin.livejournal.com.
6. Национальный корпус русского языка // www.ruscorpora.ru.

7. От третьего рейха 1933 до укрорейха 2014 года // www. eadaily.com/ru/news/2017/05/05/ot-tretego-reyha-1933-goda-do-ukroreyha-2014-goda-sravnenie-i-analiz.

F.H.Səlimova

Böyük Vətən Müharibəsi (BVM) dövründə alman dilindən alınma sözlər:

XX-XXI əsrlərin kəsiyində yenidən dərk

Xülasə

Alman dilindən alınma sözlər müasir rus dilinin leksikasının formalaşmasında böyük rol oynayırlar. Onların arasında Böyük Vətən Müharibəsi dövründə alman dilindən rus dilinə keçən sözləri xüsusi qrupa ayırmaq olar.

Ümumiyyətlə, alman və rus dillərinin daşıyıcılarının kontaktların nəticəsində BVM dövründə alman dilindən rus dilinə keçən sözləri administrativ-okkupasion, ticarət, hərbi, incəsənət, elm və s. kimi qruplara ayırmaq olar. Bu sözlərin əksəriyyəti nitqdə ekzotizm kimi istifadə olunmuşdu. Lakin XX-XXI əsrlərin kəsiyində qeyd olunan sözlər yeni anlamda aktiv işlənməyə başlayırlar. Yeni mənada işlənən sözlər əsasən faşist, hestapo, furer və b. kimi nasist anlayışları bildirən sözlərdir.

F.H.Salimova

German Borrowings of the Period of the Great Patriotic War:

New Comprehension at the Turn of the 20th Century

Summary

German borrowings play an important role in the formation of the vocabulary of the Russian language. We can single out in a separate group words that borrowed from German to Russian in the Great Patriotic War.

Generally, in the result of contacts of native speakers German and Russian in the GPW we can separate words borrowed from German to Russian, in such groups as administrative and occupational, trade, military, art, science, etc. Most of these words are used like exotism in the daily speech. But at the turn of 20th century the same words are activated in their using. Basically, people began to use such words in the new meaning such as the nazi concepts like fascist, gestapo, fuhrer and others.

Рецензент: доц. Я.К.Алхасов

Redaksiyaya daxil olub: 22.09.2018

G.A.MAMMADOVA*e-mail: Gunaymemmed24@gmail.com***Azerbaijan University of Languages**

(Baku, R.Bahbudov street, 60)

BRITISH AS DESTROYERS OF THE ENGLISH LANGUAGE**Key words:** *American English, British English, destroying the language, real culprit***Açar sözlər:** *Amerikan ingiliscəsi, Britaniya ingiliscəsi, dilin korlanması, əsl təqsirkar***Ключевые слова:** *американский английский, британский английский, искажение языка, реальный виновник*

English being a global and lingua-franca language is not a language of communication used with uniformity only in Britain, but also in Australia, in the USA and in New Zealand, in Canada and in India, etc. Colonization of Great Britain spread English to every corner of the world and made it a global and international language. In every part of the world this language has its own peculiarities significantly different in the sound system, vocabulary and in own literary norms. On the other hand it spoiled the pureness of the language and made it difficult to become a standard language because of its variants. For the first time such kind of spread of English is captured by Braj Kachru in terms of “Three Concentric Circles of the Language”: The Inner Circle, the Outer Circle, and the Expanding Circle. (5, p.38) Only two main variants, which are in the inner circle, British and American English was discussed and debated over half a century. Only two main variants, British and American English was discussed and debated over half a century and only these two variants have been linguistically studied well in comparison with other variants. The reason is that the English language was institutionalized only in the USA and UK. For some reasons, British English was always considered to be more prestigious variant in comparison with the other ones, and for some unknown reasons AmE is very often thought to be incorrect variant of British English, however it is the one of the widespread and most recognized variant of English which owns an individual grammar, lexicology and distinctive phonetics. Having peculiar grammatical structure is enough to prove American English to be not only a variant, but also language from our point of view. American English reckoned to be more concise and much more economical in comparison with British English.

With the lapse of time the two nations always blamed each other for “ruining” English. In this article we aim to trace historical “real culprit” and identify who is indeed ruining English.

Above and beyond all other considerations, let's be crystal clear on the judgmental word “ruining”. From our point of view, the word “ruining” implies the notion “changing something in a negative way”. Like it or not, like other realities of existence language too do changes as it is inevitable. Supposedly, such kind of negative changes endangers the capacity of language, simplifies complicated system of historical language. Consequently, complex thoughts and exquisite arguments can't be expressed with simplified system. It is indeed debatable whether simplification is good or bad for language, but it not the case for us. For now, let's hypothesize that, Americans are ruining English. Are Americans “linguistic criminals”? John Algeo in his popular “America is ruining the English Language” cites that his royal highness the Prince of Wales was reported by the Times as complaining to a British Council audience that American English is very corrupting. (1, p.178) One may claim that Prince Charles words as an argument and evidence against American English's reputation, but taking into consideration that Prince Charles is the member of Royal Family and naturally he

speaks RP and British English is the purest variant of the English language from their perspective, and thereafter American English is very often thought to be incorrect variant of British English, however it is the one of the widespread and most recognized variant of English. So, Americans are accused in the following changes:

- corrupt spelling (honor-honour)
- discordant sounds (post-vocalic /r/, “flat” /a/)
- double negatives
- ending sentences with prepositions
- singular they
- using nouns as verbs

In order to analyze the first option, we would like to take Shakespeare’s plays as an example. The reason for that is this genius man is reckoned to be the one who made English prestigious by writing in an accurate way. Interestingly, Shakespeare, the best-known source of Modern English, deviated some words in his plays. The word “honour” is found 393 times in the First Folio of Shakespeare’s plays (published in 1623), while the spelling “honor” occurs 530 times. “Humour” scores 47 while “humor” is used 90 times. The spelling “center” is found nine times, while “centre” occurs only once; “sceptre” occurs four times, but “scepter” 36. After many years, John Dryden who is the father of English criticism, condemns Shakespeare for “poor grammar”. In spite of all these facts, “or” and “er” ending words (honor, neighbor, center, color) are righteously considered to be the Webster’s reforms. Another fact to be discussed is the invention of printing. All admit the profound effect of Caxton’s idea on the stabilization of English spelling, thus in his age there was not a single rule regulating stable spelling and pronunciation. So that is why, everybody had expected Caxton to print in their way of speaking and writing. As it was beyond the realm of possibility to receive all the criticisms and agree to make all the corrections, he only accepted to make amendments when Lady Margaret (sister of King Edward IV) found mistakes in his printings.

The post-vocalic /r/ in Standard American was actually pronounced in Middle English period by all classes and in all regions of the country, until the 15th century. Somehow it disappeared gradually. Still there are some dialects of British English, Scots and West Country which still articulate the post-vocalic /r/. The same case is the opposite with American English. Nonstandard varieties like Eastern Massachusetts and African-American Vernacular English lack the “rhotic” sound.

When it comes to double negatives, it is a common knowledge that, in British English you can’t use double negatives in the same sentence, for instance, the sentence “I can’t get no pleasure” is grammatically incorrect, since you should use “any” instead of “no”. Some scholars pedantically claim that double negative implies affirmation; nevertheless, there exist a number of languages which logically use double negatives to express negation. Generally double negatives are unacceptable in Standard American English, though it is used as a red herring against American English.

Next judgment is sentence final prepositions which mean you mustn’t end any sentence with a preposition. On this issue we can only cite from the only perfect man who read Oxford Dictionary cover to cover. The notion that you should not end a sentence with a preposition, it came up in 1646. A grammarian named Joshua Poole decided he didn’t like prepositions at the end. (3, p.47) It was transferred from century to century from generation to generation, anyway it doesn’t spoil or ruin the structure of language or the content if we use preposition at the end and it totally acceptable in both variant of English.

“How using ‘they’ as a singular pronoun can change the world” quotes the writer and educator Davey Shlasko and everybody owe idiosyncratic opinion about singular they. Of course, some people still struggle with using they as a singular pronoun, or simply refuse to do it. One of the main excuses that people give for not using singular they, even when

someone has specifically asked to be referred to that way, is that it is “grammatically incorrect.” This belief comes less from a nuanced understanding of grammar than from a felt sense that one is doing something wrong by using singular they. As someone told me recently, “It sounds like nails on a chalk board.” Singular they might sound “wrong” because many of us were taught, corrected, and even disciplined in school to stop us from using they as a singular. Our teachers had to go to a lot of trouble to teach us this because otherwise, we would have used singular they all the time – because despite being frowned upon by so many middle school teachers, it is actually a totally normal thing to do in standard English. Since long before it started being adopted by trans communities, people have used singular they to refer to a hypothetical person whose gender is unknown. It’s especially common in reference to a noun that is syntactically singular but logically plural, like “someone,” “anyone,” and “whoever.” We say 2 things like, “Someone left their umbrella in the meeting room.” We could say, “Someone left his or her umbrella,” but using “their” is more common, easier to understand and not wrong. Published examples of this usage abound, from as early as Chaucer through the present day.

“And whoso fyndeth hym out of swich blame, / They wol come up” (Pardoner’s Prologue)” (4, p.2)

The last thing which Americans are accused to ruin is the verbing nouns that are called conversion in the grammar books. This grammatical tradition comes from early Middle English period. It reached its culmination in the 16th and 17th centuries, from that time up to modern day it declined slightly. To put it in a nutshell Americans are not using verbing so frequently like Englishman were doing in his plays, for instance, “*Grace me no grace; nor uncle me no uncle*” (Richard II).

The possible first conclusion is that as mentioned above “destroying language” has nothing to do with language, it is the matter of “regular changes” happening in the language and “cultural dominance”. The second possible conclusion, at the same time ,we can safely that, the main problematic issue of the English language, is that of lack of linguistic academy. In 1712 the poet and satirist Jonathan Swift attempted to establish an academy similar to the Académie française established by Cardinal Richelieu in 1635. In his 1712 "Proposal for Correcting, Improving and Ascertaining the English Tongue," Swift wrote that English is extremely imperfect;its daily Improvements are by no means in proportion to its daily Corruptions;... it offends against every Part of Grammar. (2, p.172). He had some worries about the future destiny of English as he thought that people would forget the history of their words, so English needs protecting. The third and the final conclusion is that the real culprits are British who started out to ruin English mainly in in the age of Shakespeare and consequently, Americans inherited this ruin from the British as a result of colonization. Luckily, in the Victorian Age British saved their language from the ruins.

Literature

1. Algeo.J, Language Myth: America is Ruining the English Language, London ; New York : Penguin Books, , edited by Laurie Bauer; Peter Trudgill, 1998
2. Algeo.J, “The Origins and Development of the English Language”, Cengage Learning, 2014
3. Ammon. Sh, “Bad English: A History of Linguistic Aggravation”, Penguin Publishing Group, 2014
4. Davey. Sh, , <http://feministing.com/2015/02/03/how-using-they-as-a-singular-pronoun-can-change-the-world/>, 2015
5. Kachru.B, “The Other Tongue: English Across Cultures”, University of Illinois Press, 1992

G.A.Məmmədova

Britaniyalılar ingilis dilini korlayanlar kimi

Xülasə

Məqalədə Amerikan ingiliscəsinin Britaniya ingiliscəsiylə müqayisədə qısa tarixə sahib olmasına baxmayaraq, Britaniya ingiliscəsi üzərindəki linqvistik təsirlərdən söz açılır. Bütün bunlarla bərabər məqalə iki dil arasındakı tələffüz və qrammatik fərqlərə də nəzər yönəldilir. Məqalənin ana xəttini geniş yayılmış “İngilis dilini korlayanlar amerikalılardır” fikri təşkil edir. Bunun əksini sübut edəcək materiallar məqalədə misallarla öz əksini tapmışdır. Nəticə etibarilə deyilə bilər ki, İngilis dilinin korlanmasında əsl təqsirkar məhz ingilislər özləri olmuşdur və təbii olaraq koloniyalaşma dövründə bu pozulmalar Amerikaya yayılmışdır.

Г.А.Мамедова

Британцы как искажатели английского языка

Резюме

В статье изучается воздействие американского английского на британский английский несмотря на сравнительно короткий период его существования. Кроме того, в статье рассматриваются как грамматические различия в двух языках, так и различия в произношении. Главная идея статьи заключается в том, что «те, кто испортит английский язык, - это не американцы». Материалы, подтверждающие это, отражаются в статье. Следовательно, можно сказать, что англичане были виновны в изобретательности, и, естественно, в колониальную эпоху эти искажения распространились и на Соединенные Штаты.

Rəyçi: f.e.d. L.M.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2018

M.ABBAS
dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti
(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

DEMOKRATİK MÖVQEDƏ DAYANAN MİLLİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI

Açar sözlər: demokratik ideyalar, milli istiqlal, milli mətbuat, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, satirik jurnal, milli mədəniyyət, mətbu orqanı.

Ключевые слова: демократические идеи, национальный суверенитет, национальная пресса, Азербайджанская Народная Республика, сатирический журнал, национальная культура, орган прессы.

Key words: democratic ideas, national liberty, national press, Azerbaijan Democratic Republic, satirical journal, press body.

Azərbaycan mətbuatı müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Onun yaranma tarixi XIX əsrə aiddir. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı qəzet və jurnalların nəşrə başlaması ölkənin sosial-mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Hər tərəfdə bir canlanma əmələ gəlmiş, demokratik ideyalar daha sürətlə yayılmağa başlamışdır. Azərbaycan ziyalıları mətbuatın rolunu düzgün qiymətləndirərək ana dilində qəzet və jurnalların işıq üzü görməsini vacib saymışlar. Vətənpərvər ziyalılar qəzet və jurnalların nəşrinə çalışsalar da, çox zaman arzu etdiklərini həyata keçirə bilməmişlər.

Məlumdur ki, XIX əsrin birinci yarısında milli ədəbiyyatımızda maarifçilik ideyalarının yaranmasında, Azərbaycan maarifçiliyinin təşəkkül dövründə A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı, M.F.Axundzadə və başqalarının rolu böyük olmuşdur. Onlar tərəqqinin başlıca yolunu, milli istiqlalın təntənəsini dövrü mətbuat nəşr etməkdə, mənəvi və əxlaqi qurumları inkişaf etdirməkdə görürdülər.

XIX əsrin ortalarında bu yolun davamçısı H.Zərdabi olmuşdur. O, öz böyük sələflərinin arzularını yerinə yetirmiş, “Əkinçi” qəzetinin nümunəsində ilk milli mətbuatı yaratmışdı. Həmin illərdə “Əkinçi” qəzetinin timsalında milli maarifçilik ənənələri davam etdirilmişdir. Belə ki, XIX əsrin sonlarında Tiflisdə “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül”, XX əsrin ilk illərində isə M.Şahtaxtının “Şərqi-rus” qəzetləri meydana çıxmışdır.

Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Ə.Hüseynzadə və türk dünyasının möhtəşəm şəxsiyyətlərindən olan Ə.Ağayev “Həyat” jurnalında milli ideyaları yeni tarixi mərhələdə davam etdirmişlər. Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının yayımında, insanların azadlıq, milli suverenlik uğrunda mübarizəsinin işıqlandırılmasında həmin mətbuat orqanları mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsinə baxmayaraq, tarixi şəraitin mövcudluğu Şimalda Cənubun mənəvi-siyasi vahidliyini saxlamışdır. Sözügedən dövrdə Cənubdakı hərəkət, mətbuat və publisistikanın əsas tarixi, ideyası müstəqil Azərbaycan konsepsiyası ilə bağlı idi.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əsrin əvvəllərində nəşr olunan dövrü mətbuat nümunələri Azərbaycanda ölkənin sosial-mədəni həyatında, azadlıq ideyalarının oyanışında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanın qabaqcıl fikirli adamları mətbuat ətrafında birləşərək, ictimai həyatın bütün sahələrində tərəqqi və yeniləşmə ideyalarını irəli sürmüşlər.

Bundan başqa, H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, İ.Qutqaşınlı və s. kimi ziyalılar milli mətbuatın inkişafında əvəzəlməz rol oynamışlar.

Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ölkənin ictimai həyatında olduğu kimi, mədəni həyatında da böyük canlanmaya səbəb olmuş, mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu qısa müddətdə xalqımızın həm ictimai, həm də mədəni inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli mətbuatın tərəqqisi də diqqət mərkəzində qalmışdır. Həmin illərdə “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Övraqi-nəfisə” (zərif yarpaqlar), “Müsəlmanlıq”, “Qurtuluş”, “Mədəniyyət”, “Gənclər yurdu”, “Şeypur”, “Zənbur” və s. milli istiqlal ideyalı mətbuat orqanları nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan milli istiqlal elan edildikdən sonra mətbuatın qarşısında yeni vəzifələr durdu. Belə ki, 1918-ci ilin aprel ayından “Azərbaycan” qəzeti nəşr olunmağa başlandı. Qəzetin ilk baş redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli idi.

“Azərbaycan” qəzetinin ilk dörd sayı Gəncədə, sonrakı sayları isə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuşdur. Cəmi dörd səhifədən ibarət olan qəzetin iki səhifəsi Azərbaycan, iki səhifəsi isə rus dilində buraxılmışdır. Qəzetin ilk nömrəsində Bakının azad edilməsi ilə bağlı xəbərlər, həmçinin Məhəmməd Hədinin türk əsgərlərinin igidliyini vəsf edən “Türk nəğməsi” şeiri dərc edilmişdir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən əvvəl, 1912-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində “İqbal” qəzeti nəşrə başlamışdır. Qəzeti müxtəlif vaxtlarda Sənəulla Eynullayev, Seyid Hüseyn, M.Ə.Rəsulzadə, Məmmədəli Əbdül-əzizzadə redaktə etmişlər. “İqbal” qəzetinin fəaliyyətində Azərbaycan milli fikrinin görkəmli xadimlərindən Əliabbas Müznib, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əli Razi, Səməd Mənsur və Hüseyn Cavid yaxından iştirak etmişlər.

1915-ci ildə isə Bakıda ilk dəfə olaraq milli proqramlı “Açıq söz” qəzetinin nəşrinə başlandı. “Açıq söz” əslində qeyri-rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərən “Musavat” partiyasının orqanı idi.

“Açıq söz” qəzeti “Kaspi” mətbəəsində M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxırdı. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində ilk dəfə olaraq xalqın istiqlal uğrunda gələcək mübarizə konsepsiyası olan “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarını açıq şəkildə təbliğ edirdi. “Açıq söz” qəzetinin səhifələrində XX əsr Azərbaycan milli fikrinin ən görkəmli xadimlərindən Seyid Hüseyn, Əhməd Cavad, A.Şaiq, Tağı Şahbazi, C.Cabbarlı və başqaları çıxış edirdilər.

1917-ci ildə “Musavat” partiyası Azərbaycan xalqını siyasi mübarizələrə hazırlamaq üçün “Musavat” adlı qəzetin nəşrinə başlamışdır. Lakin bu qəzetin cəmi altı sayı işıq üzü görmüşdür. Qəzetin nəşri dayandırıldıqdan sonra 1918-ci ildə “İstiqlal” qəzeti çıxmağa başlamışdı. “İstiqlal” qəzetində Ə.Cavad, M.B.Məmmədzadə, S.Hüseyn, A.Şaiq, F.Ağzadə, Əli Yusif, Xəlil İbrahim və başqa müəlliflər çıxış etmişlər.

1918-1920-ci illərin satirik mətbuatı mütərəqqi ideyaların carçısı olan “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin satira ənənələrindən faydalanmış, geriliyi, cəhaləti, xurafatı satira atəşinə tutaraq xalqı müasirləşməyə səsləmişdir. Məlumdur ki, əks-inqilabi partiyaların hökmranlıq etdiyi bir şəraitdə, 1918-1920-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşr oluna bilməmişdir. Bu və ya digər səbəblərə görə adı çəkilən jurnalın müəyyən fasilələrdən sonra Təbriz şəhərində nəşr edilməsi Mirzə Cəlilin Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatı ilə yaxından bağlı olmasının zəruri şərtlərindən biri kimi qeyd olunmalıdır.

1920-ci ilin əvvəlində çıxmış “Qurtuluş” jurnalı da Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin təbliğində, xalqın taleyi ilə bağlı siyasi məsələlərin, maarif və mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Həmin illərdə “Şeypur” və “Zənbur” adlı satirik jurnalların da rolu az olmamışdır. Jurnalların ətrafında toplaşan ziyalılar ədəbi tənqid sahəsində daha səmərəli fəaliyyətə başla-

mışlar. İlk sayı 1918-ci ilin oktyabrında çıxmış “Şeypur” jurnalının naşiri Səməd Mənsur, redaktoru Məmmədli Sidqi olmuşdur.

“Zənbur” jurnalı isə 1919-cu ildən nəşr olunmağa başlanmışdır. Bu jurnalda Məmmədli Sidqi, Əli Nəzmi, Səməd Mənsur və başqa müəlliflərin şeirləri, publisistik yazıları dərc olunmuşdur.

Jurnalda rəssam işi də diqqəti çəkmiş, Əzim Əzimzadəyə məxsus olan rəngli karikaturalar böyük marağa səbəb olmuşdur. Həftədə bir dəfə çıxan “Zənbur” jurnalının cəmi iyirmi dörd sayı nəşr edilmişdir.

1920-1930-cu illərin publisistikasında istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanda birbaşa Azərbaycan Demokratik Respublikasının adı çəkilmirdi. Çünki Cənubi Azərbaycanda Rza şah istibdadı şəraitində bu tayla bağlı hər hansı xoş münasibət və ya danışıq xarici dövlətin xeyrinə zərər gətirə bilərdi. Məhz buna görə də Cənubi Azərbaycanda ana dilində hər hansı bir mətbuatın işıq üzü görməsindən söhbət gedə bilməzdi.

Milli təzyiqli siyasəti yeridən çar hökuməti də azadlıq uğrunda vuruşan insanlarla mütəmadi mübarizə apararaq milli ideologiyaya qarşı çıxırdı. Ona görə də bu dövrdə Azərbaycan ədəbi fikirini formalaşdırıb zənginləşdirən Məmmədli Tərbiyətin (1875-1940) kitab və məqalələri, Seyid Cəfər Pişəverinin (1892-1947) İranda çap etdirdiyi bir sıra məqalələri fars dilində və həyat yolu digər mühacirlər kimi əsrin keşməkeşli və təlatümləri içərisində keçən Mirzə Bala Məmmədzadənin (1898-1959) 1923-1927-ci illərdə İranda yaşayarkən yazdığı əsərləri isə, əsasən, Osmanlı ədəbi dilinin təsiri ilə yazılırdı.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli simalarının ədəbi-publisistik yazılarının işıq üzü görmüş qəzet və jurnallarda nəşri diqqəti cəlb etmişdir. Görkəmli ictimai və siyasi xadim Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, C.Hacıbəyli və M.Hadi mühacirət jurnalistikasının yaradıcılarından olmuşlar.

1922-ci ilin sonundan başlayaraq, müxtəlif mətbuat səhifələrində çap olunan əsərlər diqqət mərkəzində qalmışdır. Müəyyən təzyiqlərə, sərt qadağalara baxmayaraq, Azərbaycan, Türkiyə, İran, Almaniya və başqa yerlərdə fasiləsiz iş görülmüş, müxtəlif adlar altında qəzet və jurnallar işıq üzü görmüşdür.

1920-ci ildən sonra Türkiyəyə mühacirət edən azərbaycanlı siyasətçilərin, yazıçı və şairlərin ən önəmli fəaliyyətlərindən biri də ölkənin mətbuat həyatında iştirak etmələridir. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu, Məmməd Sadiq Axundzadə, M.B.Məmmədzadə və digərlərinin timsalında bu ölkədə mühacir Azərbaycan ədəbiyyatı yaradılmışdır. Həmin mühacirlərin özləri də Türkiyədə nəşr edilən bir çox dərgi də qəzetlərlə əməkdaşlıq etmişlər. Bunlardan biri ikinci Dünya müharibəsi dövründə Türkiyədə fikir və sənət dərgisi “Çınaraltı” idi.

Bu jurnal o zamanın tanınmış ədəbiyyatşünasları və fikir adamları Orhan Seyfi və Yusif Ziya Ortac tərəfindən çap edilmişdir. “Çınaraltı” jurnalının bütün sayları İstanbulda Bəyazid kitabxanasında saxlanmaqdadır.

Türkiyədə “Çınaraltı” jurnalında ən çox əsəri yayımlanan azərbaycanlı mühacirlər “Sadiq Aran” və “Sənan Azər” imzaları ilə tanınan Məmməd Sadiq Axundzadə və şair Almas İldırımıdır.

Mühacir şair Almas İldırımın bu jurnalda 1941-ci ildə yayımlanan ilk şeiri “O qərib vətən üçün” şeiridir. Onun “Çınaraltı” jurnalında çap olunan digər şeirləri isə bunlardır. “Allahım”, “Bir gün”, “Həsərət”, “İstanbul”, “Gölcüklə dərdləşmə”, “A dağlar”, “Bir səs gəlir uzaqdan”, “Orda bir ölkə var”, “Mən kiməm”, “Qoşma”, “Lənət şairliyimə”, “Birləşən iki nəfər”, “Bilmə içimdəkini”, “Sevin, könül, sevin”, “Bir quş olaydım” və s.

Məmməd Sadiq Axundzadənin isə “Çınaraltı” dərgisində çap olunan yazıları bunlardır: “İranda türk şairlər”, “İran türkləri”, “Saib Təbrizi”, “Qıpçaq türkləri”, “Qövsi” və s.

“Çınaraltı” dərgisinin yetmiş doqquzuncu sayında mühacir Əziz Alpudun “Boz-qurd bayramı” adlı yazısı yayımlanmışdır. Müəllif yazısında Azərbaycandakı Novruz bayramının necə keçirilməsi ilə bağlı bilgiler təqdim etmişdir.

Dərginin başqa saylarında “Göyçəli Ələsgər”, Namiq Kamalın M.Ə.Sabir xatirəsinə həsr olunan “Amalımız nədir?” və sair məqalələr diqqəti cəlb edir.

Rus əsərəti altında xaricdə nəşr olunan qəzet və məcmuələrin də rolunu qeyd etməliyik. Həyat yolu möhnət içində keçən M.B.Məmməd zadə 1937-ci ildə qələmə aldığı “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı əsərində yazır: “Yeni Qafqazya” yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsərəti altında bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi”. (4, 91)

Türkiyə və Azərbaycan mühacirəti nümayəndələrinin ədəbi irsinin yayılmasında “Yeni Qafqazya” ilk məcmuə kimi böyük iş görmüşdür. Belə ki, 1922-1931-ci illərdə İstanbulda “Yeni Qafqazya” ilə yanaşı, “Azəri-türk”, “Odlar yurdu” jurnallarında və “Bildiriş” qəzetində də mütəmadi olaraq Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii və nəzəri-tənqidi yazıları çap olunmuşdur.

1927-ci ildə Sovet İttifaqının Türkiyə hökumətinə təzyiği nəticəsində “Yeni Qafqazya” jurnalı öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Lakin mühacirlər Türkiyədən çıxarılanadək bu və ya digər adlar altında öz nəşrlərini buraxmağa müvəffəq olmuşlar.

Mühacirlər XX əsrin otuzuncu illərində Türkiyədə Azərbaycan nəşriyyatı adı altında yeddi kitab nəşr etmişlər. Bunlara Mirzə Bala Məmməd zadənin “Azərbaycan mi-saqi (and, vəd) millisi”, “Ermənilər və İran”, “İstiqlal uğrunda”, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik”, “Rusiyada siyasi vəziyyət” adlı kitabları daxildir.

Otuzuncu illərdə Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədə yeganə mətbu orqanı “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalı olmuşdur. Bu jurnal Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının, ümumi filoloji fikrin bütün dünya miqyasında təmsilçilərindən biri, professor Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur.

Azərbaycanın rus ordusu tərəfindən işğalından sonra daha vətənə dönə bilməyən Ceyhun Hacıbəylinin milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi haqqında qələmə aldığı məqalələr onun jurnalist fəaliyyətində xüsusi yer tutur. O, görkəmli maarifpərvər, milli mətbuatın cəfakeşi H.Zərdabinin həyatına aid bir neçə sanballı, ibrətamiz yazıları ilə diqqəti cəlb etmişdir.

Otuzuncu illərin sonunda Avropada “Açıq söz”, “Aydın yol”, “Doğru söz”, “Həqiqət”, “Vətən səsi”, “Müqəddəs Odlar ölkəsi”, “İlham qaynağı”, “Millət andı”, “Haqqın səsi” və sair jurnallar nəşr edilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi başa çatdıqdan sonra bolşevizmə və sovet rejiminə qarşı amansız ideoloji mübarizə başlamışdır. Bu məqsədlə 1949-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür dərnəyi təsis edilmişdir. 1952-ci ilin aprelindən Azərbaycan Kültür dərnəyinin aylıq “Azərbaycan” adlı jurnalı “Birlik-dirilikdir” şüarı ilə nəşrə başlamışdır. Bununla belə, müxtəlif illərdə şair Gültəkinin M.B.Məmməd zadə tərəfindən tərtib edilən ilk və son “Buzlu cəhənnəm” (1948) kitabı, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin “Nizami” monoqrafiyası (1953) nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, siyasi istiqamətinə görə demokratik mövqedə dayanan qəzet, jurnal və digər mətbu orqanlar xalqın taleyi ilə bağlı müəyyən məsələlərin həllində, maarif və mədəniyyətin təbliğində, milli şüurun tərbiyəsində, ictimai zülmə, haqsızlığa qarşı mübarizədə azadlıq əldə etmək yolu göstərməkdə əvəzedilməz rol oynayaraq, Azərbaycan tarixində şanlı səhifələr yazmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı, “Azərnəşr”, 1960.
2. Axundov Nazim. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr tarixi. Bakı, 1959.
3. M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı, Gənclik, 1991.
4. Məmməd zadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı. Ankara, 1991.
5. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvan-nəşr, 1998.
6. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, Bakı, BDU, 2007.

М.Аббас

Национальная азербайджанская пресса, стоящая на демократической позиции
Резюме

В статье рассматриваются пути развития азербайджанской прессы, роль литературных деятелей на этапе развития просветительских идей, продолжение национальных идей на ново-историческом этапе в сатирических журналах, а также играющие важную роль, в проповедании просвещения и культуры, стоящие на демократической позиции.

В статье также показаны пути приобретения свободы, борьбы против общественного насилия.

M.Abbas

National Azerbaijan Press Based on Democratic Position
Summary

The article is devoted to the development of the Azerbaijan press, the roll of literary personalities during the born of enlightenment ideas in our literature, the continuation of national ideas in a new historical phase, the importance of satirical journals and also the role of our democratic press in promoting our education and culture.

The article also presents the issue of public appression, freedom to fight injustice in the printed numbers of newspapers and journals published in different places and highlighting their glorious pages in the history of Azerbaijan.

Rəyçi: fil.e.n., dos. E.M.Səfərli

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2018

G.A.ƏLİYEVƏ*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

AZƏRBAYCAN SƏRBƏST ŞEİRİNİN RƏSUL RZA MƏRHƏLƏSİ*Açar sözlər: sərbəst şeir, R.Rza, mərhələ, insan, fəlsəfi poeziya**Ключевые слова: свободный стих, Р.Рза, этап, человек, философская поэзия.**Key words: free rhyme poem, R.Rza, period, human, philosophical poetry*

XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Rəsul Rza həm də sərbəst şeirin yaradıcılarından biri hesab olunur. Doğrudur, sərbəst şeirin 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana gəlişi zamanı R.Rza yaradıcılığa hələ başlamamışdı, lakin 30-cu illərin əvvəllərindən yazdığı ilk şeirlərindən sərbəst şeir yolunu tutması və ömrünün sonuna qədər yazıb-yaratması və ona sadıq qalması adını həmişəlik olaraq bu cərəyana bağlaya bilmişdir. Ona görə də sərbəst şeir adını çox zaman R.Rzanın yaradıcılığı ilə bağlayır, sərbəst şeir dedikdə R.Rza, R.Rza dedikdə isə sərbəst şeir yada düşmüşdür. Məsələ burasındadır ki, R.Rza yaradıcılığa başlayarkən sərbəst şeir milli poetik məkanda yenicə "ayaq açır"dı və hələ tam olaraq möhkəmlənməmişdi. Ona qədər sərbəst şeirdə Ə.Nazim, İ.Hikmət, N.Hikmət, M.Rəfili kimi şairlər sərbəst şeirin yeni nümunələrini yaratmışdılar. Həmin dövrdə eyni zamanda, paralel olaraq proletar ədəbiyyatı da yaradılmada idi. Həm proletar ədəbiyyatının yaradılması, həm də sərbəst şeirin ilk nümunələrinin yazılması üst-üstə düşdüündən, çox zaman proletar ədəbiyyatı ilə sərbəst şeir nümunələri bir-brinə qarışdırılırdı. Bəzən də proletar ədəbiyyatı elə sərbəst formada öz ifadəsini tapırdı. Bütün bunlar həm dövrün ədəbi tənqidinin, həm də sonrakı ədəbiyyatşünaslığın yaranan poetik mətnlərə müxtəlif mövqedən yanaşmalara gətirib çıxarırdı. R.Rza da sərbəst şeirçilər sırasına məhz bu dövrdən qoşulmuşdur. Belə ki, gənc şairin 1932-ci ildə çıxan "Çapey" kitabında sərbəst şeirin ilk nümunələri yaradılmış və bundan sonra davamlı olaraq şeirlər kitabı dərc edilmişdir. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov, çox doğru olaraq, onun bu illərdə çap olunan kitablarındakı şeirlərin forması, strukturu, ritm quruluşu baxımından sərbəst poeziyanı irəliyə apardığı qənaətinə gəlir (1, s.268-269). Doğrudan da, R.Rzanın 30-cu illərdə dərc edilən şeirlərindən bir çoxu sərbəst şeirin formalaşması prosesində müəyyən qol oynamışdır. "Bolşevik yazı", "Mayakovski", "Bu gün", "Cəlladları durdur", "Adsız şeir", "Buludlar", "Madrid" və s. şeirlərində dövrün ideoloji meyilləri ilə yanaşı, yeni poetik yanaşma da özünün göstərirdi. Bu şeirlər içərisində "Bolşevik yazı" və "Bu gün" həm də şairin estetik-bədii prinsiplərinin ifadəsi baxımından qiymətli idi. Bu şeirlər şairin yaradıcılıq dəst-xəttinin formalaşmasında müəyyən rol olmuşdur. Ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov şairin bu dövr yaradıcılığı haqqında yazırdı: "Rəsul Rza ilk şeirlərilə mətbuatda çıxış etməyə başlayanda yeni, inqilabi bir ədəbi proses təzəcə formalaşdı; bir tərəfdə təcürbəli yazıçılar, digər tərəfdə isə yeni yazıçılar nəqli fəaliyyət göstərirdi və o da qeyd olunmalıdır ki, yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizə, bu ədəbiyyatın ideya-bədii prinsiplərini müdafiə və qızğın təbliğ etmək - bu prosesin çox mühüm tərəfi idi. Rəsul Rza da ilk şeirlərilə bu ədəbi mübarizəyə qoşulan şair kimi diqqəti cəlb edirdi" (2, 7).

"İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 1931-ci il 3-4-cü sayında nəşr edilmiş "Bolşevik yazı" şeiri dərhal ədəbi mühitdə müəllifini tanıtmış və gənclərin yaradıcılıq manifestinə çevrilmişdir. Şeirdə siyasi ab-hava ilə birlikdə yeni yaradıcılıq yolları da müəyyənləşdirilirdi:

Mübarizə bu gün də var,

yarın da

Mən də onun ən ön sıralarında (3, s.26).

Əlbəttə, şeirdəki tribunluq dövrün siyasi mahiyyətindən irəli gəlirdi, ancaq müasirlik kontekstində həyata baxışı və üslubundakı müəyyənlik onun gələcək yolunu da müəyyənləşdirirdi. Lakin hələ ilk addımları olduğundan özünü təsdiq edə bilmirdi. Sərbəst şeir və onun nümayəndələri də 30-cu illərin əvvəllərində müəyyən dərəcədə özünü təsdiq edə bilmirdilər. Onların şeirlərinin çoxunda eksperimentallıq başlıca yer tuturdu. Bəzən sərbəst şeirdə elə mövzulara toxunulurdu ki, o mövzular şeirin malı ola bilmirdi, bəzən isə sərbəstlik formal xarakter daşıyırdı. Nazim Hikmət və V.Mayakovski təsiri də bu dövr yaradıcılığında açıq şəkildə hiss edilirdi. R.Rzanın ilk şeirlərində mövzu siyasi olsa da, sənətkarlıq baxımından yeni və orijinal idi. Təsadüfi deyil ki, tənqidçi Ə.Nazim onun bu dövr yaradıcılığı ilə bağlı yazırdı: "Lakin onun sərbəst şeiri bir-biri altına yazılmış mənsur sətirlərdən ibarət deyil, bəlkə daxili bir ahəngə, musiqiyə malik bir sərbəst şeirdir. Rza mürəkkəb təşbihləri, istiarələri, məcazları çox sevdi. Onun leksikonu, stilistikası mürəkkəbdir. Bu mürəkkəblik çox zaman onu canlı Azərbaycan dilindən uzaqlaşdırır, türk dilinə, tələffüzünə doğru aparır. Buna yardım edən digər bir cəhətdən onun tematika cəhətindən realizmdən, canlı hadisələrdən qaçmasıdır" (4, s.319). Göründüyü kimi, həm sərbəst şeirin, həm də R.Rza yaradıcılığının ilk mərhələsində sərbəst şeir hələ tam olaraq özünü təsdiq etməmişdir. Bu istiqamətdə cəmi bir neçə şair arasına şeirlər yazsa da, onun yaradıcılıq aspektinə çevirə bilməmişdilər. S.Vurgun, R.Rza, M.Rəfili, O.Sarıvəlli, Nigar Rəfibəylinin yaradıcılığında bu forma özünün ilkin mərhələsini yaşayır. Lakin 30-cu illərin ortalarından sonra sərbəst şeirdə yazanlar azalır, bu formada nümunələr 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərindəki kimi yüksələn xətlə davam etmir, bəlkə bir qədər də zəifləyir, hər halda əvvəlki intensivliklə davam etmir. R.Rza yaradıcılığında sərbəst şeir müharibə dövründə və ondan sonra da ara-sıra davam etmişdir. Lakin "Lenin" poeması istisna olmaqla, bu şeirlər ədəbiyyatın faktına çevrilə bilməmişdir. Bunun da müəyyən səbəbləri vardır; müharibənin baş verməsi, müharibədən sonra ictimai-siyasi proseslərin ədəbi fikrə müdaxiləsi və s. yaradıcılıq atmosferində də müəyyən problemlər yaradırdı. Ancaq 50-ci illərin sonlarından başlayaraq, həm R.Rza yaradıcılığında, həm də sərbəst şeir həyatında yeni mərhələ yaşanılır. Bu mərhələni sərbəst şeirin Rəsul Rza mərhələsi də adlandırmaq olar. Bu zaman şair həm də yaradıcılığının ən kamil mərhələsini yaşamış, sərbəst şeirin sonrakı inkişafı üçün ən yaxşı nümunələr yaratmışdır. Əgər 30-50-ci illərdə R.Rza özünü sərbəst şeirin bir nümayəndəsi kimi təsdiq etməyə çalışırdısa, 50-ci illərin sonundan başlayaraq sərbəst şeirin görkəmli nümayəndəsi olaraq tanınırdı. Bu zaman onun üslubu formalaşdığı kimi, mövzu və problematikasında da koordinal dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövr R.Rza yaradıcılığında sərbəst şeir forma və məzmun cəhətdən zənginləşmiş, bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından çoxsəslilik qazanmışdır. Şairin yaradıcılığının bu mərhələsini Nazim Hikmət "İkinci nəfəs" adlandırmış və hətta bu adda məqalə də yazmışdır (5, s.11-13).

R.Rzanın 60-70-ci illər yaradıcılığının sərbəst şeirdə bir mərhələ təşkil etməsinin müəyyən səbəbləri vardı. Hər şeydən əvvəl, şairin yaradıcılığı özünün ən kamil mərhələsinə çatmışdır. İkincisi, sərbəst şeir təkcə Azərbaycanda deyil, dünya, eləcə də Sovetlərə daxil olan xalqların poeziyasında özünü təsdiq etmişdir. Üçüncüsü, R.Rza ən çətin anlarda belə sərbəst şeir cərəyanını başsız buraxmamışdır. Dördüncüsü, şairin poeziyası forma, struktur, bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından zəngin bir yol keçmişdir. Beşincisi, şairin poetik yaradıcılığı böyük bir təkamül yolu keçmiş, dərin fəlsəfi mahiyyət qazanmışdır. Bütün bunlar şairin yaradıcılığını yeni mərhələ kimi şərtləndirən amillərdən olmuş, onu poeziyanın zirvəsinə yüksəltmişdir.

R.Rzanın bu illərdə dərc edilən "Günəşin sorağında" (1942), "Günün səsləri" (1955), "Seçilmiş əsərləri" (rus dilində, 1959), "Pəncərəmə düşən işıq" (1962), "Vesna vo mne" (1962), "Duyğular...düşüncələr" (1964), "Dözüm" (1965), "Vaxt var ikən" (1970), "Üzü küləyə" və s. kitablarındakı şeirlərində yaradıcılıq axtarırları davam etdirilmişdir. Məşhur "Lenin" və "Qızılgül olmayaydı", "Bir gün də insan ömrüdür" poemaları, "Rənglər" silsiləsi, İnsan konsepsiyası və s. onun yaradıcılığını zənginləşdirən faktorlardandır. Şairin şeirlərində axtarırlar, fikirlər yalnız dərinləşməmiş, həm də fəlsəfi çalarlar qazanaraq böyük bir miqyas al-

mışdır. "Pikasso ilə söhbət", "Çarli Çaplinə", "Oxu, Robertino, oxu", "Oxuya bilmədiyim kitab" (E.Hemenqueyə), "O'Henrinin ümid yarpağı, xəstə qız və həkimin ölümü", "Qaluanın son gecəsi", "Ağasfer", "Prometey" və s. onlarla şeirlərində intellektual başlanğıc daha da dərinləşmişdir. Qədim yunan əsətirindəki Prometey obrazına müraciət edərək özünün yaşadığı dövr və zaman haqqında fikirlərini bildirirdi. Sal qaya daşına qollarından zəncirlənmiş Prometeyin şairdə oyatdığı təəssürat bəşəriyyətdə qələbə mənasını vermiş olur:

...Bir quzğun caynaqlarıyla
didirdi köksünü onun.
Prometey nə zəncir ağrısından,
nə köksünün
şırım-çırım yarasından
inləyirdi,
nə aman diləyirdi.
Gözlərində əks etmişdi,
bir insan ocağının şöləsi.
Dodağında bir qələbə qımışığı vardı,
Prometey
iztirabları ilə bəxtiyardı! (6, 7)

Şairin bu dövr şeirlərində qlobal düşüncə, dünyanın taleyindən narahatlıq əsas yer tutur. Bu şeirlərin mahiyyətində fikirin aparıcı olması onun poetik keyfiyyətinə çevrilir. 30-cu illərdəki şeirlərində formal xarakter daşıyan novatorluq bə dövrdə bütün mahiyyəti ilə yeni mərhələ təşkil edir. Onun şeirlərindəki yenilik, novatorluq yalnız vəzn, qafiyə sistemində deyil, dünyaya poetik baxışında, fəlsəfi yanaşmasında, mənəvi-intellektual dərkətmədə də funksionallıq qazanır. Şairin poeziyasında onun poetik "mən"i əsri düşünən böyük hərfli İnsan obrazına fokuslanır. R.Rza şeirdən şeirə İnsan obrazını daha da dərinləşdirir, yeni boyalar, xarakterlər axtarır və bəşəri fikirlərini ifadə etməyə çalışırdı. Yeni insan təfərrüatları, intellektual təfəkkürü onun İnsanın gələcəyi düşünən, onun taleyindən narahat olan ümumbəşəri mahiyyət qazanmış olur. Şairin dünyanın tanınmış adamları haqqında yazdığı şeirlər İnsan obrazına yeni çalarlar gətirir. "Pikasso ilə söhbət" şeirində şair sanki özünə dayaq nöqtəsi tapır. Pikassonun "Mən axtarıram, mən kəşf edirəm" ifadəsi şairin poetik axtarışları üçün də bir zəmin olur.

Sən Fransaya bağlısan,
Mən Azərbaycana.
Mənim Kəbəm Bakıdır,
Səninki Paris.
Sən onsuz yaşaya bilməzsən
(Parisdə yaşamayanda belə)
Mən Bakısız.
...Göyərçinlər uçur şəhərimin göylərində
Necə də bənzəyirlər sənin göyərçininə.
O göyərçin ki,
gəzdi dünyanı diyar-diyar
ülfətin carçısı kimi,
sənin qəlbinin canlı parçası kimi.
Mən demirəm səni anlayıb,
sevməlidir hamı.
Heç olmasa unudulmasın
bütün dillərdə tərcüməsiz səslənən
ağ göyərçinin salamı (6, s.12).

Çarli Çaplinə yazdığı şeirdə isə böyük akyorun həyatdan tez getməsindən təəssüfünü ifadə edir, "Böyük ürəkli balaca adam"ın həyatdan vaxtsız getməsinə rəğmən, gülüşünü bir silah kimi döyüşə hazır qoymasını təqdir edir.

R.Rzanın şeirləri bu dövrdə yalnız mövzu və problematika baxımından deyil, həm də onun məzmunu, eləcə də strukturu, poetik texnologiyası baxımından zənginlik qazanır. "Payız yarpaqları", "Salxım söyüdü sarı yarpaqları", "Yarpaqlar tökülməsin", "Üzü küləyə", "Könlümə yağış düşüb", "İşıqlar üşüyəndə", "Kövrək budaq", "İşıq və kölgə", "Gün batanda" və s. şeirlərində təbiətlə insan harmoniyada təsvir edilir. "Yarpaqlar tökülməsin" şeirində şair payızın zərgər işindən heyrətə gələn şair bu mənzərəyə doyunca baxsa da, gözü doymur:

Yeddi dərədən keçib gələn
əks-səda kimi
duyulur nəfəsi qışın.
Lakin payızdır,
payıza məxsusdur,
çölləri bəzəmiş həzin fəslin
hər yarpaq ülgüsü, hər naxışı.
Baxıram, baxıram,
Nə olar,
meşələr soyunmasın,
yarpaqlar tökülməsin! (6, s.23).

R.Rzanın bu dövrdə yazdığı şeirləri mövzu və məzmun cəhətdən hüdudsuzdur, ifadə imkanları son dərəcə sonsuzdur. N.Hikmət onun bu dövr şeirlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: "Şair adi günləri elə təsvir edir ki, onun poeziyasında hər yan gur işığa qər q olur. Şair-səadət axtarandır. O, həyatındakı, bizim həyatımızdakı xoşbəxtliyi tapıb üzə çıxarır... Rəsul Rza filosofdur" (5, s.11).

R.Rza poeziyası 60-70-ci illərdə polifonizmə, çoxsəsliliyə malik olur. Daimi axtarışda olması onun poeziyasında yeni elementlərin, poetik nəfəsin yenilənməsini şərtləndirir. Eyni zamanda, bu şeirlərdə müasirlik ruhu və vətəndaşlıq duyğusu son dərəcə güclüdür. Onun poeziyasında müasirlərinin hissləri, fikir və düşüncələri poetik şəkildə öz əksini tapır. Onun poeziyasının qəhrəmanları dünyanı, bəşəriyyəti düşünən böyük hərfli insandır. Dünyada baş verən hadisələr, proseslər bu İnsanı qayğılandırır və həyəcanlandırır. "Bir gün də insan ömrüdür", "Könlümdə bahar", "Mənim küçəm", "Təyyarədə düşüncələr", "Rotterdamda heykəl", "Əlcəzair meydanında", "Vətəndən uzaqlarda", "Ümid, şübhə, kədər və mən", "Kamança", "Mən torpağam", "Gözlərin matəmi", "Divar daşı" və s. şeirlərində həyata poetik baxışını fəlsəfi çalarlarla ifadə etməyə çalışmışdır. Bu şeirlər şairin yaradıcılığında "İnsan" poetik silsiləsi kimi mənlanır. Bu şeirlərdəki intellektual səviyyə yeni poetik məkanın nəbzini müəyyən edir. Bu şeirlərdə həm də bir vətəndaşlıq cəsarəti ifadə edilir. Onun qəhrəmanı dünyadan təcrid edilmiş vəziyyətdə deyil, bəlkə bütün narahatlığı içində daşıyan, həqiqəti müdafiə edən və mücadilə edən insanlardır. Onlar bəşəri olmaqla yanaşı, həm də millidir; dili, xalqı, vətəni üçün narahatlıq keçirir, mübarizə əzmi nümayiş etdirir:

Mən insanam,
Vətənim var, elim var.
Ən böyük həqiqəti,
azadlığı, məhəbbəti, nifrəti
söyləməyə qadir olan
dilim var.
Mən bir qranitəm ki,
hər parçamda duyulur
bərkliliyim,
ülfətdə kövrəkliyim.

Mən insanam-ülfətsiz ölərəm,
məhəbbətsiz, nifrətsiz-ölərəm (7, s.87).

"İnsan şəkli" şeirində isə şairin lirikasının mahiyyət və meyilləri, İnsan haqqında poetik-fəlsəfi konsepsiya öz əksini tapır. Onun təsvir etdiyi İnsan sanki özündə bütün zamanları birləşdirir. Onun simasında keçmişin, bugünün və gələcəyin İnsanının iztirabları, sevinci və kədəri ifadə edilir. İnsanın sərgi salonunda təsvir edilməsinin əsas məqsədi də məhz budur. Buradakı İnsan bütün zamanların insanı olduğu üçün bütün zamanlardan da görünür. Sərgi salonundan şəklini asmaq istədiyi İnsan da belədir. Bu insan ən adi insan da ola bilər, həqiqət uğrunda canından keçən Nəsimi də:

Bir insan şəkli asacağam,
Bir yanında Nəsimi-
dabanından soyulandan sonra,
bir yanında
məşəl kimi yanmış Azəri qızı-
tunc heykli qoyulandan sonra.
Bir yanında Cordano Brunonun külü,
Bir yanında Məmməd həsən kişi-
ömrü-günü yollara tökülü (7, s.186).

Göründüyü kimi, R.Rzanın şeirində təsvir etdiyi İnsan obrazından aydın olur ki, bu insan başı faciələr çəkmişdir. Harada yaşamasından asılı olmayaraq bu İnsan müsibətlərə düşər olmuş, mübarizə və mücadilə aparmışdır. lakin bu insan bütün zamanların insanı olmasına baxmayaraq, mücərrəd insan deyil, Nəsiminin, Cordano Brunonun, Məhəmməd həsən kişinin şəxsində canlı insan taleləridir. Şairin "İnsan" poetik silsiləsində həyata, varlığa fəlsəfi münasibət, predmetə fəlsəfi yanaşma və təsviretmə başlıca yer tutur. R.Rzanın ideya fəlsəfi axtarışları digər şeirlərdə də eyni mahiyyətdə davam etdirilir. Bu şeirlər bütövlükdə şairin poeziyasındakı İnsan konsepsiyasına yeni baxışdır. Bu zaman şairin yaradıcılığında ümumidə xüsusi, xüsusidə ümumini götürmək tendensiyası özünü daha çox biruzə verir. Şair, ədəbiyyatşünas Arif Abdullazadə şairin yaradıcılığındakı bu keyfiyyətlə bağlı qənaəti belədir: "Yaradıcılığında həmişə fərdi, özünəməxsus olmağa çalışan R.Rza bəzən sənətdə məlum olan-konkret predmetə ümumi həyati məna vermək üsulu ilə bərabər, çox zaman ümumi anlayışları konkretləşdirmək, əyaniləşdirmək kimi orijinallıqdan da istifadə edir" (8, s.172). Maraqlıdır ki, dövrün ədəbiyyat tarixi də şairin yaradıcılığında insan konsepsiyasını önə çəkmiş və yüksək qiymətləndirmişdir: "R.Rza şeirində müasir insan konsepsiyasının getdikcə dərinləşməsi şairin sosialist humanizmini dürüst dərk etməsi ilə bağlıdır. İnsan uğrunda mübarizə şairin əsas mövzusu olmuşdur. .. Şair insanı yalnız atomdan, müharibədən yox, eyni zamanda çox vaxt gözə görünməyən bütün qeyri-insani münasibət və hərəkətlərdən, acı sözdən, qayğısızlıqdan, sərtlikdən və s. qorumağa çağırır" (9, s.197).

60-70-ci illəri sərbəst şeirdə həm də ona görə Rəzul Rza mərhələsi hesab etmək olar ki, şair poeziyada ən mühüm nailiyyətlərini bu dövrdə qazanmışdır. Onun poeziyasındakı novatorluq bütün keyfiyyətlərlə bu mərhələdə ortaya çıxmışdır. Şair bu dövrdə novatorluğa formal yanaşmamış, yeni ahəng, ritm, poetik ifadə sistemi yaratmağa nail olmuşdur. Belə demək mümkünsə, 60-cı illərə qədər sərbəst şeir otuz ilə yaxın bir yol gəlsə də, məhz bu mərhələdə milli inkişaf yolunu tapmış və ədəbi hadisə olaraq təsdiqlənmişdir. Ədəbiyyatşünas V.Yusifli bunu nəzərdə tutaraq yazır: "Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeirin milli ədəbi hadisəyə çevrilməsi, şir məkanında özünü təsdiq etməsi heç şübhəsiz, Rəsul Rzanın adı ilə bağlıdır. O, Azərbaycan şeirində tək sərbəst şeirin yaradıcılarından biri kimi deyil, həm də bu cür şeirin bizim milli poeziyada ənənəsini yaradan bir şairdir" (10, s.268).

Beləliklə, R.Rza yaradıcılığının 60-70-ci illərinin yeni bir mərhələ təşkil etdiyini aydın görmək olar. Bu mərhələ həm də Azərbaycan poeziyasının ən böyük hadisəsi kimi yadda qalır. Poetik dərkətmədə yeni yollar, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə geniş yer verilmişdir.

Hər şeydən əvvəl, R.Rza poeziyası mürəkkəb konstruksiyalı olmaqla, çoxsəsliliyə malik olur. Şairin poetik axtarışları İnsan konsepsiyası üzərinə fokuslanmış və müəyyən məntiqi nəticəyə gəlmişdir. Məhz bu dövrdə sərbəst şeir milli ədəbi prosesdə nəinki özünü təsdiq etmiş, həm də bu yolu davam etdirən bir çox gənclərin yaradıcılığına təkan vermişdir. Sərbəst şeirin bir neçə nəsli R.Rza poeziyasından qidalanmışlar. Şairin 60-cı illər poeziyası işığında Ə.Kərim, F.Qoca, V.Səmədoğlu, Ə.Salahzadə, İ.İsmayilzadə kimi şairlər sərbəst şeir yolunu tutmuş və onun yolunu davam etdirmişlər.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 576 s.
2. Salmanov Ş. Əsrin novator poeziyası. Rəsul R. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: "Öndər", 2005, s. 3-23
3. "İnqilab və mədəniyyət", 1931, N3-4. s. 26
4. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1979, 374 s.
5. Rəsul Rza xatirələr işığında (məqalələr, xatirələr, çıxışlar). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001, 508 s.
6. Rəsul R. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: "Öndər", 2005, s. 320 s.
7. Rəsul R. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: "Öndər", 2005,
8. Abdullazadə A. Şairlər və yollar. Bakı: "Elm", 1984, 224 s.
9. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, II c., Bakı: 1967
10. Yusifli V. Poeziyanın yolları və illəri. Bakı: "Mütərcim", 2009.

G.A.Алиева

Творчество Р.Рзы – новый этап в истории азербайджанского свободного стиха

Резюме

В статье исследуется жанр свободного стиха в творчестве Р.Рзы, яркого представителя азербайджанской поэзии XX века. Показывается, что свободный стих, появившийся в 20-х годах азербайджанской поэтической среде в 60-х годах вступил в новый этап.

С начала 30-х годов Р.Рза в ранних стихах предпочел путь свободного стиха, которому придерживался до конца своей жизни. Именно поэтому жанр свободного стиха связывают с творчеством Р.Рзы. Однозначно можно сказать, что 60-70-е годы творчество Р.Рзы составило новый этап. Этот этап также явился самым важным для азербайджанской поэзии. Поэтическое восприятие открыло простор для новых возможностей, способов художественного описания и изложения.

Именно в это время жанр свободного стиха не только утвердил себя в национальном художественном процессе, но послужил стимулом в развитии творчества молодых писателей жанра свободного стиха. Несколько поколений придерживались жанра свободного стиха Р.Рзы. В 60-е годы такие поэты, как А.Керим, Ф.Годжа, В.Самедоглы, А.Салахзаде, И.Исмаилзаде предпочли свободный стих и продолжили его путь.

G.A.Aliyeva

Rasul Rza`s Activity – a New Stage in Azerbaijan Free Verse

Summary

The article deals with the free verse creativity of the prominent representative of of the 20th century Azerbaijani poetry Rasul Rza. It is shown that the free verse of the 20th century Azerbaijani poetry entered the new era in the 1960s. R. Rza has proceeded the track of free verse in the early 30's with his early poems and created all his life. Therefore, the name of free verse is often associated with R. Rza's creativity, while free verse means R.Rza and R.Rza means free verse. It is obvious that the 60-70's of R.Rza's creativity was a new stage. This stage is also remembered as the greatest event of Azerbaijani poetry. A great place was given to new ways, artistic expression and expressive means in poetic understanding. During this period, the free verse not only confirmed itself in the national literary process, but also gave rise to the creativity of many young people who continued this path.

Several generations of free verse have been inspired by R.Rza's poetry. In the light of the poet's 60th poetry, poets like A. Kerim, F. Godja, V.Samadoglu, A.Salahzade, I.Ismayilzade proceeded the track of poetry and followed his steps.

R y i: filol.e.d., prof. N.T.Ta ısoy

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2018

X.R.HÜSEYNOVA

e-mail: x_genceli@yahoo.com

AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 419)

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ALLAHIN (c.c) ƏSMAYÜL-HÜSNASI*Açar sözlər:* Qurani-Kərim, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Allah, Əsmayül-Hüsna, Təvvab, Rəzzaq.*Ключевые слова:* Священный Коран, Низами Гянджеви, Хамсе, Асмаул-хусна. Тавваб, Разза*Key words:* Holy Koran, Nizami Ganjavi, Khamsa, Allah, Divine attributes (Asmayul-Husna), Tavvab,

Razza

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz dərin zəkası, parlaq istedadı və sonsuz inam və etiqadı ilə istər insanlığın, istərsə də sənətin ən uca zirvələrini fəth etmiş ümumbəşəri, ensiklopedik şəxsiyyətdir. O hər bir elm sahəsi ilə əlaqəli heyvətəməz düşüncələrini, biliyini əsərlərində yüksək ustalıqla tərənnüm etdirmişdir. Əbəs yerə Nizamişünas Əyyub Məmmədov deməmişdir: “Əgər dünyanın bütün şairlərini bir cərgəyə düzmək lazım gəlsə, mən birinci yeri tərəddüd etmədən Nizami Gəncəviyə verərdim” (5, 5). Mahir sənətkar eyni zamanda dərin dini dünyagörüşə sahib idi. Bəlkə də, onun əsərlərini gözəlləşdirən elə şairin Allaha olan sevgisi, bağlılığı olmuşdur. Çünki şair poemalarının hər birində Allaha olan bağlılığını vurğulamış və insanları da imana dəvət etmişdir. İlk olaraq isə Allahu Təalanı (c.c) isim və sifətləri ilə vəsf edərək bizə tanıtməyə çalışmışdır. Şair deyir:

Elm öyrən ki, dünyanı sənə bağışlasınlar

Əsmanı sən oxu ki, sənə mənə bəxş etsinlər (11, 332).

Nizami Gəncəvi burada elm öyrənməklə dünyəvi şeylərə yiyələnəcəyimizi, lakin Allahu Təalanın (c.c) isimlərini zikr etməklə isə ilahi həqiqəti, yəni mənə aləminin sirlərinə sahib olacağımızı bildirir. “Allahı tanımaq üçün əsmayü-hüsna açar kimidir. Hər bir isim bu əsrarlı varlığı tanımaqda bizə bir sirin qapısını açmaqdadır” (7, 110).

Qurani-Kərim və hz.Məhəmmədin (s.ə.s) hədislərində Allaha (c.c) aid edilən yüzlərlə isim mövcuddur. Lakin insanlara daha asan olsun deyə 99 ismi seçilmişdir. Bu isimlər əsmayü-hüsna adlanır (1, 404). Əsmayü-hüsna ən gözəl adlar deməkdir. Əsmayü-hüsna keçən isimlər 4 ayədə toplanmışdır. Onlardan ilki Əraf surəsi 180-ci ayədir. Müqəddəs kitabımızda buyrulur: “Ən gözəl adlar (əsmayü-hüsna) Allahındır. Onu bu adlarla çağırıb dua edin. Onun adları barəsində küfr edənləri (əziz sözündən Uzza, Allah sözündən əl-lat, mənənn sözündən Mənat kimi adlar düzəldib haqq yoldan azanları) tərək edin. Onlar etdikləri əməllərin cəzasını alacaqlar! (9, 7/180).

Digər ayələrdə buyrulur: “Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. Ən gözəl adlar (əsmayü-hüsna) yalnız Ona məxsusdur! (9, 20/8). (Ya Rəsulum!) De: “İstər Allah, istərsə də Rəhman deyib çağırın (dua edin). Hansını desəniz (fərqi yoxdur), çünki ən gözəl adlar (əsmayü-hüsna) yalnız Ona məxsusdur. (Ya Peyğəmbərim!)... (9, 17/110). O özündən başqa heç bir tanrı olmayan, gizli də, aşkarı da bilən Allahdır. O rəhmlidir, mərhəmətlidir! (Allah dünyada bütün bəndələrinə rəhm edən Rəhman, axirətdə isə yalnız möminləri bağışlayan Rəhimdir!). O özündən başqa heç bir tanrı (məbud) olmayan, (bütün məxluqatın) ixtiyar sahibi, müqəddəs (pak) olan, (bəndələrinə) salamatlıq, əmin-amanlıq bəxş edən, (hər şeydən) göz qulaq olub (onu) qoruyan, yenilməz qüdrət (qüvvət) sahibi, (hamını istədiyi hər hansı bir şeyə) məcbur etməyə qadir olan, (hər şeydən) böyük, (hər şeyin fəvqündə) olan Allahdır. Allah (müşriklərin) Ona qoşduqlarından (şəriklədən) ucadır. O (hər şeyi) yaradan, yoxdan var edən, (hər şeyə) suərt verən Allahdır. Ən gözəl adlar (əsmayü-hüsna) ancaq Ona məxsusdur.

Göylərdə və yerdə nə varsa (hamısı) Onu təqdis edib şəninə təriflər deyər. O, yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir! (9, 59/22-24). Hər bir insanda mütləq Allahın bir ismi zühur etmişdir. Sadəcə insanın sahib olduğu qabiliyyət və qanacaq çərçivəsində inkişaf etməsi ilə bu isim açıq şəkildə təzahür edə bilər. Maraqlı burasındadır ki, Allahu Təalanın istər 1001 adını deyək, istər 99 ismindən danışaq və ya cəm halda əsmayü-hüsna deyək bu isimlər arasında qəzəb, hiddət, təhdid ifadə edəcək sadəcə bir neçə sifət var. Digər hər bir isimlər isə Allahın bəndələrinə sevgi və mərhəmətlə dolu adlardır.

Peyğəmbəri əzəm (s.ə.s) buyurur: Həqiqətən Allah Təbarəkə və Təalanın 99 adı var, 100-dən bir əskik. Kim o (adları) əzbərləsə cənnətə daxil olar. O (adlardan ikisi) Həkim, Alimdir (17, 186) (8, 33). İmam Sadiq (ə.) buyurur: (Hədəsin əvvəlində isimlərin mənasından danışır və adları sayanda) deyir: “O Rəhman, Rəhim, Məlikul-Quddus, Xaliqul-Bari, Musəvir, Həyyul-Qəyyum, lə təxuzuhu sinətun va lə nəum (Onu nə mürgü, nə də yuxu tutmur), Əlim, Xəbir, Səmi, Bəsir, Həkim, Əziz, Cəbbar, Mütəkəbbir, Əliyy, Əzim, Muqtədir, Qadir, Səlam, Mumin, Muheymin, Bari, Munşi, Bədi, Rəfi, Cəlil, Kərim, Rəzzaq, Muhyi, Mumit, Bais bunlar Onun isimlərindəndir və Əsmayü-Hüsnadandır (18, 65-66). Başqa bir hədisdə buyrulur: “Allahu Təalanın 99 ismi vardır. Bunları sayan cənnətə girəcəkdir. Bu isimlərdən ancaq 2-3 dənəsi Allahın qəzəbini bildirir. Yerdə qalan digər isimlər ilahi rəhmətin, məhəbbətin müjdəsini verir (2). Təbii olaraq burada nəzərdə tutulan sözləri əzbərləmək deyil. Bu adların mənasına daxil olub, o ədəblə yaşam tərzi qurulması nəzərdə tutulur. İmam Cəfər Sadiqdən (ə.) nəql edilir ki, Allahın 99 ismi Qurani-Kərimdə mövcuddur (1, 408). Allahı, Onun ən gözəl isimləri ilə zikr etmənin insanın ruhi-psixoloji vəziyyətinə sonsuz faydaları çox dəyərli İslam alimləri, ilahiyatçılar tərəfindən dəqiqliyi ilə araşdırılmışdır. Hətta bu barədə artıq psixologiya elmi də bəzi fikirlər irəli sürməkdədir. Belə olan halda əlbəttə ki, dahi şəxsiyyət Nizami Gəncəvi bu məsələni qətiyyətlə vurğulamış və diqqətdən qaçırmamışdır. Şeyx Nizami Gəncəvi Allahu Təalanı zikr etmək barəsində aşağıdakı beytləri yazır:

O saatda ki, canlar ayılıb dirçəlir
Dillərdə təsbih gülü göyərir
Hər kəsin dilində qüvvət varsa
Allahın təsbihini zikr edər
Əgər təsbih dilin quşu oxuyursa,
Bəs dili olmayanlar necə təsbih oxusun?
(Şükür) O ulu (Allaha) ki, təsbih oxuyurlar
O dilsizlərin də dilini bilir (11, 227-228).

Dahi şair Uca Yaradanı yad etmək, Onu (c.c.) tanımağa çalışmaq, İslam dininin gətirdiyi uluhiyyət məfhumunu dərk etmək, zikrlə könlümüzü aydınlatmağımız üçün bizə əsməül-hüsna əzbər öyrənməyimizi və həyatımızın ayrılmaz bir parçasına çevirməyimizi tövsiyə edir.

Dahi Nizami Gəncəvi bildirir:
Əgər Nizamının xəttinə (yazılışına) qədəm qoysan (diqqət yetirsən),
Mın bir adın sayını görərsən
İlyasın Lamından əlif bir də “b” çıxsan
Adı doxsan doqquzlanar
Beləliklə mənim mın bir hasarım vardır
Yüzdən bir əksik silahım vardır
Odur ki, həm əziyyət çəkməkdən azadam
Həm də xəzinəmin oğurlanmasından asudəyəm (13, 49-50)

Nizami Gəncəvi Allaha nisbət edilən adların 1001 olduğunu və onun əsərlərinə diqqətlə nəzər yetirsək onların hər birinə rast gələcəyimizə işarə edərək, eyni zamanda 99 isminin olduğunu vurğulayır. Dahi şair də Allahu Təalanın əsmayü-hüsnaasının olduğunu və Allaha həmin adları vasitəsilə dua etməyimizi məsləhət görür. Bu isimlər vasitəsilə qulun dua, niyaz və zikrlərlə Allaha yaxınlaşmasına kömək edəcəyini bildirir. Şair bu isimləri müsəlmanın

hasarı adlandırır. Hasar necə sahibini təhlükələrdən qoruyursa, Nizami Gəncəvi də həmin silah vasitəsilə ona heç bir zərərin toxuna bilməyəcəyini vurğulayır.

Bu sirli isimlərdən biri Əhəddir. Allahu-Təala (c.c) Vahiddir (Əhəddir).

Əbi Haşim Cəfəri deyir: Əba Cəfərisani İmam Muhəmməd Təqi (ə.) dan soruşdum: - Vahidin mənası nədir? İmam (ə.) buyurdu: Dillərin hamsını vəhdaniyyəti ilə (təkliyi ilə) Onun (vahidin) üzərində qərar verilib. Necə ki, Allahu Təalanın sözü kimi: “Əgər onlardan kimin yaratdığını soruşsan, deyərlər: Allah (tək olan Allah) (9, 43/87; 18, 66). Allahu Təalanın tək, yeganə, bənzərsiz olduğunu bildiren isimləri Əl-Əhəd (Bənzərsiz), Əl-Vahid (Yeganə), Əl-Fərd (Tək, Yeganə), Əl-Vitr (Tək, Tənha) dir.

Dahi sənətkar da Onun (c.c) vahid, tək, bənzərsiz olmasına dair yazır:

Bu qul Nizami ki, Sənin təkliyini tərənnüm edir,

Hər iki dünyada Sənin səri-kuyinin torpağıdır (10, 22)

İşıq axtardığın hər bir şamdan

Onun təkliyinə şahid taparsan (11, 26).

Yaradılmış çoxdur, buna şübhə yoxdur,

Lakin Yaradan birdir (12, 287)

Burada Nizami Gəncəvi bəşər övladının yaranma səbəbinin Allahu Təala olduğuna diqqət çəkərək demək istəyir ki, Allahın birliyinə, tək olmasına heç bir ortağının olmadığına iman gətirmək şairi yüksək məqama çatdırmışdır. Onu Nizami edən Allaha olan imanı, Uca Yaradana bağlılığıdır.

Şeyx Nizami Gəncəvi bu isimləri insana həm zahiri zireh, həm də daxili mühafizəkar elan edir. İnsan zahirindən bəlkə daha çox batınını mühafizə etməlidir. Şair Allahın Əhəd ismi üzərində təsadüfən dayanmamışdır. Çünki Allahın vahidliyini və qüdrətini qəbul edən insan daxilən və zahirən artıq mühafizədədir və ona heç bir zərər gələ bilməz. Şairin ifadə etmək istədiyi əsil mətləb bundan ibarətdir. Əmirəl-Muminin Əli (ə.) oğlu Həsən (ə.) deyir: Bil ki, ey oğul: Əgər Rəbbinin şəriki olsaydı, (şərik) sənə öz Rəsulunu göndərərdi və (şərikin) onun mülkü və sultanlığının əsərlərini görərdin və onun fellərini (işlərini) və Sifətlərini tanıyardın və lakin O (Allah) İlah Təkdir, necə ki, özünü tək vəsf edib (16, 396; 6, 317). Qurani-Kərimdə bu haqda ayələr çoxdur. Lakin bunu ən gözəl ifadə edən “İxlas” surəsinin 1-ci ayəsidir. Ya Peyğəmbər! (Allahın zati və sifətləri haqqında səndən soruşan müşriqlərə) de: (Mənim Rəbbim olan) O Allah birdir (heç bir şəriki yoxdur)...

Dahi sənətkar Nizami Gəncəvi aşağıdakı beytlərində deyir:

Səndən başqa biz kimə pənah gətirə bilərik, ey oxşarı olmayan?

Kimin qapısına qaçaq, bizə əl tutan Sənsən (10, 24)

Kimsəzlikdən şikayət rəva deyil

Axı, kimsəsizlərin kimsəsi Allahdır (13, 175)

Çarəsiz qalarkən işə çarədir

Atəşdə və suda bizi qoruyan Odur (14, 270)

Əgər (biri) yoldan azırsa, yol göstərən Odur,

Əgər qapı bağlıdırsa, açan Odur (15, 427)

Bəli, bu beytlərdə Yaradanın əsmayi-hüsnalarından Ən-Nasir (Kömək edən), Əl-Hadi (Hidayət edən, doğru yol göstərən), Əl-Muheymin (himayə edən), Əl-Hafiz (Ən yaxşı qoruyucu) kimi bəzilərini sayır. Şair Allahu Təalanı biçarələrin tək köməkçisi, kimsəsizlərin yeganə sahibi, yolundan azanlara yol göstərən, bağlı qapıları açan, bənzərinin olmadığını, bəndələrinə yalnız əl tutanın İlahi olduğunu, hər cür rahatlığın və ümidin Allahdan olduğunu, axtaran hər bir insanı arzusuna çatdıracağını, himayə edənin və qoruyanın da yalnız Allah olduğunu vurğulayır. Hətta şair odda və suda bizi qoruyanın Allah olduğunu deyərək, ona işarə etmək istəyir ki, necə ki, hz.İbrahimi (ə.s) qəddar Nəmrudun atdığı oddan, hz.Yunusu (ə.s) isə suda balığın qarından xilas etdi.

Bildiyimiz kimi kainatda gördüyümüz, görmədiyimiz, bizə məlum olan, olmayan bütün nə varsa, hər birinin tək yaradanı Allahu Təaladır (c.c). Dahi ustad Onun (c.c.) Xəliq, yəni Yaradan ismi haqqında yazır:

Ey bütün varlığı yaradan,
Zəif torpağı qüdrətli edən (10, 20)
(Eşq olsun) o Allaha ki, varlığı yaradıb
Bədəndən ruha kimi hər şey Onun zühura gətirməsidir (11, 288).
Ey ağılı əta edən, canı Yaradan,
Sənin hökmünlə varlıq və yoxluq birdir (13, 17)
Sən göyləri qurub ucaltmış,
Yeri isə onların güzərgahı etdin (14, 22)
Gah bir nütfədən xoşbəxt bir insan Yaradırsan,
Gah da bir çəyirdəkdən bir ağac Yaradırsan (14, 23)
Yeddi dəri (yeddi göy) içində bütün varlığı O yaratmışdır
Ona afərin, çünki Yaradan Odur (15, 426)

Bu beytlərə nəzər saldıqda açıq şəkildə görürük ki, Allah (c.c) bütün varlığı yaratmış, Qüdrəti ilə zəif torpağa güc verərək onda hər cür şey yetişdirmiş, bir çəyirdəkdən cürbəcür ağaclar əmələ gətirmiş, gecəni-gündüzü bir-birinin ardınca nizamlamış, batmış günəşi yenidən doğurmuş, yeddi qat göyləri qurub ucaltmış, yeri isə insanlar üçün yaşayış yeri etmişdir. Bunları saydıqdan sonra o Yaradanı mədh edərək bildirir ki, hər şey, bədəndən ruha kimi Onun zühura gətirməsi ilə mövcuddur, çünki Rəhman üçün var etmək və yox etmək eynidir, hər nə varsa hər biri Allahın əmri ilə vücuda gəlmişdir. Şair eyni zamanda, ən şərəfli varlıq olan insanın necə və nədən yaradılmasına da toxunur. Bütün bunlar haqqında Qurani-Kərimdə saysız ayələr vardır. İnsan surəsinin 2-ci ayəsində şairin vurğuladığı kimi bəşər övladının sonrakı mərhələdə nütfədən yaradılması deyilir. “Həqiqətən, Biz insanı (sonrakı mərhələdə ata-anasının toxumundan ibarət) qarışıq bir nütfədən yaratdıq. Biz onu (dünyada özünü necə aparacağı, hər şeyin xəliqi olan Allaha itaət edib-etməyəcəyi ilə) imtahana çəkəcəyik. Biz onu eşidən, görən yaratdıq.”

Dahi Nizami Gəncəvinin əsərlərinə diqqətlə nəzər yetirdikdə görürük ki, şair daha çox Rəzzaq və Təvvab isimlərindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Hətta bu isimlərlə əlaqəli ayrıca hekayələr də vermişdir. İlk olaraq onun Rəzzaq (bədənlərin və ruhların qidasını yaradıb verən) (3, 47). isminə nəzər salaq. Şair bu haqda bildirir:

Daxili (aləminə) pərvəriş verənlərin tərbiyəçisidir,
Ruzi yeyənlərin gündüzünü açandır (10, 16).
Mənim quru və yaşla işim yoxdur,
Toxum məndən, bəsləmək isə Tanrıdan
Mənə xeyir xəbər göndərən (Tanrı)
Bir dənənin əvəzinə yeddi yüz verəcəkdir (10, 97).

Bu beytlər “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsindəndir. Bu hekayə Süleyman peyğəmbərlə yaşlı bir əkinçi arasındakı dialoqdan bəhs edir. Süleyman peyğəmbər əkinçiyə nə üçün torpaq əkdiyini soruşur. Əkinçi isə cavabında nə üçün narahat olacağımı, ondan zəhmət çəkmək Allahdan isə ruzi verməkdir. Şair burada qoca əkinçinin dili ilə ruzi verənin Allah olduğunu xatırladır və əmin edir ki, Allah (c.c.) bir dənənin əvəzinə qat-qat artığını verəcəkdir.

Bu haqda başqa beytlərə diqqət yetirək:
Onun (Allahın) qapısına get ki, bunların hamsından o yaxşıdır,
Ruzini Ondən istə ki, ruzi verən Odur (10, 113).
Ey cahanı yoxdan var etmiş,
Həm ruzi bəxş edir, həm də nəvaziş göstərirsən (12, 15).
Ağlıq və qaralığı (gecə-gündüzü) bölən (ayıran)
Bütün quşlara və balıqlara ruzi verəndir (13, 172).

Şair dönə-dönə vurğulayır ki, ruzini ancaq Allahdan istə, çünki ruzi göndərən ancaq Odur (c.c). Bütün canlıların ruzisini Allah verir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində daha çox istifadə etdiyi əsmayi-hüsnadan biri də Ət-Təvvabdır (Tövbələri qəbul edən) (4, 49).

Bişmiş tədbirləri çiyələdirəndir,

Müqəssirlərin üzrünü qəbul edəndir (10, 16).

Hərçənd ki, onun günahı böyük bir dağdır,

Sənin rəhmət dənizin ucsuz bucaqsızdır,

Axı Sən ruh bağışlayansan, onu bağışla

Axı Sən əvəzsiz bağışlayan Allahsan (11, 335).

Vədə sübhünün bütün töhfələrinə baxmayaraq

Yenə də “əstəğfirulla” “Allah bağışla” deməklə məşğulam (12, 28).

Qüdrəti hədsizdir, olacağı O bilir,

Bağışlana biləcək günahları O bağışlayandır (14, 131).

Beləliklə də, Uca Yaradanın min bir isimlə kainatda zühor etdiyini diqqətimizə çatdıran şair, Onun ən çox zühor etdiyi isimləri zikr etməklə həm öz ibadətini tamamlamış olur, həm də insanlığa əyani nümunə göstərir. Belə ki, var olan və baş verən hər şey Allahdandır. Yaradılmış olan bütün nəsnələrin hər zərrəsi Allah adının zikri ilə pərvanədir. Şair bu ilahi mənərəni görə bilmək üçün bizlərə Allahın adlarının zikrini öyrədir. Bu yolla insan aid olduğuna dönür, Ona üz tutur. Şair yenə də, Allahın (c.c) nə qədər günah işlərsən işlə tövbə qapısının açıq olduğunu, əstəğfirullah zikrini etməklə Ondən (c.c.) bağışlanmaq istəməyi oxucularına məsləhət görür və özünün də gecə-gündüz istiğfar etdiyini bildirir. Təbii ki, bu istiğfar sadəcə dil ilə olmaz, qul həqiqətən öz səhvini anlayıb qəlbinin dərinliklərindən pəşmanlıq hissi ilə tövbə etməlidir. Bu ismə daha çox diqqət çəkən şair hətta “Yeddi gözəl” əsərinə daxil olan 5-ci hekayədə Mahanın tövbə etməsi və Təvvab ismi ilə Allahın onu bağışlaması haqqında da geniş şəkildə məlumat vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Bekir Topaloğlu. Esmə-i Hüsna maddəsi. İslam ansiklopedisi. Yıl: 1995, cilt: 11, sayfa: 404-418.
2. Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi. İslamda inanc əsasları. İstanbul, 2002, 320 s.
3. Bekir Topaloğlu. İslam ansiklopedisi. Rezzak maddəsi. Cilt 41, sayfa 49.
4. Bekir Topaloğlu. İslam ansiklopedisi. Tevvab maddəsi. Cilt 35, sayfa 48.
5. Əyyub Məmmədov. Nizami Gəncəvi poeziyasında loğman təfəkkürü. Bakı, 2015. 128 s.
6. Əllamə Məclisi. Biharul-ənvər. 110 cildlik. Cild 4. Bab 3Həd 1.
7. Hayati Aydın. Esmə-i Hüsna ve Kurandakı bağlam ilişkisi. İslami araştırmalar. 2012, 23 (3). 109-133 s.
8. İmam Gazali. Tərcümə edəni: M.Ferşat. Esmə-i Hüsna şerhi. İstanbul. Ferşat yayınları. 2005. 245 s.
9. Qurani-Kərim məali. Ərəb-dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevdir. Bakı, İpək yolu, 2007.
10. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və qeydlər R.Əliyevindir. Bakı. Elm, 1981. 246 s.
11. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər H.Məmmədžadə. Bakı, Elm, 1981. 370 s.
12. Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. Filol. tərc., izahlar və qeydlər R.Əliyevindir. Bakı, Elm, 1983.
13. Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”. Filol. tərc., izahlar və qeydlər M.Əlizadəninindir. Bakı, Elm, 1981.
14. Nizami Gəncəvi. “Şərəfnamə”. Filoloji tərcümə. Qəzənfər Əliyevindir. Bakı, Elm, 1981.

15. Nizami Gəncəvi. "İqbalnamə". Filoloji tərcümə: Vaqif Aslanov. İzahlar: Zümrüd Quluzadə, Vaqif Aslanov. Bakı, Elm, 1981
16. Seyyid Razi. Nəhcül-bəlağə. Tərcümə edənlər: Ağabala Mehdiyev. Dürdanə Cəfərli. Etibar Quliyev. Bakı, 2006, 911 s.
17. Şeyx Səduq. Ət-Tövhid. Bab 24. həd8.
18. Şeyx Muhamməd bin Yaqub Kuleyni. Əl-Kafi. 8 cildlidir. Cild 1, babu hudusul-əsmayi. Hədis 1. M.2014-h.1435.

X.P.Гусейнова

Лик Асмаул-Хусна Аллаха в произведениях Низами Гянджеви

Резюме

Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви обладал глубоким религиозным мировоззрением. Вечная любовь поэта к Аллаху способствовала совершенству его произведений, потому что в каждом из них он отображал свое единение с Аллахом. А также призывал людей к вере. Прежде всего он старался ознакомить нас с разнообразными и достойными именами Всевышнего. Он дает понять, что если мы изучим эти имена, то познаем высшую истину и овладеем тайнами духовного бытия.

Kh.R.Huseynova

Best Names (Asmayul-Husna) of ALLAH in Nizami Ganjavi`s Poems

Summary

Great poet of Azerbaijan, Nizami Ganjavi had a deep religious outlook. Perfection and maturity of his poems caused by his love to ALLAH. Thus, the poet always expressed his commitment to ALLAH, as well as he invited people for faith. Firstly, he tried to let the readers know about the best names of Allah. He expressed that, by deceiving the names of Allah, we could reach the divine truth.

Rəyçi: prof. X.Yusifli

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2018

L.H.MƏMMƏDZADƏ

e-mail: leylamemmedzade@ymail.com

AMEA-nın Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
(Bakı şəh., H.Cavid pr., 115)ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA KLASSİSİZM DÖVRÜ
VƏ POEZİYA ANTOLOGİYALARI*Açar sözlər:* ərəb ədəbiyyatı, poeziya, antologiya, klassisizm.*Ключевые слова:* арабская литература, поэзия, антология, классицизм.*Key words:* Arabic literature, poetry, anthology, classicism.

Ərəb ədəbiyyatında klassisizm dövrü (825-ci ildən – IX əsrin axırınadək) dində və ədəbiyyatda kənar təsirlərin qarşısını almaqla sırf ərəb ədəbi irsini dirçəltmək təşəbbüsləri ilə xarakterizə olunurdu. Beləliklə, IX əsr antologiyalarında əsas yerin qədim şairlərə ayrılması həmin dövrdə xilafətdə başlamış ənənələrə qarşı hərəkəti ilə bağlı idi. Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi (750) ilə fars təsirinin güclənməsi ərəb ədəbi ənənələrində uzaqlaşma halları çox keçmir ki, ərəb təəssübkeşlərini hərəkətə gətirir. Ərəblər şüubilərin ittihamları müqabilində öz qədim ədəbiyyatlarını toplayıb təbliğ etməklə mədəniyyətcə heç də başqa xalqlardan geri qalmadıqlarını sübuta yetirmək istəyirdilər. Ərəb təəssübkeşlərinin önündə əslən yunan olması zənn edilən Əbu Təmmam Həbib ibn Aus dayanırdı. Əbu Təmmam bir çox antologiyalar tərtib edir. Onların ən məşhuru الحماسة idi. Bu antologiya janr prinsipi ilə tərtib edilib. Antologiya həmasə janrında olan şeirlərlə başladığından bu cür adlanıb. Burada üstünlük monotematik qitələrə verilib. Əbu Təmmam antologiyada 570 cahiliyyə (4, s.473; 3, s.9) və ilkin islam dövrü şairlərini toplayıb. Əsər on fəsildən ibarətdir:

- 1) الحماسة – həmasə- igidlik, mərdlik, alicənablıq
- 2) المراثى – mərasə- mərsiyyələr
- 3) الادب – ədəb və əxlaq şeirləri
- 4) النسيب – nəsib-qadın gözəlliyinin vəsfi
- 5) الهجاء – həcəv, satira
- 6) الاضياف والمديح – qonaqpərvərlik və mədhiyyə
- 7) الصفة – vəsf, təsvir
- 8) السير والنعاس – gəzinti və yuxu
- 9) الملح – hikmətamiz şeirlər
- 10) مذمة النساء – qadınların məzəmməti

Bu külliyyatın birinci fəslə olan Həmasə əhatə etdiyi mövzuların genişliyi, orada toplanan şeirlərin əxlaqi və bədii cəhətdən dolğunluğuna görə bu divan bütünlükdə “Həmasə” adlandırılmışdır. (2, s.129-130) Həmasə divanına azərbaycanlı alim Xətib Təbrizi şərh yazmışdır.

Əbu Təmmamın başqa antologiyalarında da qədim ədəbiyyata maraq güclüdür. Şair aşağıdakı antologiyaları tərtib edib və gördüyümüz kimi onların çoxunu اختيارات (Seçilmiş şeirlər) adlandırıb: (3, s.9-10)

كتاب الاختيار من شعر قبائل

- “Qəbilələrin şeirindən seçmələr”- burada Əbu Təmmamın antologiyayı qəbilə prinsipi əsasında tərtib etdiyini güman etmək olar.

كتاب الاختيار من شعر الشعراء

- “Şairlərin yaradıcılığında seçmələr”- Həna əl-Fəxuri göstərir ki, burada az tanınan şairlərin şeiri toplanıb.(3, səh.10) Görünür, bu, “Mufaddaliyyat” kimi antologiya olub.

كتاب فحول الشعراء

- “Fühul şairlərin kitabı”

Ərəblər cins dəvəyə də, yaxşı şairə də (فحول) فحل deyirdilər. Bu antologiyada İbn Səllamın təsirini izləmək olar.

اختيارات المقطعات

- "Qitələrdən seçmələr"

"Həmasə"də olduğu kimi, burada da qitələr toplanıb, amma bu toplu qəzəllə başlayır.

نقائض جرير والفرزدق

- Cərir və əl-Fərəzdəqin nəqaidləri

Nə qədər qəribə olsa da, Əbu Təmmam kimi mühafizəkar bir müntəxəbat tərtibçisi öz dövrünün şairlərinə də toplu həsr edib və onu

مختارات من شعر المحدثين

- "Yeni şairlərin şeirindən seçmələr" adlandırılıb.

Əbu Təmmamın gənc müasiri Əbu Ubeydə Valid bin Ubeyd əl-Buhturi də "Həmasə" tərtib edib. Buhturi "Həmasə"si 174 fəsildən ibarətdir. O burada 600-dən çox şairin yaradıcılığından nümunələr toplayıb. Lakin əl-Buhturi antologiyası Əbu Təmmam antologiyası kimi şöhrət tapmayıb. Əbu Təmmamın şeir seçmək qabiliyyəti güclü olub. O, oxucuların bəyəncəyi şeirləri məharətlə duyub öz antologiyasına daxil edib. Həmasə divanını şərh etmiş Xətib Təbrizi onun bu qabiliyyətini yüksək qiymətləndirib yazırdı:

"Əbu Təmmam "Həmasə"də öz divanında olduğundan daha böyük şairdir". (2, s.130)

Ərəb xilafətində poeziya ilə yanaşı musiqi də inkişaf edirdi. Kiçik həcmli şeirlərin, xüsusilə qəzəllərin böyük qismi nəğmə kimi oxunurdu. Hələ cahiliyyə dövründən şairlərin öz şeirlərini musiqi alətinin müşayiəti ilə ifa etməsi adəti olub. Onlar uda bənzər صنع alətindən, dəfdən istifadə edir, bəzən də şeir söylərkən əsaları ilə ritm tuturdular. Şəhərlərdə şeir və musiqi məclisləri geniş yayılmışdı. Xüsusilə xəlifə saraylarını, əyanları evlərini musiqisiz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Bu hal nəğmə üstə oxunan şeirlərin antologiyasının yaranması ilə nəticələndi. Bu, Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin (v.967) كتاب الاغاني əsəridir.

"Kitab əl-əğani"ni tədqiq edən akademik Gövhər Baxşılıyeva yazır: "Kitab əl-əğani"nin adı onun məzmununu heç də tam əks etdirmir. Bu böyük həcmli əsərdə yalnız ərəb nəğmələrinin mətni əks olunmur. Əsərdə bu nəğmələrin geniş poetik kontekstdə əks olunub çoxsaylı rəvayətlərlə müşayiət edildiyini görürük. Müəllif bu və ya digər şeirin və ona nəğmə qoşulması şəraitini, şairlərin və müğənnilərin nəsəbini, onların tərcümeyi-halı ilə bağlı maraqlı epizodları əks etdirir, ərəb xilafətinin mədəni həyatının musiqi, poeziya və ifaçılıq sənəti ilə bağlı tərəfləri barədə məlumat verməyi öz vəzifəsi bilir. Əsərdə Əbu l-Fərəc yazır: "Biz bu kitaba bu vaxta qədər məlum olan ən gözəl, ən seçilmiş əsərləri yığmışıq." (1, s.4) Nəticədə möhtəşəm bir əsər yarandı. Bu əsərdə V əsrin sonundan başlayaraq X əsrdək ərəblərin və ərəb xilafətinin mədəni, ədəbi, tarixi və siyasi həyatının əzəmətli mənzərəsi canlanır. Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin bu əsəri yalnız ərəb deyil, sinkretik ərəb-müsəlman mədəniyyətinin abidəsidir və bu əsər Ərəb xilafətinə daxil olan bütün xalqların ədəbi-mədəni həyatını öyrənmək üçün dəyərli mənbədir (1, s.3).

Əsərdə V-X əsrlər ərəb poeziyasının xüsusilə lirik şeirlərin böyük bir qismi toplanıb. Rəvayətə görə müəllif xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə sarayda keçirilmiş bir musiqi yarışması barədə eşidib həmin yarışmada səslənən nəğmələri yazıya almaq qərarına gəlir. (5, s.10-11) Lakin əsərin həcmi əl-İsfahaninin ilkin məqsədini qat-qat üstələyir, nəticədə 24 cildədən ibarət möhtəşəm bir əsər yaranır. Müəllifin bu əsərin tərtibinə ömrünün 50 ilini sərf etdiyi bildirilir. Əsəri Həmdani hökmdarı Seyf-əd-Dövləyə təqdim edən əl-İsfahani Seyf-əd-Dövlənin ona cəmi 1000 dinar verməsinə pərt olur. O dövrdə Seyf əd-Dövlənin Həmdani sülaləsi ilə rəqabət aparan Buveyhilər əsərə daha səxavətlə yanaşır. Buveyhi vəziri Sahib ibn Əbbadın Seyf əd-Dövləni xəsislikdə təqsirləndirib kitabın əlyazmasını əldə etmək üçün daha çox pul xərclədiyi söylənilir. Çox keçmir ki, كتاب الاغاني əyanların həvəslə əldə etdiyi qiymətli əsərə çevrilir.(5, s.12-13) Əbul-Fərəc əl-İsfahani özünün bir ədib kimi yüksək erudisiyası,

ərəb şeirini yaddaşında saxlamaq qabiliyyəti, geniş maraq dairəsi, Bağdad məclislərində daim diskussiyalara qoşulması, maraqlı və savadlı adamların əhatəsində olması bu əsərin uğurlu alınmasını şərtləndirən amillərdən idi.(4, s.244)

Əsərdə görkəmli şairlərin tərcümeyi-halı əks olunur, onlar haqqında maraqlı rəvayətlər söylənilir. Bir çox şeirlərin yaranması səbəbi izah edilərkən ərəblərin tarixinə, qəbilələrarası müharibələrə, ayrı-ayrı sülalələrin hakimiyyət uğrunda savaşlarına, müsəlman dünyasında hökm sürən adət-ənənələrə, mentalitetlə bağlı məsələlərə də müraciət edilir. Beləliklə, oxucuya həm bilik verən, həm də onu əyləndirən bu antologiya ədəb antologiyası xüsusiyyəti kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, İbn Xəldun “Kitab əl-əğanini” “ərəb həyatı barədə ensiklopediya” adlandırır (3, s.205)

“Kitab əl-əğani” əsərinin məziyyətlərindən biri burada bir çox ərəb müğənnilərinin tərcümeyi-halının və repertuarının əks olunmasıdır. Əl-İsfahani ilkin islam dövrünün Ğarid, Məbəd, İbn Sureyc kimi müğənniləri ilə yanaşı, Abbasilər dövrünün müğənniləri İshaq əl-Mausili və İbrahim əl-Mausili barədə də məlumat verir. Bir sıra məziyyətlərinə baxmayaraq bu antologiyada materialların tərtibində bir səliqəsizlik nəzərə çarpır. Müəllif heç bir xronologiyaya riayət etmir, eləcə də coğrafi prinsipi də gözləmir. Əsərin məziyyətləri sırasında burada Abbasilər dövrü ədəbiyyatına böyük yer ayrılmasını göstərə bilirik. Bu cəhətdən biz əl-İsfahanini İbn Quteybənin davamçısı hesab edə bilirik.

Əgər ərəb antologiyaları ilk vaxtlar məhz “ğarib” materialını toplamaq məqsədilə tərtib edilirsə, zaman-zaman bu tələbat aradan qalxır. Yeni şairlərin yaradıcılığı da filoloqları cəlb edir. Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin müasiri Əbu Bəkr əs-Suli (v.946) dövrünün şairlərinə, daha doğrusu Abbasilər sülaləsindən çıxmış şairlərə bir kitab həsr edir. Abbasi xəlifələrinin poetik yaradıcılığını əhatə edən bu əsər *كتاب الاوراق في اخبار العباس و اشعارهم* “Abbasilərin xəbərləri və şeirləri barədə yarpaqlar kitabı” adlanır. Əsərdə xəlifə Mehdiyin həm şair həm də müğənni kimi tanınan oğlu İbrahim əl-Mehdiyə, “bir günlük xəlifə”, görkəmli ərəb şairi və filoloqu İbn əl-Mutəzzə dair maraqlı məlumatlar toplanıb, bir çox Abbasi xəlifələrinin şeirlərindən nümunələr verilib.

Orta əsrlər ərəb ədəbi nümunələrini hiyf edən mühüm mənbələrdən biri də Əndəlus şairi və dəibi İbn Abd Rəbbihinin (v.940) *العقد الفريد* əsəridir. Əl-İqd əl-Fəridi də ədəb antologiyası adlandırmaq bilirik. Əsərin tərtibindən məqsəd İspaniyada yaşayan ərəbləri xilafətin şərq qolundakı ədəbi irslə, V-X əsrlər ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanış etmək idi. Əsər 25 kitabdan ibarətdir. Hər kitab ərəb ədəbiyyatının və mədəniyyətinin bir məsələsinə həsr olunub. 25 kitab hər biri bir inci olmaqla boyunbağı təşkil edir. 12 kitaba cürbəcür qiymətli daşların adı verilir, 13-cü inci ortada olduğundan tək dayanır, 14-cü kitabdan etibarən əvvəlki kitablara verilən incilərin adı təkrarlanır: ikinci mirvari kitabı, ikinci yaqut kitabı və s. Ədəbi proses, xüsusilə nəzm, poeziya inci, muncuq düzümünə bənzədiyindən müəllif əsərini “boyunbağı” adlandırır. İbn Abd Rəbbihi özündən əvvəl yazıb-yaratmış əl-Cahi, İbn Quteybə kimi ədiblərin əsrlərindən və bizə olmayan bir sıra mənbələrdən qaynaqlanaraq möhtəşəm ensiklopedik bir əsər yaratmışdır. Burada hökmdar və onun təbəələri ilə münasibəti, ərəblərin qədim tarixi, qəbilələrarası müharibələri, din tarixi məişət, yemək və ziyafət, qadınlar və onların cəmiyyətdə mövqeyi ilə bağlı bir sıra maraqlı xəbərlər toplanıb. Əsərdə poeziya, xütbə, risalə, əyyəm əl-ərəb, musiqi, moziə, hikmətamiz kəlamlar kimi ədəbi-mədəni məsələlər ayrıca kitablarda öyrənilir. Müəllif islam və poeziya məsələsinə toxunur, şeirin məziyyətlərindən bəhs edir. Əsərdə əruz və qafiyə məsələlərinə də xüsusi fəsillər ayrılıb. Əl-İqd əl-Fərid əvvəldən axıra nəsr-nəzm növbələşməsi ilə tərtib edilib. Müəllif nəsrə söylədiyi hər bir fikri nəzm nümunələri ilə möhkəmləndirir. Əl-İqd əl-Fəridin məqsədi şərq ədəbiyyatı və mədəniyyətini öyrəmək olduğundan İbn Abd Rəbbihi burada Əndəlus ədəbiyyatına demək olar ki, yer ayırmır. Əndəlus ədəbiyyatından yalnız İbn Abd Rəbbihinin öz şeirləri və Ədəlusun Əməvi xəlifəsi III Əbdürrəhmana həsr etdiyi böyük bir urcuzə “əl-İqd əl-Fərid”də əks olunub. (8, s.276) Maraqlı bir məlumat kimi əvvəl Bağdadda yaşayıb Abbasilər sarayında müğənnilik etmiş sonra

Əndəlusda gəlib Kardovadakı əməvi sarayında yaşamış müğənni və şair Ziryab barədə bəhsi (8, s.301) qeyd edə bilərik. Bundan başqa müəllif Əndəlus mədəniyyətinə yer ayırmır. Məhz bu səbəbdən Buveyhi vəzir Sahib ibn Əbbad əsəri etinasızlıqla qarşılır. Əl-İqd əl-Fəridə Əndəlus ədəbiyyatı ilə bağlı məlumat axtaran vəzir belə bir məlumatın əvəzinə yaxşı bələd olduğu cahiliyyə, əməvi və abbasi ədəbiyyatının nümunələrini görür, Sahib ibn Əbbad ümitsiz halda: “Bu bizim öz məhsulumuzdur, özümüzə qaytarılır” deyir. (4, s.247)

Əl-İqd əl-Fəridin 25 kitabı aşağıdakı məsələlərə həsr olunub:

- 1-ci kitab – Dövlət və hakimiyyət məsələləri
- 2-ci kitab – Müharibə
- 3-cü kitab – Səxavət və xeyirxahlıq
- 4-cü kitab – Rəsmi məktublaşmalar
- 5-ci kitab – Hökmdara məktub yazma qaydaları
- 6-cı kitab – Elm və ədəb
- 7-ci kitab – Atalar sözləri
- 8-ci kitab – Moizə və tərki dünyalıq
- 9-cu kitab – Təsəlli və baş sağlığı
- 10-cu kitab – Nəsəb və ərəblərin əsl-nəcəbəti
- 11-ci kitab – Bələğətli nitq
- 12-ci kitab – Hazırcavablıq
- 13-cü kitab – Natiqlik sənəti
- 14-cü kitab – Tərəssül sənəti
- 15-ci kitab – Xəlifələrin tarixi
- 16-cı kitab – Vali və vəzirlərin tərcümeyi-halı
- 17-ci kitab – Əyyəm əl-ərəb
- 18-ci kitab – Şeir və şairlər
- 19-cu kitab – Əruz və qafiyə
- 20-ci kitab – Mahnı və musiqi
- 21-ci kitab – Qadınlar
- 22-ci kitab – Yalançı peyğəmbərlər
- 23-cü kitab – Canlıların təbiəti
- 24-cü kitab – Yemək-içmək
- 25-ci kitab – Müxtəlif lətifələr (4, s.248)

Bütün bu kitablar çoxsaylı şeir nümunələrini əhatə edir. Bundan əlavə, əsərdə bir çox ərəb şairlərinin tərcümeyi-halı ilə bağlı maraqlı xəbərlər də əks olunub. Bütün bunlar əl-İqd əl-Fəridi ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı misilsiz mənbə edir. Burada əks olunmuş bəzi xəbərlər və mülahizələrə başqa əsərlərdə rast gəlinməməsi isə əsərə xüsusi orijinallıq verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İbn Abd Rəbbihi ilk dəfə olaraq 7 müəlləqənin Kəbə divarlarından asılması fikrini söyləmişdir. Bu əsərin sayəsində bir çox ərəb rəvayətləri, o cümlədən “Əyyəm əl-ərəb” rəvayətlərinin böyük qismi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Orta əsr ərəb antologiyaları arasında əl-Baxərzinin *دمية القصر* əsərinə təsir baxımından Əbu Mənsur əl-Səalibinin (1038) “Yətimət əl-Dəhr və məhasin əhl əl-əsr” (Zəmanə əhlinin gözəl əsərləri barədə əsrin nadir mirvarisi) əsəri xüsusi önəm kəsb edir. Bu əsərdə əl-Səalibi özündən əvvəlki antologiyaların bəzilərinin üslubunu təkrarlasa da orijinal bir əsər yarada bilmişdir. Əsərin əsas məziyyəti ərəb ədəbiyyatının coğrafi çərçivəsini genişləndirib xilafətin şərq əyalətlərinin mükəmməl ədəbi mənzərəsini yaratmasıdır. Bilal Orfalı göstərir ki, əl-Səalibi daim səyahət etmiş, bir əyalətdən o birinə getmiş, getdiyi yerlərdə yorulmadan ədəbi nümunələr toplamışdır. (6, s.273-274) Bu səbəbdən onun antologiyasında başqa əsərlərdə rast gəlinməyən şeirlər toplanıb.

X əsrdə ərəb nəsrinin inkişafı nəzər çarpır. Nəsr inkişaf edib indiyədək kölgəsində qaldığı poeziya ilə yanaşı addımlayır. Əgər X əsrdə olan antologiyalarda poeziya üstünlük

təşkil edirdisə, bu əsrdən etibarən nəsr nümunələrinə də xüsusi diqqət yetirilir. Bu özünü ilk növbədə Əbu Mənsur əl-Səalibinin «Yətimət əl-dəhr» əsərində göstərir. Görkəmli şairlərlə yanaşı Səalibi nasirlərə, risalə və məqamə müəlliflərinə də xüsusi diqqət yetirir.

«Yətimət əl-dəhr» əsəri coğrafi prinsip üzərində tərtib olunub. Bundan əvvəl əl-Cumahi «Tabaqat əl-şüəra» əsərinin bir fəslini coğrafi prinsip əsasında tərtib etmişdir. Əsas diqqəti İslamaqədərki və ilkin İslam dövrü poeziyasına yetirən idib Ərəbistan yarımadasının bəzi ərazilərindəki poeziyaya yer ayırmışdır. Əl-Səalibi isə öz dövrünün şairlərinin yazdığından onun coğrafi konturları oladüqca geniş idi. Bu dövrdə İspaniyadan tutmuş Çinədək, böyük bir ərazidə ərəb dili poeziya dili idi. Ərazi böyüklüyü əl-Səalibi əsərinin həm həcminə, həm də təsvir etdiyi ədəbiyyatın etnik mənşəsinin rəngarəngliyinə təsir edir. Əsər Şam şairlərinin yaradıcılığı barədə oçerklərlə başlayır. Burada əsas yer Həmdani hökmdarı Seyf əd-Dövləyə, onun saray şairinə ayrılıb. Daha sonra Əndəlus, Misir, Bağdad, Əhvaz, Curcan, Təbəristan, Nişapur, Mavərnəhr, Buxara, İsfahan, Xarəzm, Mosul kimi ərazilərin ədəbi mənşəsi yaradılır. Əsər boyu müəllifin tayfa hökmdalarına (ملوك الطوائف), onların himayəsində yaşayan qələm əhlinə xüsusi marağı nəzərə çarpır. Əmirlərə, onların vəzirlərinə xüsusi bəhslər ayrılır. Bəzi fəsilləri coğrafi ərazilərə deyil, bu sülalələrə həsr olunub. Məs: «Buveyhi nəslə və onların şairləri». Curcan hökmdarı Qabus ibn Vuşmgirə, o dövrün Sahib ibn Abbad, İbn əl-Amid, Sabur ibn Ərdəşir kimi dövlət adamlarına xüsusi diqqət yetirilir.

Əsər boyu X əsrin bir sıra görkəmli ədib və şairlərinin həyat və yaradıcılığının mükəmməl mənşəsi yaranır. O dövrün böyük şairi əl-Mütənəbbiyə təzminən 140 səhifəlik bir bəhs ayrıldığını görürük. Burada şairin mükəmməl tərcümeyi-halı ilə yanaşı onun yaradıcılığına xas bir sıra məsələlər də əks olunub: Mütənəbbinin uğurlu və uğursuz mətlə beytləri, istiarə, təşbeh, mübaligə və təcnişləri, Mütənəbbi şeirində sariqat (plagiat) və Mütənəbbinin özündən sariqat, Mütənəbbi şeirində zərbi-məsəllər, Mütənəbbidə arxaik sözlər. (7, s.139-274) Eləcə də o dövrün böyük məqamə ustası Bədi əl-Zaman əl-Həmədaniyə də böyük bir fəsil ayrıldığını görürük. Əl-Səalibi antologiyada yalnız məşhur şair və ədiblərə deyil, (مقل) az tanınan şairlərə də yer ayırır.

Əl-Səalibi əsərdə öz əsrinin ədib və şairlərindən bəhs edir. Bu dövrdə ərəb ədəbiyyatına münasibətdə prioritetlər dəyişilmişdi. Əgər bir zamanlar ancaq qədim şeir «ğarib» material kimi diqqəti cəlb edirdisə, X əsrdə və sonrakı dövrdə ədəbiyyat «şəvahid» və «ihtical» mənşəyi kimi deyil, öz özlüyündə bədii söz sənəti kimi qiymətli idi. Bundan əvvəl İbn Quteybə, əl-İsfahani kimi ədiblər də öz müasiri olan şairlərə diqqət yetirmişlər. Əl-Səalibidə isə bu antologiyanın, adından da görüldüyü kimi, əsas qayəsini təşkil edir. Sonradan bu cəhətin əl-Baxəridə inkişaf etdirildiyini görürük.

Əl-Səalibi antologiyasında bir çox hallarda müəllifin poetika məsələləri ilə bağlı mülahizələri səslənir. Bu cəhətdən «Yətimət» əsəri İbn Quteybənin «Əl-şir və l-şüəra» əsərini xatırladır. Poetika məsələləri əl-Cumahiyyə, əl-İsfahaniyyə, əl-Quraşiyə də yad olmayıb. Bunula belə, İbn Quteybə və əl-Səalibi bu məsələlərə daha böyük önəm verir.

Gördüyümüz kimi, ərəb antologiyaları yüksələn xətlə böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu əsərlərdə poeziya nümunələrinin toplanması zaman-zaman bioqrafik materialların əlavə olunması ilə daha da zənginləşmişdir. İlk vaxtlar Quran təfsirləri və dilçilik əsərləri üçün bir baza, arxaik söz yığını kimi önəm daşıyan ərəb şeiri zaman-zaman bir sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Cəmiyyətdə hər bir zaman söz sahibi olan şairlərə böyük diqqət yetirilməsi onların tabaqat əsərlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Antologiyaların toplanma prinsipləri də, rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Janr, məna, forma prinsipləri ilə yanaşı ədəb, coğrafiya, nəsəb elmi və s. qovşağında yaranan ensiklopedik antologiyalar da yaranır. Bu əsərlərin dəyəri onların keçmiş ədəbi irsi toplayıb məhv olmaqdan qorunması ilə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. Вахşəliyeva G., Абу-л-Фарадж ал-Исфакани. Книга песен. Филологический перевод с арабского, предисловие, исследование, комментарии и указатели, Kitab, Баку, Элм, 1994
2. Mahmudov M., Хətib Тəbrizinin həyat və yaradıcılığı, Bakı, 1972
3. Аль-Фахури Х., История арабской литературы, Москва, Главная редакция восточной литературы, Т.2, 1961
4. Фильштинский И.М. История арабской литературы V-нач. X вв., Издательство иностранной литературы, Москва, «Наука», 1985
5. Халидов А.Б., «Предисловие». Абу-ль-Фарадж аль-Исфакани, Книга песен, Москва, 1980
6. Orfali B., “The Works of Abu Mansur al-Thaalibi (350-429/961-1039)”, Journal of Arabic Literature, Vol 40 Brill, 2009,
7. ابو منثور عبد الملك الثعالبي النيسابوري، يتيمة الدهر في محاسن اهل العصر، تحقيق الدكتور مفيد محمد قميحة، I-IV، بيروت، دار الكتب العلمية 1983، الجزء الاول
8. احمد بن محمد ابن عبد ربه الاندلسي، العقد الفريد، تحقيق عبد المجيد الرحيني، دار الكتب العلمية، بيروت، الجزء السادس، 1983

J.G.Mamedzade

Эпоха классицизма и антологии поэзии в арабской литературе

Резюме

Усиление персидского влияния с приходом к власти Аббасидов, отдаление от арабских литературных традиций привело в движение арабских фанатиков. Они, пропагандируя свою древнюю литературу, хотели доказать, что по культурному уровню арабский народ не отстает от других народов. В статье исследуются условия создания первых поэтических антологий в арабской литературе, их структура и особенности. Статья, в которой рассматриваются произведения Абу Таммама «Аль-Хамасе», Абу Л-Фарадж аль-Исфакани «Китаб аль-Агани», Ибн Абд Раббихи «аль-Игд аль-Фарид», Аль-Саалиби «Ятимат аль-дахр», привлекает внимание разнообразием принципов составления антологий.

L.H.Mammadzadeh

The Era of Classicism and Anthology of Poetry in Arabic Literature

Summary

The intensification of Persian influence with the coming to power of the Abbasids, going away from Arab literary traditions led to the movement of Arab fanatics. Propagandizing their ancient literature, they wanted to prove that their cultural level did not lag behind other nations. The article explores the conditions for the creation of the first poetic anthologies in Arabic literature, their structure and features. The article reviews the works of Abu Tammam “Al-Hamas”, Abu L-Faraj al-Isfagani “Kitab al-Aghani”, Ibn Abd Rabbiha “al-Igd al-Farid”, Al Saalibi “Yatimat al-dahr”, and attracts attention by the variety of principles of composing anthologies.

Rəyçi: akademik G.Baxşaliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 11.09.2018

Ş.Ş.MUSAYEV

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: shindi61@mail.ru***AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**
(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)**“KAVKAZ” QƏZETİNDƏ İMZASIZ BİR YAZI...***Açar sözlər.* M.F.Axundzadə, “Kavkaz”, imzasız, resenziya, müəllif.*Ключевые слова:* М.Ф.Ахундзаде, «Кавказ», без подписи, рецензия, автор*Key words:* M.F.Axundzade, "Kavkaz", unsigned, review, author

Milli dramaturgiyanın, realist bədii nəsrin, professional ədəbi tənqidin banisi Mirzə Fətəli Axundzadə hələ sağlığında ikən Tiflisdə və onun hüdudlarından kənar, Rusiya və Avropada bir yazıçı, filosof və tərcüməçi kimi yaxşı tanınmış, geniş şöhrət qazanmışdır. Rusiyada çap olunan “Moskovskiy nablyudatel”, “Biblioteka dlya çteniya”, “Oteçestvennie zapiski”, “Sovremennik”, “Russkaya starina”, Tiflisdə işıq üzü görən “Kavkaz”, “Zakavkazskiy vestnik” kimi mətbuat orqanlarında, habelə Avropanın bir sıra məşhur nəşrlərində azərbaycanlı ədəblə bağlı maraqlı yazılar dərc olunmuşdur. M.F.Axundzadənin komediyalarının ilk dəfə rus dilində “Kavkaz” qəzetində çap edilməsi, Tiflis rus teatrında və Peterburq ev teatrlarından birində tamaşaya qoyulması həmin dövrdə əsl mədəni hadisəyə çevrilmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadə təxminən 1874-cü ildə qələmə aldığı tərcümeyi-halında yaradıcılığının yüksək dəyərləndirildiyi, uğurlar qazandığı barədə qeydlərində “böyük təqdirə, çoxlu ənamə” nail olduğundan, Tiflis teatrının salonunda afərinlər və təriflər eşitdiyindən, əsərləri haqqında Peterburq və Berlin jurnallarında təriflər yazıldığından iftixarla bəhs etmişdir (1, s.268).

M.F.Axundzadənin Tiflisdə, Qafqaz canişinliyinin mətbəəsində komediyalarının beşinin toplandığı kitabın (rus dilində) 1853-cü ildə işıq üzü görməsi də diqqətdənkənar qalmamış, rusdilli mətbuat orqanlarında kitab və orada toplanmış əsərlər haqqında resenziyalar dərc edilmişdir.

“Kavkaz” qəzetinin 19 avqust 1853-cü il tarixli 61-ci sayında biblioqrafiya bölməsindəki resenziyada (2) M.F.Axundzadənin əsərləri yüksək dəyərləndirilmişdir. Resenziyanın müəllifi göstərilməmişdir.

Qeyd edək ki, imzasız dərc olunan bu yazının müəllifi ilə bağlı elmi fikirdə yekdillik yoxdur. Tədqiqatçı A.N.Lerman yazının “Kavkaz”ın redaktoru İ.A.Slivitskiyə məxsus olduğunu güman edir (3, s.143). Digər tədqiqatçılar – A. Musayev və G.Ağacanqızı belə hesab edirlər ki, məqalənin müəllifi M.F.Axundzadənin yaxın dostu, görkəmli gürcü ictimai-siyasi xadimi, Qafqaz canişinliyində tərcüməçi, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz Şöbəsinin üzvü Dmitri Kipianidir. G.Ağacanqızı yazır: “... bu gürcü ziyalısı (D.Kipiani nəzərdə tutulur – Ş.Ş.) “Kavkaz” qəzetinin 1853-cü il 61-ci nömrəsində M.F.Axundzadə yaradıcılığına dair maraqlı elmi mülahizələrini dərc etdirmişdir” (4, s. 40).

A.Musayev də öz mülahizəsində israrlıdır: “Arxiv materiallarına əsaslanaraq belə hesab edirik ki, “Kavkaz” qəzetinin 19 avqust 1853-cü il (№61) tarixli sayında dərc olunan resenziya M.F.Axundzadənin yaxın dostu Dmitri Kipianiyə məxsusdur”, yaxud: “D.Kipianinin dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələrinin üslubu ilə yuxarıda xatırlanan məqalənin üslubunun müqayisəsi də sübut edir ki, müəllif D.Kipianidir” (5, s. 10 və 14).

Qeyd edək ki, müəllifsiz dərc edilən həmin məqalə tanınmış tədqiqatçı Nadir Məmmədovun tərtib etdiyi “Mirzə Fətəli Axundov (məqalələr məcmuəsi)”nə (6, s. 279-281) daxil edildiyi halda, araşdırıcı Samir Tağızadənin tərtib etdiyi “Rus və Avropa mətbuatı M.F.Axundov haqqında” (rus dilində) (7) kitabına daxil edilməmişdir.

Məqalənin müəllifinin kimliyi ilə bağlı bizim öz mülahizəmiz vardır. Müəllifliklə əlaqədar müxtəlif fikirlərin olması tamamilə təbii, çünki ayrı-ayrı araşdırıcılar müəyyən arqumentlərə əsaslanmışlar. Bizcə, məqalənin kim tərəfindən yazılması məsələsinə müəyyən dərəcədə mətn içərisindəki ifadələrin köməyi ilə aydınlıq gətirmək olar. Məsələyə bu cür yanaşmaqla biz belə hesab edirik ki, məqalə məhz “Kavkaz” qəzetində çalışan, yaxud qəzetin rəhbərliyində təmsil olunan şəxs tərəfindən yazılmışdır. Məqalədə bunu təsdiqləyəcək iki məqam vardır: “... Bizim əməkdaşımız Axundovun komediyalarının ayrıca bir kitab şəklində nəşr olunması bizə haqq verir ki, onlar barəsində öz ürək sözlərimizi deyək...”. Yaxud: “... bizim şəxsən tanış olduğumuz müəllif... (2)”. Tamamilə aydın məsədir ki, “bizim əməkdaşımız” ifadəsini məhz “Kavkaz”ın təmsilçisi işlədə bilərdi. Digər tərəfdən, M.F.Axundzadə dram əsərlərini məhz ilk dəfə bu qəzetin səhifələrində dərc etdirmişdir, üstəlik tədqiqatlar sübut edir ki, böyük ədib “Kavkaz”la uzun illər yaxından əməkdaşlıq etmişdir. “Bizim şəxsən tanış olduğumuz” ifadəsi də yuxarıdakı fikri bir qədər də qüvvətləndirir. Deməli, məqaləni o şəxs yazmışdır ki, o həm “Kavkaz”da çalışmış, həm də M.F.Axundzadə ilə şəxsən tanış olmuşdur. Zənnimizcə, məsələyə bu prizmadan yanaşanda öncə iki şəxs yada düşür: İ.A.Slivitski və N.Berdzenişvili. Beləliklə, hesab edirik ki, məqalə bu iki şəxsin biri tərəfindən yazılıb, yaxud onların hər ikisinin rəyi kimi redaksiya məqaləsi şəklində təqdim edilib. Məqalənin N.Berdzenişvili qələmindən çıxdığını da ehtimal etmək olar. Əvvəla, ona görə ki, N.Berdzenişvili uzun illər ərzində “Kavkaz”ın uğurlu fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, o, qəzetdə özünün aktual yazıları ilə çıxış etməklə yanaşı, müxtəlif illərdə korrektor, redaktor köməkçisi, redaktor vəzifəsinin icraçısı olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, N.Berdzenişvili tanınmış tarixçi və etnoqraf olaraq Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının üzvü idi və canişinliyin sənədlərini, Qafqaza aid materialları tədqiq etmək, sistemləşdirmək işinə cəlb olunmuşdu, A.Berje, M.F.Axundzadə və b. ilə birgə çalışırdı. Digər tərəfdən, “Kavkaz” 1846-cı ildə müstəqil mətbuat kimi fəaliyyətə başlasa da, əllinci illərin əvvəllərindən etibarən canişinliyin rəsmi orqanına çevrilmişdi və N.Berdzenişvili də məhz baş idarənin dövəti ilə orada çalışırdı. Bir sözlə, həm rəsmi dövlət qulluğunda, həm də qəzetdə çalışdığı illərdə N.Berdzenişvilinin M.F.Axundzadə ilə sıx ünsiyyəti olmuşdur və ona görə də “bizim əməkdaşımız”, “bizim şəxsən tanış olduğumuz” ifadələrinin ona məxsusluğunu ehtimal etməyə dəyər. Müəllifsiz yazıda M.F.Axundzadə yaradıcılığına ümumi dəyər verilməklə yanaşı, mətndə həm də böyük ədibin rus dilində işıq üzü görmüş ilk kitabının tanınması, təbliğatı məqsədi güdülmüşdür. Bunu sonuncu cümlə də təsdiqləyir. Həmin cümlədə oxucuların kitab üçün gümüş pulla bir manat əlli qəpik ödəyəcəkləri barədə inam ifadə olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, “Zakavkazskiy vestnik” qəzetinin 1853-cü il 20 avqust tarixli 39-cu sayında M.F.Axundzadənin komediyalarının toplandığı kitabla bağlı yazı yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz məqalə ilə ruhən çox bağlıdır, eyni məqsədlə qələmə alınmışdır (8). Yazı «Felyeton» rubrikası altında “N.B.” inisialı ilə dərc edilmişdir ki, bunun da N.Berdzenişvili olduğu heç bir tədqiqatçıda şübhə oyturmır. Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, hər iki məqalə N.Berdzenişvili tərəfindən yazılıb, yaxud ən azı imzasız yazının hazırlanmasında o, yaxından iştirak edib. Mətnlərin bu və ya digər aspektdən müqayisəsi də ehtimalın ciddi qəbul edilməsinə imkan yaradır. İndi isə bir-birinə ruhən yaxın olan həmin yazıların təhlili üzərində dayanmağı zəruri sayırıq.

“Kavkaz”ın 1853-cü il 61-ci sayında dərc edilmiş resenziya bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Ən əhəmiyyətli məsələ odur ki, M.F.Axundzadəyə və onun dram yaradıcılığına resenziyada obyektiv qiymət verilmiş, komediyalar müxtəlif rakurslardan dəyərləndirilmişdir. “Komediya müəllifi orijinal yazıçılardandır. O heç kimi təqlid etmir, heç kimdən bir şey götürmür; o, müşahidə edir və öz müşahidələrini, necə deyərlər, komediya şəklində qələmə alır” (2). Bu mülahizələr həmçinin bir qədər əvvəl “Panteon” jurnalında (7, s.50) M.F.Axundzadənin əsərləri ilə bağlı yazılmış cəfəng fikirlərin üstündən xətt çəkməklə yanaşı, azərbay-

canlı müəllifin öz yaradıcılığında real həyatın müşahidəsini əsas götürdüyünü, ədibin realist bir yazıçı olduğunu təsdiqləyir.

Resenziyada maraqlıdır vacib məqamlardan biri də Şərqi-Qərb məsələsinin qoyuluşudur. Müəllif haqlı olaraq bu qənaətdədir ki, Asiya və onun xalqları ilə bağlı xeyli kitablar yazılsa, jurnallar nəşr olunsada, Avropa onun haqqında çox az bilgiyə malikdir: “Qərb Şərqi çoxdan öyrənməyə başlamışdır, lakin bir sıra səbəblər üzündən çoxdan tədqiqat apardığına baxmayaraq, o hələ də asiyalıların həyatını, məişətini lazımcına bilmir, onların ruhunu başa düşə bilmir. Şübhəsiz, buna səbəb Avropanın hər cəhətdən ona yad olan, başqa həyat tərz ilə yaşayan xalqlara laqeyd münasibət bəsləməsi deyildir. Buna əsas səbəb Şərqi Balzak, Dikkins kimi yazıçıların deyil, yalnız işgüzar, ixtisaslı alimlərin diqqət yetirmələridir ki, onlar da qəribə, lakin maraqlı Asiya cəmiyyətinin canlı mənzərələrini əks etdirə bilmirlər. Bədii ədəbiyyat elmə öz kömək əlini uzatmasa, bizi birbaşa asiyalıların evinə gətirməsə, ... biz elmin nailiyyətləri əsasında ... Şərqi öyrənə bilməyəcəyik. Avropa haqqında çoxlu ciddi və elmi əsərlər yazılmasına baxmayaraq, əgər Servantes, Rable, Valter Skott və Tekkerey kimi qədim və yeni romançıları olmasaydı, biz onu çox pis bilərdik” (2). Müəllif çox ciddi bir məsələyə toxunmuşdur. Hər hansı bir xalq haqqında ən dərin təəssüratı həm də bədii ədəbiyyatın köməyi ilə əldə etmək mümkündür, bir xalqı yaxından tanımaq üçün kabinetlərdə hazırlanmış elmi əsərlər qətiyyənlə yetərli deyildir. Odur ki, müəllif Qərbin Şərqi tanıması üçün Balzak, Dikkins qələminə ehtiyac duyulduğunu vurğulamış və haqlı olaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, Avropanın tanınmasında məhz avropalı alimlərdən daha çox avropalı romançıların rolu olmuşdur. Bu kontekstdə o, Şərqi avropalılara təqdim olunması işində Axundzadənin əsərlərini əvəzsiz mənbə hesab etmişdir. Məqalədə azərbaycanlı ədibin adının Avropanın Servantes, Rable, Skott, Tekkerey, Bokkaçio, Balzak, Dikkins kimi nəhəngləri ilə bir sırada çəkilməsi də səbəbsiz deyildir. Bu, ədəbi şəxsiyyət olaraq Axundzadəyə verilən obyektiv bir qiymətdir.

Yazıda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də M.F.Axundzadənin öz əsərlərini məhz komediya janrında yazmasına münasibət bildirilməsidir. Doğrudur, komediyaların səhnədə tamaşaya qoyulmasında böyük çətinliklər olduğunu vurğulayır, lakin bəzi «forma düşkünləri»ndən fərqli olaraq müəllif, M.F.Axundzadənin məhz komediya janrına müraciət etməsini tamamilə düzgün əsaslandırır: “O, əsərlərini başqa məqsədlə, öz həmvətənlərinin adət-ənənələrini çox dəqiq əks etdirmək məqsədi ilə yazmışdır. O, həmyerlilərini canlı təsvir etmək üçün onları danışdırır və hərəkətdə verir. M.F.Axundzadə məqsədinə də nail olur; o ən uyğun gələn boyalardan istifadə edərək həyatın düzgün mənzərələrini əks etdirir” (2). Əslində məqalə müəllifinin gəldiyi nəticə M.F.Axundzadənin ustalıqla seçdiyi ədəbi priyomun uğurlu olduğunu bir daha təsdiqləyir. M.F.Axundzadə məhz “həmyerlilərini canlı təsvir etmək üçün” personajların danışdığı və hərəkətdə olduğu dram janrına müraciət etməyə üstünlük vermişdir. Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin müxtəlif ədəbi növlərdə yazdığı əsərlərdə janrlarası əlaqə olduqca güclüdür. Məsələn, “Aldanmış kəvakib” povestində, yaxud mənzum hekayələrində dram janrının ünsürləri açıq-aşkar özünü büruzə verir. Bu da təsadüfi deyildir; obrazın daxili aləmini hər cür təsvirdən yaxşı onun danışığı açır...

Məqalə ilə bağlı mülahizələrimizi yekunlaşdırmazdan əvvəl yazıda Axundzadənin komediyalarının səhnədə qoyuluşunun çətinliyi məsələsinə münasibət bildirməyi vacib sayırıq. Şübhəsiz ki, XIX əsrin məlum şərtləri daxilində istənilən pyesin dekorasiya, tərtibat və s. bağlı yüksək səhnə təcəssümünə asanlıqla nail olmaq mümkün deyildi. Lakin bununla belə hələ XIX əsrin əllinci illərində həm Tiflis, həm də Peterburqda (ev teatrında) M.F.Axundzadənin komediyalarının səhnələşdirildiyi və böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulduğu məlumdur. Ümumilikdə problem komediyaların tamaşa üçün çətinliyində deyil, özamankı teatrın texniki səviyyəsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur.

“Kavkaz”da (1853-cü il, №61) dərc edilən məqalə ilə ruhən səsleşən, amma həcmcə ondan bir qədər az olan və cəmi bir gün sonra işıq üzünə görün digər bir yazı – “Zakavkazskiy vestnik”dəki (1853-cü il, №39) material da XIX əsrin 50-ci illəri ədəbi-nəzəri fikrində

M.F.Axundzadəyə münasibəti göstərən fakt kimi maraqlı və dəyərlidir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yazının müəllifi N.Berdzenişvilidir.

Əslində N.Berdzenişvilinin yazısının ikinci hissəsində M.F.Axundzadədən bəhs edilir. “Felyeton” başlığı altında verilən yazının əvvəlində Tiflisdə kitab ticarəti ilə məşğul olan Q.Tokarevin rus dilində yeni kitablar gətirdiyi və arzu edənlərin kitabları Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz Şöbəsinin Komendant küçəsində yerləşən mənzilindən ala bilmələri göstərilir. Bütövlükdə yazı, oxucuları yeni kitablarla tanış etmək məqsədilə yazılmışdır. Bu münasibətlə müəllif yazının ikinci hissəsində M.F.Axundzadənin beş komediyasının toplandığı kitabdan bəhs etmişdir. N.Berdzenişvili Axundzadənin komediyalarının müxtəlif vaxtlarda “Kavkaz” qəzetində dərc edildiyini xatırlatmış, onlara yüksək qiymət vermişdir: “... Axundzadənin komediyaları bizdə və Rusiyada təsadüfi olaraq maraqlı oymamışdır. Onlarda bu vaxta qədər heç kəs tərəfindən toxunulmamış həyat lövhələri əks olunmuşdur. Axundzadə ilk dəfə olaraq Qafqazda yaşayan tayfalardan birinin, tipik xüsusiyyətlər və xarakterlərlə zəngin olan tatarların həyatından bəhs edən komediyalar yazmışdır” (8). N.Berdzenişvili bununla M.F.Axundzadənin bir realist sənətkar olduğunu önə çəkmişdir və maraqlıdır ki, onun bu fikirləri yuxarıda bəhs etdiyimiz müəllifsiz yazıdakı mülahizələrlə üst-üstə düşür. Yazı müəllifi M.F.Axundzadənin sənətkarlığına da diqqət çəkərək onun olduqca güclü tipik obrazlar yaratdığını vurğulamışdır: “Bizim fikrimizcə, Axundzadənin komediyalarında komik elementlər üstünlük təşkil edir, ayrı cür də ola bilməzdi, çünki müəllifin əks etdirdiyi həyatda bu element başqa xarakterik xüsusiyyətlərdən kəskin surətdə fərqlənir, hətta heç bir gülüş hiss olunmayan səhnələr belə komizm yaradır, gülüş doğurur”. N.Berdzenişvili M.F.Axundzadənin komediyalarının XIX əsr ingilis yazıçısı Cemys Moryerin “Hacı Baba” əsərindən heç də geri qalmadığını yazmaqla əslində azərbaycanlı ədibi sənətkarlığına görə avropalı yazıçılarla bir sırada görür. Maraqlıdır ki, N.Berdzenişvilinin bu müqayisəsi “Biblioteka dlya çteniya” jurnalında rus yazıçısı və ədəbi tənqidçisi A.V.Drujininin M.F.Axundzadə və C.Moryer yaradıcılıqları arasındakı yaxınlıq barədə qeydlərini xatırladır (7, s.37). M.F.Axundzadənin “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah-cadukuni-məşhur” komediyasından bəhs edən rus tənqidçisi britaniyalı yazıçı və Azərbaycan dramaturqunun yaradıcılıqları arasında çox yaxınlıq olduğunu yazır və bununla belə qeyd edir: “...çox çətin ki Axundzadə C.Moryerin “Ayışə” və “Hacı Baba Londonda” romanlarını oxumuş olsun” (7, s. 37). A.V.Drujinin bununla M.F.Axundzadənin heç də ingilis yazıçıdan təsirlənmədiyini, sadəcə olaraq şərqilərin adət-ənənələrini, həyat tərzini hər iki ədibin dərin müşahidə əsasında sənətkarlıqla qələmə aldıqlarını söyləmək istəmişdir.

Beləliklə, N.Berdzenişvilinin həcmcə heç də böyük olmayan yazısının leytmotivini M.F.Axundzadənin realist bir yazıçı kimi avropalı müasirləri ilə eyni səviyyədə dayandığı təşkil edir. Bu, azərbaycanlı ədibin hələ özünün sağlığında ikən müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinə bariz bir nümunə kimi diqqəti çəkir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri, üç cildə üçüncü cild, Bakı, Elm, 1988, 388 s.
2. Кавказ, газ., Тифлис, 19 август 1853, №61.
3. Лерман А.Н. М.Ф.Ахундов в русской печати 1837-1962 биобиблиография, Баку, 1962, 233 с.
4. Ağacanqızı G. Gürcüstan mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, Bakı, Elm, 2006, 172 s.
5. Мусаев А. Грузинские критики и литературоведы об М.Ф.Ахундове, Тбилиси, 1991, 66 с.
6. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi (Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu), Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, 355 s.

7. Русская и Европейская печать о М.Ф.Ахундове (Состовитель, автор предисловия и комментариев Самир Тагизаде), Баку, Язычы, 1987, 176 с.
8. Закавказский вестник, газ., Тифлис, 20 август 1853, №39.

Ш.Ш.Мусаев

Статья без подписи в газете «Кавказ»...

Резюме

В 61-ом номере газеты «Кавказ» от 19 августа 1853 года была опубликована рецензия без подписи на сборник комедий М.Ф.Ахундадзе, изданный в 1853 году в наместнической типографии в Тифлисе. Отдельные исследователи в качестве автора рецензии называют имена редактора «Кавказ» И.А.Сливицкого, либо же выдающегося грузинского мыслителя Д.Кипиани. А Ш.Ш.Мусаев, на основании анализов в труде «Статья без подписи в газете «Кавказ»...» приходит к выводу, что автором данной рецензии, опубликованной без подписи, является известный ученый и мыслитель своего времени Н.Бердзенишвили.

Sh.Sh.Musaev

An Unsigned Article in the Newspaper "Kavkaz"...

Summary

An unsigned review on a collection of comedies by M.F.Ahundzadeh got out in 1853 in Tiflis vicarian printing was published in the 61st issue of the newspaper "Kavkaz" on August 19, 1853. The separate researchers name as the author of the mentioned reviews the editor-in-chief of the newspaper "Kavkaz" I.A.Slivitsko, or an outstanding Georgian philosopher D.Kipiani. Sh.Sh.Musaev, based on analyzes in his paper "An Unsigned Article in the Newspaper" Kavkaz "... comes to the conclusion that the author of this review, published without a signature, is a renowned scholar and thinker of his time N.Berdzenishvili.

Rəyçi: filol.e.d. B.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2018

V.F.NƏBİYEVƏ

e-mail: vusala_nv@mail.ru

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

MERİ STYUARTIN “QƏZƏB GÜNÜ” ƏSƏRİNİN QƏHRƏMANLARI

Açar sözlər: Meri Styuart, Kral Artur dövrü, “Qəzəb günü”, Mordred, Kamelot, Kral Artur, Morqauza.*Ключевые слова:* Мэри Стюарт, период Короля Артура, “День гнева”, Мордред, Камелот, Король Артур, Моргауза.*Key words:* Mary Stewart, King Arthur period, “The Wicked Day”, Mordred, Camelot, King Arthur, Morgause.

İngilis ədəbiyyatı hər zaman xanım yazarları ilə məşhur olub. XX əsrin ən görkəmli yazıcılarından biri olan M.Styuart öz yazı üslubu ilə fəqlənmiş və daim əsəsləri ilə oxucuların rəğbətini qazanmışdır. O, yaradıcılığı boyu detektiv, romantik, tarixi mövzuları qələmə almışdır. M.Styuartın yaradıcılığında qəhrəman insani xüsusiyyətlərə sahib olan hər davranışı özündə cəmləşdirir və eyni zamanda yazıçı qəhrəmanlarının insana xas olan xüsusiyyətlərin neqativ cəhətlərini də ustalıqla qələmə almır.

Meri Styuart “Merlin” trilogiyasından sonra da Kral Artur dövrünə müraciət edir. Meri Styuartın Kral Artur dövrünə həsr olunmuş əsərlərindən (“Arthurian saga”) üçü “Merlin” trilogiyasını təşkil edir. “Merlin” trilogiyasını təşkil edən əsərlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. “The Crystal Cave” (“Büllur mağara”) – 1970-ci ildə çap olunan bu əsər müəllifin bu mövzuya ilk müraciəti idi.

2. “The Hollow Hills” (“Dərə-təpələr”) – Meri Styuart 1973-cü ildə çap olunmuş bu əsərdə də ilk əsərdəki ənənəyə sadıq qalmışdır. Merlin və Kral Artur obrazlarını bədii çalarlarla işıqlandırmışdır.

3. “The Last Enchantment” (“Sonuncu sehrbazlıq”) – 1979-cu ildə nəşr olunmuş bu əsərdə də Kral Artur dövrü, dəyirmi masa cəngavərləri və ən önəmlisi Merlin obrazı əsərdə öz əksini tapmışdır.

4. “The Wicked Day” (“Qəzəb günü”) – haqqında söhbət açacağımız bu əsər 1983-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

5. “The Prince and the Pilgrim” (“Şahzadə və zəvvar”) – Meri Styuartın Kral Artur dövrünə həsr etdiyi sonuncu əsəridir, yazıçının bu əsəri ilk dəfə 1995-ci ildə çap olunmuşdur.

“Merlin” trilogiyasından fərqli olaraq Meri Styuartın “The Wicked Day” və “The Prince and the Pilgrim” əsərlərində Merlin obrazına adı çəkilmiş və bu obraza trilogiyada olduğu kimi xüsusi yer ayrılmamışdır. Bu beş əsərin hamısı Kral Artur dövrünə həsr olunsada ilk üç əsərin baş qəhrəmanı Merlindir, sonrakı iki əsərdə isə Merlin obrazı baş qəhrəman kimi göstərilməmişdir. Meri Styuartın 1983-cü ildə nəşr etdirdiyi “The Wicked Day” və 1995-nəşr etdirdiyi “The Prince and the Pilgrim” əsərlərində də Kral Artur dövrünə ədəbi cəhətdən baxış öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, Meri Styuartın “The Crystal Cave”, “The Hollow Hills”, “The Last Enchantment”, “The Wicked Day” və “The Prince and the Pilgrim” Kral Artur dövrünə həsr olunan pentalogiyanı təşkil edir.

Müəllifin “The Wicked Day” əsərinin əsas qəhrəmanı Mordredir. Ümumiyyətlə, “The Wicked Day” əsərində Mordred ilə yanaşı Kral Artur, Morqauza, Sula, Brud, Qaveyn, Qabran, Qaxeris, Aqraveyn, Qaret, Kral Urbqen, Morqan, Nimue, Beduir, Key, Lamorak, Kral Serdik kimi obrazlara rast gəlmək mümkündür. Meri Styuartın “The Wicked Day” əsərini bir çox tədqiqatçılar XX əsrdə Kral Artur dövrünə aid qələmə alınmış ən sanballı əsərlərdən biri hesab edirlər. Əsər ümumilikdə, proloqdan, üç fəsildən (birinci fəsil 15

hissədən, ikinci fəsil 12 hissədən, üçüncü fəsil isə 10 hissədən) və epiloqdan ibarətdir. (1) Macəra, tarix və fentezi janrında qələmə alınmış əsəri rus dilinə 2000-ci ildə Svetlana Lixaçova (2), 2002-ci ildə isə Anna Komarineç (3) tərcümə etmişdir.

Əsərdə Mordred Kral Artur ilə Morqauzanın qeyri-qanuni oğlu kimi verilmişdir. Mordred uzun müddət Morqauza tərəfindən ucqar bir yerdə balıqçı daxmasında gizli saxladılmışdır. Mordred Sula və Brudla Orkney adalarında qalırlar. Mordred gec-tez Kral Arturun oğlu olduğunu öyrənir. Mordred vaxtından tez siyasətə atılan, intellektual səviyyəyə malik olan gənc insandır, Artur onu öz yanına dəvət edir və Mordredə müəyyən səlahiyyətlər verməyə başlayır. Artur Mordredi öz varisi kimi görür. Lakin əsərin sonuna yaxın ata ilə oğul arasında çıxılmaz vəziyyətdən qaynaqlanan münaqişə və fikir ayrılığı meydana gəlir. Ata ilə oğlun qoşunları arasında döyüş başlanır və bu döyüşün nəticəsi kədərli olur.

Ümumiyyətlə, Meri Styuartın qələmə aldığı "The Wicked Day" romanı əsasən Morderdin həyatına və mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Əsərdə Mordredin uşaqlıq dövründən başlayaraq, siyasi intriqalara qoşulması, müxtəlif münaqişələrə sövq edilməsi, Morderdin döyüşdə göstərdiyi şücaətlər və qəhrəmanlıqlar öz əksini tapmışdır. Mordredə uşaq vaxtından analıq edən Sula və Morderi canından çox sevən Brud obrazı da əsərdə dolğun şəkildə təsvir edilmişdir. Mordred uzun müddət Sulani anası Brudu isə atası bilirdi. Brud özü balıqçı idi və Mordredə balıq tutmağı, fiziki çətinliklərə sinə gərməyi öyrədən sadıq bir obrazdır.

Mordredin anası Morqauza Kral Lotun vəfat etməsindən sonra Mordredi öz yanına dəvət edir. Bu dəvətə səbəb isə Mordredin Qaveyni xilas etməsi olur. Mordred təzə anadan olduğu zaman Morqauza onu Brud və Sulanın yanına göndərtdirir və Mordredə baxdıqlarına görə onlara mütəmadi müəyyən məbləğ ödəniş edir. Sula və Brud uşağın kimliyi haqqında heç bir məlumat verilmir. Körpəlikdən Mordredə onlar valideyinlik etdiyindən onu öz oğulları kimi görür və bütün sevgilərini ona verirdilər. Sula çox ağıllı qadın olur və Mordredin kimin övladı ola biləcəyini özlüyündə müəyyən edir amma bunu həyat yoldaşı Brudla belə bölüşmür. Artıq Kral Lot öldüyünə görə Mordredin gizlin saxlanılmasına heç bir səbəb yoxdur. Məhz bu səbəbdən Morqauza Mordredə yeni bir yalan uyduraraq sarayda yaşamasını istəyir. Mordredin yaşı çox olmadığından və ruhən təmiz və saf insanların yanında böyüdüyündən hər insanın dediyinə inanır. Mordred də artıq sarayda ögey qardaşları olan Qaveyn, əkiz qardaşlar olan Qaxeris və Aqraveyn və kiçik qardaş olan Qaret ilə birlikdə yaşamağa başlayır. Uşaq yaşlarından etibarən Brud tərəfindən ağır fiziki işlər görməyə aludə olan Mordred saray həyatına yeni qədəm qoyur və saray intriqaları heç də onun ürəyincə deyil. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Mordred saray həyatına daxil olur və ögey qardaşları ilə yaşamağa çalışır.

Kral Arturun gəmi ilə Orkney adalarına göndərdiyi nümayəndə heyəti Arturun tapşırığını Morqauza ilə övladlarına çatdırdığı zaman Morqauzanı həyəcan bürüyür. Kral Arturun elçiləri kralın Morqauza ilə Mordredi və dörd oğlunu Kamelota dəvət etdiyini bildirirlər. O zaman Mordred əsil anasının Morqauza olduğunu bilmirdi. Kral Arturun bu çağırışından sonra Morqauza təşviş keçirtməyə başlayır çünki O, Kral Arturun əbədi dostu olan Merlini zəhərləyib öldürməyə çalışmışdı. Məhz bu səbəbdən O, qardaşının çağırışını ciddi təhlükə hesab edir, lakin onun bu təşvişi əbəsdir, çünki Kral Arturun bacısını və bacısının övladlarını Kamelota dəvət etməkdə pis bir niyyəti yox idi. Ən azından Morqauzanın övladlarına zərər vermək fikri yox idi. (4)

Orkney adalarından Kamelota yola düşən Morqauza və oğlanlarını yolüstü Luquvalliuma dönürlər. Luquvalliuma Morqauzanın bacısı Morqan yaşayır, Luquvalliuma çatdıqları zaman Morqan ilə Morqauza arasında keçən dialoqdan Morqanın qardaşı Artur haqqında heç də yaxşı niyyətdə olmadığı aşkar olur. Morqanı hakimiyyətin qardaşının əlində olması qıcıqlandırır və Kral Artura qarşı müxtəlif səpkili təxribatlar etməyə sövq edir. Düzu bu təxribatlar onun özünə qarşı çevrilir hətta bu təxribatlarda özünün əli olmadığını iddia etsə belə bu bir nəticə vermir və sonu Morqan üçün yaxşı qurtarmır.

Kral Artur Mordredə onun atasının özü olması və eyni zamanda anasının da bacısı Morqauza olmasını haqqında da olan həqiqəti deyir. Kral Artur eyni zamanda Morqauza ilə olan münasibətinin necə yaranmasını da Mordredə deyir və onun üçün də yaşanmış bu hadisənin nə dərəcədə ağır olmasını izah edir. Bu həqiqətin bilinməyi Mordred üçün bir çox qaranlıq məqamları işıqlandırır. Mordred Kral Arturla ilk dəfə görüşdüyü zaman ona heyran qalır, ilk cəhdə Kral Arturla öz münasibətlərini gücləndirməyə çalışır. Kral Artur öz cəsurluğu, ədaləti, əzimkarlığı, ilə xalqın hörmətini və sevgisini qazanan kraldır. Mordred Kral Arturu ata kimi sevməyə başlayır, həm də Kral Arturun cəsarətinə, ədalətinə, əzimkarlığına heyrandır.

Mordred qardaşlarından fərqli olaraq hadisələrə daha məntiqli yanaşır, ögey qardaşlarının dəlisov hərəkətləri heç də Mordredin ürəyincə deyil. Sarayda Kral Arturun həyat yoldaşı kraliça Qvinevera ilə Beduir, Morqauza ilə Lamorak arasında sevgi münasibətlərinin olması barədə dedi-qodu gəzir. Morqauza ilə Lamorakı yataq otağında görən Qaxeris bu hərəkəti rüsvayçılıq hesab edərək Morqauzanı öldürür. Fəqət etdiyindən sonra ürəyi soymayan Qaxeris Lamorakı da öldürməyə həvəslənir. Qaxeris xasiyyətə çilgün, etdiyi hərəkətlərin nəticəsini düşünməyən biri olduğundan daim etrafdakıların və eyni zamanda öz həyatını qəlizləşdirir və təhlükəyə atır. Lamorak Mordredə onun Morqauza ilə evlənmək niyyətində olduğunu bildirir. Morderdin ögey qardaşı Qaxeris ana qatili kimi tanındıqdan saraydan uzaq düşür və qaçaraq yaşayır.

Britaniyanın hökmdarı olan Kral Artur “The Wicked Day” əsərində də müsbət personaj kimi yadda qalmışdır. V əsrin sonlarında Britaniyada vəziyyət olduqca gərgin və mürəkkəb idi. Belə bir gərgin vəziyyətdə adada yaşayan əhali öz xilaskarını gözləyirdi. 15 yaşında qayaya sancılan əfsanəvi qılıncı çıxartmağı bacaran Artur Pendraqon tez bir zamanda məşhur oldu. Merlinin məsləhəti ilə tədbirli birinə çevrilən cəsur sərkərdə Artur saksonlara qarşı mübarizədə daim ön səfdə idi və Kral Artur Britaniyalıların istilacılarına qarşı apardığı mübarizəyə ağıllı, cəsur və tədbirli bir sərkərdə kimi rəhbərlik etdi. Kral Artur həm xasiyyət, həm də kral kimi öz xalqının sevgisini və rəğbətini qazananmışdır. Arturun krallığı dövründə Britaniyada sülh və əmin-amanlıq hökm sürür, insanlar onun rəhbərliyi altında dinc şəkildə yaşayırlar.

Əsərdə verilən Morqauza obrazına Meri Styuartın qələmə aldığı “Merlin” trilogiyasında da rast gəlmişdik. Bildiyimiz kimi Morqauza Kral Arturun ögey bacısıdır. Morqauza hər zaman Kral Arturun hakimiyyəti ələ keçirmək üçün müxtəlif cəhdlər göstərir, müxtəlif yollardan istifadə edir. Kral Arturun ətrafındakı kişiləri, dəyirmi masa cəngavərlərini öz ətrafına çəkmək üçün hətta sehirə də əl atır. Amma bütün bunlara baxmayaraq Kral Artur bacısı Morqauzaya sadıqdır və ona düşmən, rəqib kimi baxmır. Morqauzanın Mordredədən başqa da övladları vardır. Morqauza Kral Lot ilə evləndikdən sonra Qaveyn, Qaxeris, Aqraveyn və Qaret adlı dörd oğlu da dünyaya gəlir. Morqauza çox gözəl qadın kimi təsvir olunmuşdur. O, hər bir insanın aqlını başından alacaq gözəlliyə sahibdir hətta yaşı artıq müəyyən həddə çatmasına baxmayaraq o hələdə öz gözəlliyini qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda Morqauza tamahkar və əxlaqsız biridir, əsərdə də şəhvət düşkünü olan qadın kimi təsvir edilmişdir. Onun daim yanında sevgililərinin olması təsvir olunur. Morqauza Kral Lotun ölümündən sonra Uelsli Lamorakla da sevgi münasibətlərinə aludə olur. Uelsli Lamorak ser tituluna malikdir və vaxtilə Kral Arturun dəyirmi masa cəngavərləri arasında mühüm nüfuzə malik biri olmuşdur.

Mordred uşaq olandan bəri ona qayğı göstərən qadının adı Suladır. Mordred onu doğma anası kimi sevir. Sula da Morderdi öz övladı kimi istəyir. Brud Sulanın həyat yoldaşıdır. Brud da Sula kimi Mordredə valideyn-övlad münasibəti göstərir. Brud Mordredlə gərəkli məşğuliyyətləri öyrədir. Bu məşğuliyyətlər nəticəsində Mordred quvvətli biri olur.

Əsərdə Qabran obrazı kraliça Morqauzanın əri Kral Lotun ölümündən sonra olan sevgilisi kimi verilmişdir. O, kraliça Morqauzanın əmrlərini sözsüz yerinə yetirir. Məhz kraliça Morqauzanın xüsusi gösrərişi ilə Qabran Sula və Brudu zəhərləyir. Mordred ilk olaraq Brud və Sulanın qəza nəticəsində öldüyünü düşünür amma həqiqəti bildikdə Qabranı öldürür.

Morqauza və Kral Lotun ilk övladı Qaveyn atasının varisidir. Bildiyimiz kimi kraliça Morqauza Kral Lota ərə getmişdir, Kral Lot isə Lotian ərazisi (indiki Şotlandiyanın ərazisi)

ilə Orkney adalarının (Şotlandiyanın şimalında) hökmdarıdır. Qaveyn coşqun biridir və döyüşmək üçün can atır. Qaveynin çılğın hərəkətləri Romalılarla müharibənin başlanması ilə nəticələnir. Qaxerislə Aqraveyn Morqauza ilə Kral Lotun əkiz övladlarıdır. Bu əkiz qardaşlar daim bir-birilərinə dayaq durur və ağlagəlməz hərəkətlər edirlər. Qaxersin əkiz qardaşı olan Aqraveyin də Kral Arturun apardığı siyasəti sevmir və Qaxersin bütün planlarına ortaqdır. Morqauza Qaxerisi sevmir və Morqauza Qaxerisə heç bir diqqət göstərmir və ona qarşı heç bir doğmalığ hissi yoxdur. Anasının bu hərəkəti nəticəsində Qaxerisin sevgisi nifrətə çevrilir. Anası Morqauzanı Uelsli Lamorakla bir yataqda görməsi Qaxerisin nifrətinin daha da artmasına səbəb olur. Qaxeris Morqauzanın başını elə yataq otağında da kəsir. Aqraveyn və Qaxeris birləşərək Lamoraka xəyanətkarcasına basqın edib, Lamorakı öldürürlər. Lamark Kamelotun adlı-sanlı cəngavərlərindən biri idi. Lamorakın Morqauza ilə eşq macəralarını nəzərə alaraq Kral Artura sədaqətlə xidmət etmiş biri idi. Morqauza və Kral Lotun ən kiçik oğlu olan Qaret anası tərəfindən dəlicəsinə sevilir. Qaret etibarlı və ağıllı biridir, o Kral Arturun ən sadıq davamçısıdır. Qaret əkiz qardaşlarının yüngülxasiyyətlə və çılğın ideyaları ilə razı deyildir. Qaret kraliçə Qvineveranın yataq otağına hücum edən qrupu dayandırmığa çalışır və təsadüfən mübarizənin qızğın vaxtı həlak olur.

Kral Artur dövrü ədəbiyyatlarında əks olunan Morqan le Fey obrazını bəzi tədqiqatçılar Morqauza ilə qarşılaşdırır və Morqauza ilə Morqan le Feyin personajlarının eyni olması qənaətinə gəlirlər. Lakin bu kökündən yanlış bir iddiadır, Morqauza və Morqan le Fey ayrı-ayrı obrazlardır. Morqauza və Morqan le Feyin hər ikisi Kral Arturun bacılarıdır. Morqan le Feyin həyat yoldaşı Kral Urbqen şimal Britaniyanın kralıdır. Tarixçilərin gəldiyi qənaətə görə Kral Urien 490-cı ildə və yaxud da 530-cu ildə anadan olmuş, 570-586-cı illərdə Şimali Reqed krallığının hökmdarı olmuş və 586-cı ildə də vəfat etmişdir. (5) Reqed bölgəsi müasir dövrdə təxminən Cənubi Şotlandiya və Şimali İngiltərə ərazisində yerləşir. Kral Urbqen anklousakların Britaniyaya müdaxiləsinin qarşısının alınmasında fəal rol oyanayan bir tarixi personajdır. Kral Urbqen Kral Artur kimi britləri yadelli işğalçılara qarşı birləşdirən önəmli bir obrazdır.

Kral Urbqendən fərqli olaraq həyat yoldaşı Morqanın hərəkətləri heç də xoşagəlməz deyil. Morqan hakimiyyət üçün daim can atır və Kral Arturun taxt-tacına göz dikmişdir. Morqan arzusunu reallaşdırmaq üçün Kral Arturun əfsanəvi qılıncını sevgilisi tərəfindən oğurlatdırır.

Kral Artur məsləhətləşdiyi ovsunçu qadın Nimue və yaxud da Gölün xanımı (Lady of the Lake) kralın hakimiyyətinə həsədlə baxan Morqan və Morqauza barədə ona məlumat verir. Ümumiyyətlə, Kral Artur dövrünə həsr olunmuş əfsanələrdə mühüm yer tutan Gölün xanımı müxtəlif mənbələrdə Nimue, Nymue, Nimueh, Viviane, Vivien, Vivienne, Ninianne, Nivian, Nyneve, Evienne kimi verilmişdir. (6) Mordred Nimuenin yanına məsləhət almağa gəlir və eşitdiyi kəhanətin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışır. Nimue Mordredə bildirir ki, o heç vaxt taleyə, alın yazısına qarşı çıxma bilməz.

Kral Arturun ən yaxşı dostu olan Beduir də dəyirmi masa cəngavərlərindən biridir və ser tituluna malikdir. Kral Artur Beduirə kraliçə Qvinevrani qorumağı tapşırırmışdır. Kral Artur Beduirə böyük inam bəsləyir və Beduir də bu inamı doğruldur. Kral Artur Beduirə krallığın regenti (Regentlik (lat. regens, "idarə edən") – monarxın yoxluğu və ya azyaşlılığı dövründə dövlət başçısı funksiyasını yerinə yetirən şəxs (regent) və ya kollegial orqan (regent şurası)). (7) təyin etmişdir. Kral Artur Beduirə məhkəmədə də yüksək səlahiyyət vermişdir. Məhkəmədə heç kəs Beduirin razılığı olmadan hökm verib, qərar çıxarda bilməz. Beduirə Kral Arturun arasındakı bu səmimi münasibət Qaxerislə Aqraveynin və onların gənc yoldaşlarının heç də xoşuna gəlmir. Beduirin paxıllığını çəkən qüvvələr onun kraliçə Qvineveranın məşuqu olması barədə şayiə yayırlar. Beduir isə alnıaçıq və sadıq biridir. Əsərdə Bediver ilə Morqauzanın oğulları arasında gedən mübarizəyə geniş yer ayrılmışdır.

Kral Arturun sadıq dostlarından biri də Lamorakdır. Lamorak barədə biz yuxarıda da məlumat vermişdik. Lamorak krallığa və Kral Artura sadıq qalsa da Morqauzanın cazibəsi altına düşür və onun məşuqu olur. Qəzəblənmiş Qaxerisin doğma anası Morqauzanı

öldürməsindən sonra Lamorak təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ucqarlara çəkilir. Lakin müəyyən müddətdən sonra krallığa qayıdır və bu da onun Morqauzanın övladları tərəfindən qətlə yetirilməsinə səbəb olur.

“The Wicked Day” əsərində ilan və hökmdar üzüyü kimi simvollar da öz əksini tapmışdır. İlanı taleyin simvolu, hökmdarın üzüyünü isə hakimiyyətin rəmzi kimi xarakterizə etmək olar.

Meri Styuartın “The Wicked Day” əsərini “Merlin” trilogiyasının məntiqi davamı kimi də qeyd etmək olar. “The Wicked Day” əsəri Merlinin könüllü şəkildə sürgünə getməsindən sonrakı dövrü əhatə edir. Əsərin bu hissəsində də kelt əsilli britlərin kralı Kral Artur dəyirmi masa cəngavərləri ilə birgə işğalçı sakson tayfalarına qarşı mübarizə aparır. Lakin bu mübarizə ilə yanaşı saray çəkişmələri zəmnində daxili mübarizə də baş qaldırır. Əsərin sonunda bu mübarizələri, mübahisələrin kuliminasiya nöqtəsi zəminində Kamlan döyüşü baş verir. Əsərin əvvəllərində balıqçı daxmasında yoxsul bir şəraitdə yaşayan Mordred romanın sonunda Kamlannda döyüş meydanında təsvir olunur.

Meri Styuart yazdığı əsərlərində tarixin ən yaddaqalan və dönüş nöqtəsi sayılan dövrü əhatə eimişdir. Yazıçının tarixə olan marağı yazılan bədii əsərlərin zənginliyinə, müəyyən dövrdə yaranan problemlərin işıqlanmasına, bir çox hadisələrin aktuallığına, mədəni vəziyyətin, adət-ənənələrin, qaydaların və inancların insan həyatında göstərdiyi təsirini əks edir. O, böyük məharətlə tarixi şəxsləri canlandırmış və oxuculara qədim dövrü yenidən sevdirmişdir. M.Styuart yazdığı əsərlərində xalqın milli tarixi köklərə sahib olmasını və bu minvalla əsərlərində xalqın tarixdə yaşadıklarının dərin izlərini ədəbiyyatda da məharətlə qələmə almışdır.

Ədəbiyyat

1. <https://www.e-reading.club/book.php?book=55136>
2. Мэри Стюарт. Недобрый день. (Угасший день). Перевод на русский: С. Лихачёва, 2000.
3. Мэри Стюарт. День гнева. Перевод на русский: А. Комаринец. 2002.
4. Mary Stewart. “The Wicked Day”. 1983, Hardcover.
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Urien>
6. Holbrook, S. E. "Nymue, the Chief Lady of the Lake, in Malory's Le Morte D'arthur." *Speculum* 53.4 (1978): 761-777. JSTOR. NCSU University Libraries, Raleigh, NC. 15 March 2009.
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Regent>

В.Ф.Набиева

Герои романа «День Гнева» Мэри Стюарта

Резюме

С начала 70-х годов XX века Мэри Стюарт начала писать серию исторических романов о периоде Короля Артура. Вообще, все эти примеры наглядно показывают, что автор прекрасно знала историю своей Родины. Мэри Стюарт продолжает писать исторические романы после своей историческо-легендарной трилогии, посвященной Мерлину. Основная тема «День Гнева», которая была опубликована в 1983 году, также была взята из легенд, посвященных периоду Короля Артура.

В романе «День Гнева» Мэри Стюарт освещает жизнь Мордреда с художественной точки зрения, важного персонажа в жизни короля Артура. В этом романе Мордред изображается как сын короля Артура, который был рожден незаконно от Моргаузы. Мордред долгое время живет в изоляции от дворцовой жизни и узнает правду о себе от Короля Артура. В этом произведении Мэри Стюарт пользуется ряд источников и показывает Мордреда в собственной интерпретации.

V.F.Nabiyeva

Heroes in the Novel “The Wicked Day” by Mary Stewart
Summary

Since the beginning of the 70s to the 20th century, Mary Stewart began to write a series of historical novels about King Arthur's period. Generally, all these examples clearly show that the author knew the history of her native homeland perfectly. Mary Stewart continues to write historical novels after her historical-legendary trilogy dedicated to Merlin. The main theme of “The Wicked Day”, which was published in 1983, was also taken from legends devoted to King Arthur's period.

Mary Stewart's “The Wicked Day” illuminates the life of Mordred, an important character in the life of King Arthur, from an artistic aspect. In this novel Mordred was given as King Arthur's son who was born illegally from Morgause. Mordred lives for a long time in isolation from palace life and learns the truth about himself from King Arthur. In this work, the writer uses a number of sources and shows Mordred from her own interpretations.

Rəyçi: filol.f.d. Ş.Dadaşova

Redaksiyaya daxil olub: 04.10.2018

G.Ə.PƏNAHOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Folklor İnstitutu

(Bakı şəh., İçərişəhər, Kiçik qala, küç., 31)

HƏYAT GERÇƏKLIKLƏRİNİ OLDUĞU KİMİ XALQA ÇATDIRAN YAZIÇI A.İ.SOLJENİTSİN

*Açar sözlər: yazıçı, A.Soljenitsin, rus ədəbiyyatı, QULAQ, roman, dissident ədəbiyyatı**Ключевые слова: писатель, А.Солженицын, русская литература, ГУЛАГ, роман, диссидентская литература**Key words: writer, A. Soljenitsin, Russian literature, GULAG, novel, dissident literature*

Yuqoslaviyalı tədqiqatçı-alim Milovan Cilas qeyd etmişdir ki, 1918-ci ildə Kislovodskda dünyaya gəlmiş Aleksandr Soljenitsin Puşkin, Qoqol, Tolstoy, Dostoyevski, Çexov, Qorki və başqa görkəmli şair və yazıçılardan sonra rus ədəbiyyatı və mədəniyyətində olan boşluğu doldurmuşdur. Aleksandr Soljenitsin ədəbiyyat tarixində xüsusi yeri olan yazıçıdır. Həyatının böyük bir hissəsini siyasi məhbus kimi düşərgələrdə keçirən yazıçı yaratdığı əsərlərdə ("Arxipelaq Qulaq", "İvan Denisoviçin bir günü", "Birinci dairədə", "Mariyanın həyatı", "Xərçəng gövdəsi" və s.) o dövrün kəşməkeşlərini açıq-aşkar, olduğu kimi təsvir etmişdir. Dissident həyatı keçirmiş ədib həm Stalinin hökmranlığı dövründə, həm də onun ölümündən sonrakı dövrlərdə - 1994-cü ilə qədər - mühacir həyatı keçirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, A. Soljenitsin oktyabr inqilabından bir il sonra anadan olmuşdur. Atası - hərbi podporuçik (hələ Moskva universitetinin tələbəsi olduğu illərdə könüllü olaraq müharibəyə getmişdi) elə həmin ili (1918) bədbəxt hadisə nəticəsində ovda həlak olmuşdu. Müharibə illərində Moskvada Ali Qolitsin kurslarını bitirmiş anası isə inqilabdan sonra stenoqrafistka kimi çalışmış, sonralar oğlu ilə birlikdə Rostova köçərək orada yaşamışdır.

Balaca Aleksandr orta məktəbin birinci sinifinə də Rostovda gedir. Məktəbi qurtardıqdan sonra Rostov Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirir və orta məktəbdə riyaziyyat müəllimi işləyir.

Elə bu arada Moskva Fəlsəfə-Ədəbiyyat-Tarix (MFƏT) institutunun qiyabi fakültəsinə daxil olur, 2 il oxuyur, lakin II Dünya müharibəsinin başlanması ilə təhsili yarımçıq qalır.

1941-ci ildə Soljenitsin orduya çağırılır, 1942-ci ildə Kostromada artilleriya kurslarını bitirərək kəşfiyyat dəstəsinə komandir təyinatı alır.

Beləliklə, Soljenitsin, 1945-ci ilin fevralına - həbs olunana qədər ön cəbhənin müxtəlif yerlərində - Oryoldan Şərqi Prussiyaya qədər 3 il müddətində döyüş yolu keçmişdir.

Həbsinə səbəb isə onun cəbhədən dostu Nikolay Vitkeviç yazdığı məktublarında Stalini tənqid etməsi, o dövrdə yazılmış əsərlərin, məqalələrin, oçerklərin yalan və riyakarlıqlarla dolu olduğunu bildirməsi olmuşdu. Beləliklə, Soljenitsin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən 8 il müddətinə həbs olunur.

1952-ci ildə ağır düşərgə şəraitində Soljenitsin xərçəng xəstəliyinə tutulur, əməliyyat olunur. Sonra Daşkənd xərçəng dispanserində müalicə alır. Yoxlama zamanı həkimlər müəyyən edirlər ki, müalicədən sonra yazıçıda olan bəd xassəli şiş tamamilə sovrulub getmişdir. Bu əsl möcüzə idi. Sonralar Soljenitsin yazırdı: "Sovet həbs düşərgələrində baş verənləri olduğu kimi göstərmək üçün bu, Yaradan tərəfindən mənə verilən ən böyük *Şansdır*".

Aleksandr Soljenitsin əvvəlcə Moskva ətrafı düşərgələrdə tikinti işlərinə cəlb olunur. İşin və şəraitin həddən artıq ağır olmasına baxmayaraq, "Əmək respublikası" əsərini yazır. 1950-ci ilə qədər Moskva ətrafındakı Mafino kəndində düşərgə həyatı keçirir. 1950-53-cü

illərdə Qazaxıstan düşərgələrində olur. Həbs müddəti başa çatdıqdan sonra onu Qazaxıstanın Cambul vilayətinə ömürlük sürgün edirlər. Burada müəllimlik etməyə başlayır.

1956-cı ildə Sovet İttifaqının Ali Məhkəməsi tərəfindən onun tənqid və ittihamları haqlı sayılır və Soljenitsına tam bəraət verilir.

Sonralar Vladimir vilayətinə köçən yazıçı burada da müəllimlik fəaliyyətini davam etdirir. Elə bu dövrdən başlayaraq “Qulaq arxipelaqı” (Arxipelaq Qulaq) və “Birinci dairədə” əsərlərini yazmağa başlayır.

Soljenitsının düşərgə həyatından bəhs edən ilk əsəri “Qaliblərin divanı” pyesidir. Pyesdə olan hadisələr və obrazlar olduğu kimi həyatdan götürülmüşdür. Baxmayaraq ki, Soljenitsının çoxdankı arzusu məhbus həyatının yalnız bir gününü olduğu kimi, necə var eləcə də yazmaq idi, lakin buna yalnız 1959-cu ildə nail ola bilmişdi. Əsəri məhbusun düşərgə nömrəsi ilə “Ş - 854” adlandırır. Bu povestin baş qəhrəmanı Stalin həbs düşərgələrinin əsiri İvan Denisoviç Şuxovdur. Əsərdə Şuxovun düşərgədə keçirdiyi 10 ilin yalnız bir günü təsvir olunur. Burada Stalin düşərgələrinin acınacaqlı vəziyyəti, orada olan “qayda-qanunlar” - daha doğrusu qanunsuzluqlar olduğu kimi verilmişdi. Belə düşərgələrdə real həyat keçirmiş birisi tərəfindən yazılmış əsər oxucularda olanlara inam yaratmışdı.

Bu povesti oxuyan “Noviy mir” (Yeni dünya) jurnalının redaktoru V.Tvardovski əsərin jurnalda çap olunması üçün o zamankı dövlət başçısı N.S. Xruşşovdan şəxsən icazə alır. Yalnız çap olunmaq xatirinə və Tvardovskinin təkidi ilə müəllif əsərin adını dəyişərək “İvan Denisoviçin bir günü” etdi və elə bu adla da əsər nəşr olundu. Povestin baş qəhrəmanını Soljenitsınla sovet-alman müharibəsində birlikdə döyüşdükleri - lakin bir gün belə həbs düşərgələrində olmayan əsgər Şuxovun adı ilə bağlıdır. Əsirlərin ümumi fikrinə və müəllifin “Xüsusi düşərgə”də təcrübəsinə əsasən o əsərdə Şuxov - bəna kimi verilib. Qeyd etdiyim kimi çap xatirinə müəllif bura da bəzi “yumşaltmalar” etmişdi.

Məhz bu povestin nəşri Soljenitsını Sovetlər İttifaqında tanıtdı. Əsəri oxumaq istəyənlərin sayı o qədər çox idi ki, kitabxanalarda növbələr yaranır, hətta əsər çap məşinində olanda belə onu hissə-hissə əldə edərək oxuyurdular.

Redaksiyaya minlərlə məktublar gəlirdi və oxucular real hadisələrdən yaranan bu povestə görə minnətdarlıqlarını bildirirdilər. Bəzi məktublarda isə Soljenitsın ciddi tənqid olunur, ona olmazın ləkələr yaxılır, hətta “xalq düşməni” adlandırır, “vətənə xəyanətdə” suçlandırılırdılar.

“İvan Denisoviçin bir günü” povesti sənədli, eyni zamanda avtobioqrafik əsərdir. Burada Soljenitsının düşərgədə yaşadığı həyat tərzini təsvir olunmuşdu. Axı o, bu həyatı görmüşdü, yaşamışdı və olduğu kimi də qələmə almışdı.

Soljenitsın yaradıcılığını tədqiq edən tədqiqatçılar da onun əsərlərinin sənədlər əsasında, real hadisələrə söykəndiyini təsdiq edirdilər.

Aleksandr Soljenitsının 1963-cü ildə “Noviy mir” jurnalında çap olunmuş “Matryonanın həyəti” hekayəsi çox maraqlıdır. Bu da müəllifin qeyd etdiyi kimi avtobioqrafik əsər idi. Əsərin baş qəhrəmanı sürgündə olduğu vaxt evində yaşadığı Matryona Vasilyevna Zaxarova idi. Hekayədə onun həyatı, ölümü belə olduğu kimi verilmişdi. Əsər 1956-cı ildə baş vermiş hadisələrdən bəhs edirdi. O zaman Xruşşov dövlət başçısı olduğundan Tvardovskinin təkidi ilə bu əsərdə də 1956 1953-lə əvəz olundu, yəni güya bu hadisələr 1956-cı ildə deyil, 1953-cü ildə Stalinin hakimiyyəti dövründə baş vermişdi. Təbii ki, müəllif hadisələri də müəyyən dərəcədə həmin ilə uyğunlaşdırmışdı. Bu əsər sovet mətbuatı tərəfindən ciddi tənqiddə məruz qaldı. Tənqidçilər göstərirdilər ki, nə üçün müəllif qonşu kolxoza başçılıq edən Sosialist Əməyi Qəhrəmanını müqayisəli şəkildə əsərdə verməyib - yəni o dövrdə yaxşı işləyən, abadlıq yaradan insanlar olmayıbmi? Lakin qeyd etmək lazımdır ki, burada həmin sədr (Sosialist Əməyi Qəhrəmanı) tənqidçilər əsəri daha diqqətlə oxusaydılar, görərdilər ki, meşəni məhv edən pulgir alverçi kimi yada salınır.

Tədqiqatçılar Matryona obrazını Bibliyadakı Mariya obrazı ilə eyniləşdirirlər: Matryona da Mariya kimi fədakar, qayğıkeş, xeyirxah, işgüzar və insanpərvərdir.

1960-cı illərdə Soljenitsın əsasən hekayələr yazırdı. Məs: “Balacalar”, “Sağ fırça”, “Stansiya Koçetovkada hadisə (olay)”, “İşin xeyrinə”, “Təəssüf...” və s.

1968-ci ildə onun iki əsəri - “Birinci dairədə”, “Xərçəng gövdəsi” özünün də xəbəri olmadan xaricdə nəşr olundu. Bu da hökumətin onu “xalq düşməni” elan etməsi üçün bir qığılcım idi.

Baxmayaraq ki, 1960-cı ildə Soljenitsını SSRİ Yazıçılar İttifaqına qəbul etmişdilər və Lenin mükafatına namizədliyini irəli sürmüşdülər, lakin məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz iki əsərə görə onu Yazıçılar İttifaqından çıxartdılar. Hələ 1958-ci ilin yazında müəllif “Arxipelaq Qulaq” əsərini yazmağa başlayır. Əsərin həcmi indi bizə təqdim olunandan daha az olmalı idi. Lakin kitabın fəsilləri: türmə sistemi, təhqiqatlar, məhkəmələr, islahedici - əmək düşərgələri, katorqalar, məhbusların ruhən dəyişməsi üçün sürgünlər və s. ibarətdir. Bəzi fəsillər yazılsa da, sonra ara kəsilir. Görünür, hadisələr, təsadüflər haqqında məlumatları vermək üçün təkcə müəllifin və onun bir neçə dostunun təcrübəsi kifayət deyildi.

1962-ci ilin sonunda “İvan Denisoviçin bir günü” əsəri çap olunandan sonra 63-64-cü illərdə müəllifə gələn 227 şahidin saysız-hesabsız məktublarından kifayət qədər materiallar toplanmışdı.

1964-cü ildə artıq əsərin son hissəsi hazır idi. Əsər yeddi hissədən ibarət idi. 1964-65-ci illərdə Ryazan yaxınlığındakı Solotçidə əsərin birinci və beşinci hissələri yazıldı. 1965-ci ilin yayında Soljenitsının evində axtarış aparılan zaman materialların bir hissəsi dostları tərəfindən Estoniyaya aparılmışdı və müəllif özü bir müddət işini saxlamalı olmuşdu. Sonra o, Estoniyaya gedərək orada keçmiş məhbusların köməyi ilə əsəri sona çatdırır.

Bu münvalla 1967-ci ildə “Arxipelaq Qulaq”ın ilk 6 hissəsi demək olar ki, başa çatır. 1968-ci ildə əsərin 3 cildi çap olunur. 1973-cü ildə “Arxipelaq Qulaq”ın tam olmayan bir hissəsi təhlükəsizlik orqanlarının əlinə keçir. Buna görə də 1973-cü ildə əsərin Qərbdə - Parisdə, “İMКА-press” nəşriyyatında çap olundu. Beləliklə, əsəri Dövlət Təhlükəsizlik Orqanlarından gizli xaricdə çap etdirdiyinə görə Soljenitsın SSRİ-dən sürgün olundu. 1980-ci ildə isə “İMКА-press” nəşriyyatı Soljenitsının seçilmiş əsərlərinin 5-ci və 7-ci cildini çap etdirirdi. 1970-ci ildə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı təsis olunur. Bu mükafat Soljenitsına verilir, lakin o, təltif etmə mərasiminə gedə bilmir. Yalnız 1975-ci ildə Stokholmda mükafatı qəbul edir və həmin ili ailəsi ilə Amerikaya köçür. 1994-cü ildə Rusiyaya qayıdır (artıq 1990-cı ildə Sovet vətəndaşlığı ona qaytarılmışdı).

Ədəbiyyat

1. Milovan Cilas - Aleksandr Soljenitsın, Paris İМКА-press, 1970.
2. Aleksandr Soljenitsın // <http://az.ükipedia.org/wiki>.
3. Soljenitsın və biz. İdeokratiyanın dağılması (A. Zatininanm redaktorluğu ilə) Moskva, 1991.
4. Солженицын / ред. Нива. Москва: Слово, АСТ, 1998
5. Soljenitsın - Seçilmiş əsərləri I-VII cild, Moskva, 1991

Г.А.Панахова

Писатель, отражающий жизненные реалии - А.Солженицын

Резюме

А.Солженицын является одним из выдающихся русских писателей XX века. Его произведения – яркие образцы диссидентской литературы. В статье исследуется художественное наследие нобелевского лауреата А.Солженицына. Автор также затрагивает темные стороны его автобиографии, диссидентское прошлое писателя. Автор основывается на биографических фактах, архивных документах.

G.A.Panahova

The Writer, Reflecting the Realities of Life – A. Soljenitsin

Summary

Soljenitsin is one of the outstanding Russian writers of the twentieth century. His works are great examples of dissident literature. The article explores the artistic heritage of the Nobel laureate A.Soljenitsin. The author also touches the dark side of his autobiography, the dissident past of the writer. A.İ. Soljenitsin is one of the leading writers. In the article it is investigated vital and career of the writer, comes to light the new facts about his creativity, years of exile, camp life etc. The author uses the autobiographical facts, archival documents, works of the author.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

В.С.АЛИЕВА

доктор философии по филологии

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ И ЕГО РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В АНГЛИЙСКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, государственная политика, литература Великобритании, азербайджанская литература.

Açar sözlər: *multikulturalizm, tolerantlıq, dövlət siyasəti, Böyük Britaniya ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı.*

Key words: *multiculturalism, tolerance, state policy, literature of Great Britain, literature of Azerbaijan.*

В современном обществе, представляющем собой сосуществование и переплетение представителей различных этносов, культур, конфессий, вероисповеданий, мы все чаще сталкиваемся с понятием «мультикультурализм». Глобализация существенно влияет на процессы, происходящие в мире, а также вносит свои коррективы в геополитическую карту мира. Взаимовлияние разных национальностей друг на друга приносит массу положительных моментов, начиная с культурного взаимообогащения представителей различных народов, расширения взглядов, развития толерантности и искоренения ксенофобии, заканчивая развитием международной экономики. Однако, процесс глобализации имеет и свои «подводные камни» в особенности в свете последних событий, имеющих место как в странах арабского мира, так и как следствие в самой Европе. И вот уже некоторые эксперты утверждают, что современная европейская цивилизация переживает некий кризис, причины которого кроются в экономической, политической, социальной нестабильности, обнажающей острые углы, а также опосредованно связаны и с процессами глобализации и мультикультурализма.

Сосуществование различных этнических групп в рамках одного государства предполагает закрепление их статуса на уровне государства. Процветание в определенном обществе мультикультурализма во многом зависит от политики, проводимой государством относительно нацменьшинств. Более того, государство является гарантом соблюдения их прав. Однако, помимо государственной политики важную роль играет наличие в стране исторических традиций межкультурного диалога и мирного сосуществования представителей различных национальностей. Искусственно обеспечивать мирное сосуществование различных народностей не всегда представляется возможным.

В разных странах можно встретить различные модели и специфические особенности сосуществования представителей разных национальностей и вероисповеданий. Можно привести примеры Канады с ее этнокультурной мозаичностью, где англо-канадцы уживаются с франко-канадцами, Соединенные Штаты Америки, где правительство проводило политику так называемого «плавильного котла», когда этнические меньшинства ассимилируются, образуя усредненное понятие – американцы, Австралии в которой до 80-х годов существовала изоляционная политика в отношении некоторых этносов, однако во второй половине 80-х ситуация изменилась, некоторым образом освободив общество от дискриминации. Также яркими примерами мультикультурального общества является Швейцария, разделенная на автономные кантоны, Франция со своим поистине многонациональным населением, Англия и многие другие государства.

Помимо того, что Великобритания включает себя три «исторические страны» - Англию, Шотландию и Уэльс – каждая из которых имеет свою собственную систему ад-

министративного и географического деления, а также свои культурные особенности (7), иммигранты составляют около семи процентов от населения страны. В ней проживают выходцы из Африки, стран Карибского бассейна, Китая, Южной Азии, Восточной Европы и т.д. Со второй половины двадцатого столетия Великобритания стала превращаться в конгломерат соприкасающихся друг с другом, но автономных этнических и религиозных анклавов. Столица Великобритании, Лондон, известен как один из самых космополитичных городов мира. Во времена экономической стабильности в силу постепенного улучшения материального положения различных слоев общества противоречия сглаживались, однако под влиянием экономического кризиса ситуация стала меняться. Концепция мультикультурализма была поставлена под сомнение. И если в 1997 году в Великобритании лейбористское правительство, возглавляемое Тони Блэром провозгласило мультикультурализм одним из направлений государственной политики, то уже в 2011 году Дэвид Камерон объявил о «крахе политики мультикультурализма» (4).

Так же, как и любое значимое явление в обществе мультикультуризм не мог не отразиться в литературе. Многие современные британские писатели в своих произведениях поднимают вопросы мультикультурализма, толерантности, терпимости, а также ксенофобии, расовой и религиозной дискриминации, так как последние феномены все еще не полностью искоренены из современного общества, а подчас и вступают в фазу обострения. Причем кросскультуральный подход присущ как исконно-английским авторам, так и авторам, являющихся иммигрантами или потомками иммигрантов. Герои таких писателей, англичан по происхождению, как Сэмюэль Слевон («Одинокие лондонцы» 1956 г.), Джорж Ламминг («Эмигранты» 1954 г.), Грэм Грин («Наш человек в Гаване» 1958), Джо Джо Мойес («Корабль невест» 2005г.), Джон Ле Карре («Особо опасен» 2012 г.), а также писателей-иммигрантов как Ханиф Курейши («Мой сын-фанатик», 1994 г. «Будда из пригорода» 1993 г.), Раджа Рао («Кантапура» 1930) и многих других часто оказывались чужими по обе стороны баррикад. Они чувствовали себя одинокими и отчужденными среди окружающих их людей и нередко замыкались в своем коконе, не видя выхода из сложившейся ситуации.

Известная представительница литературы Великобритании М.Спарк, и сама родилась в смешанной семье. Ее мать была англичанкой протестанткой по вероисповеданию, а отец – литовским евреем. Эта особенность ее биографии не могла не отразиться на ее творчестве. Тема мультикультурализма затрагивается, к примеру, в произведении М.Спарк «Черная мадонна». Рассказ повествует о бездетной паре, Реймонде и Лу Паркерах, живущих в провинциальном английском городке Уитни-Клей в середине двадцатого столетия. По сюжету в городок приезжают темнокожие рабочие с Ямайки и местное консервативное общество отнеслось к ним с неким предвзятым любопытством. И только чета Паркеров, принимающая активное участие в общественной жизни городка и имеющая, в связи с этим, широкий круг знакомств, всячески пытаются интегрировать новоприбывших в городскую общину. Тем самым они хотят выставить себя людьми широких взглядов и призывают горожан терпимо относиться к чужакам, и даже возмущаются, когда кое-кто называет их «черномазыми». Однако их взгляды кардинально меняются, когда у них рождается долгожданный первенец. Дело в том, что ребенок чернокожий. Чета недоумевает как такое могло произойти. В конце произведения оказывается, что в роду Ли были темнокожие предки, и этот факт она напрочь отказывается признавать. В итоге горе-родители решили отказаться от ребенка и прервать все связи с Ямайскими рабочими, ошарашенными столь резкими переменами в отношении к ним. Едкая сатира автора изобличает псевдо толерантное английское общество. Тема межкультурного диалога, также рассматривается писательницей и в произведении «Мандельбаумские ворота», в котором повествуется о арабо-израильском противостоянии. В конце романа устами героини выражена мысль писательницы

о том, что израильяне и арабы в состоянии мирно уживаться друг с другом, а корень зла кроется в режиме воинствующего сионизма.

В силу того, что традиции толерантности и терпимости в Азербайджане уходят в глубь веков, в литературе Азербайджана теме межкультурного диалога уделено достаточно большое внимание. Издревле на территории Азербайджана мирно проживает более 100 народностей, это удины, авары, лезгины, талыши, курды, русские, молочане, горские евреи, таты, турки-месхетинцы и др. Сохранив свою специфическую культуру и национальную идентичность, эти народы также переняли некоторые азербайджанские традиции и обычаи. Регулирование отношений между государством и религией в нашей стране, достижение стабильности в религиозной сфере, сохранения атмосферы терпимости между конфессиями на государственном уровне связаны с именем Гейдара Алиева (1). Как отмечал Гейдар Алиев: «Многоязычный состав населения Азербайджана – наше достояние» (6).

На сегодняшний день в нашей стране функционирует более 2 тысяч мечетей, 13 церквей, 7 синагог. Естественно, что такое этническое многообразие отражается и на культуре Азербайджана. Различные этнические мотивы мы повсеместно встречаем в искусстве, различных ремеслах, ковроткачестве, кулинарии, фольклоре и, конечно, как было отмечено выше в литературе.

С древних времен писатели и поэты Азербайджана создавали свои произведения на персидском, арабском, позже на русском языках, и в целом факт многоязычности нашей литературы говорит сам за себя, подтверждая толерантность нашего народа. Многие представители этнических меньшинств Азербайджана творили как на своем родном языке, так и на азербайджанском, который тоже стал им родным, отражая реалии общества, в котором они живут. В их творчестве не ощущается отчужденности и изолированности, которые присущи, к примеру, иммигрантской литературе некоторых стран. В качестве примера можно привести дагестанских писателей, писавших свои произведения на лезгинском и азербайджанском языках, Етима Эмина и Гасана Алкадари. Рутульские поэты Хазарчи Гаджиев и Джамисаб Саларов, грузинский поэт Иетим Гурджи и многие другие также творили на азербайджанском языке. В работах практически каждого азербайджанского творца присутствует тема мультикультурализма.

Одним из ярчайших примеров является роман «Али и Нино» написанный предположительно азербайджанским автором Курбаном Саидом. Роман повествует о любви азербайджанца Али хана Ширваншира и грузинки Нино Кипиани. Действия в романе происходят на фоне реальных исторических событий, имеющих место в начале двадцатого столетия, таких как первая мировая война, революция, мартовские события 1918 года, образование АДР и др. В романе автор предпринимает попытку найти точки соприкосновения восточной и западной цивилизации.

Многие произведения других современных азербайджанских авторов таких как Анар, Н.Расулзаде, Эльчин и др. так же пропитаны идеями мультикультурализма и толерантности.

Литература

1. Алиева Фазиля, АГАУ//Лекционный материал по Мультикультурализму. Гянджа – 2017. С.28
2. Тишков В.А. Политика мультикультурализма: Теория и практика, Москва, 2002
3. https://azertag.az/ru/xeber/Velikii_lider_Geidar_Aliev___politicheskii_osnovopolozhnik_az_erbaidzhanskogo_multikulturalizma-1057820
4. <https://www.bbc.com/russian/features-38773638>
5. http://multiculturalism.preslib.az/ru_a4.html

6. https://azertag.az/ru/xeber/Velikii_lider_Geidar_Aliev___politicheskii_osnovopolozhnik_az_erbaidzhanskogo_multikulturalizma-1057820

7. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

V.S.Əliyeva

**Mədəniyyətlərarası dialoq və onun
Britaniya və Azərbaycan ədəbiyyatında representasiyası**
Xülasə

Multikulturalizm bir ölkə çərçivəsində müxtəlif millətlərin və mədəniyyətlərin mövcud olmasını ifadə edən termdir. Hər bir çoxmillətli ölkədə özünəməxsus olan multikulturalizm modeli mövcuddur. O cümlədən Azərbaycan xalqı özünə əsrlər boyunca davam edən müxtəlif etnoslara və dinlərə məxsus olan millətlərlə sülh şəraitində yanaşı yaşama ənənələri ilə tanınır. Məruzə Böyük Britaniya və Azərbaycan ədəbiyyatında mədəniyyətlərarası dialoq təzahürlərinin əks olunması məsələlərini işıqlandırır.

V.S.Aliyeva

**A Multicultural Dialogue and Its Representation
in the Literature of Great Britain and Azerbaijan**
Summary

Multiculturalism means the presence of several distinct ethnic or cultural groups within a country. Each of the multinational countries has its own model of multiculturalism. Azerbaijan is famous for its centuries old traditions of peaceful coexistence of the representatives of different confessions and ethnic groups. The article deals with the issue of representation of intercultural dialogue in the literature of Great Britain and Azerbaijan.

Рецензент: д.ф.ф., доц. С.Вагабова

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

У.М.АСАДОВА
e-mail: umidiya@mail.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ПИСАТЕЛЬ И ВОЙНА

Ключевые слова: литература, писатель, война, героизм, военная действительность

Açar sözlər: ədəbiyyat, yazıçı, müharibə, qəhrəmanlıq, hərbi həqiqət

Key words: literature, writer, war, heroism, military validity

Огромную роль в развитие советской военной прозы внесли писатели-фронтовики. Тема Великой Отечественной войны (1941-45г.г) стала одной из главной в советской литературе, так как была суровым испытанием для всех основ жизни. Многие советские писатели принимали непосредственное участие в боевых действиях на передовой, кто-то служил военным корреспондентом, кто-то воевал в партизанском отряде...

Такие авторы XX в., как Шолохов, Симонов, Гроссман оставили нам удивительные свидетельства. Война была одна на всех, но для каждого из них была своя война, свой взгляд и свое отношение к произошедшему.

«Кто-то писал о летчиках, кто-то о партизанах, кто-то о детях-героях, кто-то документальные, а кто-то художественные книги...» (8)

Нельзя не согласиться с речью Э.Хемингуэя, произнесенной в июне 1937 года на II Конгрессе американских писателей. «...Писатель, если он знает, из-за чего и как ведется война, привыкает к ней. Это - важное открытие. Просто поражаешься при мысли, что ты действительно привык к ней. Когда каждый день бываешь на фронте и видишь позиционную войну, маневренную войну, атаки и контратаки, все это имеет смысл, сколько бы людей мы не теряли убитыми и ранеными, если знаешь, за что борются за освобождение своей родины от иностранных захватчиков, и когда эти люди - твои друзья...глядя на их жизнь и борьбу и смерть, начинаешь понимать, что есть вещи и хуже войны. Трусость хуже, предательство хуже, эгоизм хуже.» (4)

По данным энциклопедии «Великая Отечественная война», в действующей армии служило свыше тысячи писателей, из восьмисот членов московской писательской организации в первые дни войны на фронт ушло двести пятьдесят. Четыреста семьдесят один писатель с войны не вернулся – это большие потери. Они объясняются тем, что писателям, большинство которых стали фронтовыми журналистами, случалось порой, брать в руки оружие. Многие же из них просто оказались в строю-воевали.

Авторы военной прозы, в своих произведениях опираются на реальные события, на свой фронтовой опыт.

В произведениях писателей-фронтовиков главной линией проходит солдатская дружба, фронтовое товарищество, тяжесть походной жизни, дезертирство и героизм.

На войне от поступка человека зависит порой его жизнь или смерть.

Писатели фронтовики – это целое поколение мужественных совестливых, многое испытавших одаренных личностей, которые перенесли военные и послевоенные невзгоды. (6)

Рассказать о войне это не только воспеть героев, обличить изменников народному делу, художественно воссоздать наиболее значительные битвы, но подчас и найти в образах и конфликтах того времени ключ к ясному пониманию вопросов, которые бывают скрыты, запутаны в повседневной многоликости «мирного времени».

Чутко уловил правомерность этого процесса К. Симонов в одном из писем, датированном 1966 годом: «Мне кажется, что книги о войне люди, ее не пережившие, читают, когда в этих книгах есть какие-то человеческие, психологические, нравственные проблемы, которые относятся не только к войне, а просто обнажаются во время войны с особенной силой... волнуют не только поколение, прошедшее войну, но и поколение, не бывшее на войне».

Писатели-баталисты, пришедшие в литературу в конце 50х.годов, избрали новый вид достоверности, документальности: опираясь на собственный опыт, личные переживания, они вели рассказ от лица участника событий. Следует также отметить, что не маловажную роль в написании романов о войне сыграли материалы мемуаров военачальников, труды военных историков, свидетельства участников войны. Произведения обрели качества биографизма, своеобразной исповедальности, доверительности повествования. «Художественное претворение реальности-фактов, событий, характеров-отмечено индивидуально творческим решением проблемы типизированного изображения действительности». (1)

Одним из таких писателей является Константин Симонов, который был верен одной, главной теме своего творчества. Тема эта-мужества и героическое служение Родине. Образ войны постоянно присутствует в произведениях писателя как нечто реальное, чудовищное, что необходимо изучать, с чем нужно бороться, чтобы победить. В годы Великой Отечественной войны Симонов был военным корреспондентом и побывал почти на всех фронтах. Поэт П. Антокольский вспоминал: «Когда говоришь о Симонове, война вспоминается прежде всего». (5)

Константин Симонов представляет войну в виде механизма, бездушного, перемалывающего все живое.

Знаменательным произведением К. Симонова стала трилогия «Живые и мертвые» в трех книгах: «Живые и мертвые», «Солдатами не рождаются», «Последнее лето». В каждой из этих книг изображается конкретный период Великой Отечественной войны, очень ярко изображены такие герои как журналист Синцов, комбриг Серпилин, военврач Таня и др. Так на наших глазах постепенно сложился художественно новый тип монументального батального романа, отличающийся от традиционно-панорамного с его обязательным охватам всех «этажей» от Москвы и Берлина до маленькой деревушки и окопа.

Изучая содержание трилогии, ее характеров, принципов изображения событий и действующих лиц, мы можем осознать сложную художественно-историческую и философскую концепцию эпохи войны.

Таким образом, все творчество К.М.Симонова было глубоко и органически связано с жизнью людей на войне, с той объективной реальностью, которую он правдиво отображал в своих произведениях. Творчество Симонова отличало глубокое уважение к своему народу и армии.

Следующий автор, которого хотелось бы упомянуть в данной статье – это Гусейн Аббасзаде. Он тоже из плеяды писателей-баталистов.

По завершении среднего образования в связи с началом Великой Отечественной войны был призван в ряды Армии.

В 1941-1945 годах Гусейн Аббасзаде прошел славный боевой путь на Северекавказском, Ленинградском, 1-м и 4-м Украинских фронтах.

Там на фронте началась художественное творчество Аббасзаде. Роман «Генерал» - одно из первых по времени появления и самое значительное по широте и глубине показа событий фронта и тыла произведение, посвященное жизни и боевой деятельности легендарного танкиста.

В романе «Генерал» отражается не только атмосфера войны, описывается не только достижения Ази Асланова, но и героизм сынов Азербайджана в годы Великой Отечественной войны. С этого романа тема войны прочно утверждается в творчестве Г.Аббасаде. Книга привлекла внимание литературной общественности принесла автору широкую известность.

В заключении, хотелось бы отметить, что писатели-фронтовики в отличие от писателей, изображавших в своих произведениях «Великую Отечественную войну», описывали реальную, суровую, жестокую военную действительность, свидетелями которой они были и через которую они сами прошли. Рассказывать о войне - это не только воспеть героев, обличить изменников народному делу, художественно воссоздать наиболее значительные битвы, но подчас и найти в образах и конфликтах того времени ключ к ясному пониманию вопросов, которые бывают скрыты и запутаны в повседневной многоликости «мирного времени».

Литература

1. Апухтина В.А. «Современная проза» (60-е г.г- нач. 70-х г.г) М, «Высшая школа», 1977, с 11.
2. Бочаров А. «Человек и война», М. «Советский писатель», 1978, с 7
3. Великая Отечественная Война 1941-1945: Энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1985, 832 с.
4. Эрнест Хемингуэй: Избранные произведения в двух томах. Художественная Литература, М., 1959, 496 с.
5. Литературная Россия, 1965, № 48, с 9.
6. <http://vov155.blogspot.com/p/blogpage9524.html?m=1>
7. kostyor.ru.
8. <https://eksmo.ru/selections/25-huchshih-romanov-i-povestey>

Ü.M.Əsədova

Yazıçı və müharibə Xülasə

Məqalə Sovet ədəbiyyatında müharibə nəsrı mövzusunə həsr olunub. Sovet yazarlarının Böyük Vətən müharibəsində iştirakından, bir sözlə, veteran-yazıçılar haqqındadır. Veteran-yazıçılar nəinki müharibəni təsvir edirlər, hətta müharibədə bilavasitə iştirak ediblər. “Yazıçı və müharibə” məqaləsində, qısaca olaraq iki böyük Sovet yazıçısının – K.Simonov və H.Abbasadənin əsərləri haqqında (“Dirilər və ölümlər” trilogiyası və “General” romanı) bəhs edilir.

U.M.Asadova

The Writer and The War Summary

The article is concerned with roles of military prose in the Soviet literature. About participation of some Soviet writers in the Great Patriotic War. They are called writers-veterans. An important point is that these writers not only described the war, but also were involved in it. The topic «The Writer and the War» briefly reveals in this article on the example of works of the Soviet writer K. Simonov and the Azerbaijani writer H.Abbasadeh.

*Рецензенты: доц. Т.Т.Ибрагимова
BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrası
(19.10.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №02)).*

Redaksiyaya daxil olub: 31.10.2018

К.А.АСЛАНОВА*кандидат филологических наук, доцент***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ЕЩЕ РАЗ О «ТУРГЕНЕВСКОЙ ДЕВУШКЕ»

Ключевые слова: *гендерная проблема, русская женщина, «тургеневская девушка», характер, любовь, самопожертвование*

Açar sözlər: *gender problemi, rus qadını, «turgenev qızları», xarakter, məhəbbət, fədakarlıq*

Key words: *gender problem, russian woman, «turgenev girl», character, love, self-sacrifice*

Великий писатель И.С.Тургенев внес огромный вклад в характерологию русской литературы. Созданные писателем характеры дают полное и глубокое представление о русской действительности середины XIX века. По верному наблюдению С.Е.Шаталова, имеется "определенное расхождение между характерологией и сюжетологией Тургенева" и первая "значительно богаче и полнее второй" (10, с.23). Достаточно прочесть "Записки охотника" Тургенева, чтобы убедиться в разнообразии и полноте характерологии писателя. На самом деле, кого только не встретишь в этой галерее образов, люди с какими только характерами не предстают перед нами. Поэтичный Калиныч ("Хорь и Калиныч") и тиран - барин Стегунов ("Два помещика"), гуманный Касьян "Касьян с Красивой Мечи" и "мерзавец с тонкими вкусами" Пеночкин ("Бурмистр"), подлинный ценитель искусства Дикий Барин ("Певцы") и псевдохудожник Андрей Беловзоров ("Татьяна Борисовна и ее племянник"), терпеливая в страданиях Лукерья ("Живые мощи") и развращенный лакей Виктор ("Свидание"), талантливый певец Яков Турок ("Певцы") и самовлюбленный Зверков ("Ермолай и мельничиха"), любознательные, одаренные ребята из "Бежина луга" и недалекие помещики типа Полутыкина ("Хорь и Калиныч"), суровый, непреклонный человек долга Бирюк ("Бирюк") и "государственный человек" Софрон ("Бурмистр"). Таков пестрый, хотя и не полный перечень образов "Записок охотника" Тургенева.

Следует отметить, что гендерная проблема занимает одно из главных мест в творчестве Тургенева. Писатель преимущественное внимание уделял русской женщине, её личной и общественной судьбе. Как известно, Тургенев создал целую галерею женских образов, которых принято называть «тургеневскими девушками». «Тургеневским девушкам» свойственны скромность, высокая нравственная чистота, чувство собственного достоинства. Они способны на сильную любовь и на самопожертвование ради любимого. По мнению Лебедева, главной чертой каждой тургеневской героини является восхитительная женственность. «Его героини соединяют в себе, казалось бы, несовместимые черты, такие как робость и твёрдость характера, мечтательность и целеустремлённость, проявляющиеся во всём. Тургеневская женщина обладает чувством собственного достоинства, способна терпеливо и ровно строить отношения с людьми. А всё это – те качества характера, которые испокон веков составляли идеал красоты русской женщины в самых разных сословных обществах» (4, с.92).

Тургенев изображает в своих произведениях наиболее цветущий период в женской судьбе, когда в ожидании избранника расцветает женская душа, пробуждаются к временному торжеству все потенциальные её возможности. «Любовь у Тургенева бывает то светлым, то трагичным и разрушительным, но всегда это сила, обнажающая душу, истинную натуру человека» (1, с.190).

Импульсивность, непредсказуемость как раз и составляют прелесть тургеневской девушки. Максимальное раскрытие характера героинь Тургенева происходит в то время, когда они переживают всепоглощающее чувство любви.

В произведениях Тургенева повествование о личной судьбе героя превращается в цельную картину социально-политической и идейной жизни России в определённый период её истории. Герои его произведений, представители разных идейных поколений - «лишние люди», «новые люди» и др., образовали в сознании читателей типический образ мыслящего русского человека. Точно так же и образы героинь Тургенева, при всём неповторимом своеобразии каждой из них, сложились в характерный для России единый образ «тургеневской девушки», который может полюбить только избранника России.

Тургенев вложил в образы своих героинь всё самое прекрасное, все те качества, которыми только может обладать идеальная женщина. Больше всего он ценил в женщине душу и характер. То, как она проявляет себя в отношениях с любимым человеком, было для писателя главным критерием её оценки. «Обаяние многих тургеневских героинь, несмотря на разницу их психологических типов, заключается в том, что их характеры раскрываются в момент напряжённого поэтического чувства. Тургенев был очень чутким к миру человеческих переживаний, улавливал их тончайшие оттенки. Он с волнением наблюдал, как расцветают и преображаются молодые существа под влиянием светлой и облагораживающей любви» (6, с.168).

Самым сложным писателю казался вопрос «о трагическом значении любви». Любовь рисовалась Тургеневу в соответствии с его философскими взглядами, стихийной и бессознательной силой, перед властью которой человек беззащитен. Писатель обычно испытывал волевые качества своих героев в их любви. Испытание героев любовью и право суда принадлежит «тургеневской девушке». В произведениях Тургенева сердце русской женщины – пробный камень поведения героя, его решительности.

Тургенев даёт понять читателю, что первое впечатление, которое производят девушки, очень часто бывает обманчивым; зачастую не оправдываются даже ожидания тех, кто провёл рядом с ними долгие годы. Только пройдя через испытание любовью, девушки раскрываются, показывая все свои сильные и слабые стороны.

Восхищаясь женской душой, Тургенев не оставался равнодушным и к их внешней красоте. Он очень тщательно работал над созданием женских образов, подвергал их детальной проработке. Все движения, жесты, манеры, речь героинь должны были способствовать созданию у читателя максимально чёткого представления как о силе характеров девушек, так и об их внешнем облике.

При создании женских образов Тургенев пользуется разнообразными способами характеристики героинь. Но характеры героинь раскрываются в основном в диалоге. Именно в диалогах обнаруживаются первостепенные качества тургеневских девушек, отражаются их взгляды, мнения, убеждения. А диалоги героинь с мужскими персонажами способствуют обнаружению полноты, глубины и силы чувств.

Главной чертой каждой тургеневской героини является восхитительная женственность. И хотя у каждой из девушек Тургенева свои переживания, своя жизнь, свои заботы и интересы, всех их объединяет сила характера, великое чувство любви и желание быть счастливыми вместе с теми, кого они любят.

«Тургеневским девушкам» присущи скромность, мечтательность, высокая нравственная чистота, твёрдость воли. Эти девушки никогда не теряют чувства собственного достоинства. Они занимают активную жизненную позицию, интересуются будущим страны и народа. «Тургеневские девушки» готовы пожертвовать своим благополучием, положением и даже своей жизнью не только ради любимого, но и на благо Родины.

Типичная тургеневская девушка способна на глубокую и сильную любовь, склонна к самоотвержению ради любимого и его идеалов. Она буквально перевоплощается, охваченная этим чувством. Она готова идти со своим избранником до конца, причём не имеет значения, что придётся пережить в связи с этим. Чувства тургеневской девушки слишком сильны и она отдаётся им целиком, того же она требует и от мужчины. «Вы так часто говорили о самопожертвовании, — перебила Наталья Алексеевна, — но знаете ли, если б вы сказали мне сегодня, сейчас: «Я тебя люблю, но я жениться не могу, я не отвечаю за будущее, дай мне руку и ступай за мной», — знаете ли, что я бы пошла за вами, знаете ли, что я на всё решилась? Когда я вам сказала, что я люблю вас, я знала, что значит это слово: я на всё была готова... А вы говорите: покориться!» (8, с.281) Эти слова Натальи Ласунской- героини романа «Рудин» являются подтверждением вышесказанного. И далеко позади таких женщин остаются «мужские персонажи, одержимые любовью как наваждением, от которого нельзя избавиться иначе, чем найдя успокоение в смерти. Также и те герои, которые просто недостойны подлинной и большой любви, которые убегают от неё в последний момент, хотя и по-разному: ничего не сказав и как бы канув в воду, ища жалкие объяснения для своего оправдания или обдав ледяным холодом влюблённую девушку» (7, с.93).

Как уже было отмечено, Тургенев обычно испытывал волевые качества своих героев в их любви. Испытание героя любовью и право суда над ним принадлежит «тургеневской девушке». Через это испытание проходят почти все герои Тургенева. Но большинство из них не выдерживает это испытание - испытание любовью. Выше мы вспомнили сцену свидания у Авдюхина пруда из романа «Рудин», которая имеет большое значение в раскрытии характера главного героя Рудина. Если до этого свидания читатель узнает о недостатках Рудина из уст Лежнева и немногочисленных намеков автора, то во время объяснения становится свидетелем того, как он применяет на деле свои горячие слова о любви, о жертвах и т.п. Свидание у Авдюхина пруда - это проверка Рудина в действии, своего рода испытание, которого он не выдерживает. Тургенев показывает, что его герой слаб и беспомощен, когда от слов надо переходить к делу. Именно в этом и Наталья обвиняет Рудина, когда тот вместо решительных поступков произносит роковое "покориться!" "Покориться! Так вот как вы применяете на деле ваши толкования о свободе, о жертвах... Вы так часто говорили о самопожертвовании... Но верно, от слова до дела еще далеко..." (8, с.282), - говорила она. Выступая отныне в роли морального судьи своего избранника, она полностью разоблачает его: "...я до сих пор вам верила, каждому вашему слову верила... Вперед, пожалуйста взвешивайте ваши слова, не произносите их на ветер. " (8, с.282). По мнению А.Г.Цейтлина "сцена у Авдюхина пруда - первый в тургеневском творчестве случай общественного суда над "лишним человеком", над слабостью его чувства и воли" (9, с.51). Следовательно, Наталья первый судья Рудина, причем единственно правомочный судья его. В отличие от других образов она на себе испытала горькое разочарование в нем. Наталья Ласунская – первая из «тургеневских девушек», которую Тургенев впервые поставил выше героя.

В образе Натальи Ласунской Тургенев комплексно сосредоточил различные качества характера, позднее приведшие писателя к созданию двух психологических типов героинь: кротких (Лиза в «Дворянском гнезде», Татьяна в «Дыме») и властных (Елена в «Накануне», Ирина в «Дыме»).

Лизу Калитину из романа «Дворянское гнездо» можно назвать типичной тургеневской девушкой – деятельной, способной на самопожертвование ради любви, обладающей чувством собственного достоинства, твёрдой волей и сильным характером.

Она уверена, что нельзя достичь подлинного счастья ценой нарушения существующих норм. Она боится, что её возможное счастье с Лаврецким вызовет чьи-то стра-

дания. А, по убеждению девушки, быть счастливым, когда есть кто-то страдающий на земле – стыдно. Она приносит свою жертву не во имя любви, как она думает, а во имя своих взглядов, веры. Именно это обстоятельство имеет решающее значение для определения места Лизы Калитиной в системе женских образов, созданных Тургеневым.

Называть Одинцову из романа "Отцы и дети" типичной тургеневской девушкой мы не можем. В её образе вызывает сомнение самая главная черта, характерная для всех этих девушек – способность любить, жертвовать своим благополучием и положением ради любви.

Что касается Елены Стаховой из романа «Накануне», то она является женщиной нового типа, не встречавшегося до этого в русской литературе. Знаменательно, что в этом романе впервые испытанию подвергается не герой, а сама Елена, впервые поднимается вопрос не о том, достоин ли её Инсаров, а о том, достойна ли она его.

Обобщая вышеизложенное отметим, что «Тургенев показал нам, что такое русская женщина, какие сокровища таятся в её сердце и уме и чем она может быть как вдохновительница мужчины. Он нас научил, как лучшие люди относятся к женщинам и как они любят...» Тургенев – создатель замечательных образов русских женщин – произвёл ими на своих современников «неизгладимое впечатление, гораздо более сильное, чем лучшие статьи в защиту женских прав» (2, с.11).

Тургенев, всегда верил в мужество, духовные силы и ум женщины и связывал с её деятельностью большие надежды. Он положительно относился самореализации женщин, к эмансипации. «Блестящее будущее за тем народом, - говорил он, - который поставит женщину не только наравне с мужчиной, а выше его». А слова Соломина из романа «Новь» «Вы уже теперь, все вы, русские женщины, дельнее и выше нас, мужчин» выражает мнение самого Тургенева по поводу современниц писателя.

Литература

1. Винникова Г. Э. Тургенев и Россия. – М., 1977. -448 с.
2. Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч.: В 13 т. – М., 1972 – 1990. – Т. 9.
3. Курляндская Г.Б. Структура повести и романа И.С.Тургенева 1850-х годов. - Тула: Приокское кн.изд-во, 1977. – 270 с.
4. Лебедев Ю. В. Роман И. С. Тургенева «Отцы и дети». – М, 1982. -144 с.
5. Петров С.М. И.С.Тургенев. Творческий путь. - М.: Худож.лит., 1961. - 589 с.
6. Пустовойт П.Г. И.С.Тургенев - художник слова. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. - 303 с.
7. Топоров В. Н. Странный Тургенев. – М.,1998. -192 с.
8. Тургенев И.С. Полн. собр. соч. и писем. В 30-ти т. - М.: Наука, 1980. -Т.5.-543с.
9. Цейтлин А.Г. Мастерство Тургенева-романиста. - М.: Сов.писатель, 1958. – 436 с.
10. Шаталов С.Е. Художественный мир И.С.Тургенева.- М.: Наука, 1979.-312с.

К.А.Асланова

Bir daha "turgenev qızları" haqqında

Xülasə

Böyük yazıçı İ.S.Turğenev rus ədəbiyyatının xarakteristikasına böyük töhfə vermişdir. Yazıçının yaratdığı xarakterlər XIX əsrin ortalarındakı rus reallığı haqqında tam və dərin bir təsəvvür yaradır. Gender problemi Turğenevin yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. Yazıçı öz əsərlərində rus qadınına, onun cəmiyyətdəki mövqeyinə xüsusi diqqət yetirirdi. Məlum olduğu kimi, Turğenev "turgenev qızları" adlanan qadın surətləri qalereyasını yaratmışdır.

K.A.Aslanova

Once More about “Turgenev’s Girls”
Summary

Great Russian novelist Ivan Turgenev contributed very much to the development of the characterology of the Russian literature. The characters created by him provide full and deep knowledge about the Russian reality of the middle XIX century. The gender problem is one of the main topics in Turgenev’s literary works. He pays special attention to the image of Russian woman, her position in the society. It is well known the writer created a gallery of images called as “Turgenev’s girls”.

Рецензент: проф. М.Г.Годжаев

Redaksiyaya daxil olub: 12.11.2018

Л.Э.МИРЗОЕВА

доктор филологических наук

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

**ПРОБЛЕМА ОБЪЕКТИВНОЙ И ТЕНДЕНЦИОЗНОЙ ОЦЕНКИ
В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ ГАЯ ЮЛИЯ ЦЕЗАРЯ
«ЗАПИСКИ О ГАЛЛЬСКОЙ ВОЙНЕ»**

Ключевые слова: Гай Юлий Цезарь, государство, субъективная оценка, Галльская война;

Açar sözlər: Qay Yuli Sezar, dövlət, subyektiv yanaşma, Qall müharibəsi;

Key words: Gaius Julius Caesar, the state, the subjective evaluation, the Gallic War.

Имя Гая Юлия Цезаря известно всем – память об этом выдающемся государственном деятеле победила века, он – главный герой исторических трудов Античности, Средневековья и Возрождения, а в наши дни продолжает покорять сердца людей через популярные романы и кинематограф.

За двадцать с лишним веков об удивительной личности Юлия Цезаря сказано немало... Гай Юлий Цезарь до своего наместничества в Иллирии и Цизальпинской Галлии занимал должности военного трибуна, затем квестора, после эдила и первосвященника. В 59 году до н. э. он был избран консулом.

Галлия располагалась на территориях современных Франции, Бельгии, Швейцарии, Германии, Северной Италии, Западной Испании, Чехии, Австрии. В те давние времена, на рубеже двух эр, Галлия разделялась на Цельтийскую, Аквитанскую, Бельгийскую. В эти земли Цезарь предпринял восемь походов, а также совершил по два вторжения в Британию и Германию. В начале военного предприятия в распоряжении Цезаря было шесть легионов, число которых в ходе войны возросло до двенадцати.

«Они («Записки Юлия Цезаря») встретили такое единодушное одобрение, что, кажется, не столько дают, сколько отнимают материал у историков». (А. Гирций о «Записках Гая Юлия Цезаря») (4, с.26-27).

В «Записках...» Юлий Цезарь описывает современную ему ойкумену, а также населяющий ее удивительный мир многочисленных галльских племен во всем их разнообразии – их обычаи, традиции, верования, особенности мышления. В этом великолепном памятнике древнеримской публицистики содержится актуальная текущему времени, детальная этнографическая, историографическая, географическая информация.

Однако в своем оперативном отражении действительности Юлий Цезарь не всегда мог подняться до уровня полной журналистской объективности – он жил, воевал, творил почти за две тысячи лет до принятия Софийской декларации ЮНЕСКО в 1997 году. «Цезарь тенденциозно описывает свои походы в Галлию, стараясь оправдать не только себя, но и всю захватническую политику Рима» (1, с.191). Объяснить этот факт можно тем, что, будучи сыном своего времени и отечества, Юлий Цезарь думал и творил в рамках своего мировоззрения. И все же, по большей части, в описании событий, военных действий, реальных галльских и римских героев и т. д. мы получили вполне достоверную информацию об одном из самых тяжелых и кровопролитных периодов в истории Древнего Рима.

В данной статье мы ставим целью выявить объективные и тенденциозные суждения автора «Записок о Галльской войне» относительно описываемых им событий.

Война галлов с римской армией в период наместничества Цезаря шла с переменным успехом, и сам автор «Записок...» был достаточно достоверен в описании, вы-

павших на долю римлян, тягот и трудностей. Беспреданное сопротивление, не желавших покориться захватчикам, галльских племен ослабляло римские войска, истощая солдат и физически, и духовно.

При всей естественной и нескрываемой неприязни к врагу, мудрый политик Юлий Цезарь явно руководствовался девизом «Легкая победа не прославит победителя». Характеризуя галлов как достойных противников, он, тем самым, возвеличивал военную мощь собственной армии.

Цезарь пишет, что из всех галльских племен особенной «храбростью отличаются преимущественно Белги» (2, с.8). Римлянин Цезарь так объясняет этот факт: «...Причина в том, что по отдаленности их (Белгов) от Римской Провинции они чужды влияния ее образованности». То есть «... изнеженность нравов не могла еще найти к ним доступа» (2, с.8).

Описывая битву с Нервиями, Цезарь говорит о них: «Неприятель, уже отчаявшись в спасении, не только не терял мужества, но действовал с удивительной храбростью» (2, с.66) Но, несмотря на это, «в этой битве племя Нервиев было истреблено совершенно» (2, с.66). На фоне подобной, весьма лестной характеристики неприятеля римская армия под командованием Юлия Цезаря выглядела еще более непобедимой.

Вместе с тем, автор произведения характеризует здесь себя как гуманного, великодушного завоевателя: «Цезарь¹ показал милосердие и снисходительность к просьбе побежденных (Нервиев) (...); он обошелся с ними чрезвычайно ласково, велел спокойно жить в их землях и городах; а соседям их строго приказал не причинять им никакой обиды, ни притеснения» (2, с.67). С племенем Атуатуков Цезарь, по его словам, поступает также милосердно, «обещает безопасность (...), если они покорятся ему прежде, чем его машины начнут бить стену» (2, с.69). Более того, Цезарь даже повелел своим войнам покинуть ночью захваченный город, «опасаясь, как бы они (...) не нанесли какой обиды его жителям» (2, с.69). Однако покоренные, но не покорные Атуатуки совершили очередную попытку освободить свой город: воспользовавшись отсутствием римлян, они вышли из города и напали на врага. Вот, что пишет автор «Записок...» о неприятеле: «Тот сражался с отчаянным мужеством, как и следовало храбрым людям, вся надежда на спасение которых оставалась в доблести» (2, с.70). Далее Цезарь со всей справедливостью доносит до нашего сведения: «...Местность была против них (Атуатуков), с нашего вала и башен они были осыпаны стрелами»... (2, с.70)

Попытка Атуатуков восстать против завоевателей окончилась для них плачевно. Цезарь сменил милосердие и снисходительность на жестокость и непреклонность. Он «приказал всех жителей и их имущество продать с аукциона» (2, с.70).

В третьем походе римской армии под предводительством Юлия Цезаря против галлов состоялась морская битва с племенем Венетов. Автор снова в характеристике противника нисколько не умоляет его мощь: «В стычках наших судов с судами Венетов первые превосходили быстротой и легкостью движения; последние же, более приспособленные к местным условиям, к силе бурь, во всех отношениях были удобнее и лучше наших (2, с.78). И далее: «...Стрелы Римлян могли мало навредить Венетам, тогда как их стрелы, падая с высоты, били тем пагубнее» (2, с.78). Вместе с тем Цезарь не скрывает гордость за своих солдат: «...Дело (...) зависело от личного мужества, а им наши войны превосходили неприятелей» (2, с.79). Поэтому «этой битвой была решена судьба Венетов и всех приморских племен Галлии» (2, с.79).

В четвертом походе против галлов, в промежутке между галло – германскими войнами Цезарь вторгается в Британию. В продолжение морского боя стало понятно,

¹ В своем произведении Цезарь говорит о себе в III лице. Приводит речи галльских военачальников также в III лице. Так же названия галльских племен Цезарь обозначает с заглавной буквой. (Прим. авт.)

что римляне столкнулись с достойным противником. «Вообще наше положение было затруднительно; по своим размерам наши суда не могли остановиться на мелком месте...» (2, с.102). Воины Цезаря были тяжело вооружены, а британцы «свободны в движениях» (2, с.102). Цезарь пытается быть объективным в описании настроения своих солдат: «Наши воины, непривычные к сражению такого рода, чувствовали робость и сражались с британцами с меньшим жаром и усердием, чем обыкновенно в битвах на сухом пути» (2, с.102). Далее Цезарь изображает ситуацию, призванную исправить его нелестную характеристику своих отчаявшихся солдат. Короткая ораторская речь знаменосца десятого легиона (автор не счел обязательным донести до нас его имя) буквально спасла положение: «Товарищи, устремитесь вперед, если не хотите оставить вашего орла в руках врагов; по крайней мере я исполню долг мой отечеству и моему начальнику!

Сказав это громким голосом, он спрыгнул с корабля и с орлом бросился в середину неприятелей» (2, с.102).

Речь знаменосца хотя и была лаконичной, но своим глубоким впечатляющим содержанием возымела небывалый массовый эффект. Солдаты возобновили бой, а их примеру, как по цепной реакции, последовали воины на других, находящихся на более дальнем расстоянии, судах. Цезарь подытоживает – благодаря этому знаменосцу легион был «спасен от посрамления» (2, с.103). «Бой был упорный с обеих сторон» (2, с.103).

Несмотря на силу и мощь противника, римляне в этом бою победили.

Достойный враг – достойный противник, в очередной раз доказывает Цезарь, рассказывая о неприятеле: «Галлы хотели лучше погибнуть с оружием в руках, чем утратить и вольность, и древнюю воинскую славу, завещанную им предками» (2, с.174). Тем более велика слава римлян, покорявших древний кельтский народ. «Удивительна храбрость наших воинов встречала себе противодействие в разного рода мерах со стороны Галлов... (...) Народ этот отличается смышленостью и изобретательностью, а более всего способностью подражать тому, чему научился от других» (2, с.188).

Цезарь, то ли искренне восхищаясь храбростью и стойкостью врага, то ли гордясь мужеством и непобедимостью собственных воинов, описывает вполне типичной эпизод из галльского сопротивления: «Я сам видел особенность, достойную памяти, которую спешу здесь записать»... Цезарь рассказывает о галле, который метал «куски сала и смолы» (2, с.190) под дождем вражеских стрел в сторону римского лагеря. Когда он, сраженный одной из стрел, пал, на его место бесстрашно заступил другой. А после него третий, четвертый и так далее. Описывая очередную битву, Цезарь часто повторяет: «бой был самый упорный с обеих сторон» (2, с.214).

По мнению Плутарха, выносливость и молниеносность римской армии психологически подорвали стойкость галльских воинов. «...Большое пространство, которое он (Цезарь) прошел в короткое время, быстрота и стремительность передвижения по зимнему бездорожью показали варварам, что на них движется непреодолимая и непобедимая сила» (3, с.458).

Однако Плутарх признает (с осязаемой долей субъективности), что варвары «причинили немало хлопот» «не только себе, но и Цезарю» (3, с.459).

Описывая свои захватнические походы, Гай Юлий Цезарь не всегда мог подняться до уровня бесстрастного, объективного изображения действительности, и его оценка событий, порой, носила тенденциозный характер.

Литература

1. Аннеткова – Шарова Г. Г., Чекалова Е. И. Античная литература. Л., издательство Ленинградского университета, 1989 г. – 272 с.
2. Гай Юлий Цезарь. История Галльской войны. АСТ Москва, 2009, 400 с.
3. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. 2, М., изд.«Правда», 1987, 608 с.
4. Светоний Гай Транквилл. «Жизнь двенадцати цезарей». М., «Художественная литература», 1990, 255 с.

L.E.Mirzəyeva

Qay Yuli Sezarın "Qall müharibəsi haqqında qeydlər" publisistik əsərində obyektiv və qərəzli qiymətləndirmə problemi

Xülasə

Məqalədə tutarlı faktlarla təsdiq olunur ki, Yuli Sezar "Qall müharibəsi haqqında qeydlər" əsərində tez-tez hadisələrə subyektiv yanaşmadan uzaqlaşır. Bu işə siyasi liderin vətənpərvərlik hissləri və dövlətin başına keçmək planları ilə əlaqələndirilir.

"Qall müharibəsi haqqında qeydlər" – jurnalist işidir. İnformasiyalılıq və etibarlılıq - əsərin əsas xüsusiyyətləridir. Yuli Sezar – öz dövrünün ən parlaq publisistlərindən biridir.

L.E.Mirzəyeva

The Problem of Objective and Tendentious Evaluation in the Publicistic "Commentaries on the Gallic War" by Gaius Julius Caesar

Summary

The article based on reliable facts proves that Julius Caesar in his "Commentaries on the Gallic War" often deviated from the subjective evaluation of events and was subjective at times. It is explained not only by the commander's patriotic feelings, but also by his conceited plans to lead the state.

"Commentaries on the Gallic War" is journalistic work. Informativeness and credibility are the basic features of the work. Julius Caesar is one of the most prominent publicists of his time.

Рецензент: д.ф.филол., доц. Ш.Ш.Мусаев

Redaksiyaya daxil olub: 08.10.2018

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ.

L.F.ABDULLAYEVA

e-mail: leyla.abdullayeva.1990@list.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ OXU BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ ƏLAVƏ TƏLİM MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ ZAMANI KONSTRUKTİVİZM PRİNSİPLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Açar sözlər: konstruktivizm ideyaları, əlavə təlim materialları, ikinci dil

Ключевые слова: идеи конструктивизма, дополнительные учебные материалы, второй язык

Key words: constructivist ideas, supplementary materials, second language

İngilis dilinin xarici dil (eləcə də ikinci dil) olaraq tədris edildiyi qruplarda dilöyrənənlərin, demək olar ki, bu dili sinifdənkənar söhbətlərdə və gündəlik həyatda istifadə etməsi, öz fikirlərini bildirməsi üçün bu dilə müraciət etməyə az imkanı olur. Bəzən elə olur ki, dilöyrənənlər yalnız dərstdə tədris edilən materiallarla kifayətlənirlər. Bu halları aradan qaldırmaq üçün müəllim bacardığı qədər əlavə təlim materiallarına müraciət etməlidir ki, tədris prosesi dərslərlə məhdudlaşmasın. Bunun üçün öyrədici funksiya daşıyan müəllim ən azından dilöyrənənlərin öyrənmə bacarıqlarından xəbərdar olmalıdır. Burada söhbət məhz dilöyrənməyə yardımçı olan, fərqli xüsusiyyətlərə malik tələbələrini bir-birindən ayıran, eləcə də onları dili öyrənməyə meyilli olmalarına görə birləşdirən, xarici dillərin tədrisində xüsusi əhəmiyyətə malik olan müxtəlif mənbələrdən və ya bu mənbələrdən toplanmış materiallardan gedir. Faktik olaraq, müəllimin dərslər zamanı tələbələrini bu cür materiallarla təmin etməsi bəzən çox çətin olur. Bəzi xarici dil müəllimləri dərslər zamanı yalnız dərslərlə kifayətlənsə də, çox az bir qismi çalışır ki, tələbələrini onların maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq əlavə mənbələrlə təmin etsin. Yalnız dərslərlə kifayətlənən dərslər mühitində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq xeyli çətindir. Ona görə də effektiv dilöyrənmə zamanı müxtəlif tələbə imkanları, ehtiyac və maraqlarını təhlil etməyə, sonda müəllimin öz işini qiymətləndirməsinə əsaslanan konstruktivizm prinsiplərinin mühüm rol oynadığı əlavə materialların oxu bacarığının inkişafına necə təsir etməsini nəzərdən keçirməyə ehtiyac yaranır.

Əlavə materiallar akademik məqsəd daşımaqla bir qayda olaraq dərslərlə uzlaşır. C.Keslerə görə “ikinci dilin mənimsənməsi üçün lazım olan əsas məsələ öyrənilən dilin müxtəlif məqsədlər üçün ünsiyyətdə istifadə edilməsinə imkan verməsidir” (4, s.37). Deməli, əlavə materiallar bir qayda olaraq dərslər materiallarını ya əvəz etməli, ya da onlarla uzlaşmalıdır.

İkinci dilin mənimsənməsi zamanı diqqəti cəlb edən və müasir dövrlə uzlaşan konstruktivizm nəzəriyyəsinə görə insan ətraf aləm haqqında bilik və bacarıqlarını bildiyi materialları real həyatda istifadə etməklə, onları təcrübədən keçirməklə inkişaf etdirir. Bu, müxtəlif anlayışların kəşf edilməsinə aparıb çıxarır, beləliklə, tələbə yeni anlayışların mənalığını özü müəyyən edir (1). Başqa sözlə desək, dilöyrənmə zamanı tələbələr müxtəlif dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və onlar tərəfindən konseptlərin mənimsənməsinə yardım edən sinif fəaliyyətinə daxil olurlar. Bu fikirdən belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, dilöyrənənlər müxtəlif

fəaliyyətlər əsasında əvvəlki bilikləri üzərinə yeni biliklər əlavə etməklə real həyatda geniş imkanlar əldə edirlər. L.Viqotskinin fikri ilə desək, “konstruktivizmin ən əsas tələbi sosial ünsiyyətdir” (1, s.114). Sosial ünsiyyət təkcə dil biliklərinin deyil, həm də tələbələrin anlama imkanlarının genişləndirilməsi üçün vacibdir. Bu da öz növbəsində qrup işlərinin, müzakirələrin, eksperimentlərin genişlənməsinə, tələbələrin dərstdə səviyyəsinin və öyrənmə həvəsinin yükəlməsinə gətirib çıxarır.

Konstruktivist dilöyrənmə zamanı müəllim öyrənmə şəraitini idarə etməyi elə bacarmalıdır ki, tələbələr qarşıya qoyulmuş məqsədə çatsın, yəni nəyi öyrənməlidirsə onunla məşğul olsun (1). Konstruktivizmə görə xarici dilin tədrisi problemin qoyuluşu ilə başlayır. Bu cür dilöyrənmə zamanı tələbələr bu problem üzərində çalışır, öz mülahizələrini yürüdür, müəllim yalnız lazım olduğu hallarda onlara müdaxilə edərək göstərişlər verir. Bunun üçün müəllim tələbələri qoyulan problemin həllində yavaş-yavaş irəliləyərək onları tam həll etmələrinə imkan verən lazımı materiallarla təmin edir. Dərsin sonunda müəllimin dərsin gedişatı zamanı tələbələrin fəallıq səviyyəsinə öz münasibətini bildirməsi və tələbələrlə əks əlaqənin təmin edilməsi təlimat xarakteri daşımaqla yanaşı, həm də motivasiyaedici xüsusiyyətə malikdir.

Konstruktivizim hərəkətli dilöyrənmə olmaqla tələbələrin bu prosesdə öz məsuliyyətlərini anlamasına əsaslanır, müəllim isə yalnız effektiv dilöyrənmə mühiti təşkil etmək funksiyası daşıyır. Effektiv dilöyrənmə mühiti yaratmaq üçün müəllim əsas fikrini dil bacarıqlarının tətbiq edilməsi üzrə müxtəlif əlavə materiallara yönətməli, dilöyrənmə zamanı konstruktivist fikirləri dərk etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmalıdır. Əlavə dil fəaliyyəti ilə məşğul olaraq tələbələr öz yoldaşları ilə müzakirələrə daxil olmağa, kursun əsas anlayışları üzrə müqayisələr aparmağa, dildə müxtəlif sahələr üzrə ustalaşmağa imkan əldə edir.

D.Nunana görə “oxu-dilin daha kiçik vahidlərindən (ayrılıqda olaraq hərflər) daha böyük vahidlərinədək (söz, tərkiblər və cümlələr) yazılı simvolların dekodlaşdırılması prosedir” (5, s.33). Oxu həm yazılı mətnlərin anlaşılması və onlardan lazımı informasiyanın əldə edilməsi, həm də oxucu və mətn arasında interaktiv proses olaraq anlamanın avtomatlaşdırılması və dildə rəvanlığın artmasına imkan verən bir bacarıq kimi şərh edilə bilər. Oxu mətnləri ilə işə başlamazdan əvvəl qarşıya məqsəd qoyulmalıdır ki, bu dildə geniş mətnlərin oxunması o qədər də çətinlik yaratmasın. Öncədən qoyulmuş uzunmüddətli hədəf dərstdənkənar tədbirlərin təşkili zamanı ingilis dilinin istifadə edilməsi məqsədini daşmalıdır. Deyilənləri belə şərh etmək olar ki, oxu oxucunu yazılı simvoldan mənə əldə etməyə təhrik edən aktiv və mürəkkəb bir prosesdir. Oxu mətnləri əsasında ətraf mühitin dərk edilməsi prosesi xeyli inkişaf etmiş olur. “İngilis dilində mətni oxuyarkən oxucu funksiyasını yerinə yetirən dilöyrənən həmin mətnə ifadə olunan müxtəlif növ, məsələn, sxematik biliklə yanaşı, linqvistik və ya sistemik biliyə əsaslanan mənanı əldə etməyə cəhd edir” (7, s.144). Bunun davamı olaraq qeyd edək ki, oxu bir-birini izləyən aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir: 1) mövzunun müəyyənləşdirilməsi; 2) əsas mənanın proqnozlaşdırılması; 3) ümumi mənanın əldə olunması; 4) əsas mənanın əldə olunması; 5) ətraflı məlumat əldə edilməsi; 6) ana dilinə tərcümə vasitəsilə mənanın araşdırılması (3, s.201).

Mətnlərin müxtəlif məqsədlərlə oxunmasını təşkil etmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edərək dilöyrənlərdə lazımı bacarığı inkişaf etdirmək mümkündür: “əsas ideya ilə bağlı sorğu, ətraflı məlumat üçün sorğu, yeni sözlərlə bağlı sorğu, ardıcılıqla bağlı sorğu, nəticə xarakterli sorğu, qiymətləndirmə ilə bağlı sorğu və yaradıcı fikirlərə əsaslanan sorğu”. Bu metodları həm də sorğu əsaslı texnikalar adlandırmaq olar (2, s.203).

Tələbələrin effektiv olaraq ingilis dilini öyrənməsi üçün lazımı mühitin yaradılması istiqamətində xüsusi rola malik olan konstruktivizm nəzəriyyəsinin prinsipləri xüsusilə inkişaf etdirilməlidir. Ona görə ki, dilöyrənənin fikri tədris edilən fənnə və ya mövzuya deyil, öyrənmənin özünə yönəlməlidir. Əlavə oxu materialları müxtəlif dil bilikləri və bacarıqlarının tətbiq edilməsi və bunun əsasında konstruktivist fikirlərin daha da genişləndirilməsinə yönəldilir. Bundan əlavə, təlim materialları tələbələrin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə

alınması üzrə mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla onların öyrənmə prosesində daha fəal olmalarına imkan verir.

Konstruktivizm nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan əlavə oxu materialları tədris prosesinə uyğunlaşdırıldığı zaman əsas xüsusiyyət kimi hazırkı zaman üzrə ehtiyaclar və vəziyyət nəzərə alınmalıdır. Bu işin yerinə yetirilməsi zamanı bəzi məsələlər nəzərə alınmalıdır. Həmin prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) tələbələrin oxu problemlərini müəyyən etməyə üçün “nəyi və necə tədris etməli?” sualını araşdırmalı, 2) oxu materialları dilöyrənənlərin dil bilikləri səviyyəsinə uyğun olmadıqda tələbələrin kimlərdən ibarət olduğunu müəyyən etməli və onları tədrisdən əvvəl sadə mətnlərlə tanış etməli, 3) konseptlərin dərk edilməsi üçün müvafiq tapşırıqlara ehtiyac yarandıqda yönəldici suallarla müdaxilə etməli, 4) dərstdə müsbət öyrənmə mühiti yaratmaq lazım gəldikdə onları daima uğura yönəltməli, müxtəlif tələbələrin fərqli xüsusiyyətlərini uzlaşdırmalı və sonda onlarla qarşılıqlı əlaqə təmin edilməli və münasibət bildirilməlidir (3,7,8).

Oxu bacarığının inkişaf etdirilməsi üzrə mühüm əhəmiyyətə malik olan əlavə təlim materialları təşkil edilərkən önə qoyulan vacib şərtlərdən biri həmin materialları dərse gətirərkən müəllimin hansı məqsədi müəyyən etməsi və həmin məqsədə çatmaq üçün daha effektiv üsullar və vasitələrə müraciət etməsidir. Belə demək mümkündür ki, “təlim materialları mövzu əsasında hədəfə çatmaq məqsədi daşıyır” (8, s.34). Bundan başqa, müəllim təlim materiallarının başqa mənbələrdə də araşdırıla bilməsini müəyyən etməli, müxtəlif materialları axtarışını da təmin etməlidir. Belə olduğunu bilərək müəllim həm dərsin gedişatını müəyyən edir, həm də dilöyrənənlərin ehtiyaclarını daima diqqət mərkəzində saxlayır.

Xarici dildə oxu materialları, adətən iki səbəbə görə tələbələrə çətinlik yaradır: birinci səbəb mətnə işlənən naməlum sözlərin çoxluğu, ikinci səbəb isə cümələlərin uzunluğudur. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün dərsin planı və oxu materialları təşkil edilməzdən əvvəl müəllim öz audiotoriyasının kimlərdən ibarət olmasını müəyyən etməli, istifadə edəcəyi materialı müxtəlif tərkib hissələrə bölərək təhlil etməyi bacarmalıdır. Bu həm kömək xarakteri daşıyır, həm də dilöyrənənlərin maraq dünyasının kəşf edilməsində mühüm rol oynayır. J.Skrivinerə görə “tələbələrlə oxu bacarığının inkişafı üzrə iş aparılarkən həddindən artıq asan və çətin materiallardan imtina edilməlidir” (2, s.149). Bu fikrin davamı kimi, S.Kraşen qeyd edir ki, bu zaman tələbələrin başa düşə biləcəyi dildə olmaq şərti ilə onların bilik və anlama səviyyəsindən yuxarı oxu materialları seçilməlidir (3). Həqiqətən də, belə olduqda onların öyrənəcəyi bilik və inkişaf etdirəcəyi bacarıq səviyyəsi xeyli yuxarı qalxmış olur.

Müəllim tədris zamanı oxu materiallarının asanlaşdırılması üçün lüğət çalışmalarından istifadə edə bilər. Tələbələrə ruhlandırmaq lazımdır ki, sözlərin ayrı-ayrılıqda mənalara anlaşılmaması mətnin ümumi mənasının çıxarılması üçün vacib deyil, lakin bununla belə hər bir sözün ayrılıqda mənasını ifadə edən müxtəlif lüğət çalışmalarından istifadə edilsə, onların həm lüğət ehtiyatı zənginləşir, həm də sözlərin işlənmə kontekstləri də müəyyənləşir.

Oxu materiallarına dair müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar müəllim tələbələrə müraciət etməli, onlara qeyri-müəyyən qalan hissələrin aydınlaşdırılması üçün təlimatlandırıcı suallar verməlidir. Müəllimin müdaxilə edərək verdiyi suallar həm mövzuya yaxın, həm də tələbələrin maraqları daxilində olmalıdır. Bütün bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə yanaşı, tələbələrin daim artan və dəyişən istəkləri də diqqət mərkəzində olmalıdır. Suallar daha asan elementlərin aydınlaşdırılmasından tutmuş nisbətən çətin dil vahidlərinin mənimsənməsinə kimi ardıcıl olaraq verilir. Sualların belə ardıcılıqla verilməsi düşünmə bacarığının da inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu əlamət A.C.Ornstayna görə koqnitiv taksonomiya adlanır və iki xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir: “1) sualların sadədən mürəkkəbə doğru verilməsi; 2) sualların yeni sözlərin oxşarlığını və ya fərqliliyini açması üzrə verilməsi” (7, s.180).

Uğura istiqamətləndirmək üçün müəllimin istifadə etdiyi təlim materiallarının müasir dövrlə uzlaşması və əlavə təlim materiallarında istifadə edilən xəbərlər müsbət öyrənmə

mühitinin yaradılması üçün vacibdir. Şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri baxımından tələbələri tanımaq müəllimə əlavə təlim materiallarını təşkil etmək işində yardım edir. Bunun üçün metodik ədəbiyyatlarda iki əsas xüsusiyyəti diqqətə saxlamaq məsləhət görülür:

1) öyrənmə üslubu (bəzi tələbələr qrup şəklində, bəziləri isə fərdi şəkildə öyrənməyə meyilli olur);

2) motivasiya (tələbələrin davranışları, ikinci dilin öyrənilməsi üçün onların arzu, istək, maraq, həvəsləri nəzərə alınmalıdır) (9).

Effektiv dilöyrənmə dil materiallarının yalnız dərstdə deyil, həm də əlavə olaraq istifadə edilməsini müəyyən edir. Tələbələrin özlərinin öyrənmə prosesinə nəzarət etməsi onların gələcəkdə ustadlaşmalarına imkan verir. Xüsusilə dil bacarıqlarından oxunun diqqətdə saxlanması, ona aid əlavə təlim materiallarının səmərəli istifadə edilməsi müasir dövrün əsas tələblərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Cooperstein S.E., Kocevar-Weidinger E. Beyond active learning: A constructive approach to learning, New York: Emerald Group Publishing Limited, 2004.

2. Good T.L., Brophy J.E. Looking in classrooms, Harper Collins College Publishers, New York: NY, 1994

3. Harmer J. The practice of English Language teaching, 3rd edition, New York: Longman, 2001

4. Kessler C. Cooperative Language Learning – A Teachers' Resource Book, UK: Prentice Hall Inc., 1992

5. Nunan D. Designing task for the communicative classroom, Cambridge: Cambridge University Press, 1998

6. Nunan D., Bailey K. Exploring Second Language Classroom Research: A Comprehensive Guide, Australia: HEINLE Chengage Learning, 2009

7. Ornstein A.C. Strategies for Effective Teaching, USA: The McGraw-Hill Companies Inc., 2000

8. Richards J.C., Rodgers S.T. Approaches and Method in Language Teaching, New York: Cambridge University Press, 2014

İnternet mənbələri:

9. www.readingmatrix.com

10. www.emeraldingsight.com

Л.Ф.Абдуллаева

Использование дополнительных материалов на основе принципов конструктивизма для развития навыков чтения на английском языке

Резюме

В настоящей статье рассматриваются возможности и средства применения дополнительных материалов для обучения иностранным языкам, в частности для развития навыков чтения. Методические исследования показывают, что использование дополнительных материалов имеет свое место в преподавании иностранных языков. Одновременно этот процесс мотивирует студентов и они активно участвуют в изучении иностранных языков.

L.F.Abdullayeva

The Use of Supplementary Materials Based on Constructivism Principles to Develop Reading Skills in English

Summary

In this article we have discussed the need and modes of using supplementary materials for the purposes of the language teaching, especially for the developing reading skills. The perspective suggests that the use of supplementary materials has a definite place in language learning in ESL/EFL

context especially. The article claims that the use of such supplementary materials provides the basis for the use of meaningful real language through interesting contents and extended contexts, which enable the learners to become more motivated and active in learning foreign languages.

R y i: ped.f.d., dos.  . . ir liyev

Redaksiyaya daxil olub: 04.09.2018

E.M.ALIYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

MƏKTƏBDƏ SOSIAL PEDAQOQUN VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBIYƏSİ ÜZRƏ APARDIĞI İŞİN FORMALARI

Açar sözlər: vətəndaşlıq tərbiyəsi, tərbiyə nəzəriyyəsi, ailə tərbiyəsi, sinifdən xaric iş, şagird şəxsiyyəti.

Ключевые слова: воспитание гражданства, теория воспитания, семейное воспитание, внеклассная работа, личность учащихся.

Key words: education citizenship, theory of education, family education, class work, the identity of students.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi təlim-tərbiyə sistemində mühüm əhəmiyyət daşıyan komponentlərdən biridir. Tədqiqat işinin predmetinə ailədə uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi prosesi daxil olduğundan məktəbdə tərbiyə prosesini xüsusi olaraq izləməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Ailədə uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə ailənin məktəblə qarşılıqlı əlaqəsinin təsir dairəsini müəyyən-ləşdirmiş, məktəblə ailənin problem baxımından qarşılıqlı əlaqəsinin təqdim etdiyimiz iş sisteminə daxil olan forma və yollarının səmərəliliyini üzə çıxarmağa çalışmışıq.

Uşaq məktəbə daxil olduqdan sonra onun həyatının yeni mərhələsi başlayır. Xüsusilə uşağın təlim fəaliyyətinə başlaması ilə məktəb onun həyatının mərkəzinə çevrilir. Məktəbdəki uşaq kollektivi, müəllimin şəxsiyyəti, onun baxışları, söhbətləri, qarşılıqlı münasibətlər şagirdlərin dərslərdə aldıkları biliklər, məktəbdə keçirilən müxtəlif sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlər və s. bütün bunlar kiçik məktəblinin tərbiyəsi və inkişafına, o cümlədən, vətəndaşlıq hazırlığına çox böyük təsir göstərir.

Məktəbdə formalaşdırılan düzgün davranış, bacarıq və vərdislərin ailədə daha da möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi kiçik məktəb yaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailə və məktəbin tələblərdə vahidliyi, razılıqlı və qarşılıqlı əməkdaşlığı uşaqlara verilən düzgün tərbiyənin başlıca şərtlərindəndir. Tədqiqatdan müəyyən-ləşdirdik ki, bu əməkdaşlıq, əlaqə əsasən məktəbin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Məktəbin valideynlərlə əlaqəsinin müxtəlif mütərəqqi formaları artıq geniş yayılmışdır. Ailənin təşəbbüskar kimi bu sahədə fəaliyyətini öyrənmək məqsədi ilə 50 ailədə (Gəncə şəhərində və ətraf kəndlərdə) anket sorğusu keçirdik.

Valideynlərin əksəriyyəti ya arzusu olmadığına görə, yaxud vaxt ayırmadığına görə məktəblə əlaqə saxlamır. Və ya uşağı məktəbə aparıb-gətirəndə onun müəllimi ilə, necə deyirlər, "at üstü" söhbətlə kifayətlənir. Müəyyən qism valideynlər məktəbin təşəbbüsü ilə olan tədbirlərdə iştirak edir, çox az qism valideynlər isə öz təşəbbüsü ilə məktəblə, müəllimlə əlaqə saxlayır, oradakı tədbirlərlə tanış olur, pedaqoji biliklərə yiyələnir və uşağın tərbiyəsində, o cümlədən vətəndaşlıq tərbiyəsində tələblərdə vahidliyi gözləyirlər. Beləliklə, öyrənilən ailələrin cəmi 35%-i tərbiyə işini məktəblə qarşılıqlı əlaqədə qurduğunu qeyd etmişdir.

Təcrübi-eksperimental öyrənmə məqsədi ilə həmin 50 ailənin uşaqlarının oxuduqları məktəblərlə birlikdə valideynlərin hamılıqla iştirakı və əlaqəsini təmin edən, onları pedaqoji biliklərlə tərbiyə sənəti ilə silahlandırmağa imkan verən iş planı hazırladıq. Müxtəlif iş formalarından istifadə edildi. Valideynlərlə bir illik ardıcıl, planlı, sistemli aparılan tədbirlərdən sonra tədrisən ailə ilə məktəb arasında iş üslubu formalaşdı. Bu müddətdə, əlbəttə, məktəb də öz işini canlandırdı, yenidən qurdu. Tədqiqat göstərdi ki, ailədə tərbiyəvi təsirlərin səmərəliliyi keyli dərəcədə məktəbin bu işdə iştirakından asılıdır və valideynlərin məktəblə əlaqəsinin zəifliyinin əsas günahkarı başlıca olaraq elə məktəbin özüdür.

Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirdik ki, valideynlərin məktəblə əlaqəsini gücləndirmək, valideynlərin arzusunu nəzərə alaraq hər hansı tərbiyəvi sahədə, tutaq ki, bizim öyrəndiyimiz vətəndaşlıq tərbiyəsi üzrə ailədə səmərəliliyi artırmaq üçün məktəb pedaqoji cəhətdən öz rəhbər rolunu həmişə yerinə yetirməlidir. Bütün valideynləri bu işə səfərbər etməli, hazırlamalıdır. Tərbiyə işinə həvəs göstərən, yaxud məktəblə müntəzəm əlaqə saxlayan, ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsinə diqqət yetirən beş-on ailə ilə ümumi vətəndaşlıq tərbiyəliliyi səviyyəsinə nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə də biz ilkin olaraq məktəbin ailə ilə problem baxımından işinin təşkilini həyata keçirdik. Məktəb pedaqoji kollektivlərinin valideynlərlə əlaqəli işini məlum iki istiqamətdə həyata keçirdik: fərdi və kollektiv. Bu istiqamətlərdə aparılan işlərin müxtəlif formalarından istifadə edildi. Məsələn, gənc valideynlər üçün “Pedaqoji bilik klubu” təşkil edildi, valideynlər üçün hüquqşünasların, iqtisadçıların, pedaqoqların söhbətləri təşkil edildi, uşaqların hərəkətləri vətəndaşlıq tərbiyəsi baxımından valideynlər qarşısında müəllimlər tərəfindən təhlil edildi, valideynlərə Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal edən erməni təcavüzkarlarının törətdikləri hərəkətləri əks etdirən filmlər göstərildi, milli qəhrəmanlarla görüşlər keçirildi, şagirdlərin evlərinə gedib ailəyə uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsinə aid olan məsləhətlər verildi və s.

Valideynlərlə fərdi işin müntəzəm və məzmunlu aparılması problem baxımından xüsusi əhəmiyyət təşkil edir. Tədqiqatdan müəyyənləşdirdik ki, bu, ayrı-ayrı valideynlərlə adicə söhbət kimi olmamalıdır. Mürəkkəb və rəngarəng olan bu işi müəllim planlı, sistemli olaraq qurmalı, hər bir fərdi görüşün nəticə verməsinə irəlicədən düşünüb-daşınıb cəhd göstərilməlidir. Fərdi iş müəllimin valideynlə fərdi görüşü formasında olduğu kimi, valideynin də müəllimə müraciətində öz əksini tapa bilər. Hər iki halda müəllim valideynin ən yaxşı məsləhətəsinə çevrildikdə vəziyyət daha aydın aşkarlanır və ona çarə qılmaq asanlaşır. Belə də valideyn öz problemləri, çətinlikləri, hətta heç kəsə söyləmədiyi ailədaxili münasibətləri barəsində müəllimlə “dərdləşir”, necə deyərlər, ailə mətbəxində nə varsa açır, tökür. Bu halda müəllim ailədəki vəziyyəti, ailə üzvlərinin hərəkət və davranışlarını dəqiq təsvir edə bilər, ona görə də problemə düzgün pedaqoji-psixoloji mövqedən yanaşmaq imkanına malik olur. Lakin burada inam doğuran bir şərt nəzərə alınmalıdır. Gərək fərdi söhbətin məzmunu yalnız valideynlə müəllim arasında qalsın, uşağa, ya kiməsə çatdırılmasın.

Valideyn əmin olmalıdır ki, müəllimə etibar edərək onunla uşağın hərəkəti, davranışı və s. haqqında danışdıqları müəllim tərəfindən yerli-yersiz uşaq üçün xatırlanmayacaq və anaya qarşı narazılıq doğurmayacaq. Təcrübi işi müşahidə edərkən bu cür faktlarla qarşılaşmışıq. Müəllim uşağın davranışından narazı qalarkən onu danlayır və əlavə edib deyir ki, elə anan da sənə evdə pıntıliyindən gileylənirdi. Belə yanaşma, əksinə, uşaqda valideynə qarşı narazılıq yaradır və ümumiyyətlə işə fayda vermir. Valideynlə söhbətdən uşağın evdəki, ailədəki hərəkət və davranışının necəliyini öyrənən müəllim yalnız özü üçün qeydlər götürür, uşağın məktəbdəki davranışı və fəaliyyəti haqqında valideynə məlumat verir, tələblərdə vahidliyi gözləmək üçün birlikdə təsir mövqeyi müəyyənləşdirirlər.

Valideynlərin müəllimlə fərdi işinin və yaxud əksinə (müəllimlə valideynin) bir səmərəlilik doğuran şərti də müəllimin, yaxud valideynin sözü ilə əməlinin bir olmasıdır. Əgər valideyn müəllimə uşağın səhhəti ilə əlaqədar (unutqan olması, dözümsüzlüyü, qan azlığı, ürək qüsuru və s.) məlumat verir, bunun nəzərə alınmasını və ya aradan qaldırılması üçün təmrinlərdən istifadə edilməsini xahiş edərsə, müəllim bu tələbi yerinə yetirməlidir. Əgər söz verib icra etməzsə, valideynin inamsızlığına səbəb olar, nəticədə fərdi iş ya baş tutmaz, ya da nəticəsiz qalar.

Təcrübi müşahidələr zamanı valideynlərin müəllimdən fərdi olaraq uşağının görməsi ilə əlaqədar partada yerinin dəyişdirilməsini, yaxud tez-tez soruşulmasını, yaxud uşaq ilə münasibətdə yumşaq və ya sərt olmağı, küsəynliyinin nəzərə alınmasını və s. xahişlərin edildiyinin şahidi olmuşuq. Valideyn şiltaqlığından irəli gəlməyən bütün məlumatlar nəzərə alındıqda, xahişlər yerinə yetirildikdə valideyn-müəllim fərdi işi uğurlu olur. Müəllimə valideynin ina-

mı, şagirdlərin həm məktəbdə, həm ailədə hörmət və tələbkarlıqla, tələblərdə vahidliklə tərbiyə edilməsi onun əsl vətəndaş kimi formalaşmasına şərait yaradır, uşaq düzgün vətəndaşlıq dərsləri alır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı, 1986.
2. Ağayev Ə. Məktəblilərin vətəndaşlıq borcu tərbiyəsi. Azərbaycan məktəbi, № 6, 1985.
3. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1953.
4. Ailə tərbiyəsi. Valideynlər üçün lüğət. Bakı, 1970.
5. Ədəbiyyat qəzeti, 1991, 1 noyabr.

Э.М.Алыева

Формы организации работ социальных педагогов по воспитанию гражданства в школе *Резюме*

В статье исследуются возможности воспитания гражданства у детей младшего возраста, выясняются пути реализации этих возможностей. Устанавливается, что посредством игр, семейных трудов, семейных бесед можно прививать воспитание гражданства у детей младшего возраста. Статья значима в работе педагогов-исследователей и учителей практиков.

E.M.Aliyeva

Forms of the Organization of Social Teachers' Work on the Education of Citizenship at School *Summary*

The article investigates the possibility of citizenship education for young children, it turns out the realization of these opportunities. It is stated that through the games, family papers, family conversations can instill citizenship education for young children.

The article is significant in the work of teachers, researchers and teacher practitioners.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2018

Y.V.AXUNDOVA
e-mail: yaqut@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
 (Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

EŞİDİB-ANLAMA FƏALİYYƏTİNİN MEXANİZMLƏRİ

Açar sözlər: nitq fəaliyyəti, eşidib-anlama, ünsiyyət, mexanizm

Ключевые слова: речевая деятельность, аудирование, коммуникация, механизм

Key words: speech activity, listening, communication, mechanism

Məlumdur ki, eşidib-anlama fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun müəyyən mexanizmlər əsasında yaranmasıdır. Yəni nitq fəaliyyəti onun yaranması üçün vacib olan amillərin təsiri ilə müəyyən mərhələlər şəklində yaranır. Ancaq bu yaranma prosesi kortəbii şəkildə deyil, mürəkkəb nitq mexanizmləri vasitəsilə reallaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-nəzəri ədəbiyyatda daha çox araşdırılan mexanizmlər əsasən nitqin yaranması, yəni, danışmaq prosesi üçün faydalı olan mexanizmlərdir. Bu məqalədə isə biz əsasən eşidib-anlama fəaliyyəti üçün vacib olan mexanizmlərdən bəhs edəcəyik. Həmin mexanizmlərdən biri önləyici inikasdır. Önləyici inikas mexanizmi resepsiya və produksiyada müxtəlif cür işləyən ikiplanlı mexanizmdir. Produksiyada qabaqlayıcı sintez formasında, resepsiyada isə ehtimalədir, təxminədir, proqnozlaşdırıcı formada fəaliyyət göstərir. Önləyici inikas mexanizminin danışmaq və yazı üçün çox vacib rol oynayan forması qabaqlayıcı sintezdir. Bu mexanizmin fəaliyyəti fraza, mətnin hissələri və bütöv mətn səviyyəsinə qədər genişlənir. Danışmada və yazıda 3 xətt üzrə fəaliyyət göstərir: 1) şifahi-artikulyator stereotip (sözdaxili); 2) linqvistik şərait, əhatə (sözlərarası); 3) Məzmun əhatəsi (cümlədən daha böyük söyləmlərarası).

Bunlardan birincisi əsasən artikulyasiya hərəkətləri və sözlərin intonasiya baxımından formalaşması zəminində fəaliyyət göstərir. Eyni anda tələffüz olunarsa, yanaşı səslərin fiziki xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsiri və bir-birinə keçməsi faktı buna sübutdur. İkinci xətt üzrə sintez, yəni sözlərarası sintez həm leksika, həm də qrammatika sahəsinə aiddir. Bu sintez ona əsaslanır ki, insan yaddaşındakı bütün sözlər onun leksikonunda paradigmatik və sintaqmatik şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqələrin mövcudluğu sayəsində insan hər hansı bir sözü tələffüz edərkən artıq digər sözlərin də tələffüzünü, deyilməsini öhdəsinə götürmüş olur. Sonrakı, növbəti sözü artıq ondan əvvəlki sözün deyildiyi anda öncədən sintez etmək mümkündür. Bu mexanizm qrammatikada daha çox özünü göstərir. Məsələn, əgər söyləmə müəyyən artikl ilə başlayırıqsa, deməli növbəti söz məlum bir isim olacaq. Bu onu göstərir ki, xarici dildəki təkcə ayrı-ayrı sözləri və leksemləri yox, həm də onların birləşmələrini də öyrətmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cümlə səviyyəsində məna əlaqələrinin formalaşması eyni zamanda elə sözlərarası, yəni linqvistik əhatə sintezinin formalaşması deməkdir.

Üçüncü məzmun əhatəsinə görə sintez mexanizmi isə yuxarıda da deyildiyi kimi cümlədən daha böyük söyləmlər üçün xarakterikdir. Bu mexanizm sayəsində insan nitqinin əvvəlində əsasən artıq sonrakı fikirlərinin müəyyən istiqamətdə inkişafını öncədən sintez edə bilir. Məsələn, danışarkən əvvəlcə demək istədiyimiz əsas fikirləri müəyyən edir, sonra ayrı-ayrı hissələrə keçir, konkret faktları qeyd edir, sonra yenidən əsas fikrə qayıdırıq. Bu mexanizm əsasən söyləmlərin məntiqi, məzmun və emosional planına əsaslanır. Məntiqsiz, ziddiyyətli, qeyri-ardıcıl, əlaqəsiz söyləmlər o deməkdir ki, bu mexanizm işləmir. Ehtimal mexanizmi isə eşidib-anlama və oxu üçün çox əhəmiyyətlidir və bu proseslərin sürətini birbaşa olaraq təyin edir. Ehtimalədir mexanizm mənimsəmə prosesində mətni mənimsəyən şəxsin mümkün fərziyyələr irəli sürməsi və nəticədə onların təsdiqi və ya inkarından ibarətdir (7, s.69). Məzmun və sintaktik əlaqələr ilə bağlı fərziyyələri biz məna fərziyyələri adlandırırıq. Məsələn,

belə bir fraza eşidirik: “Qadın ...qışqırdı” Və aşağıdakı məna fərziyyəsini irəli sürürük (frazanın yekunu ilə əlaqədar): 1) səbəb-ağrıdan; 2) şərait-gözünün qarşısında baş verənlərdən; 3) yer – elə kandardaca və s.

Ehtimaledici mexanizmin xarakteri şəxsiyyətin keçmiş təcrübəsindən, xüsusilə də onun linqvistik və kommunikativ, daha dəqiq desək ünsiyyət təcrübəsindən asılıdır. Linqvistik təcrübə mənimsənilən və verilən informasiyada bu və ya digər sözün linqvistik işlənmə mümkünlüyünü təyin edir. Məsələn, müəyyən söz birləşmələrində konkret sözlərin həmişə bir yerdə işlənməsinə vərdiş edirik. Müvafiq situasiyalarda sözlərdən birini eşitdikdə artıq keçmiş ünsiyyət təcrübəmizə əsaslanaraq növbəti sözləri də proqnozlaşdırırıq. Bu mexanizm vasitəsilə təkcə ayrı-ayrı sözləri deyil, həm də söz birləşmələrini proqnozlaşdırmaq olar. Bu əvvəlcədən söyləmin hansı fraza ilə yekunlaşacağını təxmin etməyə imkan verir. Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, ünsiyyət təcrübəsində daha çox rast gəlinən söz və sözbirləşmələrinin yeni informasiya daxilində tanınması ehtimalı daha yüksəkdir. Bu öz-özlüyündə, xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsində, dil öyrənmənin kommunikativ təcrübəsinin az olduğu dövrdə şifahi nitqin mənimsənilməsi prosesinin çətin və ləng olması faktı üçün gözəl bir izahatdır. Çünki bu dövrdə ehtimaledici mexanizm yeni dil vahidlərini kifayət qədər tanımadığı üçün ləng işləyir.

Eşidib-anlama fəaliyyəti üçün vacib olan mexanizmlərdən digəri isə proqnozlaşdırmaqdır. Tədqiqatlar göstərir ki, proqnozlaşdırma qabiliyyəti insanın yaşından və cinsindən də asılıdır (6, s.117). Proqnozlaşdırıcı mexanizm fikri ifadəyə hazırlayır, diskursiv mexanizm isə nitqin funksionallığını idarə edir, danışanın nitq strategiyası və taktikasını müəyyən edir. “O, aşağıdakı aspektlərə xidmət edir.

1. Situasiyanı qiymətləndirir, məqsəd üçün nə dərəcədə uyğun gəldiyini təyin edir (nitq strategiyası).

2. Əks əlaqə siqnallarını (həmsöhbətin replikaları və qeyri-verbal davranışı). qəbul edir və nitqdə yeni gedişlər üçün qərar qəbul edir (nitq taktikası).

3. Nitqin predmeti və situasiya üçün vacib olan bilikləri aktivləşdirir” (6, s.120).

Əsas mexanizmlərdən biri olan yaddaş da həmçinin önləyici inikas kimi produksiya və resepsiya üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. “Yaddaş insanın intellektual fəaliyyətinin yeganə ümumfunksional mexanizmidir” (6, s.123). Yaddaş insan şəxsiyyətinin və psixi inkişafının əsasıdır. Eyni zamanda yaddaş həm ana dilində, həm də xarici dildə nitq fəaliyyətinin də əsasıdır. Yaddaş yadda saxlanmanı, yadda saxlanılanların qorunmasını, insanın keçmiş təcrübəsi nəticəsində qazandıqlarının indiki halda yenidən bərpa və istifadəsini özündə birləşdirən mürəkkəb psixi prosesdir. “Nitq fəaliyyətinin təhlili üçün onun iki növü əsas götürülür: Uzunmüddətli (daimi) yaddaş və operativ yaddaş. Uzunmüddətli yaddaş insanın həyatı boyu qazandığı və ünsiyyət prosesində istifadə etdiyi müxtəlif biliklərin (fənn bilikləri, verbal, obrazlı biliklər və s.) anbarıdır” (6, s.123).

Dinləmə zamanı sözlərin, qrammatik strukturların tanınması, cümlələrin məna tərkibinin izahı, kommunikativlik dərəcəsinin təyini uzunmüddətli yaddaşdakı dil materialının aktuallaşması, aktivləşməsi hesabına baş verir. Uzunmüddətli yaddaşın vəzifəsi müəyyən dil vasitələrinin, qaydaların, sözbirləşmələrinin leksik-qrammatik sxemlərinin qorunub saxlanmasıdır. “Uzunmüddətli yaddaşda yalnız dil dilikləri deyil, ümumiyyətlə insanın idrak fəaliyyətinin yekun nəticələri saxlanılır. Şifahi informasiyanın qəbulunda anlamamanın adekvatlığı və dərinliyi informasiyanı qəbul edən şəxsin yaddaşdakı biliklərin tamlığından, sistemliliyindən və struktur cəhətlərindən asılıdır. İnförmasiyanı verən zaman isə yaddaş söyləmin leksik rəngarəngliyini, məzmununun dərinliyini və çoxplanlı olmasını təmin edir. Uzunmüddətli yaddaş müqayisə üçün lazım olan stereotipləri saxlayır və nitq obrazlarının mövcud olub-olmamasından asılı olaraq informasiya yeni və ya köhnə kimi tanınır. Fəaliyyətin özü isə operativ yaddaşın köməyi ilə baş verir. O, özündə istənilən fəaliyyətin təbii komponentlərini ifadə edir. Eksperiment göstərir ki, insan qısamüddətli təqdimatdan sonra operativ yaddaşında

7 ± 2 sayda vahid saxlaya bilir. Bundan başqa xarici dil öyrənilməsinin ilkin mərhələsində dil öyrənənin operativ yaddaşının həcmi böyük olmur, çevikliyi, hərəkiliyi az, maneələrə qarşı dözümlülüyü isə zəif olur. Xarici və ana dilində operativ yaddaşın həcmnin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, xarici dildə nitq fəaliyyətinin ilkin mərhələsindəki göstəricilər ana dilinə nisbətən aşağıdır. Sonradan isə çalışmalar və məşqlərin nəticəsində göstəricilər eyniləşə bilir” (6, s.127). Bu onu göstərir ki, xarici dilin mənimsənilməsi üçün, xüsusilə də eşidib-anlama üçün operativ yaddaşın inkişafını nəzərdə tutan çalışmalar sistemi vacibdir.

Dərketmə mexanizmi isə eşidib-anlama üçün xüsusi əhəmiyyətə rol malikdir. “Dərketmə söyləmədə məna əlaqələrinin müəyyən olunması və bu əlaqələrin yenidən yaradılmasıdır” (7, s.71). Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, bu əlaqələr cümlədaxili və cümlələrarası; bütöv və hissələr arasında; tabeli və tabesizlik əlaqələri; dominant və ikinci dərəcəli üzv əlaqələri də ola bilər. “Dərketmə vasitəsilə ötürülən və qəbul edilən informasiyanın məna strukturu qurulur. Bu proses informasiyanın əsas ümumi mənasının dərkindən başlayır və I səviyyəli anlayışlararası məna əlaqələrinin dərkində bitir. Mənimsəmədə isə bu proses əksinə istiqamət alır. Prosesin daxili mexanizmi ümumiləşdirmə, qruplaşdırma, tərkib hissələrinə ayırma, əsas mənanın çıxardılması, ekvivalentlərin müəyyənləşdirilməsi əsasında qurulur” (6, s.130).

A.A.Smironova, A.N.Sokolova və N.İ.Jinkinın tədqiqatları göstərir ki, qəbul olunan informasiyanın dərək olunması həmişə: materialın hissələrə bölünməsi; məna qruplarının yaradılması, əsas məna daşıyan məqamların xüsusi qeydi; əvəzləyici ekvivalentlərin təyini hesabına baş verir. Ekvivalentlərin müəyyənləşdirilməsində eşitmə və görmə vasitəsilə qavranılan söz və söz birləşmələri bütöv mətnin hissələrini yaddaşda saxlamağa imkan verən sadə siqnallar və ya əyani obrazlarla əvəz olunur. Mətn yenidən yaradılarkən bu siqnallar və ya obrazlar mətnin hissələrinin əsas mənalarını daşıyan sözlərə çevrilir. Seçilmiş sadə siqnal və ya əyani obraz mətnin hissələrini yaddaşda saxlamağa imkan verir. Bunun nəticəsində bütöv mətn ixtisara salınır, qısılır və bu siqnallarda cəmləşir. Bu cəmləşdirilmiş siqnalları müşayiət edərək mətni yenidən bərpa etmək mümkündür. Mətnin bərpası eynilə mətndəki sözlərlə yox, mətnin hissələrinin əsas mənasını daşıyan ekvivalent-sözlərlə mümkün olur.

Tərkib hissələrə bölmə prosesində əslində müxtəsər, konkret, qısa olan, ancaq özündə daha geniş məzmun ehtiva edən tezlər, başlıqlar və ya suallar vasitəsilə ən əsas və əhəmiyyətli hissə qeyd olunur, onun əsas məna xətti tutulur, Qısa şəkildə desək “dərketmə mexanizmi frazanın təfərrüatlarını ixtisar edərək onları qısaldır və yaddaşda yalnız onların yığcam işarələrini saxlamaqla səslənən informasiyanı obrazlı informasiyaya çevirir və nəticədə ekvivalent əvəzləmələri gerçəkləşdirir” (6, s.131). Bütün bunlar dərketmə mexanizminin digərləri, yəni ehtimalədir, uzunmüddətli və operativ yaddaş mexanizmi ilə sıx əlaqəsini açıq-aydın göstərir. Yaxşı dərək olunmuş, ünsiyyət təcrübəsinə daxil olmuş və uzunmüddətli yaddaşda sistemli şəkildə yerləşən hər bir şey yeni şəraitdə, yeni situasiyada asan tanıma və proqnozlaşdırıla bilər. “Ehtimalədir mexanizm operativ yaddaşın produktiv işindən faydalanaraq eşitmə analizatorlarına müxtəlif vaxtlarda daxil olmuş nitq siqnallarını yaxınlaşdırmağa şərait yaradır. Bu mexanizmlər qarşılıqlı əlaqədə işləyir. Qısamüddətli yaddaş informasiyanın əvvəlini saxlayır, proqnozlaşdırma onun sonunu təxmin edir. Qavranılan elementlər sintezləşir və ümumiləşir. Bunun hesabına auditor danışanın fikirlərini ardıcılıqla izləyə bilər” (6, s.132).

Nitqin tədrisində xüsusi məşqlər vasitəsilə qısamüddətli yaddaş aktivləşdirilməli, uzunmüddətli yaddaşın həcmi genişləndirilməli, diqqət dinləmə obyektinin forma və məzmununa yönəldilməli, nitqin komponentlərinin ardıcılığı daima müşahidə altında olmalı, proqnozlaşdırma, fikirlərin kompressiyası və transformasiyası bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Nitq bacarıqları təkmilləşdikcə bu mexanizmlərin sayı azalır və əsasən önləyici inikas mexanizmi işləyir.

Adları çəkilən bütün mexanizmlər – dərketmə, yaddaş və önləyici inikas-əslində insanın intellektual fəaliyyət strukturunun komponentləridir. Xarici dil dərslərində bu mexanizm-

lərin inkişafı yalnız nitq fəaliyyətinə deyil, həm də bütövlükdə dil öyrənənlərin şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

İkincisi- insanın bir və ya bir neçə dil öyrənməsindən asılı olmayaraq nitq fəaliyyətinin bu mexanizmləri bizim beynimizdə inkişaf edir. Fərq yalnız lingvistik materialdadır. Yəni mexanizm hansı dil üçün işləyirsə məhz o dilin materialından istifadə edir. Bu da danışanın ana dilindən xarici dilə asanlıqla keçməsinə təmin edir. Bu mexanizmlərin məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi yalnız xarici dildə nitq fəaliyyətinə deyil, həm də ana dilində nitq mədəniyyətinin, ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Üçüncüsü- nitq fəaliyyətinin hər bir növünün öz səciyyəvi xüsusiyyətləri olduğu kimi, onların hamısı üçün səciyyəvi olan ümumi xüsusiyyətləri də var. Ona görə də nitq fəaliyyətlərinin hər hansı konkret bir növünün bu mexanizmlərə əsaslanaraq mənimsənilməsi eyni zamanda digər nitq fəaliyyətinin mənimsənilməsinə də müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: ИКАР, 2009. 448 с.
2. Большой психологический словарь. Под ред. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. М.: Прайм-Еврознак, 2003. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/14.php (дата обращения: 20.12.2016).
3. Гез Н.И. Интенсификация обучения аудированию на начальном этапе / Иностранные языки. 1981. № 5. С. 31.
4. Гончар И.А. Аудема как единица обучения аудированию иноязычного текста // Педагогические технологии. Филологический класс. 2013, № 3, с. 51-55.
5. Елухина Н.В. Обучение аудированию в русле коммуникативно-ориентированной методики//Иностранные языки в школе. 1989, № 2, с. 23-26.
6. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.: Наука, 1982, 159 с.
7. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности. М.: РАО/МПЦИ, 2001, 396 с.
8. Порческу Г. В. Оперативные единицы восприятия речи на разных лингвистических уровнях // Филологические науки в России и за рубежом: материалы Междунар. науч. конф. СПб.: Реноме, 2012. С. 165–168.
9. Потапова Р.К. Речь: Коммуникация, информация, кибернетика. М.: Радио и связь, 1997. 528 с.

Я.В.Ахундова

Механизмы аудирования как вида речевой деятельности

Резюме

Аудирование представляет собой особый вид речевой деятельности, имеющий свои механизмы, знание которых позволяет осознать его сущность и, следовательно, правильно организовать процесс обучения с целью достижения заданных результатов. Стороны эти качественно различны, но функционируют в неразрывном единстве. Механизмы аудирования связаны с обеими сторонами данного процесса. В методической литературе рассматриваются механизмы восприятия речи, внутреннего проговаривания, памяти, осмысливания, антиципации, а также сличения-узнавания.

Y.V.Akhundova

Mechanisms of Listening as the Type of Speech Activity

Summary

Listening represents the special type of speech activity having the mechanisms that knowledge allows to realize his essence and, therefore, it is correct to organize the process of training for the purpose of achievement of the set results. These parties are qualitatively various, but function in

indissoluble unity. Mechanisms of listening are connected with both parts of this process. In methodical literature there are considered mechanisms of perception of the speech, internal pronunciation, memory, comprehension, an anticipation and also checking recognition.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Q.V.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 29.10.2018

K.İ.BABAYEVA

e-mail: elxan-rig@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: tarixi şəxsiyyət, məzmun xətti, interaktiv təlim üsulları, tarixi şəxsiyyətlərin təsnifatı

Ключевые слова: историческая личность, линия содержания, интерактивные методы обучения, классификация исторических личностей

Key words: historical personality, content line, interactive learning methods, classification of historical personalities

Bu gün tarix müəlliminin qarşısında duran əsas vəzifə bir elm kimi tarixin humanistləşdirilməsi, tarixi şəxsiyyətlərə yüksək diqqət, tarixi prosesdə insanın özünə dəyər verməsi ideyasının irəli sürülməsidir.

Tarixin tədrisi ilə bağlı dövlət standartlarında şəxsiyyətin öyrənilməsi və onun tarixdəki rolu bütün məktəb kursu ərzində əsas məzmun xətlərindən biridir. Burada söhbət öyrəniləcək tarixi şəxsiyyətlərin sayının artırılması, həm də görkəmli şəxsiyyətlərin həyat fəaliyyətinin analiz olunmasına yeni metodiki yanaşmaların formalaşdırılmasından gedir.

Tarixi şəxsiyyətin öyrənilməsi problemi ilə əlaqədar müasir metodologiyanın aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirilə bilər: (4, s.210)

1. Tarixi şəxsiyyət haqqında məlumatın mərhələli şəkildə formalaşdırılması üçün təklif olunan üsul. Bu üsulun tətbiqində əsas istiqamət biliklərin zənginləşdirilməsidir. Biliklərin zənginləşdirilməsi əsasən bu istiqamətdə gedir: xarici görünüşün təsvirindən, şəxsiyyətin öyrənilməsi üçün onun tərcümeyi-halı və şəxsiyyətin xarakterinin açıqlanması, onun fəaliyyətinin mötvlərinin təhlil etmək, vacib qərarın qəbulu zamanı psixoloji vəziyyəti və nəhayət, obrazın bütöv xarakteristikası.

2. Əsas diqqət şəxsiyyətin fəaliyyətinin xarakterik cəhətlərinə, tarixi inkişafın həlledici anlarında ölkənin, xalqın taleyinə təsir edəcək hansı qərarların qəbul etməsinə yönəldilir. Bu üsul şagirdlərə tarixi şəxsiyyətin seçiminin motivlərini, onun mövqeyini, alternativ seçim imkanlarını təhlil etməyə imkan yaradır.

3. Tarixi şəxsiyyətlərin qiymətləndirilməsi müxtəlif aspektlərdən həyata keçirilir. Bu baxımdan şəxsiyyətin yaşadığı dövrün qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə şagirdlər tarixi şəxsiyyət haqqında müxtəlif tarixçilərin fikirləri ilə tanış olur, daha sonra tarixi şəxsiyyətin müasirlərinin onun haqqında yazdıqlarına əsasən şagirdlərə onu təsvir etmək və tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini əks etdirən tarixi səhnələri canlandırmaq tapşırılır.

4. Tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin müzakirəsi zamanı şagirdlərə öz qərarlarında subyektivlik və qərəzlilik nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirmə imkanı yaradılır. Bu zaman şagirdlər tarixi şərait və dövrün şəxsiyyətləri tərəfindən qəbul edilmiş qərarları öyrənir, bu zaman həm də onlar dəyərlər, həqiqətə, gözəlliyə, istedadla, vətəndaşlıq borcu kimi məfhumları daha dərinləndirən və bu dəyərləri qiymətləndirirlər.

“Tarixi şəxsiyyətin xarakteristikası” - növbəti yaddaş-sxemi belə təklif etmək olar:

1) Həyat bioqrafiyası haqqında faktlar, şəxsiyyətin dünyagörüşü və onun baxışlarına təsir edən amillər.

2) Şəxsi keyfiyyətləri (intellektual, mənəvi və s. keyfiyyətləri)

3) Həyat prinsipləri, idealları və fəaliyyətinin motivləri.

- 4) Məqsədə çatmaq üçün tətbiq etdiyi üsul və vasitələri.
- 5) Hansı sosial təbəqənin və ya qrupun maraqlarını təmsil edib?
- 6) Bu şəxsiyyətin özündə və ya fəaliyyətində ziddiyyətlər varmı?
- 7) Şəxsiyyətin tarixdəki rolu, fəaliyyətinin məğzi və nəticələri?
- 8) Sizin bu tarixi şəxsiyyətə münasibətiniz?

9) Sözügedən tarixi şəxsiyyət haqqında məlumatları əks etdirən hansı bədii, publisistik və elmi ədəbiyyatları tanıyırsınız?

Əgər tarixi şəxsiyyətin fəaliyyəti tarixin gedişinə, alternativlərin meydana gəlməsinə təsir edibse, bu zaman şəxsiyyət haqqında sxemə aşağıdakı sualları da əlavə etmək olar:

- Mövcud tarixi zamanda hadisələrin inkişafında mümkün variantların mahiyyətini formalaşdırın.

- Bu variantları şərtləndirən tarixi vəziyyəti əsaslandırın.

- Hansı amillər hadisələrin gedişinə təsir edib? Hadisələrin gedişinə təsir edən subyektiv və obyektiv amilləri göstərin.

- Tarixi şəxsiyyətin hadisələrin gedişinə təsir etmiş fəaliyyətinin motivlərini izah etməyə çalışın. Şəxsiyyətin qəbul etdiyi qərarların həm xarici vəziyyətlə, fikirləri və emosiyaları ilə, həmçinin mənəvi prinsipləri ilə şərtlənə biləcəyini nəzərə alın.

- Qəbul edilmiş qərarların ləyaqətini və çatışmazlığını izah edin. Həmin keçirilmiş qərarların ayrı-ayrı insan qrupları üçün, iqtisadiyyat, siyasət, beynəlxalq əlaqələr üçün nəticəsi baxımından qiymətləndirin.

Yuxarı siniflərdə politoloji və sosioloji biliklərin cəlb olunması sayəsində tarixi şəxsiyyətin xarakteristikası haqqında biliklər dərinləşdirilir. Yuxarı siniflərdə görkəmli siyasi xadimlərin öyrənilməsi zamanı alman sosioloqu Maks Veber tərəfindən işlənmiş “avtoritetin təsnifatı”na əsaslanaraq liderin tipini müəyyənləşdirmək əsas bacarıqlardandır. Maks Veber idarəetmə tipini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir. (5, s. 301)

1. Ənənəvi liderlik- qədim – dini patriarxal qaydalara əsaslanan ənənəvi xarakter daşıyır.

2. Rəşadətli (Bürokratik liderlik)- mövcud sistemin ümumi qayda, qanun və normalarına əsaslanır.

3. Xarizmatik şəxsiyyət - fərqi, keyfiyyətlərin yeganəliyinin tanınmasına, qəbul olunmasına əsaslanır. Bu idarəedənlə kütlə arasında emosional-mistik xarakter daşıyan, sərhədsiz inama əsaslanan əlaqə mövcuddur.

Adlar auksionu. Bu oyunu VII sinifdə tarixi tədrisi zamanı reallaşdırmaq mümkündür. Auksion “5” qiyməti çıxarılır. Təhsil alanlardan hər biri əlini qaldıraraq Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin adını sadalamaqla auksionu qazana bilərlər. Şagirdlər yarışaraq bir-birinin ardınca H.Əliyevin, M. Rəsulzadənin, H. Tağıyevin, N. Nərimanovun adlarını çəkirlər. Hər hansı siqnal tərəfindən həmin tarixi şəxsiyyətin adları yazı lövhəsində qeyd olunur. Bu zaman daha az tanınan şəxslərin adı şərh olunur. Aktivliyin azaldığı anda müəllim çəkiclə üç dəfə vurur. Qalib o şagird olur ki çəkic üçüncü zərbəsində daha bir şəxsin adını çəkə bilər. Bu oyun başqa variantda həyata keçirməkdə mümkündür. Şagirdlərə tədris olunan mövzu üzərində iş dəftərində tarixi şəxslərin adlarını yazmaq tapşırılır. Beş dəqiqə sonra auksion elan olunur. Kim daha çox şəxsiyyətin adını deyə bilər. İştirakçılar öz yazdıqları şəxsiyyətin sayını deyirlər. Mövzuya aid daha çox şəxsin adı deməyi bacaran qalib elan olunur.

Qəhrəmanı tap. Bu dərsi VI sinifdə “Qədim Yunanıstan” mövzusunda yekunlaşdırıcı dərslə reallaşdırmaq olar. Oyunun iştirakçısından biri sinifdən çıxır. Şagirdlər öz aralarında hər hansısa tarixi şəxsiyyətin adını müəyyənləşdirirlər. Daha sonra həmin şagird yenidən sinifə daxil olaraq oyun iştirakçılarının hər birinə suallar verir. Suallara cavab yalnız belə ola bilər: “Bəli”, “Xeyir”, “qismən” oyunun daha mütəşəkkil keçməsi üçün belə bir şərt qoymaq olar ki, cavabla yeni suallar arasında dəqiqədən artıq vaxt keçməsin, həmçinin cavabların sayını ona qə-

dər məhdudlaşdırmaq (10 sual çərcivəsində qəhrəmanın adını tapa bilməyən oyunun yerini başqa oyunçuya verir).

Bu oyunun “Adlar auksionun “dan sonra realaşdırmaq daha məqsədə uyğundu, bu zaman yazı lövhəsində olan adlar siyahısı şagirdlər üçün rəngarəngliyə yol açır. Bu oyun zamanı daha az sual sayı ilə qəhrəmanı tapan oyunçu qalib hesab olunur. Oyun şagirdləri məntiqi düşünməyə, düzgün suallar verməyə, düzgün nəticəyə gəlməyə oyrədir.

Qəhrəman, tarix, hadisə. Oyunda 8-ci sinif şagirdləri iştirak edirlər. “XVII əsrdə Səfəvi Osmanlı müharibələri” mövzusunun tədrisində oyun iştirakçılarından müharibə qəhrəmanlarının adı, digərindən tarixini, üçüncüdən isə hadisə soruşulur. Birinci iştirakçı qəhrəmanın adını söyləyir, növbəti iştirakçı (tarixi) bu qəhrəmanla bağlı olan tarixi, üçüncüsü isə müvafiq hadisəni söyləyir. (1, s.506)

Tarixi şəxsiyyətləri tanıyırsınız mı? VIII sinif 2-3 komandaya bölünür. Komandalara Səfəvi hökumdarlarının portretləri nümayiş olunur. Məqsədyönlü şəkildə sual verilir: Portretlərini gördüyünüz şəxsiyyətləri hansı cəhətlər birləşdirir?

Suallar:

1. Şəkildə hansı tarixi şəxsiyyət təsvir olunub?
2. Onların yaşadığı dövrü səciyyələndirin.

Tarix dərslərində diskussiya. IX sinifdə qruplarla iş zamanı diskussiyadan istifadə etmək olar. Qruplarla iş zamanı hər hansısa problemin həllinə yönəlmiş situasiyanın yaradılması, fikir və biliklərin mübadiləsinə imkan yaradan daha əlverişli üsullardandır. Bu zaman şagirdlər nətiqlik qabiliyyətinə (yiyələnir), polemikaya girmək, mühasibini dinləmək qabiliyyətinə yiyələnirlər ki, bu da şagird şəxsiyyətinin inkişafı üçün vacib amillərdəndir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, tarix dərslərində müxtəlif təlim üsullarından səmərəli istifadə etməklə tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinin öyrədilməsi təlimin keyfiyyətini yüksəldir.

Elmi nəticə. Tarixin tədrisi metodikasında ictimai qanun və qanunauyğunluqların öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilib. Proqram və dərsləklərə ümumi tarix kurslarına aid olan tənimməşlərin salınması isə Avropa mərkəzçiliyinin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Milli tariximizin məzmununa daxil olan tarixi şəxsiyyətlərimizin şagirdlərimizə tanıtılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarixin tədrisi metodikası elmində bu sahədəki boşluğun doldurulmasına böyük ehtiyac var.

Mövzunun aktuallığı. Tarix dərslərinin tədrisi zamanı şəxsiyyətlə bağlı materialların öyrədilməsi metodları bu vaxta qədər tədqiqat obyektini kimi seçilməmişdir. Bu sahədəki boşluğun doldurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən məsələlər tarixin tədrisi metodikası elminin məzmununu daha da zənginləşdirəcək.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə əldə edilən nəticələri ümumtəhsil məktəblərinin tarix müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. M.M.Əmirov. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 2014
2. A.A.Vagin. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1973
3. F.İ.Korovkin və N.İ.Zaporojetsin red. V-VI siniflərdə qədim dünya və orta əsrlər tarixi tədrisinin metodikası. Bakı, 1977.
4. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории. М., 2003. 384 с
5. Фрейк Н.В. Социологическое обозрение Том 1, № 1, 2001

К.И.Бабаева

**Изучение жизни и деятельности исторических личностей
при помощи использования различных приёмов на уроках истории**

Резюме

В статье представлены методы изучения жизни и деятельности исторических личностей, на уроках истории. Методические и инновационные подходы к обучению материалов, связанных с их наследием. В статье также представлен ряд новых интерактивных методов. Статья важна и с точки зрения преподавания истории в средней школе.

К.И.Бабаева

**The History of Using Various Learning Methods in History Lessons Teaching the Lives
and Activities of Personalities**

Summary

The essence of the problem is justified, and the methods of teaching the history and personality of historical personality have been interpreted in history lessons. In the history lessons, didactic opportunities and methodical ways of teaching personality materials have been given. The article also presents a number of new interactive methods. In this respect, the article is important in the history of the secondary school.

*Rəyçilər: t.f.d., dos. Q. Bəşirov,
ped.e.d., prof. M.M. Əmirov*

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2018

A.E.BAĞIRZADƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)MƏQSƏDYÖNLÜ MÜQAYISƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN
ÖZ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ NƏZARƏTİNDƏ BAŞLICA VASİTƏDİR*Açar sözlər:* müqayisə, kiçikyaşlı məktəbli, nəzarət, riyazi təlim, əqli nəticə*Ключевые слова:* сравнение, младшеклассники, контроль, математическая подготовка, умственный результат*Key words:* comparison, primary schoolchildren, control, mathematical training, mental outcome

Müasir dövrdə ibtidai təlimin qarşısına çıxan əsas məsələlərdən biri fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərdə özünənəzarət bacarıqlarının formalaşdırılması, məntiqi mühakimələr zamanı gəldikləri nəticələrin doğruluğunu sübut etməyə tələbat tərbiyə etməkdir. Lakin apardıığımız müşahidələrdən aydın olur ki, bu gün orta ümumtəhsil məktəblərimizin ibtidai siniflərində bu məsələ öz elmi-pedaqoji həllini tapmadığına görə o qədər də ürəkaçan deyil. Görkəmli Azərbaycan pedaqoqu prof. N.M. Kazımovun apardığı fundamental tədqiqatların nəticələri də bunu sübut edir: “Müəllimlərimizin böyük əksəriyyəti çalışır ki, tədris etdiyi fənn üzrə öz şagirdlərinə proqramda nəzərdə tutulmuş konkret bilik və bacarıq versin; həmin bilik və bacarıqlar vasitəsilə şagirdlərin psixoloji inkişafına, o cümlədən məntiqi mühakimə yürütmək, müqayisələr aparmaq bacarığının inkişafına nail olmaq isə əksər halda kölgədə qalır” (2, s. 6). Tədqiqat yolu ilə müəyyənləşdirə bilmişik ki, prof. Nürəddin Kazımovun düzgün olaraq göstərdiyi bu problemi həll etməyə ibtidai təlim prosesində də geniş imkanlar var. Bu qənaətimizi ibtidai siniflərdə tədris olunan riyaziyyat fənni üzrə bir mövzu əsasında şərh edək:

Riyaziyyatın tədrisi zamanı şagirdlərə mənimsədilən əsas anlayışlardan biri “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətləridir. Mütəxəssis alimlərin fikrincə bu münasibətlər elə öyrədilməlidir ki, “Çoxlu sayda praktik çalışmalar əsasında uşaqlar iki əşya qrupunun hansısında “çox” (“az”) əşya olmasını aydınlaşdıraraq və yaxud onlarda bərabər miqdarda əşyalar olmasına əmin olaraq həmin əşya qruplarını müqayisə etməyi öyrənməlidirlər” (93, s.6). Bu müqayisə zamanı istifadə olunacaq praktik tapşırıqların seçilməsinə qoyulan didaktik tələb də elmi-pedaqoji ədəbiyyatda rast gəlirik: “Uşaqlar praktik tapşırıqların həllində iki müqayisə edilən çoxluğun elementləri arasında birqiymətli uyğunluğu müstəqil qurmağı öyrənməlidirlər. Uşaqlar belə uyğunluğu qurmaqla müxtəlif praktik işlər prosesində tanış olmalıdırlar”(94, s.106). Bununla biz I sinif riyaziyyat kursunda “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinin öyrədilməsi ilə əlaqədar pedaqoji ədəbiyyatda irəli sürülən əsas didaktik tələbi qeyd etmiş oluruq.

Bəs təlim prosesində bu tələblər necə həyata keçirilir? Təlim prosesində “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinin necə tədris olunduğunu və şagirdlər tərəfindən necə mənimsənildiyini öyrənmək məqsədilə I sinfin riyaziyyat dərslərində aparılmış müşahidələr zamanı aydın olur ki, müəllimlərin əksəriyyəti həmin münasibətlərin öyrədilməsinə şagirdlərdən 1-dən 10-a kimi düzünə və tərsinə saymağı tələb etməklə başlayır, sonra sayların müqayisəsinə keçir: -Uşaqlar, bir çoxdur, yoxsa, iki? (iki), Bəs hansı azdır? (bir) , -Üç çoxdur, yoxsa iki? (üç).

Müqayisə bu qaydada davam edir.

Sonra müəllim şahirdlərdən düzüm taxtasının yuxarı gözünə qırmızı dairə, aşağı gözünə isə iki göy dairə qoymağı tələb edir.

- Uşaqlar, hansı dairələr çoxdur? (qırmızı); -Nə üçün qırmızı dairələr çoxdur? (Çünki qırmızı dairələrin sayı üçdür, göy dairələrin sayı isə ikidir. Üç ikidən çoxdur. Ona görə də qırmızı dairələr göy dairələrdən çoxdur).

Digər əşyalar qrupu da eyni qaydada müqayisə edilir. Bu zaman bir tərəfdən iki əşya qrupunun gözəyari miqdarca müqayisəsindən alınmış nəticələrin doğruluğu ədədlərin müqayisəsinə istinad edilməklə əsaslandırılır, digər tərəfdən də “çoxdur” və “azdır” münasibətlərindən həm iki əşya qrupunun miqdarca müqayisəsində, həm də iki ədədin müqayisəsində istifadə olunur. Bunlar nə dərəcədə düzgündür?

Əvvəla, qeyd edək ki, “çoxdur” və “azdır” münasibətlərindən həm əşya qruplarının miqdarca müqayisəsində, həm də iki ədədin müqayisəsində istifadə etmək olmaz. “Çoxdur”, “azdır” münasibətləri iki əşya qrupunun miqdarca müqayisəsini xarakterizə edir. İki ədədin müqayisəsini isə “böyükdür”, “kiçikdir” münasibətləri xarakterizə edir. Bu münasibətləri yuxarıdakı şəkildə qarışdırılması kobud elmi səhvlərə gətirib çıxarır.

Bəs natural ədəd və bu ədədlərin müqayisəsi haqqında heç bir təsəvvür olmayan şagirdlərdən natural ədədlərin müqayisəsindən istifadə etmək lə öz nəticələrinə nəzarət etməyi tələb etmək olarmı?

Nəzərə almaq lazımdır ki, məktəbə yenicə gəlmiş uşaqların əslində hələ sistemli biliyi yoxdur. Onlar məktəbə özləri ilə yalnız bəzi sadə həyati müşahidə təcrübələri gətirmişlər. (öz hərəkətlərini, danışmalarını, işlətdikləri sadə cümlələri izləmək, müşahidə etmək, öz təvəkkülləri baxımından danışmalarını və işlətdikləri cümlələri nizamlaşdırmaq və s.) Bu təcrübələri şərti olaraq təlimə yenicə başlayan uşaqların ibtidai biliklər sistemi adlandırmaq olar. Şagirdlər ilk addımda öz nəticələrinə nəzarət edərkən yalnız bu ibtidai biliklərdən istifadə edə bilər və etməlidir. Lakin N.A.Mençinskayanın mülahizəsinə görə, natural ədədi və onların müqayisəsini nəinki I sinif şagirdlərinin ibtidai biliklər sisteminə daxil olan, ümumiyyətlə nə riyaziyyatın özü, nə də onun tətbiqi üçün ilk, ən elementar riyazi anlayışlar hesab etmək olmaz. Natural ədəd və onların müqayisəsi mürəkkəb anlayışlardır, (6, s.9). Ona görə də “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinin tədrisi prosesində iki sonlu əşyalar qrupunun miqdarca müqayisəsindən alınan nəticələrin doğruluğunu iki ədədin müqayisəsinə əsaslanmaqla sübut etmək düzgün deyil. Bu halda əslində nəticənin doğruluğu sübut edilməmiş qalır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” münasibətlərini öyrədərkən şagirdlərin gəldikləri nəticələrin doğruluğuna nəzarət etmələri üçün onların ixtiyarına ən etibarlı vasitə vermək lazımdır.

Zənnimizcə, belə bir vasitə öyrədilməsi proqramda nəzərdə tutulan və metodik ədəbiyyatda öz əksini tapan iki sonlu əşyalar qrupu arasında praktik yolla qarşılıqlı birqiyəmətlili uyğunluq yarada bilmək bacarığı ola bilər. Bu bacarıqlardan iki sonlu əşyalar qrupunu miqdarca gözəyari müqayisə etdikdə alınan nəticələrin doğruluğunu yoxlamaq, onun düzgünlüyünü sübut etmək vasitəsi kimi istifadə etmək olar.

Buna nail olmaq üçün əvvəlcə şagirdlərdə özünənəzarətin vacibliyinə ehtiyac hissi oyatmaq lazımdır. “Çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinin tədrisi prosesində özünənəzarətin zəruriliyinə ehtiyac hiss etmənin vasitələrindən biri iki əşya qrupunun miqdarca gözəyari müqayisəsi zamanı alınmış nəticələrin doğruluğuna əvvəlcədən şübhə oyatmaqdır. P.İ. Əliyevin ifadəsi ilə desək, əvvəlcə şagirdlərdə verilmiş təklifin dəzgünlüyünə şübhə toxumu səpmək, sonra isə şübhəni həll etmək lazımdır. Bu, fənlərin tədris olunmasında əsas, vacib prinsiplərdən biridir (3, s.71).

“Çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinin I sinifdə öyrədilməsində qarşılıqlı birqiyəmətlili uyğunluğun köməyi ilə aparılan praktik müqayisənin şagirdlərin özünənəzarət vasitəsi kimi öyrədilməsi bir neçə istiqamətdə ibtidai təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Şagirdlər öz təlim fəaliyyətlərinə nəzarət etdikdə, gəldikləri nəticələrin doğruluğunu sübuta yetirdikdə verilən materialın öyrənilməsinə daha şüurlü yanaşır və onların fənnə

marağı artır.

b) Şagirdlər öz nəticələrindəki səhvlərə nəzarət edib, onları aşkara çıxara bilirlər. Belə şagirdlərdə səhvin dəzəldilməsi üçün təşəbbüs oyanır.

c) Şagirdlər yaradıcı düşünməyi, mühakimə yürütməyi, öz fikirlərini əsaslandırmağı öyrənirlər. Bu proses şagirdlərin təsəvvürlərinin, dəqqətinin, yaddaşının, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onlarda fəallıq və təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

d) Bu, nəticə etibarilə ibtidai siniflərdə tədris fənlərinin mənimsənilməsinin intensivliyinin artırılmasında, təlimin həyatla daha sıx əlaqələndirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. – Bakı, 2005.
2. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. – Bakı, 2009.
3. Ялийев Р.И. Тящили психологи хидмятин социал-психологи мясяляляри. «Ибтидаи мяктяб вя мяктябгядяр тярбийя» журналы, Бақы, 2017, № 3.
4. Блонский П.П. Психология доказывания и ее особенности у детей. – «Вопросы психологии», 1014, № 3.
5. Коротов В.М. Самоуправление школьников. М., 2006.
6. Менчинская Н.А. Вопросы умственного развития ребенка. – М., 1970.
7. Лаврова Н.Н. Логические ошибки младших школьников и некоторые причины их возникновения. В кн.: Дидактика начального обучения. – М., Сб. науч. трудов АО Россия, 2007.

А.Э.Багирзаде

Целенаправленное сравнение является главным средством в контроле результатов самообучения у младшеклассников

Резюме

В статье показано, что при усвоении соотношений «больше», «меньше» и «равно» школьникам на свое усмотрение следует давать самые надежные средства контроля для уточнения своих результатов. В то же время, сначала у школьников необходимо создать сомнение к результатам своего обучения, а затем разрешить эти сомнения. Доказано, что обучение такого средства среди двух групп конечных элементов практически путем может являться способностью взаимно - однозначного соответствия, которые представлены в программе и отражены в методической литературе.

A.E.Bagirzadeh

The Purposeful Comparison is the Main Means of Successfully Control over Learning Results of Primary Schoolchildren

Summary

The Article deals with the research of such adopting relationships as "more", "less" and "equal" for pupils need to give them the most reliable means to control the accuracy of their findings or results. At the same time, first of all, students should be sceptical about the outcome of their learning, and then resolve that question. It is proved that such teaching technique may have the ability to create mutually-practical co-operation between the two end-to-end items that are provided in the program and reflected in the methodology.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2018

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 34)

TƏLƏBƏLƏRİN ƏSAS MUSIQI ALƏTİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ İFA TEXNİKASINA YİYƏLƏNMƏLƏRİNİN ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: etüd, K.Çerni, fortepiano, texnika, ifaçılıq

Ключевые слова: этюд, К.Черни, фортепиано, техника, исполнение

Key words: etud, K.Cherny, piano, technique, performance

Musiqi şöbəsində tədrisin məqsədi – ümumtəhsil məktəbləri üçün hərtərəfli musiqi ifaçılığı və musiqi nəzəriyyəsini mənimsəmiş, gündəlik işində pedaqogika elminin 41 son nailiyyətlərindən istifadə edən, yüksək ixtisasa malik musiqi müəllimləri hazırlamaqdır.

Fortepiano tədrisində Çerninin etüdləri ilə bərabər Klementinin və Moşkovskinin etüdlərinin də istifadəsi sox faydalıdır. Bu müəlliflərin etüdləri instruktiv xarakter daşımaqla bərabər, musiqi-bədii məzuniyyətlərə də malikdir. Onlardan maksimal faydalanmaq üçün onların sırf texniki vəzifələrini diqqət mərkəzində tutaraq, əsərin mükəmməl musiqi yaraşığına da mümkün qədər çox fikir vermək lazımdır.

Əsrin əvvəlində fortepiano virtuozlarının məharəti çox yüksək səviyyədə idi. İfaçıqda “parlaq üslub” dəbə düşmüşdü. Geniş dinləyici auditoriyası üçün pullu açıq konsertlər yayılmağa başladı.

Fortepiano incəsənətinin London məktəbi italyan Musio Klementi (1752-1832) tərəfindən təsis edilmişdi. Klementi zəmanəsinin ən tanınmış virtuozlarından idi.

Virtuoz məharəti probleminə son dərəcə böyük diqqət yetirilirdi. Tələbənin texnikasının formalaşmasının əsasını təmrinlər və etüdlər təşkil edirdi.

Etüd janrı çoxdan bəri mövcuddur (fransızca “etüd” sözü – öyrənmək deməkdir). Bu janrın nümunələrinə artıq 16 əsrə aid orqan ifaçılığına dair bəzi göstərişlərdə təsadüf etmək olar. Uzun müddət etüd yardımçı xarakter daşıyan əsər sayırdı. Onun həcmi qarşıya qoyulmuş məqsəd ilə məhdudlaşdırılırdı. Adətən etüd, texnikanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün bəstələnmiş orta həcmli bir pyes olurdu. Bu cür etüdlər ifaçının bu formulanı tam mənimsəməsini, ona tam yiyələnməsini təmin etmək üçün onu mümkün olan bütün kombinasiyalar vasitəsilə işləyir. Bəzən etüd bir neçə (2-3) texniki elementə əsaslanırdı, lakin onun instruktiv mahiyyəti yenə də dəyişməz olaraq qalırdı.

Zaman keçdikcə tədris materialı və onun məqsədləri o qədər böyüdü və zənginləşdi ki, onun formaları o qədər təkmilləşdi ki, artıq ifaçı üçün yalnız texniki inkişaf mənbəyinə çevrildi. Etüd janrının bu keyfiyyət dəyişikliyinə Şopenin və Listin rolu xüsusilə böyükdür. Məhz onlar etüdü tədrisə tabe vəziyyətdən çıxardaraq, onun imkanlarını genişləndirmiş yeni etüd növü yaratmışlar. Onlar instruktiv etüdü – bədii etüdə, “düşüncə və ruhca kasıb” etüdü – şairanə məzmunlu, bədii əhəmiyyətli konsert etüdlərinə çevirdilər. Onlar başqa bəstəkarlara yol göstərdilər, o cümlədən Skryabin, Raxmaninov, Debüssi kimi bəstəkarları göstərmək olar.

Müxtəlif növ əsər fakturaları üzərində işin bir çox üsulları mövcuddur. Zaman keçdikcə, tələbəni onlarla tanış etmək, onları təhlil etməyi öyrətmək, hər bir konkret halda qarşıda duran vəzifənin ən düzgün həllini tapmağa öyrətmək lazımdır.

Bu çox vacibdir, çünki adətən, tələbələr bu və ya digər iş üsullarının harada və necə istifadə edilməsini pis bilirlər. Bəzən onlar qısa yolu görmədən, uzun, məqsədi uzaqlaşdıran üsullara əl atırlar, bəzən bir nöqsanı aradan qaldırarkən əvəzində yeniləri yaranır: məsələn, daha böyük müntəzəmlik əldə etməyi çalışdıqca ifanın melodik xətinin vəhdətini və plastikliyini itirirlər.

Tələbənin əsər üzərində işinin əsas prinsipləri – əsərin diqqətlə çalınması, öz ifasını söyləyən dinləməsi və ardıcıl təkrarlar vasitəsilə onun bütün nöqsanlarının aradan qaldırılması sayılmalıdır.

Bu məqsədlə, adətən ayrı-ayrı səs düzümlərini və elementləri ayırd etmək, onlar üzərində ayrılıqda işləmək və sonra da bu hissələri tədricən birləşdirərək vahid bir bütöv əldə etmək lazımdır. Məqsədyönlü və israrlı iş həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər hər hansı passaj alınmırsa, onu dəfələrlə təkrarlayaraq müvəffəqiyyətsizliyin səbəbi araşdırılmalı və ən qısa yolla aradan qaldırılmalıdır.

Tələbələrin işə bu cür münasibətin zərurliyini dərk etmələri çox vacibdir ki, musiqi materialının canlı və maraqlı öyrənilməsi süst və mənasız əzbərciliyi əvəz etsin.

Faktura çətinlikləri üzərində iş zamanı ifanın hərəkət tərəfinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Keçmiş zamanlarda, müəllimlər əl “qoyuluşuna” çox böyük əhəmiyyət verirdilər. Hazırda klaviaturada əl və barmaqların birdəfəlik mövqeyi anlamına gələn bu anlayış öz mənasını əhəmiyyətli dərəcədə itirmişdir.

Lakin bu o demək deyil ki, müəllim tələbəsinin texniki imkanları üzərində işləməli deyil. Bu mənada, tələbənin “ifaçılıq aparatı” üzərində iş – onu daha uyuşqan və sərbəst etmək istəyi, onun bütün həddlərinin tam qarşılıqlı uzlaşması, insan bədəninin güc mənbələrinin maksimal istifadəsi müəllimin daim diqqəti mərkəzində olmalıdır.

Passivlik fortepiano ifaçılığına ziyan verərək, səslənmə “çatışmamazlığı”na və ümumi ifa heysizliyinə gətirir. Passivlik ilə mübarizə özünü daxili və zahiri intizamda o cümlədən, hərəkət sahəsində-daha qənaətcil, mütəşəkkil hərəkətin tapılmasında özünü göstərməlidir.

Hərəkətlərin mütəşəkkilliyi hər hansı artıq gərginliklərdən “azadlıqla” birləşməlidir. “Azadlıq” adlandırdığımız şey, əzələlərin hər hansı gərginliklərdən tam azad olması deyil, gərəksiz, artıq gərginliklərdən, hərəkətə mane olan gərginliklərdən azad olma deməkdir.

Bu ən yaxşı ifaçılıq vəziyyətini müəyyən dərəcədə yaxşı idmançılarda müşahidə etdiyimiz sağlam sərbəstliklə bərabər tam intizama bənzətmək olar. “Azadlıq” anlayışı hərəkətsizlik demək deyildir.

Əslində bu əzələ gərginlikləri və boşalmalarının daim növbələşməsidir. Artıq gərginlik barmaqların, biləklərin, dirsəklərin, uzun, boynun və s.yerlərin əzələlərində yarana bilər.

Tələbənin müvəffəqiyyətli inkişafı üçün etidlərin sistematik öyrənilməsi zəruridir. Bu janrın əhəmiyyəti ondadır ki, səciyyəvi ifaçılıq çətinliklərinin həllini diqqət mərkəzində tutaraq, bədii-musiqi vəzifələrlə xüsusi texniki vəzifələri özündə birləşdirir. Bunula da etidlərin istifadəsi texnika üzərində yaradıcı iş üçün amillər yaradır.

Etüddən maksimal faydalanmaq üçün onun sırf texniki vəzifələrini diqqət mərkəzində tutaraq, əsərin mükəmməl musiqi yaraşığına mümkün qədər çox fikir vermək lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, səslənmənin yaxşı keyfiyyəti, hətta elementar texniki fiqurların frazirovkası, səsaparmanın bütün təfərrüatı üzərində iş – bütün bunlar texniki çətinliklərin müvəffəqiyyətlə aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Tələbə dərk etməlidir ki, etüddə gərəkli sürətin əldə edilməsi, hər hansı bədii ədəbiyyat əsərində olduğu kimi-məqsəd deyil, əsərin gözəl, ifadəli ifası üçün vasitədir.

XIX əsrin əvvəli fortepiano incəsənətinin gur inkişafı dövrüdür. Bu alətdə çalan ifaçı orkestrdən asılı deyildi. Möhtəşəm ff-dan həfif pp-yacan saysız səs çalarlarına malik bu alət o dövrün Avropa musiqisinin bədii surətlər dairəsini tam əhatə edirdi.

Əsər fakturası üzərində işin bir sıra növləri mövcuddur.

Tələbələrə, hər hansı bir halda, qarşılarına çıxan hər hansı bir vəzifənin hansı üsulla həll etməyi öyrətmək zəruridir.

Tədris prosesində əsərin diqqətlə çalınması, ifanın söylə dinlənilməsi və nöqşanların ardıcıl sürətdə təkrar ifalar vasitəsi ilə aradan qaldırılması fortepiano sinfində əsas iş prinsipləri sayıla bilər.

Bu məqsədlə, əsər fakturasının bəzi elementlərini və səs düzümlərini ayırd edərək, onlar üzərində ayrılıqda işləmək və daha sonradan onları tədricən birləşdirərək bu hissələrdən vahid bir bütöv yaratmaq lazımdır.

Hər hansı bir passaj alınmırsa, onu dəfələrlə təkrarlamaq, müvəffəqiy-yətsizliyin səbəbini araşdırmaq və məqsədə çatmanın ən qısa yolunu tapmaq lazımdır.

Yararlı və məqsədyönlü iş həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Tələbənin “ifaçılıq aparatı” üzərində iş – onun daha sərbəst və idarə olunan olması, hərəkətlərinin mütəşəkkilliyi, qərginliyinin nizamlanması və s. – müəllimin daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Tədrisin professional xarakteri tələbələrin ifaçılıq vərdişlərinin inkişafına tükənməz diqqət tələb edir. Bununla əlaqədar, etüdlərin öyrənilməsi xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fortepiano tədrisində Çerninin etüdləri ilə bərabər Klementinin və Moşkovsinin etüdlərinin də istifadəsi çox faydalıdır. Bu müəlliflərin etüdləri instruktiv xarakter daşımaqla bərabər, musiqi-bədii məziyyətlərə də malikdir.

Ədəbiyyat

1. Баренбойм Л.А. Музыкальная педагогика и исполнительство. Л., 1974
2. Алексеев А.Д. Методика обучения игре на фортепиано. М. 1972
3. Сборник статей род редакцией В.Натансова. Вопросы фортепианной педагогики. М., Музыка 1967
4. Щапов А.П. Некоторые вопросы фортепианной техники. М., Музыка 1967

И.А.Ахмедова

Условия овладения студентами исполнительской техникой в классе основного инструмента

Резюме

В данной статье представлены основные моменты, необходимые в работе над этюдами в классе основного инструмента. В процессе обучения на примере этюдов К.Черни студенты изучают базовые технические навыки. Целью педагога является подготовка студента к профессиональной деятельности. Освоив основные технические принципы, студенты имеют возможность перейти на следующую более сложную ступень в достижении технической свободы. В дальнейшем студенты могут перейти к более сложным этюдам (Клементи, Мошковский).

I.A.Ahmadova

**Conditions for Mastering Students of Performing Technique
in the Class of the Main Instrument**

Summary

This article presents the main points needed in the work on etudes in the class of the main instrument. In the process of learning, using the example of K. Cherny's etudes, students study basic technical skills. The teacher's goal is to prepare the student for professional work. Having mastered the basic technical principles, students have the opportunity to move to the next more difficult stage in achieving technical freedom. Later, students can move on to more complex studies (Clementi, Moshkovsky).

*Rəyçilər: dos. A.F.Aşumova,
dos. K.R.Sədirxanova*

Redaksiyaya daxil olub: 18.09.2018

A.Ə.ƏKBƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

SOSIAL MÜHİT VƏ YENİYETMƏLƏRİN MİLLİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBİYƏSİ

Açar sözlər: sosial mühit, milli vətənpərvərlik, Heydər Əliyev irsi, dövlət müstəqilliyi, milli dövlətçilik.

Ключевые слова: социальная среда, национальный патриотизм, наследие Гейдара Алиева, государственная независимость, национальная государственность.

Key words: social environment, national patriotism, Heydar Aliyevs heritage, public independence, national statehood.

2001-ci ilin 13 avqustunda televiziya və radio ilə Azərbaycan xalqına müraciətində Ümummilli Lider Heydər Əliyev milli dəyərlərimizi yaşatmaq və onları inkişaf etdirməyin xüsusi əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd etmişdir: “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir”.

Müasir sosial mühit milli əxlaqımız, milli dəyərlərimiz üzərində qurulmuşdur. Milli əxlaqımızın mühüm hissəsini təşkil edən islami dəyərlərə hörmət milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin uğurlarında xüsusi rolu olan bir amildir. Azərbaycan xalqının həyatında islami dəyərlərin əhəmiyyətini nəzərdə tutaraq Heydər Əliyev demişdir: “Bizdə tolerantlıq, xalqımızın dini dözümlülüyü yüksək səviyyədədir”.

Milli dəyərlərimizə və ilk növbədə Ana dilimizə hörmət və sədaqət milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyənin mühüm tərkib hissəsidir.

Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin Konstitusiyasının 21-ci maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Ümummilli Lider 18 iyun 200-ci il tarixdə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman vermişdir. Bu fərmanda Dövlət dili olan ana dilimizin geniş inkişafı və saflığının qorunması, latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi, milli adət və ənənələrimizin qorunub saxlanması və zənginləşdirilməsi sahəsində nailiyyətlər göstərilmiş, vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dili dünyanın ən zərif və incə dillərindən biridir. İstanbul Universitetinin dil və ədəbiyyat müəllimi İrfan Ülki (türk, Azərbaycan, italyan və digər bir neçə dildə sərbəst danışır) dilimiz haqqında demişdir: “Azərbaycan dili çağlayan bir bulaqdır. Nə qədər danışırısan-danış, düzümü, şirinliyi, ədəbiliyi öz-özünə süzülüb gəlir. Bu dili başa düşənlər, incəliyini duyanlar ona vurulmaya bilməzlər” (4).

Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərləri sırasında ədəbiyyat və xüsusilə incəsənət mühüm yer tutur. İncəsənətin millətin qədimdən gələn milli kökləri üzərində inkişafı ümumi-bəşəri qanunauyğunluqdur.

Milli mənsubiyyət hər bir insan üçün qürur mənbəyidir. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayındakı çıxışında Heydər Əliyev demişdir: “İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın... Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır...”

Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir.

Dünya azərbaycanlılarının lideri olmaq keyfiyyəti geniş intellektual və siyasi-fəlsəfi səviyyə tələb edir. Heydər Əliyevin xarici ölkələrdəki Azərbaycan icmaları və cəmiyyətləri qarşısındakı çıxışları, dünya miqyasında Azərbaycanı tanıtması bacarığı onun bu səviyyədə şəxsiyyət olduğunu təsdiq etdi.

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yaradılmış komissiya hazırladığı konstitusiya layihəsi geniş müzakirə edildikdən sonra 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq sorğusu (referendum) yolu qəbul edildi. Bu konstitusiya müstəqil Azərbaycan tarixində ilk milli konstitusiyaadır.

1994-cü ilin 21 mayında etdiyi çıxışında Heydər Əliyev demişdi: “Mən hər prezident kimi bütün Azərbaycan xalqını, əhalinin bütün təbəqələrini, bütün siyasi qüvvələri, bütün partiyaları, bütün təşkilatları milli həmrəyliyə, vətəndaş həmrəyliyinə dəvət etmişəm və dəvət edirəm”.

1993-1994-cü illərdə Heydər Əliyevin gərgin dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərinə hücumlarının qarşısı alındı və 1994-cü ilin 12 mayında cəbhə xətlərində atəşkəs rejimi haqqında saziş əldə edildi (və bu saziş indi də davam edir). 1994-1995-ci illərdə Milli ordunun yaranması üçün əsaslı tədbirlər həyata keçirilməyə imkan tapıldı.

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlı icmaları nümayəndələri ilə görüşlərində Prezident Heydər Əliyev dəfələrlə təkrar etmişdir ki, Azərbaycan dünyanın bütün ölkələrində yaşayan Azərbaycanlıların vətənidir..., hər bir azərbaycanlı Azərbaycana öz ata evi kimi baxmalıdır.

Böyük Atatürk millətin lideri haqqında demişdir: “Lider yalnız millətə güvənməli və təşkilatçı olmalıdır. Ələlxüsus, müstəqillik və keçid dövrlərində liderin güvəndiyi yeganə qüvvət qaynağı millətə olmalıdır. Arxasını millətə dayayan, gücünü millətdən alan və millətinin mənəviyyatını yüksək tutan liderlər həmişə müvəffəqiyyət qazanmışlar”.

Öz xalqına güvənməsi haqqında etiraf, Heydər Əliyevin nitqlərində dəfələrlə səslənmişdir.

Hazırda Dünyada yaşayan azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur və xarici ölkələrdə 250-dən çox azərbaycanlı icmaları, cəmiyyətləri və mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkələrdə soydaşlarımız Azərbaycan dilində qəzet və jurnallar nəşr edirlər, bir neçə ölkədə, Azərbaycan dilində televiziya verilişləri yayımlanırlar.

Dünya azərbaycanlılarının lideri məsələsi dünyanın 70-ə qədər ölkəsində əksəriyyət halda toplu yaşayan azərbaycanlılar arasında milli birliyə və həmrəyliyə nail olmaq məsələsini ön plana çəkdi.

Dünya azərbaycanlılarının miqdarca təxminən yarısı Cənubi Azərbaycanda (İran dövləti tərkibində) yaşayırlar. Buna görə də Müstəqil Azərbaycan dövləti ilə Cənubi azərbaycanlılar arasında yaxın əlaqələrin olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu əlaqələr toplu yaşayan vahid Azərbaycan şəraitində qədim tarixə malik idi və XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın Rusiya və İran dövlətləri arasında Araz çayı boyunca iki yerə bölünməsi nəticəsində xeyli zəiflədi, Sovetlər İttifaqı dövründə isə (70 il), demək olar ki, təməmilə qırıldı.

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycanda başlanan milli azadlıq hərəkatı iki hissəyə bölünmüş Azərbaycanın doğma əhalisi arasında əlaqələrin yaranması üçün şərait yaratdı. Belə ki, 1989-cu ilin 31 dekabr günü onminlərlə azərbaycanlı Arazın hər iki sahilində qurulmuş tikanlı məftilləri qıraraq bu süni sərhəddi keçdilər və bir-birlərini bağrılarına baxdılar. İki il sonra isə (1991) bu tarix Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi rəsmən qəbul edildi və ümummilli bayram statusunu aldı.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa (1991) etdikdən (1920-ci ildə pozulmuşdu), sonrakı 10 ildə Dünya ölkələrində mövcud olan Azərbaycan icmaları və cəmiyyətləri ilə əlaqələr yaradıldı və bu zəmində 2001-ci ilin noyabrının əvvəlində Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı çağırıldı.

Qurultayda çıxış edən xarici ölkələrdən gəlmiş nümayəndələr azərbaycanlıların Dünya miqyasında həmrəyliyinin və birliyinin yaradılmasında Azərbaycanın və xüsusilə onun lideri Heydər Əliyevin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdilər.

Dünya azərbaycanlıların lideri Heydər Əliyev Dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı çıxışında demişdir: “Azərbaycan dövlətinin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, bütün ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılara mümkün olan qayğı, diqqəti göstərsin, onların həyatı ilə maraqlansın və dövlətimizlə ayrı-ayrı ölkələrdə olan Azərbaycan icmaları arasında əlaqələri daha da inkişaf etdirdirsin. Azərbaycanın xaricində yaşayan azərbaycanlılar isə görə, indi müstəqil Azərbaycan ilə daha da sıx əlaqələr qursunlar. Bunlar hamısı dünyada olan bütün azərbaycanlıların birliyinin, həmrəyliyinin təmin olunması üçün əsas şərtlərdir”.

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin mühüm sahəsi gənclərdə milli vətənpərvərlik hissinin yüksəlməsinə xidmət edən dövlətin milli rəmzlərinə hörmət, milli dilin yüksək səviyyədə öyrənilməsi və istifadəsi, milli adət və ənənələrimizə riayət edilməsi təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. “Xalq” qəzeti, 4 fevral 1997.
2. Heydər Əliyevin televiziya ilə xalqa müraciəti. 2 noyabr 1993-cü il.
3. “Azərbaycan” qəzeti, 3 mart 1999.
4. İrfan Ülkü, Qızıl Ulduzdan Hilala doğru (Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı). Türkcədən tərcümə. B., 1994.
5. Əliyev H.Ə. Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1996.

А.Э.Акбарова

Социальная среда и национально-патриотическое воспитание подростков

Резюме

В статье рассмотрены возможности формирования у подростков представления национальных и нравственных ценностях народа, в том числе, воспитания в них чувства патриотизма. Раскрыто содержание патриотизма и национально-идеологического воспитания, сформированного благодаря заслугам общенационального лидера Гейдара Алиева. Статья имеет педагогическую, идеологическую и философскую значимость.

A.E.Akbarova

Social Environment and National-Patriotic Education in Adolescents

Summary

The article deals with the social environment of national and moral values, patriotism, including the possibility of the formation of the new content being investigated in this case, and global services free of charge, thanks to Heydar Aliyev formed nurturing patriotism and national ideological contents disclosed. The articles is of pedagogical, ideological and philosophical importance.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2018

İ.M.ƏLİYEV
dosent

E.A.ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

SAĞLAMLAŞDIRICI FİZİKİ TƏRBIYƏNİN ƏHALİNİN AKTİV HƏYAT TƏRZİNDƏKİ ROLU

Açar sözlər: dəqiqlik, məsafə, mütamadi, sərbəstlik, gərginlik, sistemli, inamsızlıq, səviyyə, inkişaf, tərəddüd.

Ключевые слова: точность, расстояние, свобода, напряженность, системный, недоверие, здравоохранение, развитие, сомнение.

Key words: exactness, distance, fan, tension, system disbelief, level, development constantly, hesitation.

Sağlam həyat tərzinin əsası günün rejim qaydalarından başlayır desək yanılmarıq. Çünki gündəlik düzgün təşkil edilmiş rejim qaydaları, insanın sağlam böyüməsinə, onun zehni-əqli inkişafına, iş rejimi və istirahətin düzgün bölünməsinə, vaxtında qidalanmasına, gündəlik fiziki hazırlıqla məşğul olmasına, gigiyenik qaydalara vaxtında və mütamadi nəzarətinə və s. zəmin yaradan əsas faktordur. Lakin gün rejiminə nəzarət etmək heç də asan məsələ hesab edilmir. Bu, ilk növbədə insanda gücü məsuliyyət və iradənin olmasından xəbər verir. Lakin insan gündəlik rejim qaydalarına nəzarət etməyi qarşısına məqsəd qoysa, tədricən bu prosesə bir növ onda alışqanlıq və vərdiş forması yaranacaqdır.

Gün rejimi müxtəlif formalarda təşkil edilə bilər. Bunun üçün ilk növbədə insan iş və asudə vaxtları dəqiqləşdirilməlidir. Sonra isə il ərzində görüləcək vacib işlərin siyahısı və təxmini vaxtları müəyyənləşdirilməlidir. Daha sonra isə aylar və həftələr ərzində vacib işlərin planlaşdırılması həyata keçirilməlidir.

Yuxarıda göstərilən il, ay və həftə ərzində vacib işlər dəqiqləşdirildəndən və təxmini planlaşdırıldıqdan sonra, asanlıqla gün rejimini saatlara bölməklə vacib olan işləri, asudə vaxtlarından səmərəli istifadəni, qidalanma və yuxu rejim qaydalarını və s. nəzarətdə saxlamaq mümkündür.

Sağlam həyat tərzinin əsas faktorlarından biri də düzgün və vaxtında qəbul edilən qida rejiminə ciddi riayət etməkdir. Çünki qida zənciri orqanizmin inkişafında, böyüməsində, insan ömrünün uzadılmasında, həyatı bacarıqların formalaşmasında enerji mənbəyi rolunu oynayır.

Normal qidalanma qaydaları barədə yüzlərlə məsləhətlər verilir. Min illərin təcrübəsi göstərir ki, bizim mətbəximizdə işlədilən qidaların əksəriyyəti orqanizm üçün faydalıdır. Əgər belə olmasaydı, təbii seçmə qanununa və təcrübəyə görə həmin qidaların əksəriyyəti gündəlik menyudan çoxdan çıxarılmış olardı. Ümumiyyətlə hansı qidaları yeyib-yeməmək nisbi anlayışdır. Bəzi xalqların imtina etdiyi qida növlərini digər xalqlar yeyir və yaxud əksinə. Bunu nəzərə alaraq bizim üçün uyğun olan qida məhsullarının qəbul edilməsinin 7 faktorunu xüsusilə nəzərə almaq vacibdir.

1. Bacardıqca çoxlu tərəvəz yeyin - bu məsləhət ilk baxışda əksər adamlar tərəfindən qəbul edilir. Tərəvəzdə çoxlu vitaminlər var. Həzm prosesində tərəvəz köməkçi vasitədir. Tərəvəzin kalorisi azdır, ona görə asan həzm olunur, iştah gətirir, təzyiqlə normallaşdırır. Bir amili nəzərə almaq vacibdir ki, mədə-bağırsaq sistemində pozuntu olan adamların çoxlu miqdarda tərəvəz yeməsi problem yaradır. Çoxlu tərəvəz yeyilməsi kəskin arıqlamaya səbəb ola bilər. Eyni növ tərəvəzin mütəmadi olaraq qəbul edilməsi qanazlığına səbəb olur. Ən yaxşı qanyaradıcının heyvan mənşəli qidalar olduğu hamıya bəllidir.

2. Yağlı yeməklərdən imtina edin - yağlı və piyli heyvan mənşəli qidaları menyunuzdan

kənarlaşdırın (piyli ət, sosiska, kolbasa). Bu qidalar orqanizmdə xolesterinin miqdarını kəskin şəkildə artırır, ürək-damar sisteminin fəaliyyətinə maneə olur, qan təzyiqini yüksəldir, damarlar kirəcləşir. Digər tərəfdən yağlı maddələrdən imtina etmək A və E vitaminlərindən imtina etmək deməkdir. A vitamini boy artımı, gözün görmə qabiliyyətinin normada olmasının əsas bazasıdır. E vitamini nəsl törədəndir və dərinin tərəvətini və gözəlliyini saxlayan əvəzedilməz maddədir.

Məsələ ondadır ki, A və E vitaminləri yağlarda həll olan vitaminlər qrupuna daxildir. Deməli, yağın iştirakı olmadan bədən onları qəbul edərək həzm edə bilməz. Bir də bədəndə yağ turşularının çatışmazlığı baş verəndə adam özü də istəmədən şəkərə meyilli olur. Nəticədə həddən artıq kökəlmə baş verir.

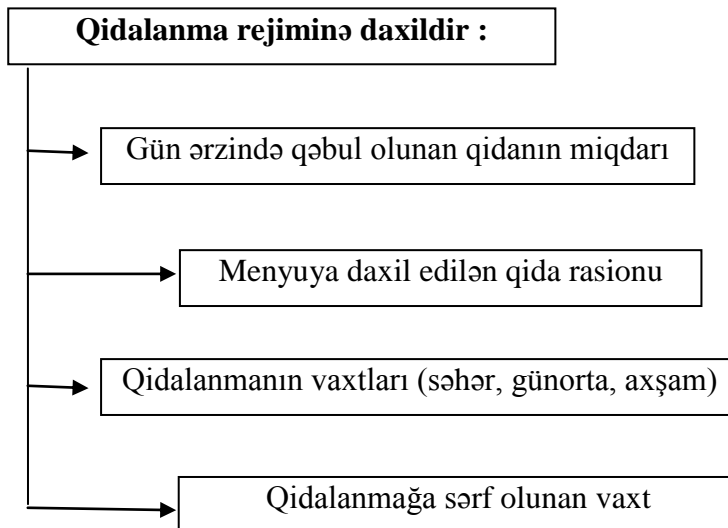
3. Bitki yağlarından istifadə faydalıdır. Bitki yağları ürək üçün faydalıdır. Çünki bitki mənşəli yağlarda xolesterin olmur. Bitki yağları həddən artıq kökəlmənin qarşısını alır, gözün görmə qabiliyyətinə müsbət təsir edir və bədənin immunitetini artırır. Hər gün 20 qram heyvan mənşəli yağ yemək olar, çünki bir çox vitamin və zülallar yalnız heyvan mənşəli yağlarda olur.

4. Karbohidratlardan imtina edin - karbohidratlar orqanizm üçün əsas enerji mənbəyi sayılır. Amma onun həddən artıq qəbul edilməsi piylənməyə səbəb ola bilər. Ona görə şəkər, un məhsulları və şirin yeməklərdən mümkün qədər az istifadə etmək məsləhətdir.

5. Həftədə 3 yumurtadan artıq yeməyin - yumurta qidalı yemək növü sayılır. Yumurta sarısında təzə ətdə olanın yarısı qədər xolesterin var. Həm də yumurtada xolesterini parçalayan lesitin maddəsi də vardır ki, həmin maddə xolesterini dağıda bilir. Yumurtanı gecələr yemək məsləhət görülmür. Yumurtadakı xolesterinin orqanizmə mənfi təsirini azaltmaq mümkündür. Ona görə də yumurtanın qızardılaraq yağ və qatıqla yeyilməsi həzm prosesini asanlaşdırır. Ahıl, az hərəkətdə olan, allergiyaya meyilli insanların mümkün qədər yumurta yeməmələri məsləhətdir. Gənc, aktiv və idmanla məşğul olan adamların tez-tez yumurta yeməsi faydalıdır. Çünki yumurtanın tərkibində insan orqanizmi üçün lazım olan zülallar, manqan, dəmir, mis, kalsium və kobalt vardır. Bundan başqa, yumurta qanazlığına qarşı effektiv vasitədir. Həm də sinir sisteminin fosforla qidalanmasının mənbəyi yumurta hesab edilir.

6. Dəniz məhsullarını istədiyiniz qədər yeyin - dəniz məhsulları çox faydalıdır. Onların tərkibində yod, zülallar, A və D vitaminləri yetərincədir. Dəniz məhsulları (balıqlar) qan damarlarında kirəcləşmənin qarşısını alır. Bu məhsullardan tez-tez istifadə edənlər gözlərinin görmə qabiliyyətindən və yaddaşdan nadir hallarda şikayətlənirlər.

7. Xörək duzu - bu qidadan tamamilə imtina etməyin. Sadəcə duzdan istifadəni bacardıqca azaldın. Hipertoniya xəstəliyinin daşıyıcılarına duzlu yemək qəti olmaz. Duzdan tam imtina mədə şirəsinin həlletmə qabiliyyətini azalda bilər. Həm də xörək duzu qanda həmişə müəyyən miqdarda olmalıdır. Amma bu o demək deyil ki, istənilən yemək duzla yeyilməlidir.

Qidalanma rejimində günün saatlarına ciddi nəzarət olunması vacibdir. Nə vaxt, nə qədər qidalanmaq olar? Qidalanma rejiminə əsasən aşağıdakılar daxildir.

- Gün ərzində yeyilən yeməyin miqdarı
- Gün ərzində yeyilən yeməyin vaxtı
- Gün ərzində yeyilən yeməyin səhər yeməyinə, günorta yeməyinə, axşam yeməyinə və s. bölünməsi
- Yemək vaxtları arasındakı fasilə
- Gün ərzində yeyilən yeməyə sərf olunan vaxt.

İnsan orqanizmi çox mürəkkəb quruluşa malikdir. Mütəmadi olaraq xarici təsirlərə məruz qalır. İstər orqanizmin normal həyat fəaliyyətinin, istərsə də orqanizmin sağlamlığının mühafizəsində qidalanma rejiminin rolu böyükdür. Vaxtında yemək yeməyə vərmiş etmiş insanda yemək vaxtı çatdıqda aclıq hissi və ya iştah meydana gəlir.

08.00 – da səhər yeməyində pendir mütləq yeyilməlidir. Mümkünsə az yağlı və duzlu pendirlərə üstünlük verilməlidir. Ərik qurusu və əncir qurusu, yaxşı olar ki, yuxudan durar durmaz istifadə edəsiniz. Çünki əncir və ərik səhər orqanizmdə maddələr mübadiləsini hərəkətə gətirməkdə və həzm sistemini işə salmaqda əvəzsiz nemətdir. Yumurta ən keyfiyyətli proteindir. Səhər yeməyində mütləq yemək məsləhətdir. Zeytun protein və mineral baxımından olduqca zəngindir.

11.30 - da iştahanın artmağa başladığı saatlardır. Belə ərəfədə badam iştahanı azaldır, həm də kaliumla zəngin olduğu üçün maddələr mübadiləsini tənzimləyir.

13.00-14.00 - da ət xorəklərinin qəbulu orqanizm üçün həm ən çox tələb edilən, həm də çox çətin həzm olunan qidadır. Ona görə də bu qidaları axşam yox, günorta yemək məsləhətlidir.

Qatıq və ayran: Məlum olduğu kimi, kalsium orqanizmin artıq yağlardan “azad edilməsinə” kömək edən mühüm minerallardandır. Qatıq və ayran da kalsiumla zəngindir.

15.00 - da meyvə qəbulu məsləhət görülür. Meyvələri ayrılıqda yedikdə iştahanı artırır, şəkəri yüksəldir.

16.00 – da müxtəlif növ meyvə şirələrinin qəbul edilməlidir. Bu saatda mədə şirə ifraz etməyə başlayır.

17.00 - da süd qəbul edilməlidir. Kalsiumla zəngin olan südü yemək aralarında içə bilərsiniz. Ancaq səhər içsəniz mədədə doluluğa və həzmsizliyə səbəb ola bilər.

18.00-19.00 – da daha çox paxlalı bitkilər, mərcimək, noxud, lobya və.s kimi paxlalı bitkiləri axşam yeməyində zeytun yağı ilə yesəniz, çox yaxşı olar. Tərəvəzlər isə səhər də, axşam da yeyilməlidir. Günorta tərəvəzlə mədənizi doyurmağa çalışsanız ac qalmağınıza səbəb ola bilərsiniz. Salatlar həzmi yaxşılaşdırdığı üçün həm günorta, həm də axşam yemək məsləhətlidir.

20.00 – da qoz çərəzi qəbul edilməlidir. Qoz “Omega-3” yağları ilə zəngindir. Gün ərzində digər qidalarla, xüsusilə süd və süd məhsulları ilə yemək məsləhət deyil.

21.30 – da təkrar olaraq meyvə qəbulu tövsiyə edilir. Bu saatda yeyilən meyvə həm həzm sistemini, həm də metabolizm sistemini qoruyur.

Gündəlik həyatda fərqi nə varılmayan gigiyenik səhvlər sonradan insan sağlamlığında müxtəlif problemlərə yol açır. Bu baxımdan şəxsi gigiyena qaydalarında ev təmizliyi ilə yanaşı hər şey nəzərə alınmalıdır. Buna əməl olunarsa orqanizmə təsir edən bioloji, fiziki, kimyəvi təsirlər neytrallaşır, insan sağlamlığı qorunur.

Günümüzdə bu istiqamətdə vacib məsləhətdən biri də şəxsi gigiyena üçün istifadə olunan antibakterial sabunlardır. Məlumatla görə antibakterial sabunlar insanın hormonal tarazlığına təsir göstərir və zənn edildiyi qədər faydalı deyil. Bunu heyvanlar üzərində edilən testlər müəyyən edib. Testlərdə antibakterial sabunların tərkibində hormon tarazlığını pozan “Triclosan” adlı kimyəvi maddənin aşkar edildiyi bildirilir. Bu maddənin evdəki təmizlik vasitələrində və diş pastasında olduğu deyilir. Aparılan araşdırmalara görə, antibakterial sabunların, xəstəliklərə qarşı qorunmada normal sabunlardan bir o qədər fərqi yoxdur.

Ağız qoxusu sadəcə insanların sizdən uzaqlaşmasına səbəb olmur, həm də sizdə olan ciddi xəstəliklərdən xəbər verir. Kiçik bir problem kimi görünsə də, əslində bu, insanın həm şəxsi, ictimai, həm də iş həyatına mənfi təsir edəcək qədər ciddi xəstəlikdir. Ağız qoxusunun səbəbinin 90 faizi ağızdakı problemlərdən qaynaqlanır. Davamlı olaraq ağız baxımı edilmədiyi təqdirdə, qidaların qalıqları dişlərin arasında, dilin və diş ətinin üzərində yığılmağa başlayır və bu da bir müddət sonra xoşagəlməz ağız qoxusuna səbəb ola bilər. Ağızdakı çürümüş dişlər, köhnə diş plombları da pis ağız qoxusuna səbəb olan digər faktorlardandır. Ağız və dişlərə tam uyğunlaşmamış pis və keyfiyyətsiz protez ciddi ağız qoxularına səbəb olur.

İnsan bu problemdən necə xilas ola bilər? Bunun üçün ilk öncə diş həkiminə müraciət edib, dişlərlə bağlı problem varsa, onu aradan qaldırmaq lazımdır. Ancaq səbəb bunlar deyilsə və ağız baxımınızı vaxtı-vaxtında edirsinizsə, deməli, ortada başqa problemlər var. Bronxit xəstəliyi ağız qoxusuna səbəb ola bilər. Ağız qoxusuna ağciyər infeksiyaları, böyrək və ya qaraciyər çatışmazlığı, maddələr mübadiləsindəki bəzi pozğunluqlar, bağırsağ parazitləri də səbəb ola bilər. Əgər səhərlər oyananda ağızınızdan pis qoxu gəlicə, maddələr mübadiləsindəki bəzi pozğunluqlar, bağırsağ parazitləri daha güclü ehtimaldır. Nə qədər təəccüblü olsa da, son araşdırmaların nəticələri göstərir ki, hətta stress də ağız qoxusuna səbəb olur. Odur ki, həkimə müraciət edərək problemin səbəbini düzgün müəyyənləşdirmək və tez bir zamanda müalicə etmək məsləhət görülür.

Müasir dövrdə fiziki hərəkətlərin azlığı inkişaf etmiş bütün ölkələrin ən aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Çünki inkişaf etmiş ölkələrdə əl əməyinin son dərəcədə azalması, əksinə isə zehni iş onu əvəz etmişdir. Zehni işin çoxalması isə hipodinamiyanın geniş yer almasına gətirib çıxarır. Bunun üçün biz fiziki hərəkətlərlə orqanizmin funksiyasının artırılmasının və təkmilləşdirilməsinin yollarını diqqətinizə çatdırmaq istəyirik.

Fiziki hərəkətlərlə ayrı-ayrı orqanların işini neçə artırmaq olar? Bunun üçün ayrı-ayrı əzələ qruplarının işinə diqqət yetirək.

➤ **Dayaq** - hərəkət aparatını təkmilləşdirən, düzgün qamətin formalaşmasını təmin edən əzələ qruplarına aid edilir: boyun, sinə və kürək əzələsi, onurğa sütununun sağ və sol əzələlər, çiyin, bazu - said əzələləri, çanaq, bud - baldır və ayaq əzələləri. Bu əzələlərin inkişafı düzgün qamətin və orqanizmin estetik görünüşünü artırır. Bunun üçün xüsusi fitnes salonlarında həftədə 2-3 dəfə olmaq şərti ilə trenajorlardan istifadə etmək lazımdır.

➤ **Görmə qabiliyyətini artırmaq və yaxşılaşdırmaq üçün:** göz-bəbəklər əzələlərinin inkişaf etdirmək üçün gündə 3 dəfə minimum yaxın və maksimum uzaq məsafəyə baxma məşqləri edilməlidir.

➤ **Üz əzələlərinin məşqləri:** xüsusi estetik mərkəzlərdə xüsusi stimulyatorlarla ev şəraitində hamar qaşığıla və qıcıqlandırıcı vasitələrlə (həkim məsləhəti olmaq şərti ilə maska və s.) məşqlər etməklə üz dərisinin qocalmasını maksimum uzatmaq olar.

➤ **Boyun əzələləri və yuxarı kürək əzələlərinin:** inkişaf etdirilməsi beyinə qan axınının yaxşılaşdırılması və beyində xüsusi təzyiqin azaldılmasına və boyunda düzlaşmanın qarşısını almağa kömək etmiş olar. Bu məşqləri üz və arxası üstə uzun skamyada uzanaraq müəyyən çəkili saxlamaq və boyunu hərəkət etdirməklə həftədə 3 dəfə məşq etdirmək olar.

➤ **Ağ çiyərlərin hava tutumunu artırmaq üçün:** həftədə bir gün olmaqla qaçmaq vacibdir. Bu zaman ağ çiyərlər orqanizmi oksigenlə təmin etdirmək üçün maksimum həcmdə böyüməyə məcbur olur. Nəticədə, qabırğaarası əzələlərin inkişafı da artır. Hər səhər duranda təmiz havaya çıxıb maksimum dərindən nəfəs alıb verməklə bu hərəkətləri 10 dəfə təkrarlamaq lazımdır.

➤ **Ürək əzələlərinin məşqi:** onun böyüməsinə, qanın damarlara tam olaraq ötürülməsinə, hüceyrələrin maksimum qidalanmasına şərait yaradır. Həmçinin infarktin qarşısını alır. Ürək əzələlərinin məşqləri yüksək gərginlikli iş zamanı baş verir. Bu məşqlərə qaçış, üz-mək, ağır əzələ məşqləri aid edilir.

➤ Daxili orqan sallanmalarının qarşısını alan məşqlərə: qarının yuxarı və aşağı əzələləri (press) və kurəyin xüsusilə də aşağı nahiyəsinin əzələləri şamil edilir. Bu məşqlər qaraciyər, həzm sistemlərinin işini gücləndirir.

➤ ətraf əzələlərin (qılç və qol) inkişafı: isə əmək qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, sümük əyilmələrinin qarşısını alır, xüsusilə də aşağı ətraf nahiyələrdə. Bu əyilmələr daha çox körpələrdə və yaşlı insanlarda baş verir.

Çalışmaq lazımdır ki, daima çəkinin normal saxlanılmasına ciddi əməl edilsin, xüsusilə də qış aylarında. Hər bir orqanizm üçün norma olan çəkini boyun hündürlüyünə nisbətən müəyyən etmək mümkündür. Bu çox asan prosesdir. Əgər boy ölçüsü 185 sm-sə, onun çəki norması 85 kq götürülür. Bu çəkini 5-10 kq aşağı və ya yuxarı olması da həmin normanı pozmur. Təbii ki, burada boy ölçüsü rol oynayır.

Bu gün piylənmə bir çox insanların problemi və bundan canlarını qurtarmaq üçün bir sıra üsullardan istifadə edirlər. Ancaq piylənməni yaradan səbəbləri bir çox insanlar nəzərə almır.

Aparılan araşdırmalara görə, əgər əvvəllər piylənmə orta yaşlı nəsilədən başlayırdısa, indi piylənmə gənc yaşlardan da başlayır. Digər xəstəliklər kimi, piylənmə də cavanlaşıb. Bunun əsas səbəbləri düzgün qidalanmama, lazımsız içkilər və ərzaqlardan istifadədir. Yaşlı insanların bu ifadəsinə tez-tez rast gəlinir: “əvvəllər babalarımız bir qoyunu bütöv yeyirdi, kökəlmirdi”. Bəli, doğrudur. Əvvəl çox kalorili yeməklər yeyirdilər, ancaq kökəlmə yox idi. Ona görə ki, indi əlavə qidalar (souslar, ziyanlı qazlı içkilər) daha çoxdur.

Stressin də piylənmədə rolu danılmazdır, desək yanılmazdır. Elə orqanizm var ki, stress keçirdikdən sonra arıqlayır, elə orqanizm də var ki, stressdən kökəlməyə başlayır, çünki stress vəziyyətində bəzi insanlara hədsiz iştaha gəlir ki, bu da qida qəbulunu nizamsız olaraq artırır.

Piylənmə insan orqanizminə çox böyük ziyan vurur. Birinci növbədə daxili orqanlar piylənməyə başlayır. Nəticədə onurğa problemləri, protruziya, yırtıqlar yaranır, damarların varikoz genişlənməsi başlayır. Artıq çəki insan üçün çox problemlər yaradır. Köklük, eyni zamanda, insana edilən tibbi müalicənin effektini aşağı salır. Ona görə də bir çox müalicələrdə insan əvvəlcə arıqlamalı, sonra müalicə olunmalıdır. Çünki bədəndə olan piy müalicənin effektini xeyli aşağı salır.

Müasir dövüdə “Fast-fud” qidalar, yağlı, konserv olunmuş məhsullar, həmçinin oturaq həyat təzi insanların piylənmədən əziyyət çəkməsinə təsir edir. Həmin insanlar artıq çəkidən xilas olmaq üçün aylarla, illərlə diyet saxlasalar belə, əksər hallarda nəticə əldə edə bilmirlər. Bəzən bunun səbəblərindən biri kimi isə hormon pozğunluğu göstərilir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişafının nəticəsidir ki, müasir insanlar son zamanlar həddən artıq tənəlləşib. Piyada gəzməkdən, idman və fiziki hərəkətlər etməkdən, ümumiyyətlə, hərəkətdə olmaqdan qaçır. Buna görə də piylənmə baş verir. Orqanizmdə kalori itirmək ilə kalori qəbulu arasında balans olmalıdır. Balans itdikdə kökəlmə prosesi qaçılmazdır.

Bu xəstəlikdən xilas olmaq istəyən şəxs mütləq diyetoloqa müraciət etməlidir. Diyetoloq əvvəlcə mütləq şəkildə qalxanabənzər vəzi, hormonları, qanı və D vitaminini yoxlamalıdır. Bundan sonra isə xəstə diyetə başlamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, diyet sadəcə piylənməyə meyilli olan qidalardan uzaqlaşmaqdır. Qidalanmanı elə qurmaq lazımdır ki, orqanizm doymamış yağ turşuları, mineral maddələr və digər maddələri də qəbul etsin. Orqanizmə vitaminlər lazımdır. Əks halda diyet insanlarda bir çox xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Sağlam həyat tərzinin qorunmasında vacib məsələlərdən biri də zərərli vərdişlərə qarşı mübarizədir. İnsan özü-özünün həkimi olmalıdır. Bunun üçün insan nəyin zərərli və nəyin orqanizmə xeyirli olduğunu müəyyən etməli və onlara qarşı mübarizə aparmalıdır.

Hətta dinimizdə belə “haram” buyrulan nemətlər haqqında geniş məlumatlar cəmiyyətin diqqətinə çatdırılır. Burada qeyd olunur ki, insan orqanizminə nə zərər verirsə, onlar “haram” sayılır.

Ümumiyyətlə orqanizm özü-özünü bərpa etmək gücünə malikdir. Lakin həddən artıq zərərli qidalar və digər vasitələrin yüklənməsi zamanı orqanizm bərpa qabiliyyətini itirir.

Zərərli qidalar və içkilərlə ən çox mübarizə aparən orqanizm “qara ciyər” sayılır. Qara ciyər insan orqanizmində ən əsas orqanlardan biridir. Qara ciyərin sağlamlığı bütün orqanizmin sağlamlığında əsas rollardan birini oynayır. Qara ciyər orqanizmin filtridir. Filtir “çirkləndə”, şlaklar, toksinlər və s. ziyanlı maddələr orqanizmdə yığılmağa başlayır və bu bütün orqan və sistemlərin fəaliyyətinə mənfi təsir edir.

Qara ciyəri sağlam saxlamaq və möhkəmləndirmək istəyən insan, təbii ki, siqaret və spirtli içkilərdən imtina etməli, sağlam qidalanma prinsiplərinə əməl etməli, dərman preparatlarını özbaşına yox, yalnız həkim təyin etdikdən sonra qəbul etməlidir, stres və həyəcanlamalardan uzaq olmalıdır. Qara ciyər digər həzm orqanları kimi qida qəbulları arasında uzun fasilələri “xoşlamır”. Qidanı gün ərzində 4-5 dəfə olmaqla qəbul etmək lazımdır. Bu qara ciyəri artıq yükləmədən qoruyur.

Müəyyən vasitələr qara ciyərin təmizlənməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edir. Bu vasitələrin arasında qara ciyər bu kimi məhsulları xoşlayır: balqabaq (şirə içmək, sıyıq bişirmək olar, balqabaq tumaları da xeyirlidir), yemiş, çuğundur, sitrus meyvələri (xüsusilə portağal), müxtəlif göyərtilər (xüsusilə kərəviz, cəfəri), süd məhsulları (xüsusilə kəsmik, pendir), müxtəlif sıyıqlar (xüsusilə qarabaşaq, yulaf yarmaları). Sadaladığımız məhsulları daha tez-tez qəbul etmək lazımdır.

Bal qara ciyər üçün xüsusilə xeyirlidir. Hər gün səhər tezdən 1 stəkan ilıq suya 1 çay qaşığı bal əlavə edin və xırda qurtumlarla için.

Bəzi bitkilər qara ciyərin funksiyasını yaxşılaşdırır. Bu bitkilərin arasında: dağ tərşunu, qarğıdalı saçaqları, solmaz çiçəyi, itburnu, nanə və s. Bu otları həm tək-tək, həm də yığım şəklində istifadə etmək olar. Hər otdan 1 xörək qaşığı götürüb qarışdırın, sonra alınmış yığımıdan 1 xörək qaşığı götürün, 1 stəkan qaynar suda 1 saat ərzində dəmləyin, süzün və gün ərzində qəbul edin. Dəmləmənin dadını yaxşılaşdırmaq üçün ona bal da əlavə etmək olar.

Kifayət miqdarda adi təmiz su qəbul edin. Bu orqanizmdən ziyanlı maddələrin çıxmasına kömək edir.

Fiziki hərəkətlik də qara ciyərin sağlamlığı üçün çox vacibdir. Yoqada qara ciyərin təmizlənməsi və möhkəmləndirilməsi üçün müxtəlif məşğələlər var. Açıq havada gəzintilər, üzgüçülük də çox xeyirlidir.

Bəzi dərman preparatların qəbulu da qara ciyərin funksiyalarını yaxşılaşdırır (essensizle-forte, karsil və s.). Nəzərinizə çatdıraq ki, bu preparatları yalnız həkim təyin etdikdən sonra qəbul etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Abiyev A.Q. “Bədən tərbiyəsi” fənninin dövlət standartları ., Bakı 2005.
2. Əliyev. E.A. “Sağlamlaşdırıcı fiziki tərbiyə”. (magistrlar üçün dərslər vəsaiti)., Bakı 2018.
3. Babayev M.Ə., Əliyev S.A., Kərimov R.M. “Uşaqların və yeniyetmələrin sağlamlığının funksional və gigiyenik xüsusiyyətləri”, metodiki vəsait. Bakı, 2014, 84 səh.
4. Məmmədova Ş.A., Əliyev S.A., Əlibəyova S.S., Xaniyev Y.Ə. “Fiziki inkişafın qiymətləndirilməsi və məktəblilərin sağlamlığının vəziyyəti”. Bey. Elmi kon.mat. (16-19.10.2014), Bakı-2014, 270-278 səh.
5. Musayeva N.Ə., Əliyev S.A. “Qan-damar sisteminin fiziologiyası” Bakı 2001, 120 səh.
6. Hacıyev F. “Yaş fiziologiyası və məktəb gigiyenası”. Bakı, 1991, 345 səh.
7. Əbiyev Q.Ş. “Orqanizmin hərəkət aktivliyi və fiziki iş qabiliyyətinin fizioloji əsasları” Bakı 2014, 223səh.

И.М.Алиев, Э.А.Алиев

Роль здорового физического воспитания в активном поведении населения

Резюме

Это не значит, что основа здорового образа жизни начинается с режима дня. Наша современная еда резко изменилась. Мы включили в наш рацион питания разнообразные консервы. Доля естественных питательных веществ значительно снизилась. Это также отражает роль иммунной системы человека в обмене веществ. Сначала необходимо проверить гормон пациента, который уже страдает от потери веса. Рассматривая ответы гормонов и другие необходимые анализы, вы можете начать программу по снижению веса после определения причины ожирения.

I.M.Aliyev, E.A.Aliyev

The Role of a Healthy Physical Education in the Active Behavior of the Population

Summary

It does not mean that the basis of a healthy lifestyle begins with the regime of the day. Our modern food has changed sharply. We've included a variety of canned food in our food ration. The share of natural nutrients has significantly decreased. This also reflects the role of the human immune system in the metabolism. The hormone of the patient, who is already suffering from weight loss, should be checked first. Looking at the responses of hormones and other necessary analyses, you can start the weight loss program after determining the cause of obesity.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.X.Ramazanov

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2018

S.A.ƏLİYEV

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

F.M.OCAQVERDİYEV

dosent

A.A.CƏFƏROV

dosent

O.X.QURBANOV,

E.C.QULİYEV

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

CÜDOÇULARDA QÜVVƏ-SÜRƏT XARAKTERLİ YÜKLƏRİN AEROB DÖZÜMLÜYÜN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: ümumi fiziki hazırlıq, dözümlülük, bronxial keçiricilik qabiliyyəti, güc.

Ключевые слова: общая физическая подготовка, выносливость, бронхиальная проводимость, мощность.

Key words: general physical training, endurance, airway conductance, power.

Giriş. İdmançıların aerob dözümlüyünün inkişaf etdirilməsinin əsas vasitələrinə kross qaçışları, üzgüçülük, velokross, veloerqometrə iş və s. aid edilir. Ümumi dözümlüyün inkişafında fiziki iş qabiliyyətini məhdudlaşdıran amilə təsir etmək vacibdir. (8, s.56-57) Bu amillərə aerob enerji təminatının funksional sisteminin şiddətinin inkişaf və onun ümumiləşdirici göstəricisi olan oksigenin maksimal sərfinin (OMS) yüksəldilməsinə, enerji təminatının aerob mənbəyinin həcmnin inkişafına, yəni, müəyyən işinin OMS-nin maksimal tələbatı səviyyəsində daha uzun müddət icra olunması imkanlarının artırılmasına; aerob enerji təminatının sisteminin mütəhərriqliyinin təkmilləşdirilməsinə, işin enerji təminatı sisteminin işinin onun maksimal şiddətinə uyğun olaraq imkanlarının genişləndirilməsinə; funksional və texniki qənaətliliyinin yaxşılaşdırılmasına, standart iş vahidinə sərf olunan enerji sərfinin azalması ilə xarakterizə olunur; orqanizmin daxili mühitin bufer sistemlərinin həcmnin və şiddətinin yüksəldilməsi və onun reallaşdırma imkanları ilə xarakterizə olunur. Bufer sisteminin imkanlarının genişlənməsi insana imkan verir ki, bu cür dəyişiklərə tab gətirsin. Bu göstərilən məsələləri daha effektiv təkrar və çox ciddi reqlamentləşdirilmiş hərəkəti tapşırıqlar metodu ilə həll oluna bilər. Bəzi məşq tapşırıqlarında dözümlüyün inkişafının yönəlmiş məşqlərin müddətini təyin etmək üçün əzələ işinin enerji təminatında onun yaranmasının variantlarını və ona sərf olunan zamanı nəzərə almaq çox lazımdır. Ümumi dözümlüyün inkişafı üçün standartlaşdırılmış hərəkətlərin fasiləsiz məşq metodundan istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu zaman hərəkətlərin optimal davam etmə müddəti 35-dən 90 dəqiqəyədək davam edir, fasiləsiz davam edən yüklərin icrasına isə tədricən keçmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idmançı orqanizmində inkişaf edən yorulma daha çox intensivlikdən asılıdır, nəinki yükün icra müddətindən. Ona görə də fasiləsiz yüklərin icra müddətinin intensivliyinin aşağı həddlərinə çatdıqdan sonra, işin davam etmə müddətinin intensivliyinin optimal səviyyəyə qədər yüksəltmək lazımdır. İşin intensivliyi OMS-nin maksimalın 65-75 %-i səviyyəsində olmalıdır (9, s. 23)

İdmançılarda, xüsusilə də güləş növlərində, cüdoçularda ümumi dözümlüyün (aerob dözümlüyün) inkişafına ayrıca məşğələləri ayrılmalı, onun komponentlərinin inkişafına təsir

edən vasitələr seçilməlidir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılsa da yığcam deyil, cüdoçularda dözümlüyn ayrı-ayrı hissələrini əhatə edir.

Cüdoda yarış fəaliyyəti enerji yaranmasının qlikolitik rejimində həyata keçir, bu da öz təsirini xüsusi iş qabiliyyətinə və məşq prosesinə göstərir. Ona görə də idmançıların dayaq-hərəkət aparatının işini və yüklərin istiqamətini özündə etiva edən məşq tapşırıqlarını seçmək çox çətin olur. Cüdoçularda xüsusi iş qabiliyyətinin inkişafına təsir edən sürət-güc istiqamətli məşqlər enerji təminatının qlikolitik yoluna uyğundur, cüdoçuların bütün əzələ aparatını işə cəlb edir, texniki-taktiki ustalığın nümayiş etdirmiş olur. Cüdoçuların fizioloji funksiyalarının tədqiqi, təlim-məşq proseslərində aparılan çoxsaylı müşahidələr, hazırlıq və yarış praktikasının təhlili belə bir faktı təsdiq edir ki, idmançıların yüksək səviyyəli fiziki iş qabiliyyəti texniki-taktiki fəaliyyətin yarış şəraitində uğurla həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır. Məlum olduğu kimi, gərgin əzələ fəaliyyəti nəticəsində dözümlülük fizioloji təbiətinə görə üç formada özünü biruzə verir: aerob qabiliyyət oksigen tələbatında, karbohidratların və yağların oksidləşməsində göstərir. Qlikolitik anaerob qabiliyyət, əsas enerji qaynağı kimi karbohidratların fermentativ anaerob oksidləşməsinin enerjisindən istifadə olunması ilə səciyyələnir, nəticədə, işləyən əzələlərin hüceyrələrində toxumasında çoxlu sayda süd turşusu yaranır. Alaktat anaerob qabiliyyət, bu zaman əzələ daxili fosfogenlər olan ATF və KRF ehtiyatlarından istifadə olunur. İdmançılarda dözümlüyn aşkarlanması həmişə spesifik xarakter daşıyır və bu daha çox seçilmiş idman növündə orqanizminin energetik imkanların inkişafının səviyyəsinin nisbəti ilə müəyyənləşir. Lakin, funksional və texniki ustalığın səviyyəsinin yüksəlməsinin əsasını ümumi fiziki hazırlıq təşkil edir. Ümumi fiziki hazırlığın səviyyəsinin yüksəlməsində isə ümumi (aerob) dözümlüyn rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Ümumi (aerob) dözümlüyn artması cüdoçularda fiziki iş qabiliyyətinin potensialının yüksəlməsi ilə nəticələnir (1, s.131-138; 2, s. 22; 3.s.58; 4.s.19-20; 5.s.317-221).

Cüdo sahəsində tədqiqatlar aparan bir çox mütəxəssislər idmançılarda fiziki keyfiyyətləri öyrənərək və onların inkişafına təsir edə bilən pedaqoji metodları müəyyən etmişlər. Lakin, son dövrlərə qədər güləşçilərin, xüsusilə də, cüdoçuların dözümlüynün aerob komponentlərinin inkişafına səbəb olan vasitələr haqqında vahid fikir formalaşmamışdır. Bəzi tədqiqat işlərində isə, məhz, hansı vasitənin ümumi fiziki hazırlıqda əsas götürülməsi və onun dözümlüyn aerob komponentin inkişafına təsirini və bununla da cüdoçuların daha effektiv hazırlığına nail olmaq məsələsi müəmmalı olaraq qalır. Onda qarşıya belə bir sual çıxır ki, məhz hansı hərəkət tapşırıq aerob dözümlüyn inkişafına daha yaxşı təsir göstərir: qaçış, üzgüçülük, velosipedsürmə və ya aerob rejimdə tullamalar. Lakin, indiyə qədər aparılan elmi - tədqiqatlarda yalnız qaçış yüklərindən geniş istifadə olunmuşdur. Hal-hazırda cüdoçuların hazırlığı prosesində aerob dözümlüyn komponentlərinin inkişafı ilə bağlı xeyli ziddiyyətli fikirlər yaranmışdır. Mövcud olan ənənəvi məşq metodları ilə ümumi fiziki iş qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsində istifadə olunan yeni vasitələrlə bağlı elmi-metodiki tövsiyələr kifayət qədər deyildir. Bu ziddiyyətin həll olunmasında tələb olunan təcrübi və metodiki tələbatın ödənilməsi sayəsində dözümlüyn aerob komponentinin effektiv inkişafına nail olmaq mümkündür. Cüdoçularda enerji təminatının təkmilləşdirilməsinin pedaqoji vasitələrinin kifayət qədər öyrənilməməsi və bu məsələ ilə bağlı mütəxəssislərin ziddiyyətli fikirləri tədqiqatın problemini formalaşdırmağa yardım etmişdir: məşqin hazırlayıcı dövründə cüdoçularda aerob dözümlüyn effektiv inkişafına ümumi fiziki hazırlığın məhz hansı vasitələri effektiv təsirə malik olur.

Tədqiqatların metodları və təşkili. Tədqiqatın obyektı – dərəcəli cüdoçularda aerob dozümülyün inkişafı prosesi olmuşdur. Tədqiqatlarda aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur: elmi-pedaqoji və emi-metodiki ədəbiyyatların təhlili; funksional sınaqlar; pulsometriya, sfiqmonometriya, spirometriya; pedaqoji eksperimentlər; riyazi statistikanın metodları. Tədqiqatlarda cüdo üzrə ixtisaslaşan 20 nəfər dərəcəli idmançı iştirak etmişdir. Onlar aparılmış sınaqlarının nəticələrinə görə iki qrupa bölünmüşlər: nəzarət və eksperimental qrup.

Cüdoçularda aerob dözümlüyun komponentinin inkişafına təsir edən vasitələrin effektivliyini yoxlamaq üçün bir neçə seriya eksperimentlər aparılmışdır.

Aparılmış tədqiqatlar 20 günlük silsilə məşğələləri birləşdirmiş, dözümlüyun inkişafına təsir edən yüklər günaşırı verilmiş və əsasən məşq yüklərindən ibarət olmuşdur. Bir vasitənin tətbiqindən sonra aylıq fasilə olmuş və sonra ikinci, üçüncü və s. vasitələr tətbiq olunmuşdur.

Sürət-güc xarakterli yüklərinin cüdoçuların aerob dözümlüyunə təsiri müəyyən etmək üçün daşoynatmadan ibarət kompleks hazırlanmış və idmançılar onları dörd həftə müddətində, təklif olunmuş on hərəkəti tapşırığı üç yanaşmada icra etmişlər. Bu zaman məşqin əsas məqsədi təkrarlanmaları bir yanaşmada 20 dəfəyə qədər artırmaqdan ibarət olmuşdur. Təkrarlanmalar arası fasilələr və yanaşmalar məhdudlaşdırılmamışdır.

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi. Tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, tətbiq olunmuş yüklər idmançıların orqanizminə kəskin təsir göstərir, kompleksə daxil edilmiş hərəkətlərin icrasının müddəti 91 dən 51 dəqiqəyədək azalmışdır. Bu halda cüdoçular icra etdikləri yüklərin həcmi eksperimentin sonunda 921 ş.v.-dən 1920 ş.v. qədər artmışdır. Belə artma və işin icrasının müddətinin azalması ona gətirib çıxarmışdır ki, idmançılar işi ÜVS-nin 151 vur/dəq ilə 158 vur/dəq civarında icra etməli olmuşlar. Belə göstəricilər orqanizmin aerob enerji təminatını xarakterizə edir.

İdmançıların xarici tənəffüsün göstəricilərinin yoxlamadan keçirilməsi göstərmişdir ki, G-AHT heç bir dəyişiliyə uğramamış, nəfəsalma əzələlərin gücü 8,6%, artmış, nəticədə idmançıların nəfəsalması xeyli yaxşılaşmış, orqanizmə nəql olunan oksigenin miqdarı yüksəlmiş, oksidləşmə prosesləri daha effektiv getmiş, aerob enerji istehsalı artmışdır. Nəfəsvermədə iştirak edən əzələlərin gücü 7,6%-ə qədər artmış, karbon qazının xaric olmasını və oksidləşmə – reduksiya proseslərinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır. Nəfəsalma və nəfəsvermədə iştirak edən əzələlərin gücünün artması ağciyər bronxlarının keçiriciliyinin 1,3% yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Ağciyərlərin ventilyasiyası 7,6%-ə qədər yüksəlmişdir. Sürət-güc yüklərinin icrasından sonra tənəffüs sisteminin göstəricilərinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur: (cədvəl)

Cədvəl 1

Cüdoçularda tənəffüs sisteminin göstəricilərinin daşoynatma hərəkət komplekslərinin təsiri dinamikası (p < 0,05)

Göstəricilər	\bar{X}_1	\bar{X}_2	%-lə
Güclənmiş-AHT(L)	4,01±0,2	4,11±0,03	0,26%
Nəfəsvermə əzələlərinin gücü, şərti vahid	35,4±1,4	38,08±1,5	7,6%
Nəfəsalma əzələlərinin gücü ş.v.	-33,43±3,1	36,25±2,8	8,6%
Bronxial keçiricilik ş.v.	-6,3±0,5	6,83±0,8	1,3%
Ağciyərlərin gücü (%)	-93,3±4,5	95,9±4,3	2,6%
Ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası (L/ dəq)	-130,5±3,8	140,4±3,4	7,6%

Beləliklə, alınmış nəticələrə yekun vuraraq belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, sürət – güc yüklərinin tətbiqi cüdoçuların xarici tənəffüsün göstəricilərinə, aerob enerji istehsalına müsbət təsir göstərir.

Dözümlüyun aerob komponentinin inkişafı üçün daha optimal vasitələrin seçilməsi məqsədi ilə sıçrayış yüklərindən ibarət məşq yükləri tətbiq olunmuşdur.

Cüdoçularda sıçrayış məşq yüklərinin təsirini təyin etmək üçün bütün idman hazırlığı prosesinin gedişində xarici tənəffüsün göstəriciləri ürək vurğularının sayı (ÜVS) müəyyən olunmuşdur. ÜVS palpator olaraq idmançılarda bədən səthinə yaxın olan arteriyalarında-biləkdə və boyunda, yuxu arteriyasında aparılmışdır. Cüdoçularda süd turşusu işin başa

çatmasından beş dəqiqə sonra laktomer cihazının köməyi ilə təyin olunmuşdur. Spirometrik ölçmələr quru spirometrin köməyi ilə aparılmışdır.

Aparılmış yoxlamalardan sonra müəyyən olunmuşdur ki, sıçrayış hərəkətlərinin icrasından sonra ÜVS tədricən 180 vur/dəq. artmış və onu deməyə əsas verir ki, məşqlərin orqanizmə təsiri, məhz, ÜVS –nin bu səviyyədə (32,4 %) başlayaraq gedir. Lakin, məşq prosesinin gedişində bu səviyyənin bəzən 190 vur/dəq. qədər yüksəlməsi də (2,6 %) müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, sıçrayış məşq yüklərinin icrasında aerob-anaerob istiqamətli təsirlərdən sonra ÜVS-nin orta minimal göstərici 166,6 vur/dəq., orta maksimal göstərici isə 172,8 vur/dəq. təşkil etmişdir.

Məşq prosesində sıçrayış yüklərinin icrası zamanı ÜVS-nin dəyişilməsi aşağıdakı kimi baş verir. Məşq zamanı ÜVS 110-120 vur/dəq.-dən 160 vur/dəq. (10-11 %) artmışsa, ikinci halda isə ÜVS 130-150 vur/dəq.-dən 170 vur/dəq. qədər (5 %-dən 7 %-ə qədər) yüksəlmişdir. Beləliklə, ÜVS-nin məşq prosesində heterexron rejimdə dəyişməsi hazırlığın aerob dövrünə nəzərən daha çox artmışdır. Baş vermiş bu cür dəyişiklər onu deməyə əsas verir ki, sıçrayış yükləri aerob- anaerob rejimdə ÜVS səviyyəsində daha yüksək adaptasiya mexanizmləri işə cəlb olunmasına səbəb olmuşdur.

Sıçrayış hərəkətlərinin icrası zamanı cüdoçuların qanında laktatin qatılığının artması müşahidə olunmuşdur. Beləki, məşqlərin ikinci mərhələsində laktatin qatılığı 8,5 m mol/l-dən 0,9 m mol/l azalaraq 7,6 m mol/l olmuşdur, bu da orqanizmin yeni məşq şəraitinə uyğunlaşması ilə izah etmək olar. Bu hüdudda icra olunan işin həcmi azalmış olur. Üçüncü məşqdən başlayaraq qanda süd turşusunun qatılığı kəskin aşağı düşür, icra olunan işin həcmi altıncı məşqə qədər tədricən artırılır, bu halda laktatin qatılığı əvvəlcə kəskin, sonra isə tədricən aşağı enməyə başlayır. Hətta, icra olunan işin həcmi kəskin artırıldıqda belə onuncu məşqdən sonra laktatin qatılığı bir o qədər enməmişdir. Beləliklə, yaranmış bu vəziyyəti onunla izah etmək olar ki, cüdoçularda tətbiq olunan məşq yükünə qarşı anaerob-aerob iş qabiliyyətinin kəndar göstəriciləri yüksəlmişdir.

Cüdoçuların sıçrayış məşq yüklərinin icrasından sonra tənəffüs sistemini xarakterizə edən göstəricilərin də dəyişilməsi müəyyən olunmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Cüdoçularda tənəffüs sisteminin göstəricilərinin sıçrayış məşq yüklərinin icrasından sonra dinamikası (p <0,05)

Göstəricilər	\bar{X}_1	\bar{X}_2	%-lə
Güclənmiş-AHT(L)	4,01± 0,20	5,0± 0,30	1,22
Nəfəsvermə əzələlərinin gücü, şerti vahid	37,4± 1,4	34,2± 1,28	7,30
Nəfəsalma əzələlərinin gücü ş.v.	35,1± 2,5	34,5± 2,9	1,39
Bronxial keçiricilik ş.v.	6,9± 0,34	7,3± 0,54	4,1
Ağciyərlərin gücü (%)	132,5± 2,70	140,2± 3,10	5,4
Ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası (L/ dəq)	190,5± 6,0	230,4 ± 4,84	18,8

Cədvəldən görüldüyü kimi, sıçrayış yüklərinin tətbiqindən sonra, ağciyərlərin güclənmiş həyat tutumunun göstəriciləri xeyli artmış, bronxial keçiricilik və ağciyərlərin gücü 1,2 %-dən 6,4 %-ə qədər artmış, nəfəsalma, nəfəsvermə əzələlərinin gücü müvafiq olaraq təqribən 1,39 % və 7,30 %-ə qədər azalmışdır. Ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası isə xeyli yüksəlmişdir (18,8 %-ə qədər).

Beləliklə, belə bir fikri təsdiq etmək olar ki, sıçrayış hərəkətlərinin icrası cüdoçuların dözümlülüyünün aerob komponentinin inkişafına, ürək vurğularının sayının orta göstəricisi-

nin 172 vur/dəq. və qanda laktatin qatlığının 8 m mol/l-ə qədər artması səviyyəsində bronxial keçiriciliyə, ağciyərlərin gücünün və ağciyər ventilyasiyasının artmasına təsir göstərir.

Nəticələr 1. Cüdoçularda aerob dözümlüünün inkişafı ilə bağlı elmi-metodik və elmi-tədqiqat işlərinin təhlili göstərdi ki, bu zaman əsas diqqəti ürək-damar və tənəffüs sistemlərinin funksiyalarının təkmiləşdirilməsinə yönəltmək lazımdır. Aerob dözümlüünün komponentini xarakterizə edən əsas göstəricilərə g-AHT, OMS və AMV aiddir.

2. Aerob dözümlüünün inkişafına ən əvvəl, fasiləsiz standartlaşdırılmış hərəkətlərin icrasından başlamaq lazımdır. Hərəkətlərin icrasının optimal davam etmə müddəti 35-90 dəqiqə, ÜVS-nin göstəricisi 150-170 vur/dəq, daha effektiv vasitə isə kross qaçışından sonra sıçrayış və daşoynatma hərəkəti tapşırıqlarıdır. Məşq proqramları 4-6 həftə müddətinə planlaşdırılır, sonradan sistemlik olaraq yenilənir. Əvvəlcə hərəkətlərin optimal həcmi artan intensivliyin aşağı həddlərində əməl olunur, sonradan məşqolunmanın yüksəlməsi ilə intensivlik tələb olunan optimal ölçüyə qədər artırılır.

3. Cüdoçularda aerob dözümlüünün komponentinin inkişafına təsir edən üç əsas amil aşkar olunmuş, əvvəlcə AMV, ağciyərlərin bronxial keçiriciliyi və sonra nəfəsalma əzələlərinin gücü, G-AHT, ağciyərlərin gücü və OMS-dir.

4. Məşqin hazırlayıcı hissəsində sürət-güc kompleksini çəki daşları ilə birgə, 10 hərəkəti tapşırıqdan ibarət proqramı tətbiq etmək daha məqsədəuyğundur, bu yüklərin icrası xarici tənəffüsün göstəricilərinə əlavə təsir edərək, cüdoçularda aerob enerji istehsalını yaxşılaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev S.A. Məşqin hazırlıq dövründə cüdoçuların aerob dözümlüünün inkişafı /S.A.Əliyev, N.T. Əsədullayev, S.S.Əlibəyova, İ.Ə.Zəkiyev// Azərbaycan MEA A.İ.Qarayev adına Fiziologiya Cəmiyyətinin və Fiziologiya institutunun elmi əsərlərin külliyyatı. XXXVI cild, Bakı- 2018-ci il. "Ləman poliqrafiya" MMC, s.131-138

2. Алик Т.А. О роли аэробных и анаэробных процессов в энергическом обеспечении мышечной работы: автореф дис...канд. биол. Наук. М., 1963- 22 с.

3. Габрыев Т. Анаэробная работоспособность спортсменов лимитирующие факторы, тесты и критерии, средства и методы тренировки: автореф. Дис... д-ра пед.наук. м., 2000, 58 с.

4. Паминцев В.Т. Биологическая модель функциональной подготовки дзюдоистов. М.: советский спорт, 2007-2008с.

5. Пашинцев В.Т., Максимов В.И., Гликолитическая нагрузка в подготовке дзюдоистов. II уч. Записки Казанской Госакадемия ветрен. Мед. Н.А.Боцмана. Казань. 2013,-с17-21.

6. Коронов С.А. Общефизические средства подготовки аэробного компонента выносливости в дзюдо /С.А.Коронов// Теория и практика физической культура. - №7. – 2011- с.14-15

7. Коронов С.А. Влияние велосипедных кроссов на развитие аэробной работоспособности дзюдоистов / С.А. Коронов// Теория и практика прикладных и экстремальных видов спорта. - №3. -2011. – с.47-49.

8. О Парина О.Н. Изменение показателей внешнего дыхания при адаптации к физической нагрузке. Теория и практика физической культуры.- 2003, -№ 3, -с.56-57

9. Мошанов А.В. Моделирование соревновательной деятельности высококвалифицированных дзюдоистов в структуре интервальной мышечной тренировки: автореф. Дис. канд. пед.наук. / А.В. Мошанов, РГУФК. -М., 2000, -23 с.

**С.А.Алиев, Ф.М.Оджагвердиев, А.А.Джафаров,
О.Х.Курбанов, Э.Дж.Гулиев**

**Развитие аэробной выносливости дзюдоистов
под влиянием нагрузок скоростно-силовой направленности**

Резюме

Выявлены эффективные средства общефизической подготовки, которые вошли в комплекс с гирями и бросковой нагрузки из 10 упражнений, направленные на мышцы, прини-

мающие участие в соревновательной деятельности дзюдоистов и выполняемые в аэробном режиме, что является объективной предпосылкой интенсификации тренировочного процесса. Установлены параметры аэробной нагрузки на развитие дыхательной и сердечнососудистой системы дзюдоистов, повышающие усвоение кислорода организмом спортсменов. Результаты исследования позволяют дополнить данные о механизмах, адаптационных реакциях на физические нагрузки аэробного энергетического характера и расширяют знания о средствах, методах и специальных упражнениях, развивающих аэробной компонент выносливости дзюдоистов в подготовительном периоде тренировки.

**S.A.Aliyev, F.M.Ojagverdiyev, A.A.Jafarov,
O.Kh.Gurbanov, E.J.Guliyev**

**The Development of Aerobic Endurance of Judoists under the Influence
of Speed-Power Orientation Loads**

Summary

The effective means of general physical training included into a complex with weights and throwing loads of 10 exercises aimed at the muscles involved in the competitive activities of judoists and performed in aerobic mode, which was an objective precondition for the intensification of the training process. The parameters of aerobic load on the development of the respiratory and cardiovascular systems of the judoists increasing the absorption of oxygen by the body of athletes are defined.

The results of the study allow to supplement with the data on the mechanisms, adaptive reactions to physical loads of aerobic energy character and to expand knowledge on the tools, methods and special exercises that develop the aerobic component of judoists' endurance during the preparatory period of the training.

Rəyçi: b.f.d., dos. Y.N.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.11.2018

S.A.ƏLİYEV

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

F.M.OCAQVERDİYEV

dosent

Ə.Ə.ƏLİƏFSƏROV,

O.X.QURBANOV,

E.C.QULİYEV

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

CÜDOÇULARIN AEROB DÖZÜMLÜYÜNÜN QAÇIŞ VƏ ÜZGÜÇÜLÜK MƏŞQ VASİTƏLƏRİNİN KÖMƏYİ İLƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: ümumi fiziki hazırlıq, dözümlülük, bronxial keçiricilik qabiliyyəti, güc.

Ключевые слова: общая физическая подготовка, выносливость, бронхиальная проводимость, мощность.

Key words: general physical training, endurance, airway conductance, power.

İdman təkmübarizliyi adətən elə idman növlərinə aid edilir ki, burada əsas rolu idmançıların fiziki hazırlığı oynayır. Güləş növlərində aparılan çoxsaylı fizioloji-biokimyəvi tədqiqatlar və pedaqoji-psixoloji müşahidələr, məşq və yarışlarda iştirak edən idmançıların fərdi təcrübələrinin analizi belə bir faktı təsdiq etməyə imkan verir ki, fiziki iş qabiliyyətinin yüksək səviyyəyə çatması yarış şəraitində icra olunan uğurlu texniki-taktiki fəaliyyətin nəticəsidir (3, s.25; 8, s.128).

Fiziki iş qabiliyyətində idmançının dözümlüyü mühüm rol oynayır. Fiziki iş qabiliyyətində dözümlüyün aerob və anaerob kompleksləri ayırd edilir və idmançıların yarış yüklərinə qarşı yaranan yorulmaya müqavimət göstərmək qabiliyyətini ifadə edir. Ona görə də dözümlüyün aerob komponenti cüdoçuların fiziki iş qabiliyyətinin tərkib hissəsi olub, idmançıların özünün texniki-taktiki ustalığının yüksək funksional səviyyədə həyata keçirməsinə hazır olduğunu müəyyən edir (7, s.2; 8, s.128).

Cüdoda yaxşı nəticələrin əldə olunması üçün hərəkəti keyfiyyətlərin və hərəkəti vərdişlərin uzunmüddətli təkmilləşdirilməsi, idman məşqinin geniş imkanlı sisteminin mənimsənilməsi, fiziki iş qabiliyyətinin tibbi-bioloji vasitələrlə yüksəlməsini və bərpa proseslərinin sürətləndirilməsini tələb edir.

Cüdoçuların orqanizmində uzunmüddətli yarış və məşqlərin nəticəsində bir sıra dərin fizioloji biokimyəvi dəyişikliklər yaranır və bunlar da ümumi bioloji qanunlara tabe olur. Bu qanunları bilməklə cüdoçuların hazırlığını məqsədyönlü olaraq idarə etmək, adaptasiya proseslərinin fasiləsiz gedişini təmin etmək və idmançıların qazandığı uğurların sayını artırmaq olar. Beləliklə, cüdoçuların hazırlığının bütün sistemi orqanizmin daxili mühitin homeostazının dəyişilməsinə yönəldir. İdmançılarda, xüsusilə, yüksək dərəcəli güləşçilərdə homeostazın həddləri nisbi sakitlik halında çox geniş olduğu halda, sistemik məşq etməyənlərdə bu ölçü çox aşağı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dözümlüyün aerob komponentlərinə orqanizmin aşağıdakı sistemləri təsir göstərir: ürək-damar, qan dövranı, hormonal və əzələ sisteminin enerji təminatı. İşin intensivliyindən və məşqin xarakterindən asılı olaraq bu sistemlərin işi maksimal ölçülərə qədər arta bilər. Əzələ işi orqanizmin həm morfoloji və həm də funksional və biokimyəvi sistemlər dəyişikliklərinin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Bu da məşq etmiş orqanizmdə

qan cərəyanının funksional fəaliyyətin effektivliyini yüksəltməklə orqan və toxumalarda mübadilə prosesləri intensivləşdirir. Nisbi sakitlik halına nəzərən sistematik məşqlər zamanı əzələlərə gələn qanın miqdarı, nəql etdiyi oksigenin və qida maddələrinin miqdarını artırır. Əzələ yükləri əzələ toxumasında kapilyarlaşmanı artırır, kapilyar şəbəkənin genişlənməsi isə mübadilə səthinin dəfələrlə genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bunun da nəticəsində işləyən əzələlərə axan qanın həcmi artır. Qan kapilyarlarından toxumalara süzülən suyun və qida elementlərin miqdarı artır, qanın özlüklüyü yüksəlir və kapilyarlarda hidrostatik müqavimət yüksəlir. Əzələlərdə arterial və venoz təzyiğin yüksəlməsi mübadilədə iştirak edən damarlarda hidrostatik təzyiğin və mübadilə proseslərin artmasına səbəb olur. Nəticədə əzələ toxumasına süzülən suyun və qida maddələrin miqdarı artır, mayələrin cərəyan etməsini gücləndirir, makromolekulların daşınmasını intensivləşdirir və işləri aktiv orqanlardan parçalanma məhsulların qovulmasına şərait yaranır.

Qan damarlarında cərəyan edən qan, toxuma mayesi və limfa orqanizminin daxili mühit mayələridir, onların sabitliyinin qarunub saxlanması adaptasiya proseslərinin inkişafı üçün əsasdır. Sürətli adaptasiya zamanı cərəyan edən qanın həcmi və qanın hüceyrələrində fermentlərin miqdarının və aktivliyinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Uzunmüddətli adaptasiya zamanı isə qanyaranma fiziki yüklərin təsiri altında güclənir, eritrositlərin miqdarı və onların tərkibindəki hemoqbilin artır, bu da aerob dözümlüyün əsas komponentlərindən hesab olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanda homoqlobinin miqdarının artması və dözümlüyün aerob komponentinin yaxşılaşması üçün böyrəklər eritropoetin ifraz olunur ki, eritropezi stimullaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, idman fiziologiyasında idmançıların dözümlüyünü qiymətləndirmək üçün integral bir meyyar kimi orqanizmin funksional sistemlərinin göstəricidən istifadə olunur.

OMS-nin ölçüsü aerob proseslərin şiddətini xarakterizə edir və iki amildən asılı olur: oksigeni nəql edən sistemlərin funksiyasından və işləyən əzələlərin oksigeni mənimsəmə qabiliyyətindən. Dözümlüyü məşq etdirən idmançılarda qanın dəqiqlik həcmi kəskin artır, nəticədə işləyən əzələlərə nəql olunan oksigenin həcmi 5,0-6,0 l/dəq. qədər yüksəlir və bu ölçü OMS-nin miqdarını ifadə edir. Yüksək dərəcəli idmançılarda dünya birinciliyinin mükafatçılarında OMS –nin nisbi ölçüsü 80 ml/dəq/kq-dan aşağı olmamalıdır. OMS-nin belə ölçüsünə ÜVS-nin 200 vur/dəq. səviyyəsində çatır, bu halda ağciyər ventilyasiyası 200 l/dəq. qədər yüksəlir. İdmançı orqanizminin oksigenlə təmin olunmasının bu mürəkkəb prosesi işin intensivliyindən, adaptasiyanın fərdi mexanizminin xüsusiyyətindən, yaşdan, cinsdən və kardiorespirator sisteminin inkişaf səviyyəsindən asılı olur.

Ona görə də orqanizmin aerob dözümlüyün öyrənilməsi zamanı əzələ işinin müxtəlif fazalarında və bərpa dövründə müxtəlif funksiyaların nisbətindən öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Orqanizmin digər funksional sistemlərinin rolunu inkar etmədən onu qeyd etmək olar ki, dözümlüyün aerob komponentlərinin inkişaf etdirilməsində aparıcı rolunu oksigen-nəqlədiçi sistem oynayır.

Cüdoda idman uğuru fiziki keyfiyyətlərin və hərəkəti vərdişlərin idman məşqlərində uzunmüddətli təkmilləşdirilməsi yolu ilə əldə olunur. Məşq və yarışlardan sonra fiziki iş qabiliyyətinin tibbi-bioloji vasitələrinin köməyi ilə bərpa olunmasının sürətləndirilməsi tələb olunur. Çünki, bərpa prosesləri idman məşqlərinin əsas tərkib hissəsi olub idman uğurunun əldə olunmasına kömək edir (4, s.223).

Cüdoçularda məşq və yarış fəaliyyəti nəticəsində orqanizmdə bir sıra fizioloji və biokimyəvi dəyişikliklər baş verir və bunlar müəyyən bioloji qanunlara tabe olurlar. Bu qanunları bilməklə cüdoçuların hazırlığını tənzimləmək, onları idarə etməklə fiziki yüklərə qarşı yaranan adaptasiya proseslərinin qırılmasına yol verməməkdən ibarətdir.

Beləliklə, cüdoçuların fiziki hazırlığının tam sistemi idmançıların homeostazının (orqanizmin daxili mühitinin sabitliyi) dəyişilməsinə yönəldilmişdir. Daxili mühitinin sabitliyinin

qorunması yüksək dərəcəli idmançılarda nisbi sakitlik halında, məşq etməyən insanlarla müqayisədə çox geniş imkanlara malikdir (5, s.296; 6, s.120).

Qeyd etmək lazımdır ki, aerob dözümlüyün komponentlərinə orqanizmin aşağıdakı əsas sistemləri təsir göstərir: tənəffüs, ürək-damar, hormonal, əzələ, enerji təminatı və s. (1, s.131-138; 2, s.234).

Cüdoçularda aerob dözümlüyün inkişafının əsas vasitələrinə kross qaçışı, daş oynatma, üzgüçülük, velosiped sürmək, veloerqometrə iş və s. aiddir.

Ümumi dözümlüyün inkişafını məşq prosesində onun aşkarlanmasını məhdudlaşdıran amilə qarşı yönəltmək lazımdır. Bunun üçün orqanizmin enerji təminatı sisteminin funksional imkanlarını yüksəltmək üçün ümumiləşdirici amil kimi oksigenin maksimal sərfini (OMS) artırmaq lazımdır. Enerji yaranmasının aerob həcmnin inkişafı və bu sistemin funksional imkanlarının mütəhərikliyinə təkmilləşdirilməsi, onların funksional və texniki qənaətliliyinin yaxşılaşdırılması da mühüm rol oynayır. Orqanizmin bufer sistemlərinin həcmnin və şiddətinin yüksəldilməsi, onların imkanlarının artırılması sayəsində orqanizmin daxili mühitinin dəyişikliklərinə qarşı dayanıqlığını yüksəldir.

Cüdoda sadalanan vəzifələrin effektiv həll olunması təkrar və çox ciddi reqlamentləşdirilmiş hərəkəti tapşırıqların köməyi ilə həyata keçə bilər. Ümumi dözümlüyün inkişafı üçün uzunmüddətli məşq tapşırıqlarının müəyyən olunmasında enerji yaranmasının variantlarını nəzərə almaq vacibdir (2, s.234; 5, 296).

Tədqiqatın metodları və təşkili. Tədqiqat işinin məqsədində qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll etmək üçün aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur: elmi-tədqiqat və elmi-metodiki ədəbiyyatın təhlili və ümumiləşdirilməsi; pedaqoji müşahidələr, ürək vuruqlarının sayılması; kardiorespirator istiqamətinə görə yüklərin intensivliyinin və həcmnin ölçülməsi; spirometrik ölçmələr; pedaqoji eksperiment; riyazi statistikanın metodları.

Tədqiqatlar dörd mərhələdə yerinə yetirilmişdir. Bunun üçün kompleks elmi metodların tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur: nəzəri xülasə və elmi ədəbiyyatın təhlili; metodların seçilməsi və fizioloji göstəricilərin təhlili; təlim-məşq proseslərinin qurulması üçün proqramların təhlili və riyazi statistikanın metodlarının köməyi ilə alınan nəticələrin işlənməsi.

Nəzəri fərziyyənin yoxlanılması üçün bir neçə eksperiment təşkil olunmuş və onlar qaçışın və tullanmaların cüdoçuların aerob dözümlülüyün imkanlarına təsirini xarakterizə etmişdir. Aparılmış eksperimentlərin əsasında cüdoçularda aerob dözümlüyün komponentlərinin inkişafına təsir edən ümumfiziki hazırlığın effektiv vasitələri aşkarlanmışdır. Bunun üçün cüdoçular iki qrupa bölünmüş (eksperimental və nəzarət) və onların hamısının oxşar fiziki və texniki hazırlığı olmuşdur. Cüdoçularda aerob dözümlüyün inkişafına təsir edən 20 məşğələ mezotsikldə aparılmışdır. Eksperimental qrupda 12 qaçış məşğələsi, 8 məşğələ işi texniki hazırlığa məşqinə aid olmuşdur. Nəzarət qrupunda 20 məşğələ aerob dözümlüyün komponentlərinin inkişafına istiqamətləndirilmişdir. Məşq yükləri 40 dəqiqə müddətində, bərabər tempdə, ÜVS-nin maksimal səviyyədə artması tapşırığına əsasən aparılmışdır.

Alınmış nəticələr və onların müzakirəsi. Cüdoçularda aerob dözümlüyün inkişafına yönəlmiş eyni tipli qaçış yükləri metodunun tətbiqindən sonra göstəricilər dəyişiliyə uğramışdır.

Tətbiq olunmuş məşq yüklərindən sonra ürək vuruqlarının sayı 173-194 vur/dəq. olmuşdur. Həyatda keçirilmiş on məşq məşğələlərindən sonra ÜVS-nin orta göstəricisi orta hesabla 179 vur/dəq təşkil etmişdir. ÜVS-nin minimal göstəricisi hər məşq məşğələsindən sonra yüksəlməyə meyilli olmuşdur, lakin, yeddinci məşğələdən sonra bir qədər azalmışdır. Minimal orta ÜVS 147 vur/dəq. bərabər olmuşdur. ÜVS-nin orta göstəricisi bərabər dəyişilmiş və 156-177 vur/dəq. civarında olmuş və orta hesabla 168 vur/dəq. təşkil etmişdir. İcra olunan işin həcmi iki dövrdə dəyişiliyə uğramışdır. Bu üçüncü və səkkizinci, sonradan isə doqquzuncu məşğələlərdə həyata keçirilmiş, bundan sonra nəticələrin kəskin enməsi müşahidə olunmuşdur. Yerinə yetirilən işin orta intensivliyi qaçış zamanı 5-7 şərti vahid civarında olmuş və orta hesabla 6,3 ş.v. təşkil etmişdir.

Qaçış yükünün cüdoçuların tənəffüs sisteminə göstərdiyi təsir nəticəsində alınan nəticələrin vəziyyəti cədvəl 1-də əksini tapmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Kross qaçış yüklərinin icrasından sonra cüdoçularda
xarici tənəffüs göstəriciləri (p <0,01)**

Göstəricilər	Qaçışdan əvvəl, X₁	Qaçışdan sonra X₂	%-lə
Güclənmiş-AHT(L)	4,0± 0,11	4,6± 0,13	13,8
Nəfəsvermə əzələlərinin gücü (şerti vahid)	33± 2,1	36,43± 1,9	10,4
Bronxial keçiricilik (ş.v.)	4,5 ± 0,30	4,90± 0,29	8,7
Nəfəsalma əzələlərinin gücü (ş.v.)	31,7± 1,35	35,9± 0,28	13,3
Ağciyərlərin gücü (%)	86,4± 3,1	91,3± 3,6	5,7
Ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası (L/ dəq)	106,3± 2,6	143 ± 2,8	34,5

Ağciyərlərin güclənmiş həyat tutumu və nəfəsalma əzələlərinin gücü 13%, nəfəsvermə əzələlərinin gücü isə 10,4% artmışdır. Ağciyərlərin gücü (şiddətli) 5,7% yüksəlmiş, bronxial keçiricilik 8,7% yaxşılaşmış, ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası isə 34,5%-ə qədər yaxşılaşmışdır.

Beləliklə, alınmış nəticələrin təhlilindən sonra belə bir fikiri təsdiq etmək olar ki, aerob dözümlüyn qaçış yüklərinin köməyi ilə inkişaf etdirilməsi orqanizmə ÜVS-nin 168 vur/dəq. təsir edir. ÜVS-nin orta göstəricisi və intensivliyinin 6,3 ş.v. bərabər olması nəfəsalma və nəfəsvermə əzələlərinin gücünün artmasına, güclənmiş ağciyərlərin həyat tutumunun böyüməsinə, bronxial keçiriciliyin yaxşılaşmasına, ağciyərlərin gücünün artmasına və ağciyərlərin maksimal ventilyasiyasının 35 %-ə qədər yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Cüdoçularda aerob dözümlüyn inkişafına üzgüçülük məşğələlərinin köməyi ilə inkişafı bərabər ölçülü məşq yüklərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman xarici tənəffüsün göstəricilərinin dəyişilməsi cədvəl 2-də əksini tapmışdır. (cədvəl 2)

Cədvəl 2

**Cüdoçularda üzgüçülük məşğələlərindən sonra
xarici tənəffüs sisteminin göstəricilərinin dinamikası (p <0,01)**

Göstəricilər	Məşğələdən əvvəl, X₁	Məşğələdən sonra X₂	%-lə
G-AHT(L)	5,1± 0,22	5,2± 0,20	1,8
Nəfəsvermə əzələlərinin gücü (şerti vahid)	52,5± 2,4	62,8± 2,6	19,7
Bronxial keçiricilik (ş.v.)	5,2 ± 0,47	5,6± 0,01	8,2
Nəfəsalma əzələlərinin gücü (ş.v.)	29,1± 2,45	29,9± 2,36	3,2
Ağciyərlərin gücü (%)	106,3± 5,2	122,6± 5,6	15,3
Ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası (L/ dəq)	147,7,± 4,5	179,7 ± 4,7	21,7

Bu zaman ağciyərlərin güclənmiş həyat tutumu 1,8 %, nəfəsalma əzələlərinin gücü 3,2 %, nəfəsalma əzələlərinin gücü 19,7 %, ağciyərlərin gücü 15,3 %-ə qədər artmışdır.

Üzgüçülük məşqlərindən sonra ürək vurğularının sayı 139-172 vur/dəq civarında olmuşdur.

Artıq yeddinci məşğələdən başlayaraq ÜVS maksimal səviyyəyə çatır, sonradan azalaraq, 150 vur/dəq həddə çatır. Minimal ÜVS üç mərhələdə tədricən yüksələrək, mütləq

qiymətinə çatır. ÜVS-nin birinci yüksəlişi ikinci mərhələdə baş vermiş, sonradan bu altıncı və onuncu məşğələlərdə də davam etmişdir. Bu zaman minimal ÜVS 75-113 vur/dəq civarında olmuşdur. ÜVS-nin orta qiyməti rəvan dəyişilmiş və 130-146 vur/dəq dahlizində olur. İcra olunmuş işin həcmi məq zamanı iki dövrdə -üçüncü və yeddinci məşğələlərdə artırılır, bundan sonra kəskin olaraq nəticədən aşağı düşür. Üzgüçülük məşğələlərində icra olunan işin orta intensivliyi təqribən sabit olmuş və 3,2 ş.v. təşkil etmişdir.

Beləliklə, belə bir fikri təsdiq etmək olar ki, dözümlülüyün aerob komponentinin inkişafına üzgüçülük məşğələlərinin təsiri zamanı cüdoçuların ürək vurğularının sayı 136 vur/dəq. qədər yüksəlir, nəticədə nəfəsvermə əzələlərinin gücünün 20 %, bronxial keçiriciliyin 8 %, ağciyərlərin gücünün 15 %, ağciyərlərin maksimal ventilyasiyasının isə 20 % yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində cüdoçuların ümumifiziki hazırlığının yüksəldilməsinə və dözümlülüyün aerob komponentinin inkişafına qaçış və üzgüçülük məşğələlərinin təsiri öyrənilmişdir. Daha optimal vasitənin aşkarlanması üçün dözümlüyün aerob komponentinin inkişafının göstəricilərindən olan ürək vurğularının sayı və xarici tənəffüsün göstəricilərinin dinamikasına qaçış və üzgüçülük məşq vasitələrinin müqayisəsi aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, qaçış yüklərinin icrası ÜVS-nin maksimal göstəriciyə qədər yüksəlmiş müəyyən olunmuşdur. Bu da cüdoçulara anaerob iş qabiliyyətinin kəndər səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan vermişdir.

ÜVS-nin belə maksimal ölçüsü qaçış zamanı daha yüksək olmuşdur. Bunun da sayəsində ÜVS-nin orta göstəricisinin yüksəlməsinə və daha böyük həcmli yüklərin icrasına malik olmağa imkan vermişdir. İcra olunan işlərin intensivliyi qaçış və üzgüçülük məşqlərində də yüksək olduğu məlum olmuşdur.

Ağciyərlərin güclənmiş həyat tutumu üzgüçülük məşğələlərindən sonra 1-1,8 %, qaçış yüklərindən sonra isə 13,8 %-ə qədər artmış və bu G-AHN-nin inkişafında daha yaxşı bir vasitə kimi olduğu məlum olmuşdur. Ağciyərlərdə qazlar mabadiləsi intensivləşir, nəfəsvermə əzələlərinin gücünün qaçış və üzgüçülükdən sonra müvafiq olaraq 10,4% və 19,7 % olmuşdur. Nəfəsalma əzələlərinin gücü qaçış zamanı 13,3 %, üzgüçülükdə isə 7,2 % təşkil etmişdir. Ağciyərlərin gücü üzgüçülükdə daha çox artmışdır – 15,3 %, qaçış məşğələlərindən sonra isə bu artma 5,7 % təşkil etmişdir. Tətbiq olunan bütün bu vasitələr ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası 15 %-dən 38 %-ə qədər yüksəlmişdir.

Beləliklə, cüdoçularda dözümlüyün aerob komponentinin inkişafında qaçış və üzgüçülük məşq vasitələrinin rolu çox böyükdür, daha doğrusu, qaçış yükləri cüdoçuların orqanizminə, onların aerob dözümlülüyünün inkişafına güclü təsirə malikdir.

Nəticələr:

1. Qaçış yüklərinin köməyi ilə tətbiq olunan aerob məşqlər orta hesabla ürək vurğularının sayının 168 vur/dəq yüksəlməsinə, nəfəsalma, nəfəsvermə əzələlərinin gücünün artmasına, ağciyərlərin güclənmiş həyat tutumunun 10-13 %, ağciyərlərin gücünün və bronxial keçiriciliyinin 6-9 %, ağciyərlərin maksimal ventilyasiyasının isə 35 %-ə qədər yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

2. Üzgüçülük məşğələləri ÜVS-nin orta hesabla 136 vur/dəq. qədər, ağciyərlərin ventilyasiyasının, ağciyərlərin maksimal ventilyasiyasının 21 %, bronxial keçiriciliyin 8 %-ə qədər yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

3. Aerob qaçış yükləri cüdoçuların orqanizminə, onlarda dözümlüyün aerob komponentlərinə daha böyük təsirə malik olur.

4. Qaçış yükləri ağciyərlərin güclənmiş həyat tutumunun 11 %, bronxial keçiriciliyin 5,3 %, nəfəsalma əzələlərinin gücünün 10 %, ağciyərlərin maksimal ventilyasiyasının 29 %, ağciyərlərin gücü isə 2 % olmuşdursa, üzgüçülük məşğələlərindən sonra G-AHT 1,8 %, nəfəsalma və nəfəsvermə əzələlərinin gücü müvafiq olaraq 3,2 % və 19,7 %, bronxial keçiricilik 8,2 %, ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası isə 21 % olmuşdur.

5. Cüdoçuların dözümlüyünün aerob komponentlərinə təsir edən üç faktor müəyyən olunmuşdur, bura, ilk növbədə, ağciyərlərin maksimal ventilyasiyası, bronxial keçiricilik, sonra isə nəfəsalma əzələlərin gücü, ağciyərlərin güclənmiş həyat tutumu, ağciyərlərin gücü və oksigenin maksimal sərfi aiddir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev S.A. Məşqin hazırlıq dövründə cüdoçuların aerob dözümlüyünün inkişafı /S.A.Əliyev, N.T. Əsədullayev, S.S.Əlibəyova, İ.Ə.Zəkiyev// Azərbaycan MEA A.İ.Qarayev adına Fiziologiya Cəmiyyətinin və Fiziologiya institutunun elmi əsərlərin külliyyatı. Fiziologiyanın və Biokimyayın məsələləri. XXXVI cild, 2018-ci il. 131-138
2. Məmmədyarov Q.M., Əliyev S.A., İdman biokimyası. Bakı -2005. Səh.234
3. Астахов А.М. Исследование функционального состояние юных борцов под влиянием размерных физических нагрузок: автореферат дис.... канд. Пед.неул / АМ. Астахов; ГЦОЛИФК – М, 1974-25 с.
4. Бойко В.Ф. Физическая подготовка борцов /В.Ф. Бойко, Г.В. Данько – Киев: Олимпийская литература, 2004 -223 с.
5. Михайлов С.С. Биохимия двигательной деятельности. М.: Спорт, 2016-296 с.
6. Чиккин А.С., Назаренко А.С. Физиология спорта- М: Спорт, 2016 – 120 с
7. Хаируллина Г.Н. Насосная функция сердца спортсменов дзюдоистов: автореферат дис... канд. Биол. Наук. Казань, 2003- 22 с.
8. Шепилов А.А. Выносливость борцов /А.А. Шепилов, В.П.Климин- М: ФИС, 1979-128 с.

**С.А.Алиев, Ф.М.Оджагвердиев, А.А.Алифсаров,
О.Х.Гурбанов, Э.Дж.Гулиев**

Развитие аэробной выносливости дзюдоистов с помощью кроссого бега и плавания

Резюме

В статье рассмотрены вопросы, связанные с эффективностью средств, применяемых для развития аэробного компонента выносливости дзюдоистов, был проведен ряд экспериментов, в которых применялась нагрузка в течении 40 минут с непрерывным методом выполнения следующих средств: плавание в 25 метровом бассейне, бег по пересеченной местности. В результате проведения занятий по плаванию методом равномерной нагрузки динамика показателей изменялась следующим образом: частота сердечных сокращений (ЧСС) максимум в пределах 139-172 уд/мин., ЧСС минимум в пределах 75-113 уд/мин., ЧСС средний в пределах 136 уд/мин. Средний объем выполненной работы составил 189,2 условной единицы и средней интенсивностью 3,2 усл. ед. В результате проведения в беге метода равномерной нагрузки, динамика показателей изменялась следующим образом: ЧСС максимум в пределах 173-194 уд/мин., ЧСС минимум составила 147 уд/мин., ЧСС средний - 168 уд/мин. Средний объем выполненной работы составил 189,2 усл. ед. и средней интенсивностью - 3,2 усл. ед. Средний объем выполненной работы составил 462,8 усл.ед. и средней интенсивностью - 6,3 усл. ед.

**S.A.Aliyev, F.M.Ojagverdiyev, A.A.Aliafsarov,
O.Kh.Gurbanov, E.J.Guliyev**

The Development of Aerobic Endurance of Judoists by Means of Cross-Country Running and Swimming

Summary

The article deals with the issues related to the effectiveness of the tools applied for the development of the aerobic component of judoists, a number of experiments were carried out in which the load was applied for 40 minutes with a continuous method of performing by means of the followings: swimming in a 25 meter pool, running over rough terrain. As a result of swimming lessons by the method of even load, the dynamics of the indicators changed as follows: the heart rate (HR)

was maximum within 139-172 beats/min., HR was minimum within 75-113 beats/min., HR was average within 136 beats /min. The average amount of work performed made 189.2 conventional units and average intensity - 3.2 conventional units. As a result of carrying out the method of even load in running, the dynamics of the indicators changed as follows: HR was maximum within 173-194 beats/min, HR was minimum 147 beats/min, the average HR was 168 beats/min. The average amount of work performed made 189.2 conventional units and an average intensity of 3.2 conventional units. The average amount of work performed made 462.8 conventional units and an average intensity - 6.3 conventional units.

Rəyçi: p.f.d., prof. X.K.Qurbanov

Redaksiyaya daxil olub: 08.11.2018

A.V.ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**VALIDEYNLƏRLƏ QARŞILIQLI MƏSLƏHƏTLƏŞMƏLƏR
PEDAQOJİ PEŞƏYÖNÜMÜ İŞİNİN TƏŞKİLİNDƏ BAŞLICA VASİTƏDİR**

Açar sözlər: peşəyönümü, birgə pedaqoji fəaliyyət, müəllimlik peşəsi, ailə tərbiyəsi, tərbiyədə müəllimin rolu.

Ключевые слова: выбор профессии, совместная педагогическая деятельность, профессия учителя, семейное воспитание, роль учителя в воспитании.

Key words: oriented on the profession, the activity of the pedagogic connection, profession of the teachers, the teachers role in the education.

Dünyanın bütün işıqlı şəxsiyyətləri, qüdrətli zəka sahibləri, mütəfəkkir tərbiyə nəzəriyyəçiləri, pedaqoji elmin korifeyləri, o cümlədən Ulu Öndər Heydər Əliyev, Azərbaycan pedaqoji fikir klassikləri (N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.T.Sidqi, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, S.S.Axundov, Ə.Seyidov və b.) və müasir pedaqoqlarımız (N.Kazımov, M.İlyasov, Ə.Ağayev, A.Abbasov və b.) müəllimliyi bütün peşələrdən uca tutmuş, onu gənc nəslin təlim-tərbiyəsində başlıca və istiqamətverici qüvvə hesab etmiş, cəmiyyətin firavan, xoşbəxt yaşayışını təmin etmək üçün müəllimdən kamilliyə, ədəb-ərkana, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, saf, nəcib əxlaqa, dərin elmi biliyə, mədəni davranışa malik olmağı tələb etmişlər.

Şagirdlərin pedaqoji peşəyönümü işində başlıca istiqamətlərdən biri məktəbin ailə ilə əlaqə formaları, xüsusən də valideynlər üçün təşkil edilən pedaqoji məsləhətlərdir. Bu məsləhətlər, adətən, fərdi iş və şagirdlərin evlərinə getmək şəklində həyata keçirilir. Sınıf rəhbəri və ya müəllimlər şagirdin evinə getmək, onun ailə şəraiti ilə tanış olmaqla, uşağın ailədə özünü necə aparması, maraqları, dərşdənkənar fəaliyyəti, asudə vaxtını necə keçirməsi və s. məsələlərlə tanış olur, ailə tərbiyəsindəki qüsurlar və onları aradan qaldırmaq yolları ilə bağlı valideynlərə məsləhət verirlər. Bu üsulun valideynlər üçün də praktik əhəmiyyəti vardır. Ata-ana öz uşağının tərbiyəsi haqqında çox şey öyrənir, uşağın tərbiyəsindəki nöqsanları birlikdə aradan qaldırırlar. Uşaqlar məktəblə, sevimli müəllimləri ilə bağlı hətta ən xırda məsələləri belə evdə danışmağı xoşlayırlar. Bu söhbətlərə qulaq asan valideyn övladının hiss və həyəcanlarına, arzu və istəklərinə maraq göstərməli, sevimli müəllimin tərifinə layiq olmaq üçün onun göstərdiyi səyləri müdafiə etməlidir, bunun səmərəli təsiri özünü hökmən göstərəcəkdir. Xüsusilə düzgün peşə seçmə işində uşağa lazımı istiqamət verməkdə valideynlərin müəllimin köməyinə çox ehtiyacı vardır. Bəzən şagirdin seçdiyi peşə valideynin xoşuna gəlmir və o, nə cür olur-olsun, övladını öz fikrindən döndərməyə çalışır. İndi maddi həyat şəraitinin çətinliyi, qiymətlərin yüksək sürətlə artması, bahalıq, qıtlıq bəzi valideynləri bu fikrə gətirib çıxarmışdır ki, övladlarını ancaq ticarət sistemində işləməyə yönəltsinlər. Başqaları övladını həkim, digəri isə mühasib görmək istəyir. Uşağın arzu və istəyi isə onları maraqlandırmır.

Gəncə şəhərində müşahidə apardığımız məktəblərin birində sinif rəhbəri G.Baloğlanova deyir: “Rəhbəri olduğum sinifdə Lalə adlı bir qız oxuyurdu. O, əlaçı idi. Coğrafiya fənninə böyük maraq göstərirdi. Coğrafiya dərşəsinin işində həvəslə iştirak edirdi. O, həmçinin məktəbimizdə fəaliyyət göstərən pedaqoji fakultativin üzvü idi. Uşaqlarla işləməyi çox sevirdi. Mən dərşdə ona yoldaşlarının ev tapşırıqlarını necə yerinə yetirdiklərini, kontur xəritə üzərində necə işlədiklərini yoxlamağı tapşırırdım. Lalə bu tapşırıqları son dərəcə böyük həvəslə yerinə yetirirdi. O, geridə qalan, zəif oxuyan yoldaşına kömək edir, mən dərş danışanda xəritədə lazım olan yeri göstərir, bütün suallara hamıdan əvvəl cavab verməyə çalışırdı. Bir sözlə, o, sinifdə mənim ən yaxşı köməkçim idi. Bəzən mən sinifdə arxa partada əyləşib dərşə aparmağı

ona tapşırırdım. Qız 45 dəqiqə ərzində sinfi əla idarə edir, müəllim kimi özünü çox yaxşı aparırdı. Bir müddət sonra mən qızın sanki ruhdan düşdüyünü hiss etdim. O, pedaqoji fəaliyyətə daha əvvəlki kimi maraq göstərmirdi. Mən bunun səbəbi ilə maraqlandım. Məlum oldu ki, qızın istəyinin əksinə olaraq valideynləri onun tibb universitetinə sənəd verməyini təkidlə tələb edirlər. Məsələnə aydınlaşdırmaq üçün onlara getdim. Valideynlərlə söhbətdən aydın oldu ki, onlar qızlarının müəllim olmasını istəmirlər. Mən onları başa saldım ki, qızlarının bu peşəyə sonsuz həvəsi var. Bundan əlavə, o, pedaqoji qabiliyyətə, təşkilatçılıq bacarığına malikdir, uşaqlarla dil tapmağı, onlarla işləməyi bacarır, kələcəkdə öz işinin ustası olan əla müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilər. Onun arzularına sədd çəkmək yox, əksinə, maraqlarını daha da inkişaf etdirmək, sabitləşdirmək lazımdır.

Valideynlər bu məsləhətə qulaq asdılar. Bir il sonra Lalə Gəncə Dövlət Universitetinə qəbul olundu. İndi o, III kurs tələbəsidir. Seçdiyi peşənin düzgünlüyünə qəti əmindir. Ali təhsilini başa vurub müəllim kimi məktəbə qədəm qoyacağı günü səbirsizliklə gözləyir”.

Göründüyü kimi, müəllimin düzgün məsləhəti valideynə təsir etmiş, şagirdi düzgün həyat yolu seçməyə istiqamətləndirmişdir.

Məktəblə ailə arasında əlaqə formalarından biri də valideynləri pedaqoji biliklərlə silahlandırmaq məqsədi güdən pedaqoji lektoriyalardır. Valideyn lektoriyaları dərslərin ilinin əvvəlində məktəb rəhbərliyinin və valideyn komitəsi üzvlərinin birgə hazırladığı plan əsasında fəaliyyət göstərməyə başlayır. Lektoriyaların məşğələsi ayda bir dəfə keçirilir. Müəllimlərin mətni dərslərin ilinin əvvəlində məktəbin pedaqoji şurası ilə valideyn komitəsinin birgə iclasında müzakirə edilib bəyənildikdən sonra məktəbin ərazisində yaşayan valideynlər üçün oxunur.

Valideyn lektoriyalarının yaradılmasının bir sıra əhəmiyyətli cəhətləri vardır. Əvvəla, müəllimlərin müəllimlərə mükəmməl hazırlaşması, onların peşəyönümü məsələlərini daha ətraflı öyrənmələrinə şərait yaradır. İkinci, pedaqoji təbliğatın mühüm forması kimi məktəb və müəllimlərin valideynlər, habelə geniş ictimaiyyət arasında nüfuzunun artmasına xidmət edir. Üçüncüsü, bu tədbirin müntəzəm keçirildiyi məktəblərdə valideynlər müəllimlərə yalnız tərbiyəçi kimi deyil, həm də elmin təbliğatçısı, fəal ictimaiyyətçi kimi baxırlar.

Pedaqoji peşəyönümü üzrə məktəblə ailə arasında əlaqə formalarından biri də “dəyirmi stol” ətrafında görüşlərdir. Bu tədbirə müəllimlərdən, valideynlərdən başqa, alimlər, ictimaiyyət nümayəndələri də dəvət olunurlar. Tədbirin əhəmiyyəti ondadır ki, yığıncaqda, lektoriyada olan rəsmiyyətçilik aradan qaldırılır, görüşə toplaşanlar öz fikirlərini sərbəst, müstəqil surətdə ifadə edir, səmimi şəkildə fikir mübadiləsi aparırlar. Dəyirmi stol ətrafında görüşlərin imkanları böyükdür. Bu tədbirlərdə tərbiyənin bütün tərkib hissələri üzrə maraqlı söhbətlər aparmaq mümkündür. Əlbəttə, bu işdə müəllimlərin, valideynlərin və ictimaiyyət nümayəndələrinin arzu və istəklərini nəzərə almaq lazımdır. Təcrübə göstərir ki, “Dəyirmi stol” ətrafında görüşlər” valideynlərin və ictimaiyyətin tərbiyə məsələləri üzrə pedaqoji biliklərlə silahlanmasında böyük rol oynayır. Son zamanlar Gəncənin bir sıra qabaqcıl məktəblərində bu tədbirlərdən geniş istifadə edilir.

Biz belə yüksək səviyyədə keçirilən görüşlərdən birini – Gəncədəki 1 №-li məktəbdə “Peşə seçmə: müəllim və valideyn nüfuzu” mövzusunda keçirilən “Dəyirmi stol” ətrafında söhbəti bu baxımdan təqdirəlayiq hesab edirik. Söhbətdə məktəbin direktoru, qabaqcıl müəllimləri və fəal valideynlər iştirak etmişlər.

Açıq, səmimi şəraitdə keçən söhbətdə valideynlər də həvəslə iştirak edir, müxtəlif məsələlərə öz münasibətini bildirirlər. Belə söhbətlər uşaqların tərbiyəsi işində müəllimlə valideyn arasında ünsiyyət körpüsü yaradır, peşə seçmə məsələsində müəllimin və valideynin təsirini uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Pedaqoji peşəyönümü işində məktəblə ailə arasındakı əlaqə formalarından biri də valideynlər (atalar) konfransıdır. Şagirdlərlə aparılan sorğulardan məlum olur ki, şəhər məktəblərində analar, kənd məktəblərində isə atalar məktəblə daha sıx əlaqə saxlayır. “Valideynləriniz məktəblə əlaqə saxlayırmı?” sualına kənd məktəbində 80 şagirddən 63-ü, şəhər məktəbində

isə 90 şagirddən 49-u müsbət cavab verir. “Nə üçün valideynləriniz məktəblə əlaqə saxlamır?” sualına şagirdlərin cavablarından aydın olur ki, bir qrup valideynlər işdən imkan tapıb məktəbə gələ bilmir, başqaları sadəcə məktəbə gəlmək istəmir və belə güman edirlər ki, şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaq məktəbin və müəllimlərin vəzifəsidir. “Məktəblə kim əlaqə saxlayır: atan, yoxsa anan?” sualına verilən cavablar da maraqlıdır. Kənd məktəbində bu sorğuya 80 şagirddən 65-i “Atam”, şəhər məktəbində isə 90 şagirddən 84-ü “anam” deyər cavab vermişdir.

Təcrübə göstərir ki, məktəblə əlaqə işində atanın fəaliyyəti uşağın tərbiyəsində daha effektiv təsirə malikdir. Atasının məktəblə daha yaxından əlaqə saxladığını görə uşaq özünün borc hissəsinə daha məsuliyyətlə yanaşmalı olur. Xüsusilə yeniyetmələrin tərbiyəsində ataların təsiri böyükdür. Ona görə də uşaqların tərbiyəsi işinə ataları daha çox cəlb etmək lazımdır. Hər bir ata başa düşməlidir ki, məsul və mürəkkəb bir vəzifə olan gənc nəslin tərbiyəsində o, məktəbə, müəllimlərə yaxından kömək etməlidir. Ataları tərbiyə işinə cəlb etmək onların pədaqoji kollektivlə əlaqəsini təmin etməkdə valideynlər (atalar) konfransı böyük rol oynayır. Belə bir konfrans Gəncə şəhərindəki 23 №-li məktəbdə keçirilmişdir.

Mükəmməl hazırlıqdan sonra konfransda aşağıdakı mövzular müəyyənləşdirildi: “Ataların tərbiyə işində rolu”, “Valideynlərlə fərdi və kollektiv işin təşkili təcrübəsindən”, “Şagirdlərin peşəyönümündə valideynlərin rolu”.

Atalar konfransında əsas məruzələrdən başqa bir atanın çıxışı nəzərdə tutulmuşdu. Qabaqcıl maarif xadimi olan valideyn Z. Osmanov bildirdi ki, mənim üç qızım bu məktəbdə oxuyub. Həmişə onların təlim-tərbiyəsi ilə maraqlanmış, məktəblə müntəzəm əlaqə saxlamışam. İki qızım pədaqoji universiteti bitirib, biri isə pədaqoji universitetdə təhsil alır. Böyük qızım hal-hazırda bu məktəbdə - öz müəllimləri ilə bir yerdə çalışır. Həmişə öz övladlarım üçün nümunə olmağa, onların adi bir çətinliyinə də etinasız qalmamağa, məsləhət verməyə, kömək etməyə çalışmışam. Onlar müəllimlik peşəsini seçərkən əslində ailə ənənələrini davam etdirmişlər. Lakin mən yalnız onların bu fikrinin düzgünlüyünə əmin olandan, müəllimləri ilə görüşüb söhbət edəndən sonra onların yolunu müdafiə etmişəm.

Konfransdakı çıxışlardan məlum oldu ki, ailədə valideynlərin gözəl münasibəti uşaqların əxlaqi keyfiyyətlərinə, maraq və meyllərinə, peşə seçməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Biz məktəbin ailə ilə əlaqə formalarından yalnız bir neçəsi üzərində dayandıq. Bunlardan başqa sinif rəhbərlərinin təşkil etdiyi valideynlər üçün “Açıq qapı” günləri, valideynlərin məktəbə dəvət edilməsi, məktəb direktoru və tərbiyə işləri üzrə direktor müavininin valideynlərlə işi, yaşayış binalarında valideynlərlə görülən işlər və s. kimi əlaqə formaları da vardır ki, bunlardan bacarıqla istifadə olunması pədaqoji işdə, şagirdlərin təlim-tərbiyə və peşəyönümünü işində müvəffəqiyyətlər qazanmağa kömək edir. Məktəb və ailə arasında pədaqoji peşəyönümü üzrə birgə fəaliyyətin səmərəli formalarından düzgün istifadə olunması sağlam ruhlu, demokratik şüura və milli özünüdərk hissəsinə malik, olan, cəmiyyətin iqtisadi və siyasi həyatında fəal iştirak edən mütəxəssislərin yetişdirilməsinə təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim, 2010.
2. Uşinski K.D. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. Bakı, 2005.
3. Ailə tərbiyəsi. Valideynlər üçün lüğət. Bakı, 2009.
4. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2012.
5. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. 3 hissəli. Bakı, 2003.
6. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, 2008.
7. Əliyev R.İ., Əliyeva G.P. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı, 2010.
8. İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pədaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2018.
9. Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar. Bakı, Mütərcim, 2012.

А.В.Алиева

**Консультация с родителями является главным средством
в организации работы педагогической профориентации школьников**

Резюме

В статье отражены особенности совместной деятельности учителя с родителями во время организации работы выбора педагогической профессии. Выявлено, что к педагогическим профессиям более склонны девушки. Главной причиной этому то, что родители профессию учителя считают для девушек более приемлемой, чем для парней. Нехватка в школах учителей мужского пола является одним из факторов, отрицательно влияющих на качество обучения и воспитания.

Статья может быть также интересна для преподавателей высших учебных заведений и исследователей.

A.V.Aliyeva

**The Join Activity of the Family with School Organization
on the Direction of the Pedagogic Vocation of the Pupils**

Summary

The article reflects the teachers activity to the parents and their feature during the pedagogic profession. It was known that for the pedagogic vocation tendency most of all are girls and for the girls the teaching is most acceptable but the boys are considered to be non-professional.

One of the main factors that influences the training and education degree is the minority of men teachers in the schools.

The article can be interesting for both secondary and school family teachers and for the researchers as well.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2018

Q.X.HACIYEVA*e-mail: gonca@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN YUXARI KURSLARINDA AUTENTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN METODİKİ ƏSASLARI

*Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq.**Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь.**Key words: communication, innovation, method, technology, speech.*

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramları və bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, hal -hazırda inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə inteqrasiya, Avropada yaşayan xalqlar ilə ünsiyyəti genişləndirmək üçün milli təhsil sistemində, o cümlədən, xarici dillərin müasir səviyyədə tədrisində əsaslı dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Son dövrlərdə respublikamızda aparılan təhsil istiqamətində bir sıra işlər təlim-tərbiyə prosesinin daha səmərəli, yeni yollarının işlənilib hazırlanmasına, ənənəvi tədris metodlarının innovativ tədris metodları ilə əvəz edilərək təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Yeni metodların praktikada həyata keçirilməsi göstərir ki, bu metodlar öyrənənlərin fəaliyyətini artırır, onların yaradıcı və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir və müstəqil işləmək bacarıqlarına yiyələndirir. Qarşıya qoyulan bu hədəfə çatmaqda innovativ metodların, o cümlədən autentik materialların ali məktəblərdə geniş tətbiq olunması, xüsusilə ixtisası xarici dillər üzrə mütəxəssis hazırlığı aparan ali məktəblərdə istifadəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, götürək autentik filmləri. Autentik filmlər tələbələrə müəyyən "paralinqvistik" davranışları görməyə imkan yaradır. Davranışın səssiz formalarını filmlərdə izləmək, kitabda oxumaq və ya radioda qulaq asmaqdan daha asan və anlaşılıqdır.

Bundan əlavə, autentik filmlər söz və ifadələrin intonasiyası zamanı üz ifadələrini aydın görmək üçün şərait yaradır. Autentik materiallar "ünsiyyət dünyası" ilə tələbələri yaxından tanış edir. Autentik materiallar insanlar söhbət edərkən həmsöhbətlərin necə dayandıqları, onların danışdığı zamanı əl-qol hərəkətləri barədə əyani görüntü yaradır. Bu zaman təkcə eşitmə orqanımız deyil, görmə analizatorumuz da fəaliyyətdə olur. Məlumatları yaddaşa ötürür və uzunmüddətli saxlanmasını təmin edir. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə autentik materialların istifadəsində əsas məqsəd onlarda ixtisas dilində olan müxtəlif materialları lüğətə müraciət etmədən dinləmək, hətta naməlum olan sözlərin mənalarını tapmadan məndə olan əsas məzmun, ideya, məlumat və faktları adekvat, yəni, düzgün şəkildə başa düşmək qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Eyni zamanda autentik materiallardan zövq almaq, onlara öz münasibətlərini bildirmək qabiliyyətinin tələbələrdə formalaşdırılması da xarici dildə autentik materiallardan istifadə prosesində əldə edilməli olan ən vacib nailiyyətlərdən biridir.

Həll edilməli olan daha bir problem bir dərs ərzində tələbələr tərəfindən reseptiv məqsədlərlə mənimsənilməli olan sözlərin sayıdır. Bu mənada son illərdə xarici dilin tədrisi metodlarına maraq artmış və bu sahədə bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalardan çıxan maraqlı nəticələr dilin tədrisində yeni materialların və üsulların səmərəli istifadəsi yollarını inkişaf etdirir. Ümumiyyətlə, istənilən metodu tətbiq etməzdən əvvəl üç məqama diqqət yetirmək lazımdır: 1) Seçilən metod təlimin məqsədi ilə uzlaşmalıdır. 2) Seçilən metod vizual, akustik və kinestetik olmaqla tələbələrin tələblərinə cavab verməlidir. 3) Tələbələrin dil səviyyəsində kəskin fərqlər varsa, fərqləndirmədən istifadə edilməlidir. Məhz bu baxımdan xarici dilin mənimsənilməsinə aid olan nəzəriyyələr metodların yaranmasında və inkişafında

mühüm rol oynamışlar. Bu nəzəriyyələri ümumi şəkildə P.Ur belə qruplaşdırır: 1) **“İntiutiv mənimsəmə**. Biz digər bir dili öz ana dilimizi öyrəndiyimiz yolla öyrənirik: autentik kommunikativ situasiyalarda dildən çoxlu istifadə etməklə intiutiv mənimsəmə (Kraşen, 1982) 2) **Vərdiş formalaşdırma**. Dil vərdişlər toplusudur. Biz dildəki formaları düzgün cəhətdən avtomatik ifadə etməyi bacarana kimi dil modellərini təqlid edir, yadda saxlayır və məşq edirik. (Skinner,1957). 3) **İdraki proses**. Dil əsas qaydaları anlamağı əhatə edir: əgər biz bu qaydaları mənimsəsək, onları müxtəlif kontekstlərdə istifadə etməyi bacaracağıq. (Xomski, 1957). 4) **Bacarıq öyrənmə**. Dil bacarıqdır. Biz onu məktəbdə digər bacarıqları öyrəndiyimiz kimi öyrənirik. Kimsə bizə qaydaları və yaxud sözləri izah edir, biz isə onları başa düşür, mənimsəyənə və bacarıqla, rəvan şəkildə istifadə edənə qədər məşq edirik. (Conson, 1996)”.

Bu dörd nəzəriyyə üçün əsas ziddiyyətli məqam dilin dolayı yolla və yaxud birbaşa yolla öyrədilməsi və öyrənilməsidir. Dilin dolayısı yolla tədrisi o deməkdir ki, biz dili qaydalarla işləmədən və sözləri tərcümə etmədən şüuraltı mənimsəyirik. Yuxarıdakı ilk iki nəzəriyyə əsasında yaranan metodlar buna xidmət edir. Üçüncü və dördüncü nəzəriyyənin əsasında yaranan metodlar isə bizə dilin necə işləndiyini şüurlu şəkildə anlamağa imkan verir. Bu dilin birbaşa, yəni, açıq şəkildə tədrisi deməkdir [6, s.98]. Aydın ki, göstərilən nəzəriyyələrin hər birində həqiqət var. Amma onların heç biri təkbaşına ikinci və yaxud xarici dilin öyrənilməsi prosesinin mürəkkəbliyini tam şəkildə əhatə edə bilmir. Autentik materiallarla iş problemini araşdıran tədqiqatçılar tələbələr tərəfindən hər dərsdə orta hesabla 20-30 sözün mənimsənilməsini mümkün olduğunu göstərir. Şübhəsiz, burada söhbət sözlərin reseptiv məqsədlərlə mənimsənilməsindən gedə bilər. Lakin ilk növbə tələbələrdə dinləmə prosesində yeni sözlərin mənimsənilməsi istiqamətində maraq, motivasiya yaratmaq lazımdır. Autentik materiallardan istifadə prosesində tələbələrdə lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində sözlərin mənimsənilməsi məqsəd yox, bir vasitədir. Ən vacibi isə anlama məqsədilə verilən suallar və onların cavablandırılmasıdır. Qeyd olunduğu kimi, mətnlə tanışlıqdan əvvəl verilən suallar tələbələrin diqqətini mətnə olan vacib problem və məsələlərə yönəltməlidir. Burada verilən suallar mətnə olan məzmunla əlaqəli olmalıdır. Bu mərhələdə, tələbələrə ingilisdilli mədəniyyətdə mövcud olan qayda və normalar, müxtəlif məsələlərə dair münasibətlər haqqında fikir və rəylərini bildirmək təklif edilir. İngilis dilli mədəniyyət dedikdə, yalnız ingilislərin mədəniyyəti deyil, həm də amerikalıların və Britaniyada yaşayan digər yerli xalqların mədəniyyətləri nəzərdə tutulur. Güman edilir ki, naməlum olan leksik vahidlər deyil, məhz kulturoloji xarakterli məlumatların tələbələrdə olmaması çox vaxt oxu prosesində problem və çətinliklərə səbəb olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, verilən sualların heç də hamısı dərsdə cavablandırılmamalı, əksər sualların cavablarını tələbələr dərsdə deyil, auditoriyadan kənar şəraitdə, müstəqil şəkildə araşdırmalar apararaq tapmalıdır. Autentik materiallar tələbələr üçün maraqlı olmadığı halda tələbələr öz arzusu ilə könüllü surətdə deyil, məcburiyyət qarşısında qalaraq dinləyirlər, bu isə təlimin keyfiyyətinə olduqca mənfi təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllim müasir xarici dil müəlliminə xas olan rollardan birində - məsləhətçi qismində çıxış etməli və tələbələri istiqamətləndirməli, düzgün seçim etməkdə onlara yardım göstərməlidir. Bu məqsədlə tələbələrə aşağıdakı məsləhətlərin verilməsi tövsiyə edilir: 1) Fərdi şəkildə autentik materialları seçərkən, mətnlər haqqında ümumi məlumat əldə etmək tövsiyə edilir; 2) Materialların məzmunu haqqında ümumi məlumat əldə etdikdən sonra tələbələrə məzmunla dair sualların yazılması təklif edilir. Bu dinləyənlərin diqqətinin onları maraqlandıran məsələlər üzərində cəmləşdirilməsi, onlarda dinləmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün uyğun olan şərait yaradır. 3) Məzmun haqqında müəyyən məlumat əldə etmiş və hansı məqsədlə dinlədiklərini dərk edən tələbələr digərləri ilə müqayisədə daha yaxşı nailiyyətlər əldə etməyə qadirdilər. 4) Mətni dinlədikdən sonra tələbələrə ən vacib olan məqamların üzərində dayanmaq təklif edilir. Bu istiqamətdə yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələrə eşitdikləri informasiya üzərində diqqətlərini cəmləşdirmək, əldə edilmiş məlumatı əvvəlki məlumatla əlaqələndirmək imkanını verir və onları mətnin ardını dinləməyə hazırlayır.

5) Tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra tələbələrə artıq dinlədikləri mətnə yenidən qulaq asmaq təklif edilir. Tapşırığın yerinə yetirilməsi tələbənin ayrı-ayrı mətn parçalarının biri-biri ilə əlaqələndirmək və vahid bir mətni əldə etmək imkanını verir (4, s.48).

İngilis dili fakültəsində təhsil alan tələbələrə tapşırıqları verərkən müəllim onları düzgün şəkildə istiqamətləndirməlidir. Belə ki, müəllim tələbələrə bildirməlidir ki, onlar mətnin əsas məzmununu başa düşsə, onlara naməlum olan sözlərin mənalarının tapılmasına heç bir ehtiyac duyulmur. Əsas məqsəd tələbələri dinləməyə cəlb etməyə həvəsləndirməkdir. Autentik materialların istifadəsi zamanı kefiyyət göstəriciləri əhəmiyyətli olduğu qədər, kəmiyyət göstəriciləri də olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Kəmiyyət göstəricisi, bilavasitə təlim konteksti ilə bağlıdır (4, s.57). Dil fakültələrinin yuxarı kurslarında autentik materialların istifadəsindən danışarkən, burada tövsiyə edilən rəqəmlər qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini öyrənən tələbələr ilə müqayisədə daha yüksək olmalıdır. Belə ki, tədqiqatçılar ixtisası dil olan fakültələrdə ingilis dilini öyrənən tələbələrə hər gün 10-15 səhifədən başlayaraq, tədricən bu rəqəmi, yəni fərdi surətdə autentik materiallardan istifadəni 40-45 dəqiqəyə çatdırmağı tövsiyə edirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, fərdi şəkildə dinlənən mətnlər tələbələr üçün maraqlı olmalıdır. Tələbələri təlim məqsədilə tərtib edilən mətnlər deyil, real nitq nümunələrini dinləməyə yönəltmək tövsiyə edilir. Şübhəsiz, fərdi olan bu fəaliyyət növü ardıcıl, sistematik şəkildə həyata keçirilməli və müntəzəm olaraq, müəllim tərəfindən yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Autentik materiallardan istifadə zamanı müəllim nəzarəti mütləqdir. Sadəcə olaraq, nəzarət bir qədər fərqli şəkildə həyata keçirilməlidir. Burada həm də qiymətləndirmənin stimullaşdırıcı, motivləşdirici effektini vurğulamaq lazımdır (6, s. 67). Əslində, tələbələr üçün onların fəaliyyətinə müəllim və tələbə-yoldaşları tərəfindən verilən qiymət olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir və onların gələcək fəaliyyətlərinə böyük təsir göstərir. Onların həyata keçirdiyi fəaliyyət və əldə etdikləri nəticələr müəllim və tələbə-yoldaşları tərəfindən maraqla qarşılanarsa, bu tələbələrin bu istiqamətdə söylərini artırmaqlarına səbəb olur. Fərdi dinləməyə gəldikdə, burada qiymətləndirmə yazılı surətdə təqdim edilmiş məruzələr, raportların əsasında həyata keçirilə bilər. Digər sahələrdə olduğu kimi, tələbələrin autentik materiallardan istifadə bacarıqlarının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi tam obyektiv şəkildə olmalıdır. Bu sözü gedən prosesin səmərəliliyini şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Yazılı məlumatları təqdim edilməsi ilə bərabər tələbələr tərəfindən şifahi məruzə və raportların verilməsi də tövsiyə edilə bilər (5, s.45). Əhəmiyyətli odur ki, tələbələrin hazırladıkları çıxışlar kifayət qədər qısa, həm müəllim, həm də digər auditoriya iştirakçıları üçün maraqlı olsun. Məhz bu səbəbdən, tələbələr əsas məzmun və ideyanı çatdırmağa qadir olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Alptekin, c.1993. "Target Language Culture in ELT Materials" ELT journal, 47, 2 , pp.136-43
2. Bejarno, L.1987. "A Cooperative small Group Methodology in the Language Classroom", TESOL Quarterly, 21,3, pp.483-501
3. Besse, H.1981." The Pedagogic Authenticity of a test" in The Teaching of Listening Comprehension, ELT Document Special, London, pp.20-29
4. Baily K.M. and D. Nunan. Eds. Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press,1996,451p.
5. Berns, M. Context of Competence: Social and cultural considerations in communicative language teaching. New York: Plenum Press, 1990.
6. Brown, H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352p.
7. Brumfit C. Applied linguistics and Communicative Curriculum in language teaching \\\ Annual Review of Applied Linguistics, 1988,v.8, pp. 3-11

Г.Х.Гаджиева

**Методические основы использования аутентических материалов
на старших курсах языкового вуза**

Резюме

В данной статье рассматриваются методические основы использования аутентических материалов на старших курсах языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку, в целом процесс обучения должен базироваться на коммуникативно-функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения заключается в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации.

G.Kh.Hajiyeva

**The Methodological Basis of Using Authentic Materials
in Senior Stages of Language Faculties**

Summary

The article deals with the methodological basis of using authentic materials in senior stages of language faculties. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative-functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for the communication.

Rəyçi: dos. G.X.Şirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.10.2018

P.Ş.İBRAHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MƏKTƏBDƏ TƏDRİS PROSESİNİN KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ*Açar sözlər: keyfiyyət, nəzarət, idarəetmə, təhsil, təhsil xidmətləri, təhsilinin quruluşu.**Ключевые слова: качество, контроль, управление, образование, образовательные услуги, структура образования.**Key words: quality, control, management, education, education services, education structure.*

Müasir şəraitdə təhsilin əsas vəzifəsi yüksək şüura, mənəvi, əxlaqi və intellektual mədəniyyətə, özünüdərkə yaradıcı özünürealizasiyaya, özünüinkışafa, mədəni yaradıcı dialoqa, hərtərəfli biliyə və təfəkkürə malik olan şəxsiyyətin yeni tipinin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir.

Cəmiyyətdə intensiv dəyişən sosial-iqtisadi münasibətlər təhsil sisteminin bu proseslərə çevik, dinamik adaptasiya olunmasını tələb etdiyindən, müasir dövrdə təhsilin keyfiyyəti və onun səmərəli idarə olunması problemləri daha da ön plana çəkilir. Bu baxımdan müasir təhsil sistemində idarəetmə prosesini, fəaliyyətin təşkilini, icraçılar arasında funksiyaların və məsuliyyətin bölüşdürülməsini, resursların səmərəli seçimini və istifadəsini, qərarların qəbul edilməsini, bir sözlə təhsilə aid bütün prosesləri əhatə edən idarəçilik fəaliyyəti (pedaqoji menecment - İ.P) öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda və inkişaf etdirməkdədir.

Beynəlxalq təhsil standartları - təhsili keyfiyyətli idarəetmənin konseptual aparatını təşkil edən əsas şərtlərini müəyyənləşdirir. Təhsil müəssisələrində keyfiyyətli idarəetmə sistemi - pedaqoji proseslərin və idarəetmə obyektlərinin mövcudluğunun digər məsələlərlə yanaşı, onları yenidən qurmaq və standartlaşdırmaq üçün zəruri edir.

Müasir pedaqoji lüğətlərdə təhsilin keyfiyyəti müəyyən bir mərhələdə planlaşdırılan, uyğun məqsədlərə nail olan tələbələrin müəyyən bir səviyyədə bilik və bacarıqları, zehni, mənəvi və fiziki inkişafı kimi başa düşülür; tədris prosesində müxtəlif iştirakçıların gözləntilərini təhsil müəssisəsi tərəfindən verilən təhsil xidmətindən razılıq dərəcəsidir. Təhsilin keyfiyyəti, ilk növbədə, onun təhsil standartlarına uyğunluğu ilə ölçülür, ictimai şüurda təhsilin nüfuz səviyyəsinə, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki təchizatına, dövlət idarəçiliyinin müasir texnologiyalarına dövlət prioritetləri, maliyyələşdirmə və maddi-texniki təchizat sistemindən asılıdır.

Mövcud ehtiyaclara diqqət yetirən və keyfiyyətə görə daxili və xarici istehlakçıların tələblərini mütəmadi təhlil edən bir məktəb, prinsipə, öz arsenalında standartlaşdırılmış və düzgün əsaslandırılmış xüsusiyyətlərə malik olmalıdır (təhsil modeli, müəllim hazırlığı və fəaliyyəti, tələb olunan təhsil proqramlarının xüsusiyyətləri və s.), həmçinin onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq vasitələr (meyarlar, göstəriciləri, onların keyfiyyətli metodları, prosedurlar və texnologiyaları) (7, s.40). Təhsil xidmətlərinin istehlakçıları bir neçə aspektdə nəzərdən keçirilə bilər. Bir tərəfdən, bu tələbələrin qarşısında daxili istehlakçılar, digər tərəfdən, məktəblərin məzunları təhsilini və ya əmək fəaliyyətini davam etdirmək üçün məktəbdən kənar olmayan sistemlər (təhsil, istehsal) qarşısında xarici istehlakçılar kimi əks olunur.

Məktəblilərin təhsili və metodik işlərin aparılması, iştirakçıların təhsil prosesində özünü həyata keçirməsi, məktəbin ictimai mühiti ilə çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin nəticəsidir. Tədris prosesinin ən vacib nəticəsi məktəb bitirənlərin (məzunların) təhsilidir. Bu şəxsin (təhsilin substrat daşıyıcısı) fərdi xüsusiyyətləri və strukturlarının inkişaf səviyyəsini, həm də fərdin özünün daha da təkmilləşdirilməsi və eləcə də təlim sahələrinin həyata keçirilməsi tələblərinə cavab verən bir nailiyyətdir.

Məktəbə, xüsusilə də yenilikçi axtarışında olan məktəbə gəldikdə, bir sıra keyfiyyətli proqramların inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi barədə danışıq bilərik. Hər hansı bir proqram və ya keyfiyyət sistemi onun həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdən keçirərkən, ilk növbədə, tədris prosesinin keyfiyyətinin davamlı artırılmasına kömək edə biləcəyini müəyyən etmək üçün qiymətləndirilməlidir. Belə bir sistem təhsil prosesinin keyfiyyətini müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən səviyyədə saxlamağa yönəlmiş bir vasitə sayılır. Hərtərəfli məktəbdə keyfiyyət sisteminin tərkib hissələrindən biri olan təşkilati struktur məktəb rəhbərliyinin, müəllim heyətinin, fərdi struktur vahidlərinin keyfiyyət idarəetmə funksiyalarının müəyyənəndirilməsi nəticəsində yaranan dinamik bir sistemdir. Bu bəzən yeni kadr vahidlərinin tətbiqi və yeni struktur vahidlərinin formalaşdırılması nəticəsində yaranır. Bu sistemlər arasında aşağıdakılar da öz əksini tapır:

- pedaqoji proseslərin və obyektlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- tədris prosesinin keyfiyyətinin keyfiyyətə monitorinqi;
- məktəb tərəfindən verilən təhsilin keyfiyyətinin öz auditori;
- təhsil prosesinin tənzimləyici, proqram, metodik, kadr dəstəyi ilə bağlı idarəetmə qərarlarının seçilməsi və qəbul edilməsi.

Məktəbdə keyfiyyət idarəetmə sisteminin həyata keçirilməsində hər bir prosedur menecerlər tərəfindən hərtərəfli öyrənilməlidir, sənədləşdirilməlidir və mənimsənilməlidir.

Müasir ümumtəhsil məktəbi əsasən çeşidlənmiş dəyişikliklərə meyl və özünü inkişaf prosesləri görünüşündə üstünlük təşkil edir. Buna görə də, əldə edilən statusu qiymətləndirmək üçün universal meyarlara ehtiyac duyulur. Bu meyarlardan biri keyfiyyətdir, çünki onun komponentləri daha dəqiqdir (səmərəlilik, optimallıq, adekvatlıq, etibarlılıq, funksionallıq və s.) (7, s.43). Təhsil təcrübəsi, əldə olunan nəticələr, tələbələrin, təlimçilərin, məktəblərin fəaliyyəti ilə bağlı olan proseslərin idarə edilməsi kifayət qədər əks etdirilir. Təhsil prosesində qarşılıqlı idarəetmə sisteminin qurulması: Məktəb və ailə arasında əməkdaşlığın təşkili üçün elmi-metodik işin keyfiyyətli idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi nümunəsi üzrə təhsilin qarşılıqlı idarəetmə (menecment) sisteminin qurulmasını mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün strateji istiqamətini müəyyənəndirərkən məktəbin idarə edilməsi, müəllim heyətinin ümumi və fərdi müəllimlərin peşə ehtiyaclarını və maraqlarını həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bu məqsədini həyata keçirmək üçün yaxşı inkişaf etmiş proqram, bir sıra icra prosedurları və mexanizmləri, nəticələrin izləmə cihazı (pedaqoji monitorinq) və idarəetmə tədbirlərinin nəticələri barədə məlumat əldə etmək üçün yüksək səviyyədə qurulmuş sistemin olması vacibdir. Faydalı nəticələr əldə etmək üçün məktəb, ailə və müəllimin qarşılıqlı keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, tədris prosesinə dəstək xidmətləri və s. həyata keçirmək üçün aşağıdakı səviyyələri nəzərə almaq məqsəduyğundur:

Birinci səviyyə strateji idarəetmə səviyyəsidir. Burada metodik işin idarəetmə sisteminə məktəbin direktoru və məktəblilərin ailələri ilə qarşılıqlı işləri sahəsində müəllimlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin artırılması üçün şərait yaradır.

İkinci səviyyə, məktəb və ailə arasında qarşılıqlı pedaqoji əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün taktika hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə yönəldilmiş taktiki idarəetmə səviyyəsidir. Burada direktor müavinləri və struktur bölmələrin rəhbərləri (sosial, psixoloji və tibbi reabilitasiya xidmətləri) məktəb fəaliyyətinin əsas iş sahələrində və transformasiyası baxımından konkret tədbirlərin təşkilini və həyata keçirilməsini təmin edir.

Üçüncü səviyyə elmi-metodik şüaranın operativ idarəetmə səviyyəsidir ki, məktəb və ailə arasında qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif sahələrinin həyata keçirilməsini təmin edir. Burada idarəetmə sisteminə müəllimlər, sinif rəhbərləri, psixoloqlar, sosial pedaqoqlar və s. daxildir. Bu səviyyədə müəllimlərin assosiasiyaları, müəllim heyətinin elmi laboratoriyaları, ailə ilə qarşılıqlı əlaqələndirilməsi üçün elmi tədqiqat və metodoloji mərkəzləri kimi yeni təşkilati strukturların yaradılması məqsəduyğundur.

Müəllim-tədqiqatçı məktəbi ailə ilə işin təşkili və bu prosesə rəhbərlik etmək üçün müəllimlərin xüsusi hazırlıq kursları təşkil edilməlidir. Müəllimlər üçün ailə ilə qarşılıqlı müxtəlif sahələr üzrə mühazirələr, seminarlar, konfranslar təşkil edilməsi məqsədə uyğun olardı.

Dördüncü səviyyə, məktəblilərin valideynlərinin ümumi mədəni və təhsil səviyyəsidir.

Məzmun baxımından bu, ənənəvi idarəetmə səviyyəsi və ya özünü idarə etmə səviyyəsindəki ənənəvi ilə müasirin qarşılıqlı fəaliyyət səviyyəsidir. Təhsil müəssisəsində valideynlərin mədəni və təhsil səviyyəsinin artırılmasında pedaqoji mədəniyyətin formalaşdırılması proqramının müasir şəraitə uyğunlaşdırılması baxımdan həyata keçirilməsini şərtləndirir (4).

Elmi-metodik şüaranın məktəb və ailə arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün idarə edilməsi prosesində ən azı iki vəzifə yerinə yetirilir:

- ailə ilə iş sahəsində innovasiyaların tətbiqi üçün elmi və metodik dəstək;

- psixoloji və pedaqoji problemlərin geniş spektrində metodik axtarış imkanlarını təmin edən struktur bölmələrinin, müəllimlərin və menecerlərinin peşəkar inkişafı.

Təklif olunan struktur həyata keçirilməsini və tətbiqi ilə bağlı yanaşmaları əks etdirir və təhsilin keyfiyyətli idarəetmə texnologiyası orta məktəblərdə təhsil prosesinə tətbiqi üçün böyük imkanlar yaradar. Səmərəli idarəetmə isə planlaşdırma, təşkil etmə, rəhbərlik və nəzarət funksiyalarının necə yerinə yetirilməsindən daha çox asılıdır. İdarəetmə işi zaman-zaman təkmilləşir, yeniləşir, müasirləşir, yeni məzmun və idarəetmə metodlarla müasirlik səviyyəsinə qalxır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov O. Təhsilin idarə olunması. Bakı, 2016, 232 s.
2. Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı, 2010, 169 s.
3. Mehrabov A.O., Abbasov A.N., Hüseynov V.S. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri". Bakı, 2007, 448 s.
4. Nəzərov M.H., Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları (Dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2016, 200 s.
5. Nəzərov M.H. Təhsilin sosiomədəni əsasları. Bakı, 2017, Elm və təhsil. 256 s.
6. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. – М.: ИЦ Академия, 2001. – С. 56.
7. Менеджмент в современном образовании: сборник статей, Урал.гос.пед. ун-т; под ред. В.А.Дегтерева, Т.В.Майдановой. Екатеринбург, 2017, 136 с.
8. Уткина Е. А. Инновационный менеджмент в современной школе // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сб. ст. по матер. VI междунар. науч.-практ. конф. № 6. Новосибирск, СибАК, 2011.

П.Ш.Ибрагимова

Управление качеством учебного процесса в школе

Резюме

В статье определены функции управления качеством учебы администрации школы, факультета и отдельных структурных подразделений с точки зрения создания эффективной системы. Освещаются дискуссии по реализации различных аспектов взаимодействия школы и семьи. При внедрении системы менеджмента качества в школе каждая процедура иллюстрируется комплексным подходом к изучению, документированию и освоению.

P.Sh.Ibrahimova

The Quality Management of School Teaching Process

Summary

The article defines the quality management functions of the school administration, faculty, and individual structural units in terms of quality management systems of educational institutions. Discussions are held on the implementation of various fields of interaction between the school and the

family of the scientific and methodological council. In the implementation of the quality management system at the school, each procedure is illustrated by a comprehensive approach to study, documentation and mastering.

Rəyçi: ped.f.d., dos. M.H.Nəzərov

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

T.T.İBRAHİMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

İ.X.ZAMANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

DİDAKTİK OYUNLAR VASİTƏSİLƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN DİLLƏRİNİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ METODLARI

Açar sözlər: ana dili, məktəbəqədər, kollektiv, didaktik oyunlar, qruplaşma

Ключевые слова: родной язык, дошкольный, коллектив, дидактические игры, группировка

Key words: native language, preschool, collective, didactic games, group

Təlim oyun üsulu kimi çıxış edən didaktik oyunların iki növünü göstərmək olar: oyun-məşğələlər və oyunlar.

Birinci halda aparıcı rol tərbiyəçiyə aid olur. O, oyun – məşğələlər vasitəsilə nəinki uşaqlara yeni, əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi biliklər verir, uşaqların təsəvvürlərini formalaşdırır, həm də uşaqlara necə oynamaq lazım olduğunu göstərir. Uşaqlarda oyunun məzmunu, quruluşu, oyuncaqlarla, əşyalarla müxtəlif oyun vəziyyətlərinin yaranması haqqında formalaşan təsəvvürlər isə onların müstəqil, yaradıcı oyunlarının təşkili üçün əsas olur. Təlimin forması kimi istifadə olunan didaktik oyunlarda iki məqsəd güdülür: onlardan həm bilik vermək, həm də əyləncə kimi istifadə etmək nəzərdə tutulur. Bu zaman tərbiyəçi ilə uşaq arasında, eləcə də uşaqlar arasında müxtəlif münasibətlər yaranır. Uşağın məşğələlərdə təlimi prosesində tərbiyəçi ilə uşaq arasında münasibətlər qısa və aydın şəkildə belə ifadə olunur: tərbiyəçi öyrədir, uşaq isə öyrənir. Didaktik oyunlar zamanı isə münasibətlər bir qədər başqadır. Çünki tərbiyəçi burada həm müəllim, həm də oyun iştirakçısı kimi iştirak edir. Oyunun yaratdığı maraq, birgə keçirilən emosional hisslər uşaqla tərbiyəçini yaxınlaşdırır. Belə hisslər uşaqlar arasında da yaranır.

Didaktik oyunların özünün də iki növü vardır: əyani didaktik oyunlar və şifahi didaktik oyunlar. Uşaqların ətraf aləmlə tanış edilməsində və bu yolla onların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində əşyalarla əlaqədar olan didaktik oyunlar o birilərinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Çünki uşaq bu oyun zamanı əşyanı, onun əlamətlərini, xüsusiyyətlərini görməklə yanaşı, bütün bunların necə adlandırıldığını da nəinki eşidir, həm də bu sözlər onun hafizəsində möhkəmləndirilərək fəallaşdırılır (2, 16). İstər əşyalarla əlaqədar olan, istərsə də şifahi didaktik oyunlardan yalnız o zaman müstəqil oyun fəaliyyəti kimi istifadə etmək mümkündür ki, bu proses uşaqlar tərəfindən dərk edilsin, yəni uşaq oyuna, onun qayda və gedişinə həvəs göstərsin. Uşaqların müstəqil oyun fəaliyyəti də tərbiyəçinin rəhbərliyi altında keçirilməlidir. Bu fəaliyyət zamanı tərbiyəçi çalışmalıdır ki, oyunun məzmunu, qaydaları təkmilləşdirilsin, oyun müxtəlif variantlarda oynanılsın və s.

Uşaqların müxtəlif didaktik oyunları həm məşğələlərdə, həm də məşğələlərdən kənar vaxtlarda təşkil edilə bilsin. Kiçik yaş qruplarında oynanılan bu oyunlara məktəbəqər pedaqogikada uşaqların süjetli-rollu oyunları kimi baxılır. Məs. “Gəlinciyin yatırılması”, “Gəlinciyin qarşılınması”, “Gəlinciyin qonaq edilməsi”, “Gəlinciyin gəzməyə aparılması” və s. məşğələlərdə gəlinciklə əlaqədar oynanılan bir sıra bu kimi oyunlar uşaqların müstəqil fəaliyyət zamanında təşkil edilən yaradıcı süjetli-rollu oyunlarının məzmununa da daxil edilir. Uşaqlar

məşğələlərdəki oyunların məzmununda bəzi dəyişiklik apararaq, bəzən oyun qaydasına ciddi riayət etməklə maraqlı oyun variantları icad edirlər. Bu yolla da məşğələdəki oyunlar zamanı öyrəndikləri sözləri təkrar etməklə öz lüğətlərini möhkəmləndirir və fəallaşdırırlar. Uşaq bağçasının böyük qruplarında uşaqların artan bilik səviyyəsi nəticəsində belə yaradıcı süjetli-rollu oyunlar artıq daha mürəkkəb məzmununda və variantda oynanılır. Məs., böyük qruplarda təşkil edilən “İş üçün kimə nə lazımdır?”, “Ağıllı maşınlar”, “Evi kim tikdi?” və s. bu kimi oyunlarda uşaqlar artıq valideyn rolunda deyil, başqa bir rolda – inşaatçı, sürücü, dərzi, dülgər və s. kimi rollarda məmnuniyyətlə çıxış edirlər.

Didaktik oyunlardan uşaqların hərtərəfli inkişafının vasitəsi kimi də istifadə olunur. (5, 112) Yəni onlardan uşaqların nitqinin inkişafı ilə bəzən onların əqli, əxlaqi, əmək və estetik tərbiyəsində geniş istifadə edilir. Uşaq bağçasının proqramında müxtəlif məzmunlarda və müxtəlif məqsədlərə xidmət edən didaktik oyunlar keçirmək təklif olunur. Bu didaktik oyunları məzmununa görə təsnif edib aşağıdakı qruplara ayırmağı daha məqsədəuyğun hesab etmişik: 1. Əşyavi didaktik oyunlar; 2. Şifahi didaktik oyunlar.

Əşyavi didaktik oyunların özünü də onda istifadə olunan əşyaların xarakterinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədə müvafiq hesab edirik: a) oyuncaqlarla didaktik oyunlar; b) əşyalarla didaktik oyunlar; c) şəkillərlə didaktik oyunlar; d) stolüstü çap oyunları.

Əşyavi didaktik oyunlardan uşaq bağçasının bütün qruplarında istifadə olunursa, şifahi didaktik oyunlardan yalnız böyük və məktəbəhazırlıq qruplarında istifadə olunur. Ona görə ki, bu didaktik oyunlar ən çox toplanmış biliklərin qruplaşdırılmasında, sistemləşdirilməsində, təsnifatına imkan yaradır, daha çox ümumiləşdirici xarakter daşıyır. Bu da öz növbəsində sözlərin ümumiləşdirmə dərəcələrinin uşaqlar tərəfindən daha aydın dərk olunmasına gətirib çıxarır, uşaqlar nəinki ümumi isimləri, ayrı-ayrı əşyaların adlarını, həmçinin bu sözlərin daxil olduğu toplu isimləri, müəyyən söz qrupuna daxil olduğu anlayışların adlarını da mənimsəyirlər. Didaktik oyunların hansı qrupda oynanılmasından asılı olmayaraq, onlar dəqiq quruluşa malikdirlər: proqram materialında ifadə olunan didaktik vəzifə, oyun vəzifəsi, uşaqlar qarşısında qoyulan məqsəd, oyunun qaydası, oyun əməliyyatı və oyunun nəticəsi (yekunu).

Didaktik oyunların məzmunu məşğələlər və ətraf aləmlə tanışlıq bölməsindən götürülüb uşaqlara məişət, ictimai həyat, təbiət hadisələri haqqında, ətraf aləmdəki əşyalar barəsində bilik və məlumat verir, onlara düzgün münasibət formalaşdırmağa, öz fikirlərini, münasibətlərini dəqiq sözlərlə ifadə etməyə, müxtəlif üsul və yollarla qazandıqları bilikləri sistemləşdirməyə kömək edir, uşaqların əqli qabiliyyətlərinin inkişafında xüsusi, əvəzedilməz rol oynayır. Oyun qaydasının mənimsənilməsi istər tərbiyəçinin rəhbərlik etdiyi oyunda, istərsə də uşağın özünün sonra yoldaşları ilə oynadığı həmin oyun prosesində onun müstəqilliyi artır, özünənəzarət, həmçinin yoldaşlarının oyununa nəzarət vərdişləri yaranır.

Bu oyunlar prosesində uşağın lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı (geyim, qab-qacaq, yataq əşyalarının və s. adları hesabına), onların bu oyunlar prosesində əməli fəaliyyətini təşkil etmək lazım olan əşyaları gətirmək, onlardan nəzərdə tutulmuş məqsəd üçün istifadə etmək, diqqətinin sabitliyinə nail olmaq, əqli fəaliyyəti bunlarla uzlaşdırmaq qarşıya qoyulan didaktik vəzifədir. Uşağın lazım olan əşyaları seçməsinə istiqamət verməsilə yanaşı, onlara bu əşyalardan necə, hansı məqsədlə, hansı ardıcılıqla istifadə etmək lazım olduğunu izah etməsinə, onu öz əməli hərəkətilə düzgün yerinə yetirmələrinə şərait yaratmaq lazımdır.

Kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqların lüğətini onların sensor qabiliyyətlərilə vəhdətdə inkişaf etdirmək məqsədilə onlarla “Dadından tanı”, “Nəyin yeri dəyişilmişdir?”, “Kim nə dedi?”, “Şarı ovcunda gizlət”, “Tərəvəzləri yığaq”, “Nədən düzəldilmişdir?”, “Hansı böyükdür?”, “Oyuncaq mağazası” və s. bu kimi didaktik oyunlardan istifadə etdik. Bu oyunlarda uşaqlar meyvələri, tərəvəzləri dadına, rənginə, formasına, yumşaqlığına, bərkliyinə, bir-birinə oxşarlığına görə müqayisə edib, həmin oyunda qarşıya qoyulmuş didaktik vəzifənin öhdəsindən gəldilər. Onlar müxtəlif yaş qruplarında təşkil olunmuş oyun prosesində öz sensor təcür-

bələrini inkişaf etdirdilər, duyduqları hisslərin, xüsusiyyətlərin, keyfiyyətlərin adlarını öyrəndilər.

Uşaqlarla təşkil edilən bütün didaktik oyunlar təkcə lüğətin zənginləşdirilməsinə deyil, uşaq nitqinin bu və ya digər cəhətlərinin inkişafında da xüsusi rol oynayır. (5, 112) Bütün bunları, yəni uşaqların lüğət ehtiyatını şifahi didaktik oyunlar zamanı da inkişaf etdirmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Ağayev R., Mehtiyev A. Azərbaycanca orta təhsil sisteminin Cənubi Qafqaz, Baltik və Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisəli tədqiqi. İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İB, Bakı, 2010.
2. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası
3. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Bakı, 2013.
4. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2012
5. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. B., 1953, səh. 111-113

Т.Т.Ибрагимова, И.Х.Заманова

**Методы обогащения дидактическими играми
словарного запаса детей дошкольного возраста**

Резюме

Принципом работы современного педагога является не только целенаправленное воздействие на каждого обучаемого, но и оптимизация совместной деятельности учащихся. Большую помощь в этом оказывают учебно-дидактические игры. Чем богаче и правильнее речь ребенка, владеющего родным языком, тем легче ему высказывать свои мысли, тем шире его возможности познать действительность, полноценнее взаимоотношения с людьми. Богатство языка - это богатство мысли.

T.T.Ibrahimova, I.Kh.Zamanova

The Method of Enriching Preschool Children's Language with Didactic Games

Summary

The principle of the modern teacher is not only a targeted impact on each trainee, his personal attitudes, but also the optimization of the student's activities together. Teaching and didactic games are of great help in this. Mastering the native language of the children might be enriched in order to express his thoughts, demands, in explaining and making communication with people. The enhancement of the language is the enhancement of thoughts.

*Rəyçilər: f.e.n., dos. A.İ.Tretyakova
BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrası
(14.09.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №01)).*

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2018

A.İ.İSMAYILOVA

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİMİN TƏŞKİLİ*Açar sözlər: inteqrasiya, bilik, dil, tədris, metodika, təlim.**Ключевые слова: интеграция, знание, язык, обучения, методика.**Key words: integration, knowledge, language, education, methods.*

Azərbaycanda ənənəvi təhsil sistemi öz dövrünü başa vurmaqdadır. Qeyd edək ki, XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə dominant rol oynayan ənənəvi təhsil sistemində təhsil alanlara bir obyekt kimi yanaşılıb, təhsildə avtoritar idarəetmə üsullarına üstünlük verilib. Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik ölkənin əsas prinsiplərinə uyğun yeni, müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin qurulmasına başlanılıb. Hazırda tədris-təlim prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji prosesin idarəedilməsində yeni yanaşmalardan istifadə, keyfiyyətli sinif-dərs sisteminin qurulmasına geniş imkanlar açır. Sinif-dərs sisteminin keyfiyyət təminatında ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, müasir dərsin təşkili həlledici rol oynayır. Bu halda sinif mühitində son dərəcə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, öyrədənle öyrənən arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə valideynlər arasında müasir tələblərə cavab verən qarşılıqlı əlaqələr qurulur. Müasir təlim metodlarından biri olan interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən geniş istifadəyə yeni imkanlar yaranır. Bu isə müasir təlim prosesinin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmağı daha da sürətləndirir.

Qeyd edək ki, müasir təlim prosesinin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün fəal interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək, təlim prosesi (müasir dərslər) belə aspektdə qurulmalı, keyfiyyətli tədris-təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir. Eyni zamanda müasir dərsin planlaşdırılmasından sonra, dərsə qədər, dərs prosesi və dərstdən sonrakı mərhələlərin geniş təhlili aparılmalı, dərsin məzmununa keçmədən əvvəl, mövzunun əhəmiyyəti, eləcə də onun öyrənilmələr qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrə dair suallar formalaşdırılmalıdır.

Hazırda bütün dünyada təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi ideyası aktualıq kəsb edir. Humanistləşdirmə təhsil işinin bütün sahələrində, bütün mərhələ və pillələrdə təhsilin məzmununda, təşkilində, tərbiyəvi tədbirlərdə, müəllim-şagird (tələbə) münasibətlərində, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində və s. nəzərdə tutulur. Humanitarlaşdırmanın məqsədi başlıca olaraq, təhsilin məzmununda-tədris planı, proqram və dərslərdə, bir sözlə, tədrisdə öz həllini tapmalıdır.

Humanistləşdirmə ümumbəşəri, ümumdünya mahiyyət kəsb edir. Təlim-tərbiyə işinin, ümumiyyətlə, təhsilin humanistləşdirilməsi ideyasının orta əsrlər dövründən başlayaraq həyata vəsiqə alması danılmazdır.

Təhsilin, təlim-tərbiyənin humanistləşdirilməsinin başlıca məqsədi cəmiyyətin humanist prinsiplərlə yaşamasına, inkişafına xidmət etməsidir.

Təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi başlıca olaraq üç istiqamətdə öz həllini tapır:

1. Təhsilin idarə edilməsinə nəzarət və rəhbərlik.

2. Təlim prosesinin təşkili və həyata keçirilməsində ayrı-ayrı fənlərin imkanlarından səmərəli istifadə olunması.

3. Tərbiyə prosesinin təşkili və tərbiyəvi tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı bu üç istiqamətin eyni zamanda bir-biri ilə sıx əlaqədə və bir-birini tamamlama vəhdətində nəzərdə tutulması.

Müəllim-şagird, şagird-sınıf rəhbəri, şagird-məktəb rəhbəri, şagird-valideyn münasibətlərində demokratiyanın, xoş mənəli münasibət və ünsiyyətin başlıca yer tutması.

Bu baxımdan gənc nəslin yetişdirilməsi, geniş mənada vətəndaş tərbiyəsinin böyük uğurlarının bünövrəsinə gətirib çıxarır. Bununla da mənəvi təkamülə nail ola bilir. Azərbaycanda təhsil islahatı uğurla həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyət üçün inkişaf etmiş, beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək şəxsiyyətin formalaşdırılması sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əsasını təşkil edir. Bu şəxsiyyəti yetişdirmək üçün ailə ilə yanaşı, müəllimlərin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Pedaqoji təmayüllü müəssisələrdə isə bu, xüsusilə, diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu gün qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri texniki tərəqqi dövründə yeni təhsil islahatından, Milli kurikulum və fəal təlimin üsul və vasitələrindən xəbərdar olan, İKT- dən istifadə etməklə dərslərini quran müəllimlər hazırlamaqdır.

Bu baxımdan, xarici dili tədris edən müəllim İKT bacarığına özü yiyələnməklə yanaşı, öyrənənlərdən də, müasir avadanlıqlarla işləməyi tələb etməli, dərsi elektron variantda təqdim etməlidir. Müasir müəllim isə öz fəaliyyətini müasir notlar üzərində kökləməyi bacarmalıdır. Çünki, artıq məktəblər və dərslilər “Elektron” fəaliyyət göstərmək əzmindədirlər.

Xarici dil üzrə kommunikasiya canlı danışığın qurulması, interaktiv fəaliyyətin formalaşmasını tələb edir.

Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu faktor isə həm müəllim, həm də dərslilər və dərslilər vəsaitləri faktoru ilə sıx bağlıdır. Təhsil müəssisələrində tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya məsələlərinə ciddi yanaşılır. Təhsilin keyfiyyəti tək şərt deyil, həm də prosesdir. Keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərslin təşkilidir: onun mərhələləri, təlimin forma, üsul və metodlarıdır; onun qurulması optimal düzgün həllinin tapılmasıdır.

Müasir dərslidə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından maksimum istifadə edir. Müasir dərslilər bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibarını əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərslilər nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur.

Fəal dərslin səmərəliliyini artırmaq üçün ən mühüm şərtlərdən biri dərslin planlaşdırılmasıdır. Fəal dərslin yaradıcı xarakterinə baxmayaraq, onun uğuru dərslin bütün mərhələlərinin öncədən "ölçülüb-biçilməsi" sindən asılıdır. Bizim işdə ən vacib məsələ tədris olunan xarici dilə şagirdin böyük marağının yaradılmasıdır. Bu məsələ də əsasən praktik dərslidə həll edilir. Xarici dilə marağı artırmaq üçün şagirdlərə daha asan, onlara yaxın olan mövzularda söhbətlərin aparılması təqdirəlayiqdir. Bu tip ünsiyyət nə qədər mütəmadi olsa, bir o qədər də effektiv olar.

Nitq, danışanın fikrinə uyğun olmalıdır. Danışan söyləyəcəyini fikrində götür-qoy etməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra fikrini izah etməlidir.

Fəal təlim zamanı dialoq ən çox istifadə olunan üsullardan biri olub həm təlim, həm də tərbiyə metodu kimi tətbiq olunur. Əgər dil keçən müəllim sinifdə və ya sinifdənənar məşğələlərdə bir hadisəni tədris etdiyi xarici dildə öyrətmək istəyərkən ziddiyyət tapırsa, dialoq metodunu tətbiq edir. Ziddiyyətdən çıxışı şagird kollektivinin özü müstəqil surətdə axtarır. Bu zaman şagirdlər öyrəndikləri xarici dildə sözləri səhv belə ifadə etsələr də özləri bir-birinə kömək edərək müəllimin müdaxiləsi olmadan səhvlərini düzəldərək ziddiyyətdən çıxış yolu axtarırlar. Dialoq o vaxta qədər davam edir ki, həqiqət artıq üzə çıxır. Bu da şagirdlərdə xarici dilə olan marağı daha da artırır.

Buna görə də hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində daima işləməli və inkişaf etməlidir. Bu isə müəllimdən açıqlıq və zənginlik, hər şeydən məlumatlı olmaq, seminarlarda, başqa təcrübəli müəllimlərin dərslərində iştirak etmək, öz həmkarlarının məsləhətlərinə qulaq asmaq

və onların təcrübələrindən bəhrələnməyi, həddən artıq səbrli olmağı tələb edir. Müəllimin əsas açarı onun şagirdləri ilə daima ünsiyyətdə olması və onların fikirlərinə tərəfdar çıxmağı bacarmasıdır. Kommunikativ təlimin əsaslarını öyrənilən dildə danışmaq təşkil etdiyindən, müəllim bu dildə gözəl danışmağı bacarmalı və bununla şagirdlərə misilsiz nümunə olmalıdır. Bununla o, şagirdlərdə dilə olan marağı daha da artırmağa nail olmalıdır.

Təhsildə özülün möhkəm qoyulması nailiyyətlərin artmasına səbəb olur. Demək, təlimin səmərəlilik dərəcəsinin artırılması başlıca şərt kimi daim diqqətdə olmalıdır. Təlimin keyfiyyəti müasir təlim texnologiyalarını müəllimin yaxşı bilməsindən də asılıdır. Bununla yanaşı, pedaqoji biliyini artırmağa, interaktiv üsullarla fəal dərslərə üstünlük verən müəllimlərimiz də vardır. Bu baxımdan, Universitetimizdə tədris olunan fənlər üzrə keçirilən müsabiqədə Universitetimizin müəllimləri ilə yanaşı başqa müəssisələrdən də həmkarlarımız iştirak etdilər. Burada məqsəd müəllimlərin müasir təlim texnologiyalarından necə istifadə etməsi və dərsləri necə təşkil etməsi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə keçilən dərslərə baxış zamanı müəllimlərin necə dərslər keçmələri komissiya üzvləri tərəfindən qiymətləndirildi. Bu müsabiqədə başqa həmkarlarımız kimi mən də İKT-dan istifadə edərək „Deutschland“ mövzusunda dərslərimi müasir tələblərə uyğun qurmağa çalışdım.

Mövzu: Deutschland.

Standartlar:

1.1.2. Dinlədiyi fikrə münasibətini bildirir.

2.2.5. Kiçikhəcmli mətnləri müəyyən olunmuş tələblərə uyğun düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur.

2.2.8. Mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirir və sadə formada ifadə edir.

1.2.2. Dialoqlarda sadə nitq etiketlərindən istifadə edir.

2.1.4. Öyrəndiyi yeni sözləri cümlə içərisində işlədir.

3.1.6. Sınıf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş sadə əməli yazılar (məktub, açıqca) yazır.

Məqsəd: 1. Dinlədiyi fikrə münasibətini bildirir.

2. “Deutschland” mətnini müəyyən olunmuş tələblərə uyğun düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur.

3. Deutschland mətnindəki əsas fikri müəyyənləşdirir və sadə formada ifadə edir.

4. Dialoqlarda buyurun, zəhmət olmasa, kimi sadə nitq etiketlərindən istifadə edir.

5. “Deutschland” mətnindəki öyrəndiyi yeni sözləri cümlə içərisində işlədir.

6. Səviyyəsinə uyğun olaraq məktub və açıqca yazır.

İntegrativ standart: Təsviri incəsənət.-2.1.4. Sadə və rəngli karandaşla səthi təsvir yaradır.

2. Həyat bilgisi- 3.1.1. İnsanlararası ünsiyyət etiketlərinə (salamlamaq, özünü- təqdim, müraciət, müraciətə cavab, xudahafizləşmək) əməl edir.

İş forması: kollektivlə iş, kiçik qrupla iş

İş üsulları: beyin həmləsi, klaster

Resurslar: şəkil, proyektor, flipçat, marker, lövhə

Motivasiya: Kinder, sagt mir euere Interesse. (Uşaqlar, mənə öz maraqlarınızı deyiniz!)

Was möchtet ihr machen, um eure Interesse zu verwirklichen? (Öz marağınızı həyata keçirmək üçün nə edərdiniz?)

Fərziyələr dinlənilir.

Gibt es von euch das Welt reisen , sehen und kennenlernen möchtet? (Sizlərdən səyahət edərək, dünyanı görmək, tanımaq istəyiniz necə, varmı?)

Welche Länder möchtet ihr kennenlernen? (Hansı ölkələri tanımaq istərdiniz?)

Fərziyələr dinlənilir.

Wir werden jetzt mit euch in ein Land reisen. (Biz sizinlə indi bir ölkəyə səyahət edəcəyik.) (Şəkillər proyektor vasitəsilə göstərilir).

Welche Stadt ist auf diesem Bild? (Bu gördüyünüz tablodakı hansı şəhərdir?) (Şəkillər proyektor vasitəsilə göstərilir).

Und kennt ihr diese Menschen? (Bəs bu insanları tanıyırsınızmı?) ?) (Şəkillər proyektor vasitəsilə göstərilir).

Was sollen wir wissen, um ein Land kennenzulernen? (Biz hər hansı bir ölkəni tanımaq üçün nələri bilməliyik?)

Şaxələndirmə üsulu təqdim edilir:

Tədqiqat sualı: 1. Was gibt uns Deutschland zu kennen?(Almaniyanı tanımaq bizə nə verir?)

2. Was müssen wir machen, um Deutschland zu kennen und warum braucht uns es zu kennen?

(Almaniyanı necə edək ki, tanıyaq və onu tanımaq bizə nə üçün lazımdır?)

Sonra mətn oxunur və öyrənənlərə qrup işləri təqdim edilir. (İşçi vərəqələri paylanır)

Tapşırıq I: Lernen wir die Sehenswürdigkeiten von Deutschland kennen und steigern unsere Weltanschauung. (Almaniyanın görməli yerlərini öyrənək və dünyagörüşümüzü artırmaq). (kiçik mətn qurmaq.)

II. Şaxələndirmə üsuluna dair tapşırığı yerinə yetir.

Tapşırıq II: Lernen wir die Kultur des deutschen Volkes kennen und ehren. (Alman xalqının mədəniyyətini tanıyaq və hörmət edək.) - kiçik mətn qurmaq

II. Şaxələndirmə üsuluna dair tapşırığı yerinə yetir.

Tapşırıq III: Verkehrten zusammenarbeitend mit den Menschen. (İnsanlarla əməkdaşlıq edərək ünsiyyət qurmaq.) - kiçik mətn qurmaq

II. Şaxələndirmə üsuluna dair tapşırığı yerinə yetir.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi aparılır.

Nəticə çıxarılır və refleksiya aparılır.

Yaradıcı tədbiq etmə: İki nəfərin dialoqunda nitq etiketlərindən istifadə; “buyurun”, “zəhmət olmasa” və s. (bitte schön, bitte).

Ev tapşırığı: Şaxələndirmə üsuluna dair tapşırığı İKT-dən istifadə edərək davam etdir və Almaniya ölkəsinə aid bir təsvir yarat.

Dərsin bu üsulla keçirilməsi müəllimlə yanaşı tələbələrdə də ruh yüksəkliyi yaradır, onların bilik səviyyələrinin və dünyagörüşlərinin inkişafına öz bəhrəsini verir. Belə dərslər tədris materialının məzmunu və təşkili, yazılı və şifahi nitq praktikasını üçün müvafiq materialların istifadəsi, qarşıya qoyulmuş əsas məqsəddən irəli gələn vəzifələri İKT-dən istifadə edərək yerinə yetirməyə imkan yaradacaq minimum materialın əhatə edilməsini nəzərdə tutur.

Deməli, hazırkı dövrdə diqqəti cəlb edən global problemlərdən biri «təhsil əsrinin» ilk illərindən başlayaraq yeni pedaqoji texnologiyalara, fəal təlim metodlarına istinad etmək və milli təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına zəmin yaratmaqdır. Problemin bu şəkildə qoyulması milli təhsil sistemimizdə müvafiq parametrlərə əsaslanan islahatların həyata keçirilməsi zərurətini qarşıya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2009.
2. Novruzova G. Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2011.
3. Миролубова А.А. Общая методика обучения иностранным языком. М., 1967.
4. Xarici dillərin təlimi metodikasının ümumi məsələləri. Bakı: Maarif, 1967.
5. Veyisova Z. Fəal təlim metodlarına giriş kursu. Azərbaycan İnkişaf Elmi Mərkəzi. Bakı, 2004.

А.И.Исмаилова

Организация современных методов преподавания немецкого языка

Резюме

В настоящее время внедрение новых технологий в преподавание процесс иностранных языков, использование новых подходов к управлению педагогическими процессами открывает возможности для создания качественной классной системы. Появились новые возможности для интерактивных методов обучения и широкого использования ИКТ. Это ускоряет достижение целей современного учебного процесса.

Одной из глобальных проблем, которая сегодня привлекает внимание, является обращение к новым педагогическим технологиям, активным методам обучения с самого начала «образовательного возраста» и интеграция нашей национальной системы образования в мировую систему образования.

A.I.Ismayilova

The Organization of Modern Teaching of the German Language Teaching

Summary

At present, the introduction of new technologies in the teaching process of foreign languages, the use of new approaches to the pedagogical process management, opens up opportunities for the creation of a qualitative classroom system. There are new opportunities for interactive training methods and extensive use of ICT, one of the modern training methods. This accelerates the achievement of the objectives of the modern learning process.

One of the global problems that attracts attention today refers to new pedagogical technologies, active learning methods from the very beginning of the "educational age" and to integrate our national education system into the world education system. Putting the issue in this way implies the necessity to carry out reforms based on successive parameters in our national educational system.

*Rəyçilər: prof. L.O.Vəzirova,
p.f.d., dos. N.N.Kazımova*

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2018

R.Z.MEHDİYEVA*e-mail: ruhi_mehdi@mail.ru***Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu**

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

TƏLİM PROSESİNDƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN PEDAQOJİ İMKANLARI*Açar sözlər: təqdimat, virtual səyahət, virtual eksperiment, onlayn mühazirələr, internet resursları**Ключевые слова: презентация, виртуальные путешествия, виртуальный эксперимент, онлайн-лекции, интернет-ресурсы.**Key words: presentation, virtual travel, virtual experiment, online lectures, internet resources*

Texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir cəmiyyətdə pedaqoji fəaliyyət göstərmək üçün təhsilverəndən yeni şəraitə tez uyğunlaşmaq qabiliyyəti, daima özünü təkmilləşdirmək, öz sahəsində və texnologiya sahəsində baş verən yeniliklərə diqqət yetirmək tələb olunur.

Müasir təlim forması ənənəvi təlim formasından kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, ənənəvi təlim üsulunda təhsilverənin malik olduğu bilik və bacarıqlar, yiyələndiyi ixtisas onun üçün demək olar ki, yetərli idi. Lakin müasir dövr nəinki müəllimdən, hətta ixtisasından asılı olmayaraq hər bir şəxsdən öz bilik və bacarıqlarını müasir texnologiyaların inkişaf sürətinə uyğun şəkildə dəyişməyi, yeni bilik və bacarıqlara nail olmağı tələb edir. Yəni müasir cəmiyyət əvvəlki cəmiyyətə xas olan hər hansı bir işi bacarmaq, nə isə istehsal etmək kimi bacarıqlarla artıq kifayətlənmir (3).

Respublikamızda təhsil sahəsində aparılan islahatların əsas məqsədlərindən biri təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Keyfiyyətin yüksəldilməsinə isə təhsilverənin pedaqoji fəaliyyətində müasir texnologiyalardan səmərəli istifadə nəticəsində nail olmaq mümkündür. Məhz buna görə də İ.V.Robert qeyd edir ki, digər sahələrin işçilərinə nisbətən məktəb müəllimlərinə informasiya texnologiyalarından daha geniş, daha müxtəlif biliklər tələb olunur (2).

Müasir dövrün təhsil ehtiyacları İnformasiya resurslarının intensiv artdığı bir şəraitdə təhsil ehtiyacları artıq ənənəvi təhsil formaları ilə təmin edilə bilmir. Bu nəinki təhsilin məzmununda, təşkili və idarə olunmasında, eyni zamanda, təlim metod və üsullarının seçilib tətbiq olunmasında özünü göstərir. Müasir təhsil sisteminin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və pedaqoji texnologiyaların potensial imkanlarından maksimum faydalanmağa yönəlmişdir. Təlim prosesində İKT-nin imkanlarından səmərəli istifadə nəticəsində istər təhsilverənlərin, istərsə təhsilalanların intellektual imkanlarını dəfələrlə artırır, daha çox informasiyanı daha az vaxt ərzində, keyfiyyətli mənimsəməyə imkan verir (1).

XXI əsrin ilk onilliyindən başlayaraq İnternet şəbəkəsində ünsiyyətin forma və üsullarının necə dəyişdiyini müşahidə edirik. Son illərdə isə İnternet auditoriyasının əksər hissəsinin diqqətini cəlb edən universal ünsiyyət vasitəsi kimi sosial şəbəkələr daha populyarlaşmış, başqa sözlə, İnternet dünyanın müxtəlif qitələrində, şəhərlərində yaşayan, müxtəlif ənənələrə, mədəniyyətə, ixtisasa malik insanların ünsiyyəti üçün maneəsiz bir meydançaya çevrilib. Bundan başqa, sosial şəbəkələr həm də işçi heyətin idarə edilməsində, reklam və marketinq kompaniyalarının işində güclü bir alətə çevrilib.

Əvvəlcə İnternetdə sosial şəbəkələr haqqında qısa da olsa, bəzi qeydlər vermək istəyirik. Sosial şəbəkə-ümumi maraqları olan internet istifadəçilərinin ünsiyyət qurmasına imkan verən avtomatlaşdırılmış sosial mühit, interaktiv veb-saytdır. Sosial şəbəkəyə xüsusilə son zamanlar daha sürətlə inkişaf edən sahələr üzrə tematik forumlar aiddir. Sosial şəbəkələrin xarakterik xüsusiyyəti ondadır ki, iştirakçılar arasında yaradılmış aşkar əlaqə nəticəsində oradakı kontent iştirakçıların özləri tərəfindən doldurulur.

“Facebook” (dünya miqyasında), “В контакте” və “Одноклассники” (Rusiya miqyasında) kimi sosial şəbəkələrdə müasir gənclərin ehtiyac hiss etdikləri ümumi əlçatar sosial alətlər, qarşılıqlı əlaqələr məqsədilə özünün sosial mühitini yaratmaq üçün vasitələri texniki cəhətdən reallaşdırmaq mümkün olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kim, təhsil sistemə təsir edən yeni informasiya və kommunikasiya vasitələri son illər dünya pedaqoji ictimaiyyətinin də diqqətini cəlb etmiş və sosial şəbəkələrdən tədris prosesində istifadə məsələləri müzakirə mövzusunda çevrilmişdir. Təbiidir ki, sosial şəbəkələr şəbəkə təlimində yeganə vasitə ola bilməz. Həm də hələ onun pedaqoji imkanları tam tədqiq edilməmişdir.

Respublikamızda da son illər bu sahədə ilk addımlar atılmağa başlamışdır. İlk olaraq bu mövzuda bir neçə dəyirmi masa keçirilmişdir. Həmin dəyirmi masalarda səslənən, tədqiq edilməsinə ehtiyac yaranan məsələlər barədə son araşdırmalarımızı təqdim etmək istəyirik.

Sosial şəbəkələrin aşağıdakı pedaqoji imkanları vardır:

1. Sosial şəbəkələrin əksəriyyətinin interfeysi, yəni açılmış pəncərəsi şagirdlər üçün onların alışdığı şəkildə və rahatdır. Şagirdlərə şəbəkədə işləmək qaydalarını öyrətməyə ehtiyac yoxdur.

2. Kommunikasiya formaları müxtəlifdir, qarşılıqlı əlaqə formaları və imkanları geniş diapazondadır. Forumlar, səsvermələr, şərhlər, abunə, fərdi məlumatların ötürülməsi və digər vasitələr birgə işi təmin edir. Bundan başqa, sosial şəbəkələrdə maraqlı və faydalı istinadları asan mübadilə etmək olur. Tədris prosesində sosial şəbəkədən istifadənin ən böyük müsbət cəhəti həm də ondadır ki, burada müəllimlərlə də ünsiyyət mümkündür.

3. İstifadəçilərin identifikasiyası birqiymətlidir. Hər şeydən əvvəl sosial şəbəkədə hər bir şəxs öz adı və soyadı ilə, tez-tez isə ləqəbi ilə çıxış edir. Digər internet servislərdə isə əksinədir. Digər tərəfdən şagirdlərdən sistemə giriş üçün yeni login və parolu yadda saxlamaq tələb olunmur. Sosial şəbəkə müəllimlərə öz şagirdlərini vizual şəkildə daha yaxşı tanımağa, onların maraqlarını başa düşməyə, onlar üçün maraqlı olan məsələlər tərtib etməyi, başqa sözlə, tədrisi daha keyfiyyətli təşkil etməyə təmin edir.

4. Sosial şəbəkələrin ən əhəmiyyətli pedaqoji imkanlarından biri daxil olan informasiyaların filtdən keçirilmə imkanlarının olmasıdır. İştirakçıların aktivliyi yeniliklər lenti vasitəsilə işlənir və bu alət istifadəçiyə informasiya axınında özünü itirməməyə, yenilənmiş müxtəlif kontentin effektiv monitorinqini həyata keçirməyə imkan verir. Həmçinin, tədris prosesi haqqında, bütün dəyişikliklər haqqında təhsilənin məlumatı olur. Öyrədən isə öyrənin işini koordinasiya etməsinə, qrupların aktivliyini izləməsinə şərait yaradır.

5. Başqa bir pedaqoji imkan, sosial şəbəkələrin birgə fəaliyyət üçün açdığı geniş imkanlardır. Müəyyən bir tədris kontentinin öz xüsusi resursları vasitəsilə doldurulmasının planlaşdırılması, bu işin icrası. Eləcə də, sosial şəbəkədə maraqlı məlumatların bölüşdürülməsi, müəllim və digər şagirdlərlə planlaşdıraraq müəyyən işlərin icra edilməsi bu imkanlardandır. Bundan başqa, sosial şəbəkə tədris prosesinə “üçüncü şəxslərin”- ekspertlərin, məsləhətçilərin, öyrənilən sahə üzrə mütəxəssislərin də cəlb edilməsinə imkanlar yaradır.

6. Sosial şəbəkə davamlı, kəsilməz təhsilin təşkilinə imkanlar yaradır. Müəllim və şagirdlər günün istənilən anında, daim şəbəkə vasitəsilə tədris prosesinə qoşula bilər, hər şagird ilə fərdi təlim təşkil oluna bilər. Bundan başqa, diskussiya, müzakirə, dialoq formasında ünsiyyət təlim prosesində müəyyən materialın daha ətraflı mənimsənilməsinə təmin edir. Sosial şəbəkə müəyyən səbəbdən dərslər buraxmış şagirdlərə imkan yaradır ki, elə evdən tədris prosesinə qoşulsun və müzakirələrdə iştirak etsin.

7. Sosial şəbəkə tədris auditoriyasının zəruri avadanlıqlarla təminatı kimi texniki çətinliklərin də aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Belə ki, əyani vəsaitlərin nümayişi, elektron formatda olan fayl, istinadların, fayl mübadiləsinin istənilən vaxtda mümkün olması onun geniş nümayiş imkanları ilə əlaqədardır. Vaxta, kağıza qənaət də sosial şəbəkənin üstünlüklərindəndir.

Sosial şəbəkələrdən daha səmərəli istifadə, problemlərin həlli və perspektiv üçün aşağıdakı nəticəyə nail olunmalıdır:

1. Hər bir rənn müəllimləri sosial şəbəkədən istifadə etməyi öyrənməlidirlər;
2. Pedaqoji ali məktəblərdə sosial şəbəkələrdən tədris prosesində istifadə məsələləri proqrama daxil edilməlidir;

3. Məktəblərin İKT infrastrukturu yaradılarkən sosial şəbəkə resurslarından istifadə üçün imkanlar yaradılmalı, müvafiq proqram təminatı məktəb kompüterlərinə yüklənməlidir.

Bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, hər bir yenilikdə olduğu kimi sosial şəbəkələrin də bir sıra mənfi cəhətləri, çatışmazlıqları vardır. Belə ki, konkret təhsil məqsədi ilə yaradılmış alətlərin olmaması, tədris auditoriyasından sosial şəbəkəyə birbaşa çıxış imkanlarının məhdudluğu, təhsil resurslarına nisbətən əyləncə resurslarının daha çox olması və s. bu kimi çatışmazlıqlardandır. Lakin ildən ilə bunlar da aradan qaldırılır. Sosial şəbəkələr müqayisədilməz müsbət xüsusiyyətləri, geniş spektrli imkanları olan güclü və effektiv bir alətdir. Ona görə də sosial şəbəkələrin tədris prosesinin müxtəlif sahələrində tətbiqinə dair tədqiqatlar aparılmalı, nəticələr pedaqoji prosesə tətbiq edilməlidir.

Problemin aktuallığı. Qlobal informasiya məkanının sürətli inkişafı müxtəlif peşə sahiblərinə nisbətən ümumtəhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən müəllimlərdən informasiya texnologiyalarından daha geniş bilik və bacarıqlar tələb edir.

Problemin yeniliyi. Təlim prosesində qlobal şəbəkənin imkanlarından səmərəli istifadəsi təhsilalanların tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində mühüm vasitə kimi əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil müəssisələrində təhsilverənlər sosial şəbəkələrin pedaqoji imkanlarından yararlanaraq fənlərin tədrisində məqsədmüvafiq istifadə etmələrinə istiqamət verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”, Bakı, 10.06.2008.

2. Роберт И.В., Козлов О.А. Концепция комплексной, многоуровневой и многопрофильной подготовки кадров информатизации образования // ИНФО. 2005, № 11-12.

3. О.Н.Вершинская. Информационно-коммуникационные технологии и общество. Ин-т соц.-экон. Проблем народонаселения РАН. М.: Наука, 2007.

4. Фещенко А.В. Социальные сети в образовании: анализ опыта и перспективы развития // Открытое и дистанционное образование, 2011, № 3.

P.З.Мехтиева

Педагогические возможности социальных сетей в процессе обучения

Резюме

В статье были исследованы классификация и педагогические возможности социальных сетей. В конце описываются проблемы использования социальных сетей в учебном процессе и перспективы на будущее.

R.Z.Mehdiyeva

Pedagogical Opportunities of Social Networks in the Learning Process

Summary

The article represented the classification and pedagogical opportunities of social networks. The problems of using of social networks in the learning process and the prospects for the future are also illustrated at the end of the article.

*Rəyçilər: ped.f.d. İ.B.Əmirəliyeva,
ped.f.d. L.A.Məmmədli
Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2018*

F.G.MƏLİKOVA*e-mail: melikova8689@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

PEDAQOJİ İRSİMİZİN RƏHBƏRLƏRİNDƏN BİRİ – “RƏHBƏR” JURNALI*Açar sözlər: Rəhbər, jurnal, ədəbiyyat, təlim, maarif**Ключевые слова: Рехбер, журнал, литература, обучение, просвещение**Key words: Rahbar, journal, literature, education, enlightenment*

1905-1907-ci il rus inqilabının ölkənin bütün sahələrində yaratdığı coşğunluq maarif və məktəb sahəsinin inkişafına da yol açdı, canlanmaya mədəni-pedaqoji hərəkətin güclənməsinə, yeni tipli məktəblər şəbəkəsinin açılmağına şərait yaratdı. Təbii ki, açılan məktəblərə uyğun dərslərlər, tədris olunan fənlərə proqramlar, dərslərlər, tədris və metodiki vəsaitlər və s. lazım idi (4, s.39). İlk növbədə, “Birinci il”, “İkinci il”, “Üçüncü il”, “Yeni məktəb”, “Uşaq gözlüyü”, “Gülzar”, “Ana dili” və s. məktəb dərslərləri bu ehtiyacları ödəmək üçün ən yaxşı vəsait idi. Tədris proqramına Azərbaycan dili də daxil edilən məktəblərin sayının əsrin sonuna doğru çoxalmağa başlaması ziyalıları ana dili fənninin tədris keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün hərəkətə gətirdi. Belə mühüm vəzifənin həllini çətinləşdirən cəhətlərdən biri çarizmin yerlərdə maarif və təhsildə ana dilində dərslər və kitabların yaradılmasına hər vaxtla mane olmağa çalışması idi.

İnqilabdan sonra əhəlinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini nəzərə alan ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəşrinə çalışırdılar. Odur ki, çar hökumətinin törətdiyi bütün əngəllərə baxmayaraq mübarizə meydanına atılan “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnalları uşaq mətbuatı tarixində mühüm rol oynamışdır.

Bu jurnallar içərisində digər həmkərlərindən fərqlənən və özünə pedaqoji yol seçən ən qısaömürlü uşaq mətbuatı “Rəhbər” jurnalıdır. Redaktoru Mahmud bəy Mahmudbəyov olan həmin jurnalın 1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə isə 5 nömrəsi çıxmışdır. Jurnal daha çox Azərbaycanın maarif və mədəniyyət xadimləri haqqında məlumat verirdi.

“Rəhbər” forma və məzmunca digər uşaq jurnallarından fərqlənirdi. O, sadə formada dizayn edilmiş və heç bir şəkildən istifadə edilməmişdir. “Rəhbər”in üz qabığı kənarları gül şəkilləri ilə bəzənmiş qrafa və içərisində jurnalın simasını əks etdirən reklam lövhəsi yerləşdirilmiş şəkildə çıxmışdı. Səhifənin başında jurnalın adı yazılmış, sağ hissədə hər bir nömrənin çıxdığı ayın tarixi və ili əski yazı ilə, sol tərəfdə isə rus dilində yazılmışdır. Aşağı hissədə isə jurnalın simasını əks etdirən reklam səciyyəli yazı yerləşdirilmişdir. Jurnalın birinci nömrəsinin 23 sentyabr 1906-cı il şənbə günü çıxdığı qeyd olunmuşdur. Bütün nömrələrin əvvəlində isə jurnalın tutduğu yol, işlədiyi məram bu şəkildə göstərilmişdir: “Qafqazın və tamam Rusiyanın məişətindən bilümmə Rusiya müsəlmanlarının məişətindən bilxüsus ədəbiyyatından və üsuli-təlim və tərbiyədən bəhs edən aylıq türk jurnalıdır”.

“Rəhbər” jurnalının səhifələri bir qayda olaraq iki sütuna bölünmüş, hər sütunda 30 sətirlik material yerləşdirilmişdir. Jurnalın hər nömrəsi 16 səhifədən ibarət idi. “Dəbistan” və “Məktəb” dən fərqli olaraq “Rəhbər” bütün materiallarını şəkilsiz verirdi.

“Rəhbər”in ilk nömrəsində “İfadəyi-məram” adlı baş məqaləsində dövrün tələbinə uyğun olaraq tərəqqi zəmanəsi olduğu və məktəbi, ədəbiyyatı, təhsili olmayan xalqın isə bu dövrdə gec-tez məhv olacağı bildirilir. Xalqı təhsilə, maarifə çağırən “Rəhbər” yalnız bu yolla tərəqqinin mümkün olduğunu vurğulamışdır. Artıq qol gücünün rol oynamadığı bir dövrdə zəif bir millət də elm gücü ilə qalib gələ bilər. Elmin, maarifin gücünü jurnal bu cür səciyələndirilir:

“Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır. Bir vaxt var idi ki, qüvvətli bir millət müsəlləh olub qol gücü ilə o biri zəif milləti özünə qul edirdi. Lakin indi bir millətin o birisinə ağa olması qol gücü ilə deyil, məktəb, ədəbiyyat, elm, ictimaiyyət və bunlar kimi qüvvələr ilədir”.

Elmin və maarifin inkişafı məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verən jurnal bir millətin ayaqda dik durması üçün təhsilin önəmliliyini vurğulayır. Xalqın mənsubiyyətinin, dilinin yox olmasına razı olmamaq üçün maariflənmək lazımdır: “Pəs hər bir millət ki, öz milliyyətini, dilini itirib yox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərinin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsi ilə milliyyətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə çalışsın. Bunların hamısını nəzərə alıb biz bir neçə Badkübə müəllimləri açıq və sadə dil ilə yazılmış tərbiyə və təlim üsulundan ədəbiyyatdan və ictimai məişətdən bəhs edən aylıq bir jurnalı nəşr etməyi şüru etdik”.

Gördüyümüz kimi, “Rəhbər” jurnalı materialların sadə ana dilində, açıq və aydın verilməsinin tərəfdarı idi.

Jurnal xalqın elm və mərifət yolunda irəli getməsi, milli ədəbiyyatımızdan, məişətimizdən xəbərdar olması üçün bütün səylərini göstərəcəyini bildirirdi. “Rəhbər” öhdəsinə götürdüyü bu vəzifəni daha sonra bu cür şərh etmişdir: “Məqsədimiz məktəblərimizin müntəzəmliyinə, millətimizin məişət meydanında, elm və mərifət yolunda irəli getməsinə və milli ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına əlimizdən gələn qədər rəhbərlik etməkdir. Öhdəmizə götürdüyümüz böylə bir vəzifəni əda etməkdə bacarığımızı və səyimizi əsirgəmiyəcəyiz və o ümiddəyiz ki, səyimiz bihudə getməz: azmı, çoxmu millətimizin tərəqqisinə, ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına məktəblərimizin müntəzəmliyinə, tərbiyə və təlim üsulunun cəməat arasında intişar olmasına jurnalımız bir vasitə olacaq” (5, 1906, №1, s.1).

Cəmi beş nömrəsi çıxmasına baxmayaraq, jurnal öz səhifələrində bir sıra ictimai-siyasi məsələləri qaldırırdı. Jurnal daha çox didaktik yönümlü olduğuna görə burada əsasən elm xadimlərinin həyat və yaradıcılığı, onların əsərlərinin təhlili yer tuturdu. Prof. Əflatun Məmmədov da “Rəhbər” jurnalın Azərbaycan şairləri haqqında daha çox məlumat verməyə çalışdığını qeyd etsə də, haqqında danışdığı şairlərin zəngin yaradıcılığını xalqa çatdırmadığını vurğulamışdı: “Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ilk jurnallar, xüsusilə “Rəhbər”, Azərbaycan şairləri haqqında daha çox məlumat verməyə çalışırdı. Vaqif, Vidadi, Zakir, Nəbati kimi şairlər ədəbiyyatımızın inkişafında müəyyən rol oynadıqları halda, onların zəngin yaradıcılığı xalqa çatdırılmamışdı” (1, s.132).

Bu fikirlə müəyyən qədər razılaşmaq olsa da, ədalət naminə demək olar ki, sadəcə beş nömrəsi çıxmağına baxmayaraq, jurnalın hər nömrəsində demək olar ki, “Ədəbiyyatımıza dair” başlığı altında Vidadi, Vaqif, Nəbati, Zakir haqqında və onların əsərlərindən parçalar verilmişdir. Burada Nəbati və Vidadinin tərcümeyi-halı, Vidadi, Vaqif və Zakirin o vaxt uşaqların çox da məlumatı olmayan “Durnalar” şeiri haqqında məlumat verilmişdir. Məsələn, jurnalın elə ilk səhifəsində “Ədəbiyyatımıza dair” başlıqlı rubrikada burjua nümayəndələrinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı yoxdur” deyə başladığı cümlədə tənqidi fikirlərlə bildirilir: “Çox da bizim Sədimiz, Hafizimiz, Şeksprimiz yoxdur, Vaqif, Vidadi, Nəbati, Seyid Şirvani ilə hər bir millət olur-olsun fərx edə bilər. Nadanlıq üzündən bunların gözəl əsərlərini xalqa çatdırmamışıq. Gərək ədəbiyyatımızın zəmanəyə müvafiq sərvətlənməsinə çalışaq. Buna görə də “Rəhbər”in ilk nömrəsindən Köçərli Firidunun “Ədəbiyyatımıza dair” məqaləsi ilə bu işə şüru edirik” (5, 1906, №1, s.3).

“Rəhbər” çox ağır şəraitdə böyük çətinliklərlə çap olunurdu. Jurnalın axırıncı nömrəsi 1907-ci il yanvarın 17-də üçüncü gün çıxıb. Cəmi dörd ay davam edib, bağlandığına görə jurnalda verilmiş bəzi materialların çapı yarımçıq qalmışdır. Elə axırıncı nömrədə “məbədi var” yazılsa da, Sabirin “Şahnamədən tərcümə”sinin davamının çapı yarımçıq qalmışdır.

Millətimizin balalarının maariflənməsi yolunda “Rəhbər”in fəaliyyəti çox qısa olub, onun işini “Məktəb” jurnalı davam etdirib.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (“Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnalları əsasında). Bakı, Elm, 1977.
2. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992.
3. Məmmədov M. Sabir və məktəb. Bakı, Maarif, 1968.
4. Namazova S. Pedaqoji irsimizdən: Qafur Rəşad Mirzəzadə. Bakı, Elm və təhsil, 2014.
5. “Rəhbər” (1906-1907).

Ф.Г.Меликова

Один из лидеров нашего педагогического наследия – журнал «Рехбер»

Резюме

«РЕХБЕР» являлся одним из образцов педагогической и дидактической азербайджанской детской прессы. В статье представлена информация об истории журнала, о его месте в национальной печати. Здесь также рассказывается, об освещении вопросов воспитания и воспитания молодого поколения на страницах журнала «Рехбер».

F.G.Malikova

**The Magazine “Rahbar” is One of the Leading Magazines
of Azerbaijan Pedagogical Heritage**

Summary

Rahbar is a pedagogical-didactic oriented sample of Azerbaijani children’s literature. The article deals with the publication date, the place in national press sphere, idea profile and design issues of the magazine. The article considers the highlighting matters concerning education and nurture of young generation on the materials of the magazine “Rahbar”.

The article also talks about publishers of the magazine, the works of some activist authors performing in the magazine.

*Rəyçilər: filol.e.d., prof. A.B.Məmmədov
BSU-nun Jurnalistika kafedrası
(24.05.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №10)).*

Redaksiyaya daxil olub: 03.09.2018

S.N.MUSAYEVA

e-mail: sevda@mail.ru

S.A.MİRSALAMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DEPRESSİYA VƏ ONDAN QURTULMA YOLLARI

Açar sözlər: depressiya, narahatlıq, ümitsizlik, sıxıntı.

Ключевые слова: депрессия, тревога, отчаяние, тоска.

Key words: depression, anxiety, despair, yearning.

Müasir dövrdə depressiya ən çox rast gəlinən xəstəliklərdəndir. Bu xəstəlik qadınlarda, yeniyetmələrdə, uşaqlarda daha çox müşahidə edilir. Depressiya – illərlə gündəlik həyatımızda, işimizdə, yığılıb qalan narahatlıqların, sona yetməmiş fikir və düşüncələrin nəticəsində baş verir. Bəzi alimlərin fikrinə görə isə depressiya nevrozun fonunda başlayır. Çox vaxt isə depressiya başqa bir xəstəliyin simptomları olaraq da inkişaf edə bilər. Lakin 2-3 həftədən uzun sürən bu simptomlar depressiv pozğunluq xəstəlik ehtimalı ola bilər. Depressiya insanlarda rast gəlinən ruhi anomaliyalardır ki, əksər hallarda ətraf mühitin fizioloji dəyişikliklərin nəticəsində baş verir. İlk mərhələlərdə depressiyalı şəxslər məcburi şəkildə olsa da işə gedirlər, evdən çıxırlar, dostları ilə görüşürlər, vaxtlarını daha səmərəli keçirməyə çalışırlar. Ailə münacişləri, şəxsi həyatlarında, işində baş verən uğursuzluqlar, maddi çətinliklər, bəzən yeni yaşayış tərzinə, iş yerlərinə, məkan dəyişikliklərinə çətin uyğunlaşma nəticəsində baş verir. Qadınlar arasında isə ən çox ailə qurduqdan sonra, doğuşdan sonra, klimaks dövrlərində rast gəlinir. Yeniyetmələr arasında ən çox ali məktəbə hazırlıq dövründə, təhsildə baş verən uğursuzluqlarda, uşaqlar da isə valideynlərini itirdikdə, valideynləri ağır xəstəliyə düşər olduqda, yeni kollektivə, ailəyə və yaşayış mühitinə çətin adaptasiya dövrlərində baş verir.

Depressiv hallar 10-15% insanlarda həyatlarının müəyyən dövrlərində baş verir ki, bəzən bu hallardan qurtula bilmirlər, bəzən də bu əlamətlər daha da dərinləşərək ciddi xəstəlikərə, hətta intihara gətirib çıxara bilər. Bəzi hallarda isə insanlar depressiyadan düzgün məlumatlı olmadıqlarına görə ömür boyu əziyyət çəkirlər (3).

Depressiyanın əlamətləri:

1. Yuxu pozğunluğu: Belə hal həddən artıq çox yatmaq və ya yuxusuzluqla özünü biruzə verir. Yuxusuzluq, tez-tez yuxudan oyanmaq, səhərlər tezdən oyanmaq yenidən yata bilməmək şəkildə ola bilər. Belə insanlar günün çox hissəsini yataqda keçirirlər.

2. Ümitsizlik və ya lazımsızlıq duyğuları: bu zaman onlar heç bir işə yaramadıqlarını düşünürlər, gələcək onlar üçün ümitsiz və qaranlıq olur, heç nədən zövq almırlar, yaşamağa olan maraqlar itir. Bütün günahları özlərində görürlər.

3. Yeməklə bağlı problemlər: belə hal çox yemək və onunla bağlı həddən artıq kökəlməyə, az yemək və bununla bağlı kəskin arıqlamağa səbəb olur. Belə xəstələr bir ayda ümumi bədən çəkisinin təxminən 5%-i qədər kökəlirlər və ya arıqlayırlar.

4. Laqeydlik, yorğunluq hissi: adətən səhərlər yuxudan yorğun oyanırlar və bu yorğunluq hissi gün boyu davam edir. Əvvəllər zövqlə etdikləri işləri artıq davam etdirmək istəmirlər, evdə həmişə yalnız qalmaq isdəyirlər.

5. Qərar verməkdə çətinlik hissi: Diqqətlərini toplamaqda o qədər çətinlik törədir ki, hər hansı bir mətni təkrar oxuduqları halda yadlarında saxlaya bilmirlər.

6. Ölmək istəyi: intihara təşəbbüs ola bilər. Dində intihar günah olduğu üçün bir çoxları bu yola əl atmırlar, bəziləri isə buna nail olurlar (1).

Uşaq və yeniyetmələrdə depressiyanı bəzi insanlar inkar edirlər. Bu xəstəliyin onlar üçün tez olduğunu düşünürlər. Məsələn, uşaqlarda depressiya ailə üzvlərindən birini itirməsi, valideynlərinin ayrılması, ailə daxili münaqişələr, mənfi emosiyalar, gərginlik hallarında daha çox rast gəlinir.

Yeniyetmələrdə depressiya hal-hazırda ali məktəblərə hazırlıq dövrlərində, yaxınlarını və dostlarını qəfildən itirdikdə, şəxsi həyatlarında baş verən uğursuzluqlar nəticəsində daha çox rast gəlinir. Bu xəstəlik onlarda vaxtında və düzgün müalicə olunmazsa böyüyəndə onların kobud, məyus və ümitsiz bir insana çevrilməsinə səbəb ola bilər. Ətrafdakıların uşaqlara və yeniyetmələrə münasibəti bu xəstəliyin tez keçməsinə və ya dahada şiddətlənməsinə səbəb ola bilər.

Depressiyanın növləri. Major depressiya – bu depressiyanın özündə bir neçə yerə bölünür: a) Doğuşdan sonra başlayan depressiya; b) Melanxolik depressiya; c) Atipik depressiya; d) Xroniki davam edən depressiya; e) Fəsilə əlaqəli depressiya; j) Distim depressiya.

Doğuşdan sonra baş verən depressiya - 10-15% qadınlarda 6 ay ərzində özünü birüzə verir. Ən çox ilk doğuşdan sonra baş verir. Uşağın tez-tez ağlaması, ananın ağlamanın səbəbini bilməməsi, yuxusuzluq, ətrafdakıların həddindən artıq müdaxiləsi, zahı dövründə ananın keçirdiyi xəstəliklər, mənfi emosiyalar, psixi gərginliklər depressiyanı dahada dərinləşdirir. Melanxolik depressiya – belə depressiya daha çox səhərlər müşahidə edilir. Xəstələrin hərəkəti həddən artıq cəld və ya yavaş olur, həyatlarında hər şey yaxşı getsədə bundan ləzzət ala bilmirlər, xoşbəxt görünməzlər, əvvəllər maraqla gördükləri işlərə artıq can atmırlar, dostları, ailə üzvləri ilə birlikdə vaxt keçirmək istəmirlər, tək qalmağa üstünlük verirlər.

Atipik depressiya – bu depressiya digərlərindən fərqlidir, belə ki xəstələrdə gərginlik, halsızlıq həmişə olmaya bilər hətta şən, güləruz görünə bilirlər. Belə xəstələrdə iştahanın artması, kilo artımı ola bilər. Çox vaxt ağrılardan əziyyət çəkirlər ama bu ağrılar onlarda tamamilə psixoloji olur. Ani şəkildə bəzən özündən getmə halları olur. Belə insanlar əsasən rədd edilməyə qarşı çox həssas olurlar və rədd edildikləri zaman çox əsəbi dağıdıcı olurlar buna görə iş yerlərində, dostlarla, ailədə bəzi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Xroniki davam edən depressiya – bu depressiya 2 ildən az olmayaraq davam edən depressiv əlamətləri olan xəstələrə aid edilir. Belə depressiya müxtəlif xoşagəlməz psixososyal faktorlarla müşayiət edilir və sosial uyğunlaşmanın zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Belə xəstələrin çox ciddi kompleks müalicəyə ehtiyacı var.

Fəsilə əlaqəli depressiya – bu depressiya mövsümi xarakter daşıyır həmişə eyni fəslə təsadüf edir, ilin digər fəsillərində isə özünü daha yaxşı hiss edir. Əsasən payız və qış aylarında bu depressiya dahada kəskinləşir.

Distim depressiya - ən az 2 il davam edən və zəif keçirilən depressiyadır. Arada 1-2 gün sağalmış görünə bilirlər ama əsasən depressiya halında olurlar. Digər ağır depressiya ilə müqayisə edildikdə çox zəif halda bu proseslər duyulur. Belə xəstələrdə də səbəbi bilinməyən bədən ağrıları, halsızlıqlar olur. Digər depressiyalardan fərqli olaraq uzun müddət davam edir.

Depressiyadan qurtulmağın aşağıdakı müalicə metodları var: 1) Ailə müalicəsi; 2) Valideynlə müalicəsi; 3) Psixoloji müalicəsi; 4) Tibbi müalicəsi; 5) İdman müalicəsi; 6) Müşavirə müalicəsi.

Ailə müalicəsi - ailə hər bir insanın daima yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi mühitdir. Ailə üzvlərinin depressiyalı şəxsə münasibəti, diqqət mərkəzində olması onun bir çox problemlərini həll etməyə imkan verir. Hər bir ailə üzvi, iş yoldaşı öz münasibəti ilə bacardığı qədər yardım göstərə bilsə, onu depressiyadan uzaqlaşdıra bilər.

Valideyn müalicəsi - depressiyanın ən yaxşı müalicə yoludur. Sağlam ailə rəbitələri bu xəstəliyi tez bir zamanda üzə çıxarar və onu müalicə etməyə şərait yaradar. Valideyn öz uşağına kömək etməlidir ki, qürurunu bərpa edə bilsin. Onun bütün müvəffəqiyyətlərini təşviq etməlidir. İşlərinə yersiz qarışmamalıdır. Gərək valideynlər icazə versinlər ki, yeniyetmələr inkişaf yolunda möhkəm addımlar atsınlar və onları başqa məsuliyyətlə yükləməsinlər. Onlarla söhbət

etməyə dəyər verməli və onlarla söhbət etməyi gündəlik proqramlarına salmalıdırlar. Mövzu seçimində genişkırılı olmalıdırlar. Bu yolla yeniyetmənin ruhu və psixoloji çətinliklərinin çoxunu müalicə etmək olar. Əgər depressiyaya düşübsə, onun səbəblərini axtarmalıdır. Psixoloqa getməmişdən qabaq bu problemləri valideynlər aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar.

Psixoloji müalicə - psixoterapevtlər tərəfindən aparılır. Depressiyalı xəstə həkimlərlə söhbət etməklə, problemlərini üzbaşuz onlara söyləməklə belə vəziyyətdən bir neçə seansdan sonra qurtula bilərlər.

Tibbi müalicə - bu müalicə yuxarıda deyilən müalicə növlərindən az təsirlidir. Ancaq bəzən bu növ müalicə də işə yarayır. Əgər psixoloqla söhbət bu xəstəliyə yardım etmirsə, dərmanlarla müalicə edilir.

İdman müalicəsi - əgər uşaq və ya yeniyetmə davamlı olaraq idman edərsə, bədənini formada saxlayarsa, daha az qəmgin olmuş olar. Psixoloqlar depressiyaya düşmüş iki qrupu bir-biri ilə müqayisə etmişdir. Birinci qrupda olan ağır idman növü ilə, ikinci qrupda olanlar isə yüngül idman növü ilə məşğul olurdular. Birinci qrupun stressi ikinci qrupdan az müşahidə edilmişdir. Birinci qrupda olanlar bədənə daxil olan stress hormonlarının sayını azaldır, ancaq ikinci qrupda stress qəbulu azad buraxılır. Nəticədə birinci halda qəlb sağlam olur və stressə qarşı müqavimət daha çox olur. Ona görə də açıq havada idman etmək bu cür xəstəliklərə çox kömək edir.

Müəviri müalicəsi – yeniyetmənin rahatlıqla dərdini söyləyə biləcəyi müəllim və ya canyandıran insan ona nəsihət verə bilər və onunla məsləhətləşərək, bu problemi aradan qaldıra bilər. Bu günkü dövrdə depressiya ilə qarşılaşmamağımız qeyri-mümkündür. İş, dərs, sevgi, imtahanlar insanlara böyük və qalıcı təsir göstərir. Nə depressiyada tam şəkildə qalmaqla olur, nə də ki çıxmaq. Bir sözlə artıq DEPRESSİYA həyatımızın bir parçasına çevrilib. Təqdim etdiyimiz bu test məşhur yəhudi psixoloq Zigmund Freyd və köməkçisi Snaith tərəfindən hazırlanmışdır. Test 14 sualdan ibarətdir. Son bir neçə gündə nə yaşadığınızı nəzərə alıb, özünüzdə ifadə edən cavabı işarələyin. Cavabı çox fikirləşməməyi məsləhət görürük, çünki bu sizin üçün daha faydalı olacaq: (2)

1. Özümü gərgin, partlayacaq kimi hiss edirəm.
 - a) Çox zaman
 - b) Bir çox zaman
 - c) Zaman-zaman, bəzən
 - d) Heç bir zaman
2. Əvvəllər zövq aldığım şeylərdən indi zövq almıram.
 - a) Eyni əvvəlki kimi
 - b) Əvvəlki kimi deyil
 - c) Bəzən, əvvəl
 - d) Hardasa heç əvvəlki kimi deyil
3. Sanki pis bir şey olacaqmış kimi qorxuya qapılıram.
 - a) Kəsinliklə elədi və daha şiddətli
 - b) Bəli ama çoxda şiddətli deyil
 - c) Biraz ama məni narahat edir
 - d) Xeyir, heç elə deyil
4. Gülə bilirəm və hadisələrin gülməli tərəfini görə bilirəm.
 - a) Hər zaman olduğu qədər
 - b) İndi yaxşı görə bilmirəm
 - c) İndi, heç əvvəlki kimi deyil
 - d) Artıq heç görə bilmirəm

5. Ağılımdan narahatedici düşüncələr keçir.
 - a) Çox zaman
 - b) Bir çox zaman
 - c) Zaman-zaman ama çox sıx deyil
 - d) Yalnızca bəzən
6. Özümü şən hiss edirəm.
 - a) Heç bir zaman
 - b) Çox deyil
 - c) Bəzən
 - d) Çox zaman
7. Rahat-rahat otura bilirəm və özümü yaxşı hiss edirəm.
 - a) Qətiyyən
 - b) Ümumiyyətlə
 - c) Çox deyil
 - d) Heç bir zaman
8. Özümü sanki durğunlaşmış kimi hiss edirəm.
 - a) Hər zaman
 - b) Çox zaman
 - c) Bəzən
 - d) Heç bir zaman
9. Sanki ürəyim tez-tez döyünürmüş kimi bir narahatlıq hiss edirəm.
 - a) Heç bir zaman
 - b) Bəzən
 - c) Olduqca çox
 - d) Çox tez
10. Xarici görünüşümə duyduğum marağı itirdim.
 - a) Qətiyyən
 - b) Lazım olduğu qədər marağ göstərmirəm
 - c) Çox marağ göstərmirəm
 - d) Hər zamanki kimi marağ göstərirəm
11. Özümü elə bil bir şey eləmək məcburiyyətindəymiş kimi narahat hiss edirəm.
 - a) Çox artıq
 - b) Olduqca artıq
 - c) Çox deyil
 - d) Heç deyil
12. Olacaqları sevinclə gözləyirəm.
 - a) Hər zaman olduğu qədər
 - b) Hər zamankindən biraz daha az
 - c) Hər zamankindən çox daha az
 - d) Heç dərəcədə az
13. Anidən həyəcan duyğusu məni əhatə edir.
 - a) Çox tez-tez
 - b) Olduqca tez
 - c) Çox tez deyil
 - d) Heç bir zaman
14. Yaxşı bir kitab, TV və ya radio programından zövq ala bilirəm.
 - a) Sıxıqla
 - b) Bəzən
 - c) Çox sıx deyil
 - d) Çox az

HESABLAMA: 1, 3, 5, 6, 8, 10, 11 və 13-cü suallar gedərək azalan “depressiyanı” göstərir. Yəni bu suallarda hesablama 3, 2, 1,0 şəklində olur (a-3bal, b-2bal, c-1bal, d-0bal).

2, 4, 7, 9, 12 və 14-cü suallar isə gedərək artan “depressiyanı” göstərir. Yəni bu suallarda hesablama 0, 1, 2, 3 şəklində olur (a-0bal, b-1bal, c-2bal, d-3bal).

Testin 14 sualından 7-si (cüt sayılar 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14) “depressiyanı” ölçür. Bu suallardan topladığınız bal 7 və 8-dən yuxarıdırsa, depressiyada olmaq ehtimalınız yüksəkdir. Testin 14 sualından digər 7-si (tək rəqəmlər 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13) isə depressiyada olan “qorxu və narahatlıq” hissini ölçür.

Ədəbiyyat

1. <http://www.azadinform.az/news/a-8982.html>
2. <http://joy.az/interesting/53874-depressiya-testi.html>
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Depressiya>
4. <https://azadqadin.az/aktual/5902-depressiya-n601dir-v601-ondan-nec601-qurtulmaq-olar-ara350dirma.html>

С.Н.Мусаева, С.А.Мирсаламова

Депрессия и способы ее лечения

Резюме

В нынешние дни депрессия одна из главных проблем современного общества. В основном депрессией страдают женщины, подростки и молодежь. Такого рода болезни приводят к возникновению многих проблем. Депрессия становится причиной развития других болезней. В этой статье рассказывается о причинах возникновения депрессии, её видах, симптомах и лечении. Кроме этого, имеется также тест для определения депрессии.

S.N.Musayeva, S.A.Mirsalamova

Depression and Its Treatment

Summary

Nowadays one of the main problems we face is depression. Women, teenagers, young people mostly suffer from depression. This disease causes a lot of issues. Depression causes intencification of other illnesses as well. This article is about depression, its types, symptoms and treatment of it. Moreover, there is a particular test to define the depression.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2018

G.M.NƏZƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)TƏHSİLİN MƏZMUNUNUN HUMANİTARLAŞDIRILMASINDA
SİNERGETİK METODOLOGİYANIN ROLU*Açar sözlər:* sinergetika, təhsil, təhsilin məzmunu, paradigma, metodologiya, mədəniyyət*Ключевые слова:* sinergetika, образования, содержание образования, культуры, парадигма, методология*Key words:* synergy, education, content of education, paradigm, methodology, culture

Humanitar və təbii-elmi biliklərin müasir nailiyyətləri mədəniyyətin baza komponentlərinin birləşməsi və fundamental təhsilin yeni məzmunu ilə bağlıdır.

Sinergetik metodologiyanın mənimsənilməsi təhsilin məzmununda təbii-elmi mədəniyyət elementləri daxil olmadan mümkün deyil. Bu, xüsusilə humanitar sahə üçün aktualdır, çünki sinergetik yanaşmanın inkişaf perspektivləri elmdə idrakın humanitar sahəsinə müvafiq prinsip və modellərin köçürülməsi ilə əlaqələndirilir.

Bu zaman fundamental humanitar təhsil standartları humanitar ixtisasların tədris planlarında və fənlərarası təlim kurslarının təbii-elmi yönümlü müasir biliklər və özünütəşkil nəzəriyyəsinin təkamülü haqqında təbii hadisələr, idrak proseslərinin nailiyyətləri və sosial reallıqlar əsas götürülməlidir.

Dəyişən dünyada daha dərin nəzəri əsaslar, müxtəlif təbiət sistemlərinin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını ifadə edən təhsilin məzmununun təşkilində adekvat təsəvvürlərin formalaşmasını başa düşmək lazımdır, humanitar təhsilin məzmununun dərk edilməsində fərdi-psixoloji, mədəni-tarixi və təbii reallıq, təbiət və cəmiyyətin subyektivi kimi elmin müasir vəziyyəti əks etdirilir.

Təhsilin məzmununu müasir mədəniyyət, təbii-elmi və humanitar bilik, idrak prosesində yaranan qeyri-müəyyənlik törədə bilən, mürəkkəb, dəyişən, inkişaf edən sosial reallığın baza tendensiyaları və cəmiyyəti mümkün gələcək dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq təhsil prosesinin subyektləri, fundamental müasir humanitar təhsil probleminin mövcudluğu və s. əks etdirir.

Humanitar idrak öz metodoloji əsasının genişləndirilməsi zərurətini humanitar təhsilin məzmununda təbii-elmi və humanitar komponentini mədəniyyətin sintezini **sinergetik** paradigma ilə bağlayır. Bu halda **sinergetik** paradigma ilə bağlı humanitar biliklərin spesifikasiyası və imkanlarının metodologiyasının məzmununu nəzərdən keçirmək lazımdır.

Humanitar təhsil təbii-elmi kimi yaranmış elmi və sosiomədəni nümunələr kimi çoxçeşidliliyi və çoxvariantlılığı özündə birləşdirən, eyni zamanda onda sabit və dəyişkən olan mədəniyyətin elementləri var. Bu prinsiplər və yanaşmalar (məsələn, **sinergetik** paradigma ilə uzlaşan) rəngarəngliyi ilə təhsilin məzmununda əksini tapmalıdır.

Sosiomədəni baxımdan mövqeləri ifadə etmək, subyektin yaranması və inkişafı elmi biliklərə səbəb olan, müasir elmin vəziyyəti, həm də sosiomədəni mühitin vəziyyəti və qarşılıqlı təbii-elmi və humanitar mədəniyyətlərin müxtəlifliyinin real vəziyyətdə öz müqəddəratını təyin etmək tələbatı kimi yaranır.

Humanitar təhsilin məzmununda **sinergetik** metodologiyanın istifadə etdiyi vəzifələri həll etmək üçün fərdin tələbatında özünüaktuallaşdırmaq və dəyişən cəmiyyətin tələblərinə uyğun müasir təhsil imkanlarını ön plana çəkmək lazımdır.

Ümumilikdə, təhsilin məzmununun fundamental **sinergetik** metodologiyanın prinsiplərinə əsaslanan təhsilin humanitarlaşdırılması problemi də öz əksini tapmalıdır.

Təhsil prosesində əmək bazarının spesifikasiyası, həm də fərdi qabiliyyət nəzərdə tutulur. Bu münasibətdə tədris prosesinin strukturu, üstünlüyü ümummədəni və dünyagörüş yönümlü tədris planlarında dar ixtisas fənləri tədris azaldılmalı, təhsilin humanitarlaşdırılmasına dair tədris planlarında humanitar fənlərin sayının artması ilə bağlı ciddi transformasiya tələb edir.

Fikrimizcə, biliklərin humanitarlaşdırılması gələcək mütəxəssisin dünyagörüşü oriyentirlərinin artması sayəsində mümkündür.

Təhsilin məzmununda onun humanitarlaşdırılması fənlərarası amilləri müəyyən etməyə imkan verir və həyata keçirmək üçün aşağıdakı amilləri özündə əks etdirir:

- Müəyyən tipli mədəniyyətin daşıyıcısı kimi mütəxəssisin formalaşdırılması;
- Dünyanın bütövlüyü haqqında təsəvvürlərin tam formalaşması;
- Dəyər oriyentirlərinin insan ölçülərində təmin edilməsi;
- Müasir sosiomədəni proseslərdə təhsilin məzmununun açıq saxlanması;

-Təhsilin məzmunu ilə təhsil prosesinin subyektləri arasındakı soyuqluğun aradan qaldırılması üçün şəraitin yaradılması;

Müasir şəraitdə təhsilin modernləşdirilməsi, qadr təminatının çatışmazlığı ilə əlaqədar fənlərarası kursun məzmun və metodlarının tədrisin fənlərarası təhsil fənlərin sayının hazırlanması, pragmatik dəyər oriyentasiyalarının tələbləri, tədris planları və təhsil proqramlarının genişləndirilməsi, mövcud tədris kurslarında humanitarlaşdırılmanın potensialından istifadə etmək lazımdır.

Fənlərarası kursun tətbiqi ilə bağlı təhsilin humanitarlaşdırılması imkanları, şərtləşdirilmiş təhsil növünün xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təmin etmək məqsədəuyğundur:

- Modern dövrün qnoseologiya qurğularının obyektiv elmi rəşionalıq tərəfindən tam və şəxsi dəyər hesab edilməsi;

- Fənlərarası təlim kurslarının məzmununda idrak aspektlərinin uyğun şəkildə qiymətləndirilməsi;

- Formalaşan informasiya cəmiyyətində, dəyərli oriyentirlər onun seçilməsi və sistemləşdirilməsi meyllərinə uyğun olaraq informasiyanın keyfiyyəti və sayı insan üçün aktual olmalıdır;

- Şəxsiyyətin peşəkar artımı və təşəkkülü onun tələbatı ilə ölçülməlidir;

- İnsanın bütövlüyü onun dünyaya münasibəti, peşəkarlaşması yolunda müxtəlif bacarıqlarının formalaşması və s.

Təhsilin humanitarlaşdırılması üçün təbii-elmi fənlərin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirilməsi, onların tədris üsullarının və formalarının seçilməsi prinsipləri ön plana çəkilməlidir. Bu peşəkar biliklərə münasibətdə instrumental-pragmatik və texnoloji qurğudan kənar yərləşdirilməlidir. Bu zaman sosial mədəni cəhətdən şərtlənən metodları və üsulları insanın idrak sistemində onların məzmununun əsasını qoymaq lazımdır.

Müasir fənlərarası istiqamət onun əlavələri konkret təbiət elmləri (fizika, kimya, astronomiya, biologiya, ekologiya) və humanitar biliklərin birləşdirilməsinə əsaslanır. Bu da təhsilin humanistləşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edəcək kimi sülh və bəşəriyyətin birliyi haqqında doğru olan, dinamik sistem haqqında təsəvvür yaradır.

Ali məktəbdə təhsil fəaliyyəti real praktikaya əsaslanır. Bu zaman tələbələr təhsilin müasir problemləri ilə kifayət qədər dərindən tanış olurlar. Bu tədris planları sıxlığı səbəbindən dərs vaxtında mümkün deyil. Müstəqil öyrənmək üçün mövcud materialın həcmi artırılması, əlavə və tamamilə lazımsız tədris yükü, tədris prosesində elmi maraqlara və peşəkar qabiliyyətlərə uyğun gəlməyən fənlərin tədris yükündən çıxarılması məqsədəuyğundur.

Dünyagörüşünün genişliyi və elmi maraqları fənlərarası sahələrdə, bir qayda olaraq, müəllimin özünün müstəqil yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu olan biliklərin tələbələrə çatdırılması daha səmərəlidir.

Digər tərəfdən, konkret şərait tədrisin məzmun, forma və nəzarət metodlarının tədrisi metodlarının daimi axtarışda olan müəllimin fənn çərçivəsində bilik, layihə fəaliyyətini təkmilləşdirmə məcbur edilməlidir.

Sinergetik metodologiyadan istifadə etməklə, təkcə özünütəşkil sistemləri və onların inkişaf etdirilməsi və istifadə qanunauyğunluğu təbii olmayan sistemlərin inkişafının təhlili üçün əlavə tədris materialının təbii-elmi layihələndirilməsi perspektivləri barədə məlumat, mürəkkəb layihələndirmə prinsipləri özləri tərəfindən dərk edilən subyektin biliyinin məzmununda nəzərdə tutan sinergetik paradigmanın post-neoklassik cəmiyyətin xarakterinə uyğun olaraq dəyişdirilməlidir. Bu zaman materialın ümumiliyi elə düşünülməlidir ki, bu və ya digər qanunauyğunluqlar açıq elmlərlə yanaşı təbiət elmlərinə də geniş tətbiq edilməlidir.

Humanitar təhsilin layihələndirilməsi zamanı istiqamətləndirilmiş subyektin məzmununa aid biliklərdən istifadə etmək lazımdır.

Təhsilin məzmununa istiqamətləndirilmiş subyekt obyektiv elmi biliyin pred-meti olduğu üçün, subyektin özünün formalaşması, təhsil prosesinin iştirakçılarında qeyri-ixtiyari münasibətlərin yaradılması prosesində və təhsil fəaliyyətinin predmeti olan şəxsi təhsilin məzmunu və onların iştirakçıları arasında soyuqluğu aradan qal-dırmaq ümumi təhsil fənlərinin inkişafına imkan verir.

Bu zaman təhsilin məzmunun həyata keçirilməsinə yönəlmiş, subyektin vəziyyətini nəzərdə tutan təhsil fəaliyyətini müəyyən etməyə başlayır. Təhsil - layihə, onun həyata keçirilməsi prosesində yaranan subyektin nə dərəcədə dəyişməsi təhsilin məzmununun dəyişməsindən asılı olaraq təbiətin və cəmiyyətin sosiomədəni mühitin, qlobal tendensiyaların dəyişikliklər dinamikasına münasibətlərin subyekti kimi həyata keçirilir.

Beləliklə, **sinergetik** metodologiya təhsilin məzmunu və təşkilini, gələcək mütəxəssisin dünyagörüşünü dəyişmək və konseptual layihələrin əsasını açmağa imkan verəcək.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. F. İdarəetmənin sinergetik əsasları. Bakı, "MBM" nəş, 2006, 212 s
2. Qurbanov F. Elmə sinergetik yanaşma. Bakı -"Elm" nəşiriyatı, 2005, 364s.
3. Nəzərov M.H., Babayeva A.R, Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2016, 200 s.
4. Nəzərov M, Quliyev N.Pedaqoji fəaliyyətin təşkili prosesində sistemli-sinergetik yanaşmanın əsas cəhətləri//Sivilizasiya jurnalı. BAU.Bakı 2015 № 5 s.11-16
5. Nəzərova G.M. "Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları". Bakı-Mütərcim- 2017,100s.
6. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с Пригожиным // Вопр. филос. 1992. №12. с. 12.
7. Хакен Г. Синергетика. М, Мир, 1980
8. Таланчук Н.М. Системно-синергетическая философия как методология современной педагогики // Магастр.-1997.- СВ.- С. 32-41.

Г.М.Назарова

Роль синергетической методологии в гуманизации содержания образования

Резюме

В статье рассматривается роль синергетической методологии в разработке содержания образования, роли синергетической методологии в содержании и организации образования, использовании синергетической методологии в формировании будущих специалистов, систем самопомощи и их развитии и использовании. Подчеркиваются принципы выбора методов обучения и формы определения целей и задач естественных наук для гуманитарного образования. Определены гуманитарные возможности образования, связанные с применением междисциплинарного курса, а также характеристики условного образования.

G.M.Nazarova

The Role of Synergistic Methodology in Humanitarianization of Education Content

Summary

The article deals with the role of synergistic methodology in the design of education content, the role of synergistic methodology in the content and organization of education, the use of synergistic methodology in the formation of future specialists, self-help systems and their development and use. Principles for the selection of teaching methods and forms of identifying the goals and objectives of natural sciences for humanitarian education are highlighted. The humanitarian capacities of education related to the application of the interdisciplinary course, and the characteristics of the conditioned education are determined.

Rəyçi: ped.e.d., prof. E.M.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

G.E.NƏZƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)**AZƏRBAYCANDA QƏZA MƏKTƏBLƏRİ: BAKI QƏZA MƏKTƏBİ***Açar sözlər: məktəb, xüsusiyyətlər, təhsil, qəza, cəmiyyət**Ключевые слова: школа, особенности, образование, уезд, общество**Key words: school, features, education, county, society*

XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan xalqının tarixində mühüm mərhələlərdən idi. 1801-1805-ci illərdə Azərbaycanın bir sıra xanlıqları müqavilələr üzrə çar Rusiyasına birləşdirildi. Bu isə, öz növbəsində Türkiyə və İran hökumətində narazılığa səbəb oldu. Bu dövlətlər Rusiyaya müharibə elan etdi və məğlubiyyət nəticəsində Azərbaycan torpaqları bütünlüklə çar Rusiyasının tərkib hissəsinə çevrildi. Rusiya Qafqazda öz mövqelərini bərkidərək, Gülistan (1813 il) və Türkmənçay (1828 il) müqavilələrinə əsasən Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarını öz ərazisinə birləşdirdi.

Bu tarixi hadisələr Azərbaycanın inzibati və sosial quruluşunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Azərbaycan maarifi və təhsilində də mütərəqqi dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycan, artıq struktur baxımından Rusiya Xalq Maarifi Nazirliyinə daxil edildi. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən əvvəl təhsil məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsə və məktəblərdə aparılırdı.

XIX əsrin birinci yarısında Rusiyada təhsillə bağlı bir sıra qanunlar qüvvəyə minmişdir. Bu qanunların əksəriyyəti dövlət təhsil sistemində məktəblərin rolu ilə bağlı idi. 1829-cu ilin avqustunda artıq qəza məktəblərinin nizamnaməsi qəbul edilmişdir. Bu nizamnaməyə görə, Cənubi Qafqazda iyirmi və həmçinin Azərbaycanda doqquz belə məktəb fəaliyyət göstərməli idi. 1830-cu ilin 30 dekabrında Şuşada ilk qəza məktəbi açıldı. Sonradan bu tip məktəblər Bakı, Gəncə, Nuxa, Şamaxı və Naxçıvanda da fəaliyyətə başlamışdır.

Demək olar ki, Azərbaycanda xalq maarifi sisteminin tarixi məhz bu nizamnamə ilə başlayır. Belə ki, bu vaxta qədər Azərbaycanda maarif nizamnaməsi, müəyyən büdcəsi və həmçinin müvafiq orqanı mövcud deyildi.

Mahiyyətinə görə, Cənubi Qafqaz qəza məktəblərinin nizamnaməsi Rusiya gimnaziyalarının nizamnaməsinə uyğunlaşdırılmışdır. Və məhz bu nizamnaməyə görə, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda dövlət təhsili əsasən rus dilində aparılırdı. Beləliklə, Azərbaycanda rus dilində aparılan dünyəvi təhsil müəssisələrinin əsası qoyulmuşdur.

H.Əhmədovun qeydinə görə: “Yeni nizamnamənin əsas ruhunu bütün Qafqaz məktəbləri üçün sabit qanun qoyulmasına meyil etmək, onları imperiya daxilindəki eynitipli məktəblərin quruluşuna və istiqamətinə bir daha uyğunlaşdırmaq təşkil edirdi” (1, 78).

Artıq 1835-ci ildən bu məktəblərdə təhsil müddəti bir və ya iki illik deyil, üçillik oldu. Beləliklə, təhsil sistemi genişlənmiş oldu və keyfiyyət baxımından yeni məna qazandı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə yerli əhali təhsilə, rus dilinin öyrənilməsinə də böyük meyl və həvəs göstərirdi. Əlbəttə ki, çar Rusiyası isə, Cənubi Qafqazda yerləşdirdiyi general və admirallarının bu yerlərdə məktəb açmaq istəyini nəzərə almaqla yanaşı, yerli xalqları itaətdə saxlamaq, ruslaşdırma siyasətini yürütmək istəyirdi.

Bu yolla, çar hökuməti həm də xalq həyəcanlarının qarşısını almaq, onları Rusiyaya yaxın etmək və beləliklə, Rusiyanın Azərbaycanda hökmranlığını möhkəmləndirmək məqsədini güdüdü. Qəza məktəblərinə dvoryan və çinovnik uşaqlarına aşağı idarələrdə işləməsi üçün müvafiq təhsil verilməsi nəzərdə tutulurdu. Nizamnaməyə görə, dövlət, kilsə və mülkədar kəndlilərin uşaqları qəza məktəblərinə qəbul edilmirdi.

Qəza məktəblərinin təhsil proqramına şəriət, rus dili, rus qrammatikası, ana dili, riyaziyyat, coğrafiyanın ibtidai əsasları, dəftərxana qaydalarına aid qısa məlumat və hüsnxət dərsləri daxil idi. Sonradan ehtiyac duyulsa idi, qəza məktəblərində tədris olunan fənlərdən əlavə kənd təsərrüfatı və həmçinin ticarət elminin ilkin əsasları da keçirilə bilərdi. Bunun üçün əlavə dördüncü sinifin açılması nəzərdə tutulurdu.

Qeyd etmək istərdik ki, qəza məktəblərinin Azərbaycanda xalq maarifi və təhsilinin inkişafında mühüm rolu vardır. İlk dövrdə qəza məktəblərində təhsil alan şagirdlərin və burada çalışan müəllimlərin sayı az idi. Məsələn, 1834-cü ildə Şuşa qəza məktəbində cəmi 47 şagird təhsil alırdı və 3 müəllim çalışırdı, Bakı qəza məktəbində isə 22 şagird və 2 müəllim işləyirdi (3, 22).

Qəza məktəblərində təhsil almaq üçün 8 yaşlı oğlanlar qəbul olunurdu. Azərbaycanlı uşaqların rus dilini öyrənməsində qəza məktəblərinin böyük rolu olmuşdur. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən əvvəl qızlar yalnız ev şəraitində təhsil alırdılar. Qadın mollalar onlara “Qurani-Kərim” oxumağı öyrədirdi, eləcə də qızlar xalça toxumağı, naxış tikməyi və musiqi dərsləri alırdılar.

Bu təhsil fərdi şəkildə aparılırdı. Bəzən bir neçə nəfərlik qruplar da təşkil oluna bilərdi. Təhsil ödənişli əsaslarla həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra, burada yaşayan rus ailələri üçün qız məktəbləri açılır. İlk belə məktəb Qafqaz canişininin həyat yoldaşı Y.K.Vorontsovanın təşəbbüsü ilə Şamaxıda açılmışdır. Bu qadın təhsil müəssisəsi “Müqəddəs Nina” adını daşıyırdı. 1859-cu ildə baş vermiş zəlzələdən sonra bu təhsil ocağı öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Qori Müəllimlər Seminariyası azərbaycanlı müəllimləri hazırlayırdı. Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün isə, dərslük və dərs vəsaitləri məhz bu müəllimlər tərəfindən hazırlanırdı. 1847-ci ildə Tiflisdə ilk müsəlman məktəbi açılmışdır, sonradan belə məktəblər Azərbaycanın əksər böyük şəhərlərində açılmağa başladı. Müsəlman məktəbləri ruhanilərə tabe idi, canişinlik yalnız rus dili müəllimlərinin əmək haqqı üçün vəsait ayırırdılar.

Çar hökuməti qəza məktəblərinə əsasən yerli bəylərin, mülkədarların və tacirlərin uşaqlarını qəbul edilməsinin tərəfdarı idi. Rusiya bu məktəblərə ümumi təhsil mənafeyi nöqtəyindən deyil, çoxmillətli Cənubi Qafqaz əyalətlərinə xidmət edəcək bacarıqlı çinovniklər hazırlamaq baxımından yanaşırdı.

H.Əhmədov qeyd edir ki: “Qəza məktəbinin şagirdləri içərisində, demək olar ki, kəndli uşaqları yox idi. Qəza məktəblərində oxuyan şagirdlərin milli tərkibinə gəlincə, təəssüflə qeyd etməliyəm ki, müvafiq sənədlərə azərbaycanlı şagirdlərin sayını çox vaxt ayırd etmək mümkün olmur. Belə ki, o vaxtlar əhalinin milli mənsubiyyətini deyil, dini mənsubiyyətini əsas götürən məmurlar gah “müsəlman”, gah da “tatar” sözləri işlətdiklərindən, bu məktəblərdəki azərbaycanlıların sayını və onların get-gedə artmasını söyləmək mümkündür” (1, 77).

Qəza məktəblərində təhsil almaq üçün qəbul olunan şagirdlərdən təhsil haqqı və təxmini bilik tələb edilmirdi. İbtidai məktəblərdə rus dili müəllimi vəzifəsinə gimnaziyanın məzunlarından, bunlar olmadıqda isə qəza məktəbləri ni bitirənlərdən təyin edilirdi. Məktəbə rəhbərlik, bir qayda olaraq, rus dili müəllimlərinə həvalə olunurdu. Qəza məktəblərində şəriəti və Azərbaycan dili fənnini yerli vəzifəli mollalar tədris edirdi.

Azərbaycan ümumiyyətlə, Şərq xalq maarifi və təhsilinin inkişafında Peterburq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Məhəmməd Əli Hacı Kazım oğlu – Mirzə Kazım bəyin (1802-1870) misilsiz xidmətləri vardır. Mirzə Kazım bəy Qazan Universiteti (1826-1849) və Peterburq Universitetinin (1849-1870) professoru vəzifələrində çalışmışdır. Mirzə Kazım bəyin əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur. Fars, ərəb, rus, ingilis və fransız dillərini mükəmməl bilən alim, “Türk-tatar dilinin qrammatikası” dərsliyinin müəllifidir. Bu dərsliyə görə, Mirzə Kazım bəy, Peterburq Elmlər Akademiyasının çox nüfuzlu Demidov mükafatına layiq görülmüşdür. Sonralar bu əsərə görə, görkəmli alimə Britaniya kraliçasının qızıl medalı verilmişdir.

Mirzə Kazım bəy, ilk dəfə elmə türk dilinin Azərbaycan ləhcəsini açmışdır və Azərbaycan dilinin dil qaydalarını hazırlamışdır. Mirzə Kazım bəy L.N.Tolstoy, N.V.Çernişevskiy, M.F.Axundovla dostluq edirdi. O, bir sıra şərqsünas, pedaqoq və diplomatların müəllimi olmuşdur. Peterburq Universitetində Şərq dilləri fakültəsinin təşkil olunması məhz onun adı ilə bağlıdır. Mirzə Kazım bəy bu fakültənin ilk dekanı olmuşdur və Şərqi öyrənilməsi baxımından bu təhsil ocağını böyük elmi mərkəzə çevirmişdir.

Kazım bəy Peterburqda çalışarkən, elmi fəaliyyətini daha da genişləndirir və türkologiyaya, Şərqi tarixinə və onun dinlərinə dair əsərlər çap etdirməyə nail olur. Bu əsərlərdən biri də 1854-cü ildə işıq üzü görən “Türk dili kursu üçün dərs vəsaiti” adlı əsəri idi. Əsərdə türk dilinin qısa qrammatik öçerki, Osmanlı imperiyasında müxtəlif xətlərlə yazılmış mətnlər, 6700-dən artıq rus sözlərinin tərcüməsi olan türk lüğəti verilmişdir.

Mirzə Kazım bəyin həmin il dərc etdirdiyi “Şərq dillərindəki sözlərə oxşar rus sözlərinin izahı” adlı məqalə rus lüğətində oriyentalizmlərin öyrənilməsi metodikasına həsr olunmuşdur. Mirzə Kazım bəyin tələbələri sonradan Azərbaycan qəza məktəblərində çalışan müəllimlər idi. Onun mütərəqqi fikirləri və ideyaları Azərbaycan pedaqoji fikrinin təkamülünə xidmət edirdi.

XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan məktəb tarixində “Müsəlman məktəbləri” adlanan təhsil ocaqları xüsusi yer tutur. 30-cu illərdə açılmış qəza məktəblərində oxuyan azərbaycanlı uşaqların sayı durmadan artırdı. Buna rəğmən, azərbaycanlı uşaqlar əksər hallarda məscidlərdə və xüsusi evlərdə fəaliyyət göstərən ruhani məktəblərdə oxuyurdular.

Müsəlman məktəbi adlanan təhsil müəssisələrinin təşkil edilməsinə ilk dəfə görkəmli mütəfəkkir və maarifçi A.A.Bakıxanov təşəbbüs göstərmişdir. “XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Azərbaycanın qabaqcıl adamları mütərəqqi rus və Avropa mədəniyyətinin təsiri altında yeni məktəblərdən cəhalətə və mədəniyyətsizliyə qarşı mübarizə üçün istifadə etməyə, bu məktəblərin şəbəkəsini genişləndirməyə, orada oxuyan azərbaycanlıların sayını artırmağa çalışırdılar. Bu sahədə A.A.Bakıxanov xüsusilə fərqlənirdi” (3, 24).

A.A.Bakıxanov qeyd edirdi ki, yerli xalqlar arasında maarif nə qədər çox yayılırsa, dövlət bir o qədər sağlam fikirli adamlar qazanmış olar. Sağlam fikirli, maariflənmiş adamlar isə hökumətin xeyirxah səylərinin xalqlar arasında yayılmasına yardımçı olar. A.A.Bakıxanovun fikrinə görə, məhz bu yolla qonşu dövlətlərdən olan xalqlar bizim rifahımıza qibtə edirlər. Belə olduğu halda, rus dövləti bütün Asiyada əbədi bir şöhrət qazanmış olar.

A.A.Bakıxanov, Bakıda üçsüfəfli məktəb təsis etmək nəzərdə tutmuşdu. Bu məktəb mövcud qəza məktəblərindən üçsüfəfli olması ilə fərqlənirdi. Burada tədrisi bir rus və iki müsəlman müəllimi aparması vacib idi. A.A.Bakıxanov, bu məktəbin birinci sinifində rus müəllimi tərəfindən rus əlifbası, lüğət, danışmaq və yazı fənləri; müsəlman müəllimlər isə, öz növbəsində, əlifba, dua, fars və Azərbaycan dillərində oxu və yazı fənlərini tədris etməli idilər (4).

İkinci və üçüncü siniflərdə rus müəllimi hesab, qrammatika və ritorika, coğrafiya və tarix fənləri, müsəlman müəllimlər isə, fars dilinin qrammatikasını öyrətməli, müxtəlif bədii əsərlər oxutmalı idilər. A.A.Bakıxanov yazırdı ki, fars dilinin öyrənilməsi vacib və zəruridir. Çünki, Asiyanın bütün yazılı ədəbiyyatı məhz bu dildədir. Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli Azərbaycan maarifçisi bu layihəsi ilə vətəninə, xalqına xidmət etmək məqsədini izləmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: ABU nəşri, 2006. 580 s.
2. Ализаде З. Первое светское заведение в Баку
<https://www.ourbaku.com/index.php/> Первое светское учебное заведение в Баку.
3. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. М.: «Педагогика» 1989. 592 с.
4. Ахмедов Э.А. А.К.Бакиханов: эпоха, жизнь, деятельность. Баку: «Элм», 1989. 224с.
5. История образования педагогической мысли. Учебное пособие для студентов Бакинского Славянского Университета. Баку: BSU nəşriyyatı. 2002. 204 s.

Г.Э.Назарова

Уездные школы в Азербайджане: Бакинская уездная школа
Резюме

В статье рассматриваются первые уездные школы в Азербайджане. В статье отмечается, что первые уездные школы открываются в Азербайджане в начале XIX века. Уездные школы способствовали углублению и расширению просветительской мысли в Азербайджане. В статье исследуется просветительская деятельность М.Казымбека и А.А.Бакиханова.

G.E.Nazarova

District Schools in Azerbaijan: Baku District School
Summary

The article deals with the first district schools in Azerbaijan. The article notes that the first district schools were opened in Azerbaijan in the early XIX century. District schools contributed to the deepening and expansion of educational thought in Azerbaijan. The article also examines the educational activity of M.Kazimbay and A.A.Bakikhanov.

Rəyçi: dos. H.M.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

X.V.NOVRUZOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ-AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASINI
FORMALAŞDIRMAĞIN İMKANLARI*Açar sözlər:* milli ideal, milli dövlətçilik, müstəqillik, azərbaycançılıq ideologiyası, mənfur düşmən.*Ключевые слова:* национальный идеал, национальная государственность, независимость, идеология азербайджанства, коварный враг.*Key words:* national ideal, national statehood, independence, ideology of Azerbaijanism, hostile enemy.

Yeniyyətələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması şagirdlərdə milli əqidə, milli ruh, milli vətənpərvərlik hissini gücləndirir, onlarda iradəlilik, dözümlülük, mətinlik, qorxmazlıq, milli təəssübkeşlik, milli dilini, dinini, tarixi dəyərlərini qorumaq kimi iradi keyfiyyətləri, qarşıya çıxan çətinlikləri güclərinə müvafiq səylə aradan qaldırmaq və sair. Bunlar yüksək milli-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına da səbəb olur.

Yeniyyətələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması düşmənin mənfur siyasətini aydın dərk edib ona nifrət hissi bəsləmək, vurduğu ağır yaralara görə düşməne layiqli cavab vermək kimi keyfiyyətlərin yeniyyətəlik yaşlarından uşaqların əqidəsinə çevrilməsini təmin edə bilər.

Yeniyyətəlik dövründən başlayaraq, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması yeniyyətələrdə belə bir əqidə yaradır ki, oğlan və ya qızlığından asılı olmayaraq, bütün gənclər Vətənə, millətinə, xalqına, sədaqətlə xidmət etmək üçün indidən mənəvi-psixoloji cəhətdən hazırlaşmalıdırlar. Milli-ideoloji tərbiyənin erməni qəsbkarlarının ölkəmizdə apardığı ədalətsiz müharibə və tökdüyü nahaq qanlarla birbaşa bağlılığını görən yeniyyətə Vətənin müdafiəsinə, işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsinə, aclığa, susuzluğa, yorğunluğa, kəskin şaxtaya, dözülməz istiyə, bədənə verilən fiziki əziyyətlərə dözümlü olmağa və s. bu kimi mühüm əlamətlərə, psixi keyfiyyətlərə və fərdi psixi xüsusiyyətlərə daha məsuliyyətlə yanaşır, bu keyfiyyəti özünün dəyişməz məsləki hesab edirlər.

Yeniyyətələrin ailələrində Azərbaycanımızın qürur duyulan müasir inkişafını bilən və yeri gəldikcə bunları övladları ilə birlikdə müzakirə edən milli ideologiyamızın bəzi komponentlərini onlara bir daha başa salmağı bacaran valideynlər vardır. Onlar məktəb seminarlarında həm siyasi, həm iqtisadi, həm də azərbaycançılıq ideologiyası baxımından müəyyən təsəvvürlər toplusuna malik olmalı və bu işin həyata keçirilməsinin bəzi pedaqoji tələblərini də bilməli, inandırıcı faktlarla azərbaycançılıq ideologiyasını, milli əqidəni öz uşaqlarında formalaşdırmağı, bu sahədə uzun müddət yadda qalan bilik və təsəvvürlər yaratmağı bacarmalıdırlar.

Məktəblilərin ideoloji tərbiyəsi zamanı azərbaycançılıq ideologiyasının əhəmiyyəti, mahiyyəti və məqsədi, onun tərbiyəvi imkanları və təşkili yolları tərbiyəçi-məllimlər tərəfindən aydın təsəvvür olunduqda, yeniyyətələrdə həmin ideologiyanın formalaşdırılması daha keyfiyyətli şəkildə reallaşır.

Hər millətin özünün minilliklər ərzində formalaşmış özünəməxsus adət-ənənəsi, tərbiyə atributları, milli əxlaq və davranış normaları vardır. Onlar bu mədəni ruhunda böyümüş, formalaşmış, bu dəyərləri təkmilləşdirmiş və sonrakı nəsillərə ötürmüşdür. Eləcə də bir millət digərinin adət-ənənəsini, hətta ən mütərəqqilərini belə ya götürə bilməmiş, ya da götürmək istəməmişdir. Əgər kimsədə belə meyillər olmuşsa da, yenə özününkünə qayıtmış, onunla yaşamışdır. Deməli, öz tarixi-millə-mənəvi dəyərlərimizə əsaslanmadan yeniyyətələrdə milli

əqidə, milli ruh, milli vətənpərvərlik, milli qürur və ümumiyyətlə, milli-azərbaycançılıq ideyaları formalaşa bilməz.

Yeniyyətlərdə formalaşa bilən milli ideyalar Azərbaycan xalqının minillik tarixi boyu hansı yolu keçməsindən, nə kimi siyasi və iqtisadi vəziyyətdə olmasından, maddi və mənəvi mədəniyyətindən, folklorundan, musiqisindən, tərbiyə ənənəsindən və s. asılıdır. Məktəbli yeniyyətlərin milli-ideoloji tərbiyəsi işinin təşkili zamanı bu amillərin nəzərə alınması zəruridir, bunsuz nə məktəb, nə də ki, ailə şəraitində şagirdlərdə milli ideyaları tərbiyə etmək mümkün deyil. Məktəbdəki kimi, ailədə də milli ideyaların aşılınması işi xalqın tərbiyə üsullarına söykənməlidir. Həm də ona görə ki, xalqın tipik tərbiyə üsulları etnik ümumiliyi, başqa sözlə, etnosun psixologiyasını formalaşdırır.

Yeniyyətlərin milli-ideoloji tərbiyəsinin təşkili zamanı tərbiyəçi-müəllim, valideyn və ictimaiyyət nümayəndələri xalqımızın qədimdən bəri yaşatdığı etik qaydalara, milli əxlaq normalarına, əməl etmələri zəruridir. Bunun üçün onların özləri bu keyfiyyətləri, onun tərbiyəvi imkanlarını bilməli və yerli-yerində onlara düzgün əməl etməlidirlər. Müasir ailələrdə atanın və ananın rolu və fəaliyyəti milli ideyalar üzərində kökləndikdə yeniyyətlərdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasına daha tez və keyfiyyətlə nail olmaq mümkündür.

Məktəblilərin gələcəkdə ölkəmizin ləyaqətli vətəndaşları kimi yetişməsində yeniyyətləlik yaş dövründən başlayaraq onların milli-ideoloji tərbiyəsi işinin sistemli, məqsədyönlü, planauyğun aparılması gərəkdir.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz, tarixi adət və ənənələrimiz, təbii sərvətlərimiz, Azərbaycan dövlətinə, dövlət başçılara, dövlət rəmzlərinə dair bilik və məlumatlar milli-ideoloji tərbiyə işində böyük rol oynayır. Bu sahədə valideynlərlə tərbiyəçi-müəllimlərin ciddi kordinə edilmiş əlbir fəaliyyəti də başlıca şərtədir. Rayon və şəhərlərimizdə dövlətçiliyimizin tarixinə (məsələn, Bakıda, İstiqlaliyyət küçəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə), Azərbaycan hökmdarlarına (Bakıda I Şah İsmayıl, Gəncədə Cavad xana və b.) və Azərbaycanın milli qəhrəmanların şərafinə və şəhidlərimizin xatirəsinə ucaldılmış abidələr güclü tərbiyəvi təsir gücünə malikdir.

Respublikanın bütün şəhərlərində, rayon mərkəzlərində və kəndlərində ucaldılmış əzəmətli və möhtəşəm Bayraq meydanlarının, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin əzəmətli heykəli ucaldılmış komplekslərin, Ulu Öndərin şərafli ömür yolunu əks etdirən muzeylərin, bütün məktəblərin foyələrində yaradılmış stendlərin və “Heydər Əliyev otaqları”nın azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması imkanlarından sistemli, məqsədyönlü və müntəzəm şəkildə istifadə edilməlidir.

“Dövlət rəmzləri” yeniyyətlərin Azərbaycan dövlətçiliyinə sədaqət ruhunda, milli-ideoloji ruhda tərbiyə olunmalarına çox güclü təsir göstərməklə bərabər, onlarda milli azərbaycançılıq ideologiyasının digər komponentlərinin də daha keyfiyyətlə formalaşdırılmasına imkan və şərait yaradır.

Tədqiqatın fərziyyəsində irəli sürdüyümüz belə bir ideya pedaqoji eksperimentin köməyi ilə özünü doğruldur ki, milli ideyaların aşılınması və tədrisən, mərhələlərlə formalaşdırılmasının sistemli, məqsədyönlü, planauyğun və fasiləsiz aparılması məktəbli yeniyyətlərin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə olunmasını təmin edə bilər.

Aşağı siniflərdə Azərbaycan dövlətçiliyi, onun müstəqilliyi, möhtərəm Prezidentimizin rəhbərliyi altında ölkənin beynəlxalq, siyasi və iqtisadi sahələrdəki uğurları, türkçülük və islamçılıq üzrə reallaşan çox böyük beynəlxalq əhəmiyyətli layihələri, dövlət rəmzləri, dövlət dili, ordu quruculuğu, ölkənin müdafiə qüdrətinin və iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi və s. ilə fəxr etmək kimi əldə etdikləri ilkin bilik və məlumatlar yeniyyətlərdə daha da genişləndirilməli, dərinləşdirilməli, sistemləşdirilməli və ümumiləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin geniş imkanları nəzərdən qaçmamalıdır.

Yeniyyətlərin milli ideyalara yiyələnmələri özünəməxsus psixoloji məqamlarla zəngin olan mürəkkəb pedaqoji prosesdir. Ona görə də sinifdən xaric tədbirlərin təşkili zamanı, xüsus-

silə də valideynlərin bilavasitə iştirakı ilə keçirilən söhbət və müəhazirələr, müzakirə, disput, görüşlər, müsabiqə və yarışlar, tarixi abidələrə, teatr və kinofilmlərə, televiziya tamaşalarına baxışlar, şagird konfransları milli ideyaların, milli-ideoloji hisslərin zənginliyi ilə seçilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, Mütərcim, 2016, 320 s.
2. Əliyev H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi: Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsində çox mühüm tarixi mərhələ. "Azərbaycan" qəzeti, 10.11.2011-ci il.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, s. 51-94.
4. Əliyev İ.H. Gəncə şəhər ictimaiyyəti qarşısında nitqi. "Xalq qəzeti", 12 fevral 2010.
5. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 232 s.
6. Mehdiyev R.Ə. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq. Bakı, 2002, 510 s.
7. Yusifov M.İ. Azərbaycançılıq. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 123 s.
8. Şəmsizadə N.Ş. Azərbaycançılıq. Bakı, Nurlan, 2006, 192 s.

X.V.Новрузова

Возможности формирования у подростков национальной идеологии азербайджанства

Резюме

В статье показано, что в результате целенаправленных и организованных мероприятий подростки на главных компонентах идеологии азербайджанства (тюркизм, исламизм, государственность, патриотизм, независимость, территориальная целостность и т. д.) усваивают знания, навыки и способности, которые непосредственно отражают в своей деятельности. Подросток превращает идею освобождения оккупированных земель в свои собственные убеждения и даже считает честью стать шехидом (погибнуть на войне, защищая свою веру, родину, честь, семью). С подросткового возраста они твердо убеждены в необходимости подготовки защите Родины.

Kh.V.Novruzova

Opportunities for the Formation of National Azerbaijani Ideology in Adolescents

Summary

The article deals with the result of purposeful and organized actions, teenagers' knowledge, skills, the main components of Azerbaijanism ideology (Turkism, Islamism, statehood, patriotism, independence, territorial integrity, etc.) and their abilities and gives it directly to their activities. The teenager turns the idea of liberation of the occupied lands into his own deeds and beliefs, and he is even honored to rise to the peak of martyrdom. They are firmly convinced of the necessity of being prepared for adolescence.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2018

Q.N.QƏHRƏMANOVA

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: asil_zade@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

CİNSİ VƏ GENDER ROLLARIN PSIXO-SOSIAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *gender psixologiyası, gender münasibətləri, ənənəvi dünyagörüş, kişi rolu, feminist yanaşma, qızların asılılığı*

Ключевые слова: *гендерная психология, гендерное взаимодействие, традиционное мировоззрение, феминное поведение, девичья зависимость*

Key words: *gender psychology, traditional worldview, feminine behavior, maiden dependence*

Gender psixologiyası yalnız qadın və kişilərin psixoloji xüsusiyyətlərində özünü göstərən, təzahür edən fərqli cəhətləri tədqiq etmir. Gender tədqiqatları hər şeydən öncə şəxsiyyətin bilavasitə cinsi diferensasiya, stratifikasiya və ierarxiya vasitəsilə özünü göstərir.

Psixologiyada kişi və qadın rolu öz məzmununa görə müxtəlif, bəzən isə bərabər hüquqlu əhəmiyyətə malik rol kimi qiymətləndirilir. Belə bir yanaşmanın əsasında rolların bioloji şərtlərinin qəbul edilməsi, insanda kişi və qadın başlanğıcı haqqında anadangəlmə təsəvvürlər mühüm yer tutur.

Məlumdur ki, ənənəvi qadın və kişi stereotipləri, eləcə də onun haqqında təsəvvürlər qadınları və kişiləri cinslərarası münasibətlərdə elə davranış mövqeyi seçməyə təhrik edir ki, bu davranış modeli münasibətlərin təzadlığına gətirib çıxarır.

Cinsi və gender xüsusiyyətlərinin qarışdırılması qadınlara və kişilərə ancaq psixofizioloji mənada yanaşmağa gətirib çıxarır ki, bu da neqativ cəhətlərin meydana çıxmasına və metodoloji əsasların təhrif olunmasına səbəb olur (1; 85-86).

Gender münasibətləri sosial normaların insanlar tərəfindən necə mənimsənməsinə və onların davranışına necə təsir göstərməsinə parlaq misaldır. Lakin sosial psixoloqların marağına səbəb olan bu deyil. Onların əksəriyyəti hesab edir ki, ənənəvi gender rolları şəxsiyyətin inkişafını çərcivəyə salır və sosial bərabərsizliyə aparır.

İnsanlar çox zaman sual verir: “Kişi və qadının rolları müxtəlifdir, amma onlar bərabərdir, onu dəyişdirmək nəyə gərəkdir?”. Onlar hesab edir ki, ənənəvi kişi və qadın rolları bir-birini tamamlayır və kişi ilə qadın arasındakı bioloji fərqə əsaslanmışdır. Bizim dövrümüzdə ənənəvi qadın rolunun qoyduğu mühüm məhdudiyyətlərdən biri də odur ki, işləyən qadın ev qayğılarını və uşaqlarla bağlı məsuliyyəti öz üzərində daşıyır. Evdən kənardə iş gününü başa çatdıran qadın evə gələndən sonra ikinci iş gününə başlayır. Bu “ikinci iş günü” kişi və qadınlarda “istirahət vaxtındakı qırılma”nın səbəbini təşkil edir. Tədqiqatlar kişilərin son 10 il ərzində təsərrüfata sərf etdiyi vaxtın əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərsə də, işləyən qadın əvvəlki kimi orta hesabla ev işinin 69 faizini özü yerinə yetirir (2; 148).

Qadının işə sərf etdiyi vaxtın artması onun evdəki vəzifəsinin azacıq dərəcədə ixtisar olunmasına gətirsə də, uşaqlarla bağlı sərf olunan (uşaqların məktəbə hazırlanması, həkimə baş çəkmək və s.) vaxtın həcmi tamamilə dəyişməz olaraq qalır.

ABŞ-da 3000 ailədə aparılan tədqiqatdan istifadə edən Bler və Lihter bu nəticəyə gəlmişlər ki, qadınlar evdə orta hesabla kişilərdən iki dəfə çox iş görür (həftədə 33 saat- 14 saata qarşı). Blerin, Lihterin və Hünterin araşdırmalarında da təsdiq olunur ki, ev işi sırf “cinsi mənsubiyyət”ə görə bölünür, özü də “qadın” işləri bir qayda olaraq, hər gün, müəyyən saatlarda yerinə yetirilməli olan işdir (yemək hazırlamaq, yaxud qab yumaq), “kişi” işi isə

(bağçada iş görmək, evdə nəyisə təmir etmək) vaxtını daha azad bölüşdürməyə imkan verir (3; 340).

İşlə həddən çox məşğul olmaq ənənəvi qadın roluna uyğun gəlmir, buna görə də işləyən qadın çox zaman narahatçılıq keçirir və özünü günahkar hiss edir. Ola bilsin ki, bu hisslər, həmçinin rəhbər işin ağırlığı ilə birlikdə qadının öz üzərində çəkməli olduğu dağ boyda ev və ailə qayğıları bir çox qadınların karyerasını inkişaf etdirməkdən ötrü bütün bu ziddiyyətlərin minimuma endirən yollar (buna çox zaman “ana yolları” deyilir) axtarmağa məcbur edir. Nə qədər gülməli görünsə də, qadın karyerası üçün minus sayılan ailənin mövcudluğu faktı kişi üçün müsbət sayılır.

Bizlərdən bir çoxumuz o etiqadla böyümüşük ki, qadının yeri ocağın başındadır. İlk baxışda bu nə qədər yaxşı görünsə də (hər gün işə getmək lazım gəlmir) bütün gününü evdə keçirən qadının az işlədiyini söyləmək yanlış olardı. Əslində orta statistik hesablamalara görə, ev xanımı ev işlərinə həftədə 48 saatdan 70 saata qədər vaxt sərf edir. Üstəlik də ödənişli iş insanın tək iqtisadi deyil, həm də hörmətə, stimula ehtiyac kimi bir çox sosial problemlərini həll edir. Bütün gününü evdə keçirən insanın bu tələbatlarını ödəməsi çox mürəkkəb məsələdir.

Betti Fridan “qadının xüsusi istedadı” sözbirləşməsindən istifadə etməklə qeyd edirdi ki, şəhər kənarında yaşayan amerikan ev xanımının sosial cəhətdən təminatlı və uğurlu qadın olması ilə bağlı təsəvvür həmişə düzgün deyildir. Fridan qeyd edir ki, çətinlik bir çox qadınların həyatdan narazı olduğu və bundan sıxıntı çəkməsindən ibarətdir, axı onlar bəxtinin nə qədər gətirdiyini hiss etməli olduqlarını bilirlər (4; 124).

“Ailə ocağının mühafizəçiləri” ilə apardığı söhbətdən Fridan aydın etdi ki, arzusu yalnız həyat yoldaşı və ana olmaq olan qadınlar belə həyatından narazılıq hiss edir. Onun əldə etdiyi məlumatlara görə, əsas problem qadının başqalarının ehtiyacına xidmət etməsindən, öz şəxsiyyətinə isə malik ola bilməməsindədir. Bəli, onların oynadığı rol vacibdir, çünki onların uşaqlarına və ərinə həyatda nəyəsə nail olmağa imkan verir; amma başqalarında yaşamaq heç də sənin özünün yaşamağın demək deyildir. Buna baxmayaraq hesab edilir ki, elə bu qadınlara xas olan “xüsusi istedad”, qadın varlığının zirvəsidir. Fridanın sözlərinə görə, “ailə ocağının mühafizəçisi” rolu ilə bağlı başqa bir problem ondan ibarətdir ki, ev xanımı “bortdan atılan” kimi insanların həyatındakı ən mühüm hadisələrdən kənar qalır və özünü mükəmməl insan hesab edə bilmir. “Sevgi, uşaqlar və ev yaxşı şeydir, amma qadın üçün yazılan sözlərin əksəriyyətində belə deyilsə də, bu heç də bütün dünya demək deyildir”. Fridanın kitabı 39 il əvvəl çap olunmuşdur, amma müəyyən dərəcədə “qadının xüsusi istedadı” barədə təsəvvür və bununla bağlı olan problemlər bu gün də yaşamaqda davam edir.

Azərbaycanlı ailəsində qıza öyrədirlər ki, o özünü layiqli aparmalı, yaxşı davranış tərzinə malik olmalı, hər şeylə razılaşmalı, mehriban olmalıdır, çünki məhz qız ənənə və etik normaların daşıyıcısıdır (5; 180). Qızların asılılığı, qeyri-müstəqilliyi həvəsləndirilir, amma oğlarda isə müstəqillik və məqsədə doğru irəliləmək, güclü iradə, iddiaçılıq rəğbətlə qarşılır; təcavüzkarlığa və emosiyalarını boğmamağa icazə verilir. Adətən ənənəvi azərbaycanlı ailəsində ana qızı oğlandan daha çox nəzarətdə saxlayır. 2000-ci ildə aparılmış sosioloji sorğu gənc qız və oğlanlarla bağlı prioritetlərin aydın şəkildə əks etdirir. “Sizin üçün həyatda ən vacib olan nədir?” sualına qızların 53 faizi-“ailə və uşaqlar”, 18 faizi-“maddi firavanlıq”, 19 faizi- “sevgi”, 5 faizi-“iş və təhsil”, 3 faizi- “ictimai tədbirlər” və 2 faizi-“istirahət” cavabını vermişdir.

Yeganə rolu ev xanımı olan bir çox qadının keçirdiyi frustrasiya üçün 1997-ci ildə Tavris xüsusi- “ev sahibəsi sindromu” –adlanan termin icad etmişdi. Ferri qeyd edirdi ki, ev xanımları çox vaxt öz sosial izolyasiyasını hiss edir. O hesab edirdi ki, hərəkət azadlığının məhdudluğu, şəhərdən kənardakı həyat, ətrafda işləyən qadınların olması və kiçikyaşlı uşaqların müntəzəm diqqət tələb etməsi kimi amillər həmin hissi daha da gücləndirir. İstehsalatda işləyən qadınların sayının artması evdə qalanların bayramvari və qayğısız həyat keçirdiyi barədə cəmiyyətdə geniş yayılmış təsəvvürü möhkəmləndirir və ev işlərinin bu cür

aşağı qiymətləndirilməsi ev xanımlarının həyatdan narazılığını daha da artırır. Yəqin ki, buna görə də bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, ev xanımlarının özünüqiyməti işləyən qadınlarla müqayisədə daha aşağıdır. Bəzi tədqiqatlarda hətta evdə oturan qadının depressiyaya istehsalatda işləyənlərdən daha çox uğraması təsdiq olunur. Qouv ehtimal edirdi ki, ev xanımları depressiyaya daha çox uğrayır, çünki onların işi daha yeknəsənkdir və az qiymətləndirilir, razılıq mənbəyi isə yalnız birdir. Krouz hesab edirdi ki, nə vaxtsa qadın rolunu qeyri-ənənəvi başa düşən, lakin ənənəvi dünyagörüşə malik kişiyə ərə gedən ev xanımları öz rolundan daha çox narazıdır və həmişə ənənəvi etiqada malik olanlardan daha tez depressiyaya uğrayır. Perri-Censkins qadının evdəki vəzifəsi və işindən razılığı ilə onun bu rola verdiyi qiymət arasında birbaşa asılılığın olduğunu söyləyir (6; 94). Məsələn, öz gəlirinin ailə üçün ərinin qazancı qədər vacib olduğunu hesab edən qadın onun gəlirinin ikincidərəcəli əhəmiyyəti olduğunu görən yaxud onun gördüyü işin gərəkliliyinə əmin olmayan qadınlarla müqayisədə həyatından daha çox razı olur.

Ev xanımı rolunun necə təsir göstərdiyi barədə alimlərin fikri bölünür, lakin psixoloqların əksəriyyəti pul qazanan qadının evdə daha böyük hakimiyyətə malik olması ilə razılaşıır. Ailədə hakimiyyət nəzəriyyəsinə görə daha böyük iqtisadi imkana malik olan ər yaxud arvad həmin səviyyədə də hakimiyyətə malik olur. Ev xanımının ərindən maliyyə asılılığı onu evdə daha az nüfuzlu şəxsə çevirir, çünki pul “onun” puludur və “əsil” işlə məşğul olan yeganə şəxs də odur (çünki qadının evdəki zəhməti ödənmir; insanlar onu ödənişli zəhmətlə müqayisədə daha az dəyəərə malik sayırlar). İşləyən arvadın ailədə evdə oturandan daha yüksək hörmətə malik olduğunu təsdiq edən bir neçə tədqiqat mövcuddur. Erikson və həmkarları bu nəticəyə gəlmişlər ki, nüfuzlu ixtisasa malik ərlər ailə həyatında öz dediyinin üstündə durmağa meyilli olur. Ailədə cinslərin bərabərsizliyi ailədən kənarında analoji qeyri-bərabər şəraitin formalaşmasına təsir göstərir. Evdə ərlər -arvaddan birisinin daha üstün hakimiyyətə malik olmasının bilavasitə onun daha çox pul alması yaxud daha nüfuzlu işdə çalışması ilə bağlılığını ehtimal edən birmənalı sübut yoxdur. Amma hər halda əgər biz maliyyə cəhətdən kimdənsə asılıyıqsa və həmin şəxs bizdən daha yüksək sosial statusa malikdirsə, bu insanın bizim üzərimizdə bizim onun üzərində olduğumuzdan daha artıq hakimiyyətə malik olması fikri ilə hamı razılaşar.

Problemin aktuallığı: Müxtəlif sahələrdə kişi və qadın davranış modellərinin idarəetmə fəaliyyətinə aktiv inteqrasiyası gender xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə zəmin yaradır.

Problemin elmi yeniliyi: Ölkədə aktual situasiyaya xas olan idarəetmə fəaliyyəti şəraitində şəxsiyyətin gender davranış xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq kompleks öyrənilmiş, onların nəzərə alınması əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış nəticələr sosial, yaş və gender psixologiyası, pedaqoji prosesdə diferensial kursların təşkilində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Психология женщины. Хрестоматия./ под ред. Н.А.Криулиной. Курск, 1992, 462 с.
2. Психология менеджмента. Под ред. Г.С.Никифорова.Спб.,СПГУ, 1997, С.145-161.
3. Sears R.R. Rau L., Alpert R., Identification and Child Rearing. Stanford, 1965, 640 p.
4. Fridan, B. Short measure of economic beliefs [Text] I B.Fridan II Personality and Individual Differences. 1985. №6. - P. 123-126.
5. Azərbaycanca gender tədqiqatları. Bakı: Adiloğlu, 2002, 303s.
6. Чаффнис, М.Форбс, Г.Е.Фукуа-мл. «Стеклянный потолок»: занимают ли женщины в США должное положение в обществе?// В кн. Лидерство.Психологические проблемы в бизнесе.: Дубна: Издательский центр «Феникс», 1997, С.89-102.
7. Воронцова Д.А. Гендерная психология общения.Ростов/Д: ЮФУ,2008, 208 С.
8. Abasov Ə.S., Mirzəzadə R.S. Genderə giriş. Bakı: 2004, 120 s.

Г.Н.Гахраманова

Психо-социальные особенности половых и гендерных ролей

Резюме

В настоящее время, в научной литературе используются два термина, обозначающие пол человека. Биологический пол ("sex" в англоязычной литературе) и социальный (соответственно, "gender").

Биологический пол определяется как "совокупность контрастирующих генеративных признаков особей одного вида", а социальный или "гендер" – как комплекс соматических, репродуктивных, социокультурных и поведенческих характеристик, обеспечивающих индивиду личный, социальный и правовой статус мужчины и женщины.

G.N.Gahramanova

Psycho-Social Aspects of Sexual and Gender Roles

Summary

Currently, the scientific literature used two terms denoting a person's sex. Biological sex ("sex" in English literature) and social (respectively, "gender").

Biological sex is defined as "a set of contrasting generative signs of the same species," and social or "gender"-like complex physical, reproductive, social, cultural and behavioral characteristics that provide individual personal, social and legal status of men and women.

*Rəyçilər: psixol.e.d., prof. R.İ.Əliyev,
ped.f.d. S.Q.Həsənlı*

Redaksiyaya daxil olub: 19.10.2018

A.Q.QULİYEVA
e-mail: ayselen@live.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

TƏHSİLDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İKT AVADANLIQLARI, PROQRAM TƏMİNATLARI

Açar sözlər: kompüter, informasiya, texnologiya, üsul, vasitə

Ключевые слова: компьютер, информация, технология, средство, метод

Key words: computer, information, technology, method, tool

Təhsildə istifadə olunan İKT avadanlıqları dedikdə həm bu məqsədə xidmət edən elektron aparat, həm də proqram təminatı başa düşülür. Bildiyimiz kimi, İKT avadanlıqlarına aid edilən ən əsas aparat kompüter və ona əlavə olunan giriş-çıkış qurğularıdır. Kompüterin giriş-çıkış qurğuları dedikdə klaviatura, monitor, mouse (sıçan), skaner, printer, plotter, qrafiki planşet (digitizer), web-kamera, TV-tüneri və s. misal göstərmək olar. Kompüter və onun giriş-çıkış qurğuları İKT-nin təhsildə tətbiqində əsas rol oynayan vasitələrdəndir. Bununla yanaşı, İKT-nin təhsilə tətbiqi məqsədilə təyinatından asılı olaraq aşağıdakı qurğuların da olması vacib şərtlərdəndir:

- Skaner: Skaner kompüterin xarici qurğusu olub mətn və qrafik informasiyanı səth üzərindən oxuyan və kompüterin yaddaşında yerləşdirən qurğudur. Fərdi kompüterlərə USB portu vasitəsi ilə qoşulur. Skaner mətn və ya təsvir üzərində hərəkət etdikdə kağız üzərində hərəkət edən lazer şüası mətni və ya təsviri skanərləyir və təsvirə uyğun informasiyanı işığa həssas yarımkeçiricilərdə əks etdirir. Nəticədə alınmış işıq siqnalı elektrik siqnalına çevrilir və naqıl vasitəsi ilə kompüterə ötürülür. Kompüterə ötürülən siqnal özündə təsvirə uyğun olan nöqtələrin sayını və təsvirin rəngini təzahür etdirir.

- Printer: Kompüterin xarici qurğusu olub informasiyanı kağız üzərinə çap etmək üçündür. Kompüterdə alınmış nəticəni, mətn materiallarını, təsvirləri kağıza köçürmək üçündür. Printerlər matrixli (lent ilə), şırnaqlı (maye mürəkkəb ilə) və lazerli (metal tozu ilə) olmaqla 3 yerə bölünür. Kağız üzərində şəklin qeyd edilməsi üsuluna görə isə printerlər iki qrupa bölünür: zərbli və zərbəsiz çap qurğuları. Zərbli çap qurğularına misal olaraq matris çap qurğularını göstərmək olar. Belə rinterlərdə çap başlığı ilə kağız arasında rəngli lent olur. Çap başlığında simvol formalaşandan sonra iynələr hərəkətə gəlir, rəngli lentə zərbə vuraraq kağız üzərində simvolu formalaşdırır. Zərbəsiz çap qurğularına misal olaraq lazer və şırnaqlı çap qurğularını göstərmək olar. Şırnaqlı printerlərdə çap başlığı mürəkkəblə doldurulur. Başlıqda çox kiçik ölçülü deşiklər olur və bu deşiklərdən mürəkkəbi kağız üzərinə püskürdülür. Lazer çap qurğularında şəkillər kağız üzərinə aralıq məlumat daşıyıcısı vasitəsilə yazılır. Şəkil lazer şüanın köməyi ilə əvvəlcə aralıq məlumat daşıyıcısına yazılır və daha sonra bu məlumat daşıyıcısının üst qatı quru toz ilə örtülür. Ağ kağız bu barabanın üstü ilə dartılaraq yüksək istilik hesabına barabandakı şəkil kağız üzərinə hopur.

Lazer qurğularının çap keyfiyyəti və sürəti çox yüksəkdir.

- Mikrofon: Səsin elektrik siqnallarına çevrilməsini təmin edən giriş qurğusudur. Mikrofonun köməyi ilə audio məlumat kompüterə daxil edilir.

- Veb kamera: video informasiyanı kompüterə daxil edən giriş qurğusudur.

- Səsgücləndirici (çıkış qurğusu kimi) audio məlumatları dinləmək üçün istifadə olunur.

- Qrafiki planşet: Əllə çəkilən şəkilləri sxemləri, imzaları, xəritələri birbaşa kompüterə daxil edən giriş qurğusudur. Qurğu qrafiki planşetdən və qələmdən ibarətdir.

- TV-tüner: müxtəlif formatlı (PAL, SEKAM və s.) televiziya siqnallarını qəbul edib monitor da göstərilməsini təmin edən giriş qurğusudur.

- Qrafikçəkən qurğu: kompüterdən alınan qrafiki məlumatları, mürəkkəb sxemləri və təsvirləri kağız üzərinə köçürən qurğudur.

- Strimmer: Məlumatı maqnit lenti üzərində saxlayan yaddaş qurğusudur.

- Plotter: Geniş ölçülü mətnlərin, şəkillərin, qrafika və çertyojların çap olunması üçün qurğudur.

- Multimedia qurğuları: Kompüterə mətnin, səsin, şəkilin və görüntülərin birgə emal edilməsini təmin edən qurğulardır. Bu qurğular özündə mikrofonu, veb kameranı, səs kolonkasını və səs kartını birləşdirir. Səs kartından audi-video informasiyanı ikili rəqəm koduna çevirmək və əksinə əməliyyatı yerinə yetirmək məqsədilə istifadə olunur. Bu qurğuların köməyi ilə kompüter şəbəkələri üzərində və avtonom olaraq audio-video konfransların təşkili problem aradan qaldırılır.

- Modem (modulyator, demodulyator): Əlaqə kanallarının (telefon xətləri, radio kanalları və s.) köməyi ilə məlumatları uzaq məsafələrə ötürmək və qəbul etmək üçün istifadə olunan qurğudur. Konstruktiv olaraq modemlər 2 formada olur: Daxili və xarici. Daxili modemlər kompüterin ana platası üzərində qurulur, xarici modemlər isə ardıcıl COM və ya USB portlara qoşulur. Modem qurğusunun köməyi ilə kompüterlər Beynəlxalq kompüter şəbəkəsinə - İNTERNETə qoşulur (1, 9-11).

Pedaqoji təlim-tədris funksiyasını reallaşdırmaq üçün xüsusi hazırlanmış və ya uyğunlaşdırılmış dəfələrlə istifadə olunan kompüter proqramı təlim məqsədli proqram təminatı (TMPT) adlanır. Bu terminin sinonimi kimi: təlim məqsədli proqram vasitələri, kompüter təlim vasitələri, təlim məqsədli kompüter proqramları, pedaqoji məqsədli kompüter proqramları və s. ifadələr istifadə oluna bilər.

Bu proqramlar hər hansı bir sahədə kompüter vasitəsilə informasiya əldə etmə və biliklər formalaşdırma prosesinə, bacarıq, vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə, nəzarət və ya testləşdirməyə istiqamətləndirilmişdir. Bu təlim proqramlarının özünün yaradılmasını və istismarını asanlaşdıran proqramlardan əsas fərqi (2).

Müasir dövrdə dağınıq təlim proqramlarının tam kompüter təlim proqramlarına transformasiyası baş verir. Bəzi hallarda TMPT hazırlayanlar onu kompüter təlim texnologiyası məsələlərinin reallaşdırılması üçün "navigatör" əsasında birləşdirirlər. Müasir TMPT-ları təhsil standartlarına uyğun gəlməli, kompüterləşdirilən təlim metodikalarını dəstəkləməli, müasir instrumental vasitələr əsasında reallaşdırılmış olmalıdır. TMPT-nin təlim prosesində yeri və tətbiq üsulu təyin olunmalıdır. Təlim proqramları hazırlayanlar, həmçinin telekommunikasiyanın aktiv inkişafı ilə əlaqədar məsələləri nəzərə almalı, təlim və tədris əlavələrinin reallaşdırılmasına hazır olmalıdırlar. Bununla yanaşı TMPT-yə daxil olan informasiyanın etibarlılığı və onun təhsil standartlarına uyğun təlim vasitəsi kimi faydalılığı məsələləri daha aktualdır. Lakin ön planda yaradılan proqram təminatının qeydiyyatı, onun sertifikatı, "ikinci müəllif" tərəfindən dəyişdirilə bilmə imkanı, müəllif hüququ və digər hüquqlarla əlaqədar məsələlər hələ durur. Bundan başqa TMPT-nin istifadə üsulu və formalarını, həmçinin telekommunikasiyada yayılması qaydalarını təyin etmək və reallaşdırmaq lazımdır.

Günümüzdə təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış bir çox kompüter proqramları mövcuddur. Psixoloqların ayırdıqları iki əsas idrak fəaliyyətlərinə (təlim və tədris) uyğun olaraq təlim vasitələrini iki böyük sinfə bölürlər: təlim mühitləri və təlim proqramları. Təlim mühitlərinin qlobal pedaqoji məqsədi müvəffəqiyyətli mühitin yaradılması yolu ilə öyrənmənin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Bu mühitdə öyrənmə lazımı biliklər əldə edilir. Təlim proqramları isə növbəti pedaqoji məqsədlərin reallaşdırılmasını təmin etməlidir: təlim materialının nümayiş etdirilməsi, müəyyən sahədə təlim, təlim prosesi gedişinin idarə edilməsi üçün testləşdirmə və diaqnostika, xüsusi təlim və s. Yerinə yetirilən metodik funksiya nöqtəyi-nəzərdən təlim mühiti və təlim proqramları

arasında dəqiq sərhədlər yoxdur. Bu sinifdən olan təlim vasitələri arasındakı yeganə fərq nəzarətin olmaması, təlim proqramlarında isə bu nəzarətin olmasıdır.

Tədrisdə qlobal internet şəbəkəsinin imkanlarından istifadə olunmalı, vahid təhsil informasiya mühiti formalaşdırılmalı, təhsil yönümlü vahid informasiya məlumat bazası yaradılmalı, açıq təhsil sisteminin imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır. İnternet şəbəkəsinin əsas didaktik xüsusiyyətləri və funksiyalarına məlumatların yüksək sürətlə ötürülməsi və interaktivliyi təmin edən telekommunikasiya sistemlərinin çoxtərəfli mübadilə imkanları, multimedia proqramları, hipermətnlərlə işləmə imkanlarının və mürəkkəb strukturlu informasiya mənbələrindən istifadə etmək imkanlarının geniş olması aiddir. İnternetdə bu və digər didaktik imkanların reallaşdırılması məqsədilə **elektron poçt (E-mail ünvan), elektron kitabxanalar, elektron konferensiyalar, telekonferensiya və videotelefon** xidmətlərindən istifadə edilir.

Elektron poçt (E-mail ünvan) internet şəbəkəyə qoşulmuş istifadəçilər arasında məsafədən əlaqələrin yaradılması üçün ən populyar elektron xidmət növü olmaqla virtual təhsil iştirakçılarında mətn, qrafik, multimedia, audio/video tipli məlumatların çatdırılmasında mükəmməl vasitə rolunu oynayır. Elektron poçt xidmətindən istifadə edən tədris iştirakçısının vaxt baxımından asılılığı olmur. Yəni Elektron poçt istifadəçisi ona göndərilmiş informasiyanın məzmununa istədiyi vaxt baxa, yadda saxlaya, başqa birinə ötürə və ya silə bilər. Elektron poçt xidmətinin bu xüsusiyyətləri tədris prosesinin asinxron təşkili üçün gözəl imkanlar yaradır. Bu xidmətdən istifadə zamanı, istifadəçilər arasında məsafə rol oynamır, materialların ötürülməsinin sürəti və keyfiyyətlə çatdırılması daha çox materialın həcmindən və internet şəbəkəsinin sürətindən asılı olur. Elektron poçt xidmətinin didaktik xüsusiyyətlərinə kompüterin özündə hazırlanmış və ya fayl şəklində kompüterin yaddaşında saxlanılan informasiyanın mübadiləsi, qəbul olunmuş informasiyanın kompüterin yaddaşına yazılması, onun üzərində redaktə işlərinin aparılması imkanları və həmin informasiyanın digər E-ünvanlara göndərilməsi imkanları, daxil olan informasiyanın kompüterin monitorunda birbaşa canlandırılması imkanları aid edilir. Bu xidmətdə həmçinin virtual tədris qruplarının yaradılması, qrup üzvləri ilə asinxron informasiya mübadiləsinin aparılması mümkündür. Kompüterdə işləmək üçün bir neçə sadə komandanı bilən hər kəs internetin bu ən populyar xidmətindən istifadə edə bilər. Həm öyrədənlər, həm də öyrənənlər üçün Elektron poçt xidməti dərslərə daha yaxşı hazırlaşmağa, bu məqsədlə digər tədris iştirakçıları ilə müzakirələr aparmağa və qərarlar verməyə, verilmiş qərarların icrasını nəzarətdə saxlamağa, eyni zamanda FTP serverlərdə saxlanılan informasiyanın axtarılıb tapılmasına imkan yaradır.

İnternet şəbəkəsində didaktik imkanların reallaşdırılması məqsədi ilə istifadə edilən digər bir xidmət növü isə "elektron kitabxana"dır. Elektron kitabxana kitabların, müəssisə daxili əmr və sərəncamların, müxtəlif təlimat və göstərişlərin və s. çeşidlənmiş formada toplandığı, axtarış sistemi ilə təmin olunmuş elektron sənədlərin saxlandığı məlumatlar bazasının idarə olunması sistemlərinə deyilir. Elektron kitabxana həm də özündə müxtəlif təyinatlı elektron məlumatları saxlayan veb sahifə kimi də hazırlana bilər. Bu növ elektron bazalar həm universal, həm də ayrı-ayrı ixtisaslaşmış bazalar şəklində də yaradıla bilər. Elektron kitabxanaların yaradılması və onlardan geniş miqyaslı istifadənin təşkili əsasən təhsil müəssisələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən ənənəvi kitabxana resurslarının işinin yeni tələblər əsasında qurulmasına yönəlmişdir. Onun tətbiqi kitabxana resursları haqqında daha geniş, dəqiq və operativ məlumat alınması imkanlarını təmin edir. İstifadəçi elektron kitabxananın xidmətlərindən istifadə edərkən konkret sorğulara konkret cavablar alır və bu da ilk növbədə vaxt itkisinin qarşısının alınmasına kömək edir. Əgər elektron kitabxananın işi şəbəkədə və xüsusilə də qlobal şəbəkədə təşkil olunursa, onda bu səmərə dəfələrlə artmış olur. Bu xidmət tədris prosesinin səmərəli təşkili üçün geniş imkanlar açır, kitabxana üzrə avtomatlaşdırılmış axtarış və naviqasiya sistemlərinin imkanlarından istifadə etmək həm öyrənənlər, həm öyrədənlər, həm də tədris prosesinin bütün digər iştirakçıları üçün prosesin təşkilinə yaxşı şərait yaradır. Bu gün dünyanın ən böyük elektron kitabxanası Çin Xalq Respublikasında fəaliyyət göstərir.

Bu kitabxana 12 milyon müxtəlif elektron sənəddən ibarət məlumatlar bazasını özündə cəmləşdirir. Kitabxanaya müraciət internet şəbəkəsi vasitəsilə aparılır. Kitabxananın ən maraqlı cəhəti müəllif hüquqlarının qorunmasına önəmli yer verməsidir.

Ədəbiyyat

1. <http://www.share.az/94663ff6v5be/%C4%B0KT-MUHAZIRE.doc.html>
2. İsmayilov İ., Abdullayev C. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları. Tədrisdə onlardan istifadə metodikası. Bakı: 2006

A.Г.Кулиева

Оборудования ИКТ и программное обеспечение в образовании

Резюме

В статье исследуется проблема внедрения ИКТ в современное образование. Автор в первую очередь затрагивает основные оборудования ИКТ, раскрывает все термины, связанные с процессом ИКТ. Кроме этого, в статье изучаются технические средства всего процесса ИКТ. Автор различает оборудования ИКТ, которые используются в образовании, такие как компьютер – основной аппарат, и приставки к нему, например, мышка, принтер, клавиатура, монитор, сканер, графический планшет, веб-камера, ТВ - тюнер и т.д. Автор также останавливается на проблеме программного обеспечения образовательного процесса.

A.G.Guliyeva

ICT Equipment and Software in Education

Summary

The article examines the problem of introducing ICT into modern education. The author primarily affects the main equipment of ICT, reveals all terms related to the process of ICT. In addition, the article examines the technical means of the entire ICT process. The author distinguishes ICT equipment that is used in education, such as a computer – the main unit, and its prefixes, such as a mouse, a printer, a keyboard, a monitor, a scanner, a graphics tablet, a webcam, a TV tuner, etc. The author will also dwell on the problem of the software of the educational process.

Рəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

G.Ş.QULİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

DƏRSDƏ TƏLİM MODELİNİN QURULMASI PROBLEMİ İLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: dərs, təlim modeli, təlimin problemləri, mülahizə, ümumiləşdirmə

Ключевые слова: урок, модель обучения, проблемы обучения, заключения, обобщение

Key words: lesson, model of education, problems of teaching, thinks.

Məlum olduğu kimi, mövcud pedaqoji ədəbiyyatda dərslərin quruluşu, dərslərin tipləri və s. ətrafında mübahisələr gedir. Məsələn, akademik M.M.Mehdizadə deyir ki, “dərslərin quruluşunu onun mərhələləri deyil, komponentləri - didaktik vəzifəsi, tədris materiallarının məzmunu, metodik priyomların sistemi təşkil edir. Məsələnin belə qoyuluşu elmi-praktik mənasını itirməsə də, bu, dərslərin mərhələli quruluşundan imtina etməyə heç bir əsas vermir, həm də dərslərin komponentləri olan təlimin məzmunu da, metodları da əməli şəkildə məhz onun (dərslərin) həmin mərhələlərində yerinə yetirilir” (3, s.19). Bu fikrini əsas götürərək akademik M.M.Mehdizadə özü dərslərin quruluşunu belə şərh edir: “Dərslərin quruluşu dedikdə, biz, onun strukturasını, ardıcılığını, mərhələləri arasındakı nisbəti və həmin mərhələlərin bir-birini şərtləndirməsini başa düşürük” (3, s.19).

Bizim qənaətimizə görə, iqtibas gətirilən tərifin həm məntiqi, həm də dolğunluq cəhətdən müəyyən təshihə ehtiyacı vardır. Belə ki, əvvəla, “quruluş” və “struktur” eyni anlayış olduğundan “dərslərin quruluşu dedikdə biz onun strukturunu... başa düşürük” (sadələşdirsək, “quruluş dedikdə quruluş başa düşürük”) cümləsi oxucuya bir şey vermir, mənanı açmır; yəni məntiq dili ilə desək, tərif dövrüdür. Halbuki, tərif dövrü etməməlidir. Odur ki, cümlə “dərslərin quruluşu, yaxud strukturası dedikdə...” şəklində başlanmalı idi.

İkincisi, bizcə, dərslərin quruluşu (strukturası) “onun mərhələləri arasındakı nisbəti”, yaxud “mərhələlərin bir-birini şərtləndirməsini” yox, bir-biri ilə əlaqəli olan ardıcıl mərhələlərin cəmini əhatə edir. Çünki mərhələlər dərslərin tərkib hissələridir və bunların arasında nisbət, şərtləndirmə az, yaxud çox, yaxşı, yaxud pis ola bilər və bundan asılı olaraq dərslərin keyfiyyəti, nəticəsi yaxşı və ya pis olar, lakin dərslər dərsliyində qalar; ancaq mərhələlərin - tərkib hissələrinin özləri və onların arasında əlaqə olmasa, dərslər də olmaz. Demək, dərslərin quruluşunun bütövlüyü, mövcudluğu üçün həlledici şərt - nisbət və şərtləndirmə deyil, bir-birilə sıx əlaqədar olan ardıcıl mərhələlərin tərkib hissələrinin cəmidir. Nəhayət, komponentsiz dərslər olmur. Müəyyən komponentlər (məsələn, dərslərin məzmunu, məqsədi, vəzifəsi, üsulları və s.) dərslərin məğzini, başlıca mahiyyətini təşkil etdiyindən, quruluşa da həlledici təsir göstərir. Odur ki, bütün bu əsas cəhətlər (yəni mərhələlərin tərkibi, ardıcılıığı əlaqəsi və s. komponentlər) dərslərin quruluşuna verilən tərifdə hökmən öz əksini tapmalıdır. Yuxarıdakı tərifdə isə bunlar yoxdur.

Akademik M.M.Mehdizadə 1989-cu, ildə Respublika elmi-praktik konfransında etdiyi məruzədə dərslərin quruluşu haqqında danışarkən demişdir ki, bu (dərslərin quruluşu) onun tipi ilə, məzmunu ilə, bir də əsas didaktik məqsədi ilə müəyyən edilir və hər dərslər tipinin quruluşunda aparıcı element (ünsür), yaxud mərhələ əsas didaktik məqsədin həll olunduğu ünsür, yaxud mərhələdir” (4, s.8). Bu fikirlərlə əlaqədar iki qeydi nəzərə çatdırmaq yerinə düşərdi:

1. Vaxtı ilə dərslərin təsnifatında didaktik vəzifəni əsas götürən müəllif burada didaktik məqsədi ön plana çəkir (bu daha düzgündür). 2. Təəssüf ki, yenə də didaktik məqsəd – yeganə məqsəd kimi götürülür, tərbiyələndirici və inkişafetdirici məqsədlərlənsə heç adı da çəkilmir”.

Akademik M.İ.Maxmutovun monoqrafiyasında “Ümumiyyətlə struktur nədir?” sualı qoyulsa da, müəllif özü bu məfhumu konkret bir tərif vermirdi. O, həmin sual haqqında, N.İ.Kondakovun (5) və V.V.Bıkovun (11) kitablarından sitat gətirir, Bıkovun verdiyi tərifin dərslərin quruluşuna yaxın olduğunu qeyd edir (1, s.181). Həmin tərif isə belədir: “struktur dedikdə, obyektin fəaliyyət göstərdiyi prosesdə meydana çıxan tərkibin üsürləri arasında qarşılıqlı təsirlərin müxtəlif variantları başa düşülür” (12, s.4). Bu tərifin ardınca M.İ.Maxmutov yazır ki, dərslərdə ardıcılıqla həll olunan didaktik vəzifələrdən və onların həlli üsulları, priyomları və vasitələri sistemindən ibarət olduğu üçün bu tərif dərslərin quruluşuna şamil etmək olar (1, s.181).

Müəllifin bu sözlərindən aydın olur ki, o, dərslərin quruluşu üçün mərhələlərin tərkibini, bu mərhələlərin arasındakı ardıcılıq və əlaqəni deyil, yuxarıda M.M.Mehdizadədən gətirilmiş iqtibasda deyildiyi kimi, dərslərin didaktik vəzifəsini və dərslərdə tətbiq edilən “üsulların, priyomların, vasitələrin sistemini” əsas götürür. Bircə, əvvəla, priyomlar üsulların tərkibində tətbiq edildiyi üçün bu cümlədə onları (yəni üsulları və priyomları) yanaşı, həmçinin cümlə üzvü kimi işlətməyə ehtiyac yoxdur. Digər tərəfdən, dərslərin quruluşundan danışarkən onun mərhələlərini nəzərə almamaq olmaz. Odur ki, biz bu baxımdan Maxmutova irad tutmaqda haqlıyıq.

N.A.Sorokinin “Didaktika” kitabında qeyd edilir ki, “dərslərin quruluşu anlayışına – dərslərin tərkib hissələrinin nisbəti, ardıcılıq və qarşılıqlı əlaqəsi daxildir” (6, s.177).

Y.Y.Qolanta görə, dərslərin strukturası – “onun hissələrinin möhkəm, ciddi sistemidir” (7, s.16). Bu təriflər əsasən düzgün olsa da, oxucuda məsələnin mahiyyəti haqqında geniş təsəvvür doğurmur, çünki çox qısa və qısa. Həmin sözləri almancadan rus dilinə tərcümə olunmuş “Didaktika” kitabındakı tərif haqqında da demək olar. Həmin tərif belədir: “Dərslərin strukturası onun ayrı-ayrı hissələrinin daxili əlaqəsi və ardıcılıq təşkil edir” (8, s.311).

Dərslərin quruluşu haqqında nisbətən aydın təsəvvür V.A.Onişşukun kitabında verilmişdir: “Dərslərin strukturası anlayışına üç əlamət daxildir: tərkib (dərslərs hansı element, yaxud mərhələlərdən ibarətdir), ardıcılıq (bu elementlər məşğələdə hansı ardıcılıqla verilir) və əlaqə (onlar öz aralarında necə əlaqələnir)” (9, s.52).

Ancaq bu tərifdə də natamamlıq var. Belə ki, dərslərin əsas komponentlərinə burada da toxunulmur. Halbuki, Kazanşevin haqlı yazdığı kimi, dərslərin komponentləri “birlikdə götürülməklə hər bir dərslərin tipi (və deməli, quruluşu da) müəyyənləşdirilir” (10, s.111).

Başqa kitab və dərslərdə də dərslərin quruluşuna dair verilən məlumat yuxarıda qeyd olunan təriflər səpkisindədir.

Fikrimizcə, həmin təriflərdəki əsas çatışmazlıq məsələyə birtərəfli yanaşmaqda özünü göstərir: bəziləri dərslərin quruluşuna aid tərif onları mərhələləri ilə, başqaları dərslərin didaktik vəzifəsi, üsul və vasitələri kimi komponentləri ilə məhdudlaşdırırlar. Əslində isə dərslərdə bunların hamısı olur, özü də kompleks halda olur. Buna görə də dərslərin quruluşuna həm onları mərhələlərinin cəmi, həm bu mərhələlər arasındakı ardıcılıq və əlaqə, həm dərslərin mərhələlərində həll olunan konkret məqsəd və vəzifələr, həm istifadə edilən üsul və vasitələrin sistemi, həm də şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması daxildir. Bircə, dərslərin quruluşuna verilən tərifdə bütün bu əlamətlərin hamısı öz ifadəsini tapmalıdır. Əks halda, tərif natamam olar.

Dərslərin quruluşunun müəyyənləşdirilməsinə gəldikdə, bu, nisbətən mürəkkəb məsələdir. Müəllimin dərsləni təşkil edib aparmasında əldə etdiyi nailiyyətlər xeyli dərəcədə məhz onun metodiki cəhətdən düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Hamıya məlumdur ki, dərslərin quruluşu, dərslərin tipinə, onun məzmununa və əsas didaktik məqsədinə uyğun müəyyən edilir. Dərslərin quruluşu anlayışına “üç əlamət”: tərkib (dərslərs hansı elementlərdən, yaxud mərhələlərdən təşkil olunur), ardıcılıq (bu elementlər hansı ardıcılıqla məşğələlərə daxil edilir), əlaqə (öz aralarında onlar bir-birilə necə əlaqələnir) daxil edilməsi fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dərslərin tipinin quruluşunda aparıcı element, yaxud mərhələ əsas didaktik məqsədin həll edildiyi mərhələdir. Hər bir dərslərin tipinin quruluşunda təkrar olunan mərhələlər də vardır. Bəzi müəllimlər dərsləni yeni materialın izahından başlayır,

verilən yeni biliklərin möhkəmləndirilməsini əvvəlki dərəcə üzrə tapşırıqların yoxlanılması ilə əlaqələndirirlər. Təcrübədə sübut edilmişdir ki, əvvəlcədən alınmış biliklərin aşkara çıxarılması və təkmilləşdirilməsi yeni materialın fəal surətdə mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi ilə birləşdiriləndə mürəkkəb dərəcənin səmərəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Ədəbiyyat

1. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе, М., 2007.
2. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, OKA Ofset, 2009.
3. Mehdiyev M.M. Dərsə verilən müasir tələblər, Bakı, 1984.
4. Мехтизаде М.М. Пути усовершенствования урока, Баку, 1989.
5. Кондаков Н.И. Логический словарь. М., 2016.
6. Сорокин Н.А. Дидактика. М., 2014.
7. Голант Я.Я. Организация учебных работ в советской школе. Л., 2007.
8. Didaktika (Alman dilindən ruscaya tərcümə). М., 2009.
9. Онищук В.А. Типы, структура и методика урока в школе. Киев, 1996.
10. Казанцев И.Н. Урок в советской школе. М., 2006.
11. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı, Adiloğlu, 2016.
12. Быков В.В. Методы науки. М., Просвещение, 2014.

Г.Ш.Кулиева

Рассуждения в связи с проблемой создания на уроке модели обучения

Резюме

В статье исследованы уроки с точки зрения современных требований и обобщены отношения к общей модели обучения. Далее дана общая модель урока и приведены научно-педагогические доводы, и показаны образцы постановок нескольких уроков. В статье также приведена ясность требованиям современного урока. Данная статья адресована ученым-исследователям, учителям практикам, студентам.

G.Sh.Guliyeva

Thoughts on Problem of Construction of Education Models at the Lesson

Summary

In article lessons are analyzed on the basis of modern education, researched the common model of teaching and investigated from the scientific-pedagogical point of view and lighted some lessons models. The modern characteristics for the contemporary lesson have been researched. The article would be useful for practice-teachers, scientific researchers and students.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2018

B.A.QULUZADƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

ŞAĞIRDLƏRİN AİLƏ TƏRBIYƏSİ İŞİNİN SOSIAL VƏ PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, metodik məsləhətlər, məktəb intizamı, müəllimlərin tərbiyədə rolu, ailənin növləri.

Ключевые слова: семейное воспитание, методические рекомендации, школьное поведение, роль учителя в воспитании, виды семей.

Key words: education in the family, methodic advice, school behavior, the teacher's role in the education, the kinds of the family.

Sosial problemlər ailədə kiçik məktəb yaşlı uşaqların tərbiyəsi sistemində mühüm əhəmiyyət daşıyan komponentlərdən biridir. Ailədə uşaqların tərbiyəsinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə ailənin məktəblə qarşılıqlı əlaqəsinin təsir dairəsini müəyyənləşdirmək, məktəblə ailənin sosial problemlərlə bağlı qarşılıqlı əlaqəsinin forma və yollarını üzə çıxarmaq dövrümüzün ən aktual problemidir.

Uşaq məktəbə daxil olduqdan sonra onun həyatının yeni mərhələsi başlayır. Xüsusilə uşağın təlim fəaliyyətinə başlaması ilə məktəb onun həyatının mərkəzinə çevrilir. Məktəbdəki uşaq kollektivi, müəllimin şəxsiyyəti, onun baxışları, söhbətləri, qarşılıqlı münasibətlər şagirdlərin dərslərdə aldıkları biliklər, məktəbdə keçirilən müxtəlif sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlər və s. bütün bunlar kiçik məktəblinin sosial tərbiyəsi və inkişafına çox böyük təsir göstərir.

Məktəbdə formalaşdırılan düzgün davranış, bacarıq və vərdişlərin ailədə daha da möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi kiçik məktəb yaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailə və məktəbin tələblərdə vahidliyi, razılıqlı və qarşılıqlı əməkdaşlığı uşaqlara verilən düzgün tərbiyənin başlıca şərtlərindən biridir. Tədqiqat yolu ilə müəyyənləşdirdik ki, bu əməkdaşlıq, əlaqə əsasən məktəbin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Məktəbin valideynlərlə əlaqəsinin müxtəlif mütərəqqi formaları artıq geniş yayılmışdır.

Valideynlərin məktəblə əlaqəsini gücləndirmək, valideynlərin arzusunu nəzərə alaraq hər hansı tərbiyəvi sahədə, tutaq ki, bizim öyrəndiyimiz vətəndaşlıq tərbiyəsi üzrə ailədə səmərəliliyi artırmaq üçün məktəb pedaqoji cəhətdən öz rəhbər rolunu həmişə yerinə yetirməlidir. Bütün valideynlər uşaqlarını bu işə səfərbər etməli, hazırlamalıdır. Tərbiyə işinə həvəs göstərən, yaxud məktəblə müntəzəm əlaqə saxlayan, ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsinə diqqət yetirən beş-on ailə ilə ümumi vətəndaşlıq tərbiyəliliyi səviyyəsinə nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə də biz ilkin olaraq məktəbin ailə ilə problem baxımından işinin təşkilini həyata keçirdik. Məktəb pedaqoji kollektivlərinin valideynlərlə əlaqəli işini məlum iki istiqamətdə həyata keçirdik: fərdi və kollektiv. Bu istiqamətlərdə aparılan işlərin müxtəlif formalarından istifadə edildi. Məsələn, gənc valideynlər üçün "Pedaqoji bilik klubu" təşkil edildi, valideynlər üçün hüquqşünasların, iqtisadçıların, pedaqoqların söhbətləri təşkil edildi, uşaqların hərəkətləri vətəndaşlıq tərbiyəsi baxımından valideynlər qarşısında müəllimlər tərəfindən təhlil edildi, valideynlərə Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal edən erməni təcavüzkarlarının törətdikləri hərəkətləri əks etdirən filmlər göstərildi, milli qəhrəmanlarla görüşlər keçirildi, şagirdlərin evlərinə gedib ailəyə uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsinə aid olan məsləhətlər verildi və s.

Valideynlərlə fərdi işin müntəzəm və məzmunlu aparılması problem baxımından xüsusi əhəmiyyət təşkil edir. Tədqiqatdan müəyyənləşdirdik ki, bu, ayrı-ayrı valideynlərlə adicə söhbət kimi olmamalıdır. Mürəkkəb və rəngarəng olan bu işi müəllim planlı, sistemli olaraq qurmalı, hər bir fərdi görüşün nəticə verməsinə irəlicədən düşüncə-düşünüb-düşünüb cəhd göstərilməlidir.

Fərdi iş müəllimin valideynlə fərdi görüşü formasında olduğu kimi, valideynin də müəllimə müraciətində öz əksini tapa bilər. Hər iki halda müəllim valideynin ən yaxşı məsləhətəsinə çevrildikdə vəziyyət daha aydın aşkarlanır və ona çarə qılmaq asanlaşır. Belədə valideyn öz problemləri, çətinlikləri, hətta heç kəsə söyləmədiyi ailədaxili münasibətləri barəsində müəllimlə “dərdləşir”, necə deyirlər, ailə mətbəxində nə varsa açır, tökür. Bu halda müəllim ailədəki vəziyyəti, ailə üzvlərinin hərəkət və davranışlarını dəqiq təsvir edə bilər, ona görə də problemə düzgün pedaqoji-psixoloji mövqedən yanaşmaq imkanına malik olur. Lakin burada inam doğuran bir şərt nəzərə alınmalıdır. Gərək fərdi söhbətin məzmunu yalnız valideynlə müəllim arasında qalsın, uşağa, ya kiməsə çatdırılmasın.

Valideyn əmin olmalıdır ki, müəllimə etibar edərək onunla uşağın hərəkəti, davranışı və s. haqqında danışdıqları müəllim tərəfindən yerli-yersiz uşaq üçün xatırlanmayacaq və anaya qarşı narazılıq doğurmayacaq. Təcrübi işi müşahidə edərkən bu cür faktlarla qarşılaşmışıq. Müəllim uşağın davranışından narazı qalarkən onu danlayır və əlavə edib deyir ki, elə anan da sənə evdə pıntıliyindən gileylənirdi. Belə yanaşma, əksinə, uşağa valideynə qarşı narazılıq yaradır və ümumiyyətlə işə fayda vermir. Valideynlə söhbətdən uşağın evdəki, ailədəki hərəkət və davranışının necəliyini öyrənən müəllim yalnız özü üçün qeydlər götürür, uşağın məktəbdəki davranışı və fəaliyyəti haqqında valideynə məlumat verir, tələblərdə vahidliyi gözləmək üçün birlikdə təsir mövqeyi müəyyənləşdirirlər.

Valideynlərin müəllimlə fərdi işinin və yaxud əksinə (müəllimlə valideynin) bir səmərəlilik doğuran şərti də müəllimin, yaxud valideynin sözü ilə əməlinin bir olmasıdır. Əgər valideyn müəllimə uşağın səhhəti ilə əlaqədar (unutqan olması, dözümsüzlüyü, qan azlığı, ürək qüsuru və s.) məlumat verir, bunun nəzərə alınmasını və ya aradan qaldırılması üçün təmrinlərdən istifadə edilməsini xahiş edirsə, müəllim bu tələbi yerinə yetirməlidir. Əgər söz verib icra etməzsə, valideynin inamsızlığına səbəb olar, nəticədə fərdi iş ya baş tutmaz, ya da nəticəsiz qalar.

Təcrübi müşahidələr zamanı valideynlərin müəllimdən fərdi olaraq uşağının görməsi ilə əlaqədar partada yerinin dəyişdirilməsini, yaxud tez-tez soruşulmasını, yaxud uşaqla münasibətdə yumşaq və ya sərt olmağı, küsəynliyinin nəzərə alınmasını və s. xahişlərin edildiyinin şahidi olmuşuq. Valideyn şiltaqlığından irəli gəlməyən bütün məlumatlar nəzərə alındıqda, xahişlər yerinə yetirildikdə valideyn-müəllim fərdi işi uğurlu olur. Müəllimə valideynin inamı, şagirdlərin həm məktəbdə, həm ailədə hörmət və tələbkarlıqla, tələblərdə vahidliklə tərbiyə edilməsi onun əsl vətəndaş kimi formalaşmasına şərait yaradır, uşaq düzgün vətəndaşlıq dərsləri alır.

Tədqiqatdan aydın oldu ki, valideynlərlə fərdi işin mühüm mərhələsini ailədə hər bir uşağın həyatı ilə tanışlıq təşkil edir. Bu iş hələ uşağın məktəbə hazırlığı dövründən başlanır. Ailəyə gələn müəllim şagirdin həyat şəraiti ilə, ailənin, evin ümumi ab-havası ilə tanış olur. Hələ ilk tanışlıqdan ailə həyatının mənəvi və pedaqoji yönümü, ailə ahəngi haqqında bəzi nəticələrə gəlmək mümkündür. Sonralar isə müəllim ailənin mənəvi ab-havasını, ailə üzvlərinin bir-biri ilə, onları əhatə edən digər adamlarla qarşılıqlı münasibətini, ailə ənənələrini, ailə həyatının təşkilini, ailə kollektivində uşağın yerini və s. öyrənir.

İbtidai məktəblərdə açıq qapı gününün keçirilməsi də problem baxımından məsələlərin qoyuluşuna imkan verir. Həmçinin məktəb valideyn komitəsinin, ictimaiyyətin də iştirak etdiyi valideyn konfranslarından da ibtidai sinif müəllimləri prolem baxımından istifadə edirlər.

Bəzi ailələrdə irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, uşaqların ən çox alqı-satqıya, sadəcə alverə öyrəşmələri üçün cəhd edilir. Və uşağın həyat-vətəndaş hazırlığı yalnız bunda görülür. Məktəbin ailələrlə apardığı fərdi və kollektiv əlaqə, əlbir iş yuxarıda təqdim etdiyimiz sistemlə aparıldıqda bu qəbilli valideynlərdə də müəyyən dönüş əmələ gətirir, onları ümumi məcraya düşməyə məcbur edir.

Tədqiqat belə bir ümumiləşdirmə aparmağa imkan verir: kiçik məktəb yaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsinin ailədə səmərəli təşkili və uğurla aparılması ümumiyyətlə valideynlərin

pedaqoji mədəniyyətindən, pedaqoji biliklərə sahib olmasından çox asılıdır. Məktəb öz məqsəd-yönlü təsiri ilə hər bir ailəni bunun üçün hazırladıqda və tərbiyəvi təsirlərini, xüsusilə və-təndaşlıq hazırlığı işindəki fəaliyyətini onlarla birlikdə həyata keçirdikdə istənilən nəticə alınır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, 2016.
2. Ailə tərbiyəsi. Valideynlər üçün lüğət. Bakı, 2009.
3. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2012.
4. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. 3 hissəli. Bakı, 2003.
5. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, 2015.

Б.А.Гулузаде

Социологические и педагогические особенности работы в семейном воспитании школьников

Резюме

В статье выявлены особенности современных типичных семей, а также важные факторы, влияющие на семейное воспитание детей, и определены главные воспитательные формы влияния. Принимая во внимание физические и физиологические возможности детей, даны методические рекомендации в организации семейного воспитания.

Высказаны методические предложения в направлении усиления влияния родителей в воспитании. Статья адресована родителям, учителям и воспитателям.

B.A.Guluzadeh

Sociological and Pedagogical Features of the Work of Family Education of Students

Summary

All factors are appeared in the feature of the family education of the typical modern family education of the typical modern family for their children and formalized all main educational importance.

For the physical and physiology education of the children there has been given methodic recommendation. There were given methodic suggestions on the direction of the influence of the parents in their family.

The article can be interesting for both parents and educator teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2018

H.P.RƏHİMOV

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

HƏRBİ ƏHƏMİYYƏTLİ MİLLİ İDMAN OYUNLARININ TƏŞKİLİ İMKANLARI

Açar sözlər: milli idman oyunları, hərbi əhəmiyyətli oyun, fiziki tərbiyə, təlim-tərbiyə prosesi, milli mentalitet.

Ключевые слова: национально-спортивные игры, игра военного значения, физическое воспитание, учебно-воспитательный процесс, национальный менталитет.

Key words: national-sports games, game of military significance, physical education, training process, national mentality.

Düşünmək, fakt və hadisələri təhlil etmək, oxuyub öyrənmək - əqli iş, fiziki hərəkət və fiziki əmək insana xas olan atributlardır. Bunların sırasında idman iradə ilə bağlı olub, məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl məcmu kimi insanın bütövlükdə fəal həyat mövqeyi qazanmasında mühüm rol oynayır.

Dünya xalqlarının görkəmli nümayəndələri hərəkəti, fiziki fəaliyyəti sağlam həyat tərzini üçün mühüm saymışlar. İnsanın hər cür hərəkətləri, fəaliyyət növü və vərdişləri ali sinir sistemi ilə sıx bağlıdır. Bunların ahəngdarlığı normal həyat üçün başlıca şərtidir. Ümumiyyətlə, hərəkət çox böyük təsir qüvvəsinə malik vasitə kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan ictimai-bədii və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndələri fiziki sağlamlığa, insanın bədəncə möhkəm, dözümlü və kamil olmasına, tarixi ənənə və təcrübə əsasında, böyük dəyər vermişlər.

İstər qədim və orta əsr ədəbiyyatımızda, istərsə də XX əsr sənəti nümunələrində müsbət ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirən ən mühüm keyfiyyətlər sırasında fiziki sağlamlıq, yenilməz fiziki gücə malik olmaq, qılinc oynatmaq, ox atmaq, şahmat və nərd oynamaq, bacarıqlı süvari olmaq, covqan oynamağı bacarmaq, ovçuluq, üzgüçülük, fiziki dözümlülük, yaraşlıq qədd-qamət sahibi olmaq və s. xüsusi dəyər – fiziki mədəniyyət elementləri dəyəri daşıyır.

Ədəbi – tarixi mənbələrdən bəlli olan budur ki, Azərbaycan ictimai (bu kontekstdə həm də pedaqoji) fikrində insanın ümumi tərbiyəsi çoxterkibli sayılmış, buraya əqli, əxlaqi, mənəvi, milli – bəşəri, estetik, əmək tərbiyəsi, natiqlik bacarığı onun fiziki tərbiyəsi ilə əlaqəli, vəhdətdə götürülmüşdür. Ədəbi qəhrəmanların bədii – estetik təqdimatı və tarixi şəxsiyyətlərin real nümunəsindən aydınlaşır ki, fiziki mədəniyyət cəmiyyətin ümumi inkişafını əks etdirən bədii, etik, siyasi, nitq mədəniyyəti kimi ümumi və daimi kateqoriya kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərin fiziki sağlamlığının təmin olunmasında, fiziki inkişafının reallaşdırılmasında, ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan, fəal həyat mövqeyi tutulmasında başlıca vasitələrdən sayılan fiziki mədəniyyətin formalaşmasında milli klassik oyun nümunələri həm mütəhərrik – hərəkət hərəkətləri, həm rəvan nitq elementlərini, həm bədii – estetik dəyərləri özündə əks etdirən, daşıyan mənəvi sərvətdir.

Aparılmış pedaqoji tədqiqat, mövcud məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, tarixi mərhələləri əks etdirən ədəbi mənbələrin təhlilindən doğan pedaqoji qənaət belədir ki, milli idman növləri sosial fəallığın artırılması, adamların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, asudə vaxtın daha mənalı təşkili sahəsində başlıca amillərdən biridir.

Hazırda Azərbaycan təhsili sivil ölkələrin inkişaf etmiş təhsilinə uğurla inteqrasiya olunmaqdadır. Bu işin seçilən tərəfləri bunlardır:

1. Azərbaycan təhsili dünya təhsili səviyyəsinə qalxmaq üçün beynəlxalq saziş və müqavilələrə qoşulub, respublika təhsil müəssisələri öz fəaliyyətlərini yaxşılaşdırıb səmərəliliyi artırmaq üçün innovasiyalardan, internet imkanlarından, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından başlıca faktor və vasitə kimi götürürlər.

2. Çoxkomponentli və geniştərkipli bu uzunmüddətli islahat prosesində milli mentalitet ciddi gözlənilir, dövlət miqyaslı bu sosial – pedaqoji, tarixi – ictimai-iqtisadi dəyər və əhəmiyyəti olan islahat növbədə Milli Təhsil Konsepsiyası əsasında hazırlanan və hazırlanmaqda olan fənn kurikulumları əsasında aparılır.

3. Milli kurikulumların tərtibində ümumbəşəri dəyərlər ən yüksək göstərici kimi götürülür, Azərbaycan təhsilinin tarixi təcrübəsi və uğurlar başlıca qaynaq, zəngin mənbə kimi istifadə olunur.

4. Dünyəvi elmlərin (kimya, biologiya, fizika, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya və s.) kurikulumlarında Azərbaycan elminin nailiyyətləri də tədris materialları kimi əksini tapır. Bu, milli qürur hissi zəminində şagirdlərin bəşəri duyğulu dünya vətəndaşları kimi tərbiyə olunması üçün təlimi şərait və əvəzsiz pedaqoji – psixoloji şərait deməkdir.

Məsələyə bu baxımdan yanaşanda aydınlaşır ki, Azərbaycan milli idman oyunlarından təlim – tərbiyə prosesində istifadənin təbii və real pedaqoji - psixoloji əsasları var. Belə ki, təsdiq olunmuş ibtidai siniflər üçün fiziki tərbiyə kurikulumunda milli oyunlardan istifadə məsələsi də əksini tapmışdır. Pedaqoji mətbuatda dərc olunmuş yuxarı siniflər üçün fiziki tərbiyə kurikulumu layihəsində də milli idman oyunları ilə bağlı fikirlər, fiziki tərbiyə prosesində milli oyunlardan istifadə tövsiyəsi təsbit olunmuşdur.

Buradan isə milli oyunlardan təlim – tərbiyə prosesində istifadə yollarının tədqiqinin aktual və vacib olduğu bir daha ortaya çıxır.

Məktəblərdə apardığımız müşahidə və eksperimentlər, müəllim təcrübələrinin təhlili və ümumiləşdirilməsi bu qənaətə gəlməyə imkan verir:

- milli idman oyunları haqqında məlumatlar şagirdlərin qan yaddaşında olur; onlar bu xalq yaradıcılığı dəyərlərini ailədə, bağçada, məktəbdə tənəffüslərdə, asudə vaxtlarda həyətdə təbii və könüllü olaraq, həvəslə ibtidai siniflərin fiziki tərbiyə kurikulumunun tələbləri ilə məşğul olurlar;

- bu oyunlar müxtəlif formalı, zəngin və rəngarəng mövzulu olduğu üçün şagirdləri yormur.

Beləliklə, milli oyunlardan təlim – tərbiyə prosesində istifadənin aşağıdakı imkan və yollarının daha səmərəli olduğunu müəyyənləşdirdik:

1. Təlim prosesində: a) fiziki tərbiyə dərslərində bədən tərbiyəsi və idman tarixi, idman növləri, idmançılarımız haqqında nəzəri – tarixi məlumat çatdırmaq (proqram tələbi ilə), milli oyunlar barədə informasiya və şərhlər vermək (əyani vəsaitlər əsasında) yolu ilə şagirdlərə nəzəri bilik mənimsətmək. Bu, daha səmərəli, daha effektiv və məqsədyönlü yoldur. Dərs cədvəli əsasında, tədris proqramı ilə, müəllim mühazirəsi, şəhri vasitəsilə reallaşdırılan bu yol planlı, sistemli, məqsədyönlü, empirik və vərdişlərə əsaslanan tədris prosesidir.

b) tədqiqat nəticəsində aşkara çıxardıq ki, yuxarı sinif şagirdləri hələ aşağı siniflərdə ibtidai siniflərdə oxu, Azərbaycan dili, fiziki tərbiyə dərslərində; əsas təhsil pilləsində Azərbaycan dili, ədəbiyyat, Azərbaycan tarixi dərslərində (Azərbaycan dili dərslərində çalışmalarda oyunlar barədə cümlələr, mətnlər olur; ədəbiyyat fənni üzrə folklor materialları sırasında; Azərbaycan tarixindən milli mədəniyyətlə bağlı mövzuların tədrisində) milli idman oyunları ilə bağlı məlumat mənimsədilməsi imkanları reallaşdırılır.

2. Milli idman oyunlarını öyrətmənin ikinci yolu təlim prosesini davam və inkişaf etdirən, şagirdlərin asudə vaxtlarını həvəs və maraq, meyil və qabiliyyət, həyati bacarıq və təbii vərdişlər əsasında həyata keçirilən sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdir. Buraya fərdi, qrup və kütləvi formalı müxtəlif növ işlər (milli idman oyunları üzrə yarışlar, milli oyunlar

haqqında stend hazırlanması, milli oyunlarla bağlı radio və televiziya verilişlərinin izlənilməsi və bunlar əsasında yazılı və illüstrativ materiallar toplusunun tərtibi və s.) daxildir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov T.T. İdman və mütəhərrik oyunlar. Bakı: Maarif, 2007, 263 s.
2. Ağayev Ə.A., Səmədov Y.B. Ümumtəhsil məktəblərində xalq oyun ənənələrindən istifadə: metodik vəsait. Bakı: Mütərcim, 2005, 152 s.
3. Ağayev H.H. Azərbaycan milli xalq oyunları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-poliqrafiya Birliyi, 2002, 79 s.
4. Ağayev M.H. Yuxarı sinif şagirdlərinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi. NDA, Bakı, 1981
5. Azərbaycan qədim milli oyunları / I Ümumrespublika konfransının materialları. Bakı, 1991, 96 s.

Х.П.Рахимов

Возможности организации национально-спортивных игр военного значения

Резюме

В статье показано, что одним из важнейших средств для продолжения и развития учебного процесса и реализации в жизнь свободного времени школьников, на основе энтузиазма и интереса, жизненных навыков и естественных привычек - являются внеклассные и внешкольные мероприятия. Они включают в себя индивидуальные, групповые и массовые формы различных видов национально-спортивных игр военного значения. Используя национально-спортивные игры военного содержания на уроках физкультуры, внеклассных и внешкольных мероприятиях по физическому воспитанию у школьников наряду с формированием физического совершенствования и культуры, возможно, обогатить у них военно-патриотические чувства и знания.

H.P.Rahimov

Possibilities of Organizing Military National Sports Games

Summary

The article deals with research of one of the most important tools for continuing and developing the learning process – the leisure time of the learner based on enthusiasm and interest, inclination and ability, vital skills and natural habits. It includes a variety of national, military, and military sports, including individual, group and massive forms. Using military-style national sports games, physical education and physical education classes can be further enriched with students' physical-personality, physical culture, and their military-patriotic feelings and knowledge.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2018

**Z.İ.SƏLİMOVA,
G.H.ƏLİXANOVA**

e-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

UŞAQLARIN ƏQLİ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: ağıl, atalar sözləri, məntiqi nəticə, yaxşılıq, mərdlik, qəhrəmanlıq, milli yaddaş.

Ключевые слова: разум, пословицы, логический результат, доброта, мужество, героизм, национальная память.

Key words: words, fathers words, logical outcome, kindness, courage, heroism, national memory.

Ağıl obyektiv gerçəkliyin inikasının ali forması, insanın ətraf mühitə münasibətinin dəqiq və məqsədəuyğun surətdə tənzim etmə qabiliyyətidir. Ağıl hadisələri qiymətləndirmək, müvafiq nəticə çıxarmaq, bilikdən yerində istifadə etmək bacarığıdır. O, fitri deyil, ictimai mühitdə, ailədə, həyatda, təlim işində daha planlı şəkildə isə tərbiyə prosesində formalaşır.

Şəxsiyyətin ən mühüm keyfiyyəti olan ağıl və təfəkkür atalar sözü və məsələlərdə qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Atalar sözü – xalqın yaratdığı və əsrlərdən bəri özünə həyat düsturu etdiyi hikmətli və dərin mənalı sözlərdir.

Mövzu muxtəlifliyi ilə yanaşı bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə atalar sözlərinə xas olan cəhətlərdir. Atalar sözləri xalqın həyatda sınılanmış, müdrək və nəsihətli fikirlərindən ibarət olur və böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Əsas xüsusiyyəti həcmcə kiçikliyi, lakin mənacə hikmətli və nəsihətli olmasıdır.

Atalar sözlərində elmə yüksək qiymət verilir. Atalar sözləri ilə tanış olan uşaq bir daha elmin qüdrətinə və gücünə inanır. Oxumağın qədrini bilir, oxumağı özünə adət edir. Uşaq başa düşür ki, oxuyan adamların hörməti çox olur, oxuyan çox bilir. Elmlə adam sadə və təvazökar olur.

Elm ağılın çırağıdır.

Bilik xəzinəsidir.

Yazan əl boş qalmaz.

Qələm sultandır əhli qələmə rütbə verir.

Alim öldü, aləm öldü.

Atalar sözlərində səpələnmiş şəkildə və muhtəlif formada irəli sürülmüş fikirləri tədqiq edib ümumiləşdirsək, belə məlum olur ki, əməkçi xalq ağıl insanı ucaldan, ona şərəf gətirən amil olduğunu dərk edir. Ağıl hadisələrə müstəqil yanaşma, məntiqi nəticə çıxarmağa imkan verir (1, s. 46).

Atalar sözlərində ağıllılığın bir sıra nişanələri göstərilir ki, bunlardan istifadə edərək uşaqları bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq mümkündür. Uşaqlar dərk etməlidirlər ki, bilikli olmaq, özündən böyüklərin sözünə qulaq asmaq, özünü adi vəziyyətdən ali dərəcəyə qaldırmaq, ən çətin problemlərdən baş çıxarmaq, məntiqli danışmaq, ehtiyatlı olmaq, hay – küyü az, mühakiməsi dərin olmaq, dostluğa sədaqətli olmaq, yaxşılıq etmək, səmimilik, sadəlik ağıl nişanələridir. Belə adamlar elin – obanın ən sevimli insanlarıdır. Bu yolla da onlarda şəxsiyyətə xas olan keyfiyyətləri inkişaf etdirmək mümkündür.

Ağılın xəzinəsi ağıllı sözdür.

Ağılın açarı sözdür.

Ağıllı adam ara, ağılsız adam vara qaçar.

Ağıl yaşda deyil, başdadır.

Xalqa görə insan gündəlik həyatında ağıla istinad etməlidir, artıq tamah olmamalıdır. Nəfsini cilovlamağa bacarmalıdır. Çünki “dünyada ağıl hər şeyə qalib gəlir”.

Ağıl qaldırır, nəfs yandırır.

Ağıl soyda, şənlik toyda olar.

Ağıllı gözündən, axmaq sözündən bilinər.

Ağıllı toyda, axmaq vayda oynayar.

Azərbaycan xalq atalar sözü və məsəllərinin mövzu dairəsi çox genişdir. Buna insanın idrak fəaliyyəti, münasibətlər sistemi, yoldaşlıq, dostluq, şəxsi keyfiyyətləri – yaxşılıq, mərdlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlər vəsf olunur:

Dost yaman gündə tanınar.

Dost – dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək.

Dost min işə azdır, düşmən bir işə çoxdur.

Atalar sözü və məsəllər çox zaman məcazi mənada da işlədilir:

Qisas qiyamətəcən qalmaz.

İlanın ağına da lənət, qarasına da.

İslanmışın yağışdan nə qorxusu.

Buynuzsuz qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz.

Bu atalar sözlərində uşaqların əqli tərbiyəsinə, dostluq və yoldaşlığına, ədalətə, düzlüyə aid fikirlər öz əksini tapır. Tərbiyəçilər və valideynlər bu gün də bundan faydalana bilirlər (2. s.29).

Xalq yaradıcılığı qaynar bulaqdır. Əbülqasim Hüseynzadə yetmişdən artıq il ərzində həmin tükənməz çeşmədən damcı – damcı yığıb əlli minə qədər toplamışdır.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında atalar sözü və məsəllərdə “mən və haqq”, “insan və vicdan”, “ağıl və şəxsiyyət” anlayışları bir – birindən ayrılmır. Bütün kainat, canlı və cansız varlıqlar, hətta Tanrının özü “mən”in şəxsiyyətin varlığında təzahür edir. İnsanilik hər şeydən ucadır. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının insan və şəxsiyyətə məxsus bu və ya digər keyfiyyətləri həmişə öz planda verilir. İnsanın mənəvi - psixoloji dəyərləri göstərilir və hamı bu dəyərlər uğrunda mübarizə aparmağa səfərbər olunur (3. s.63).

İnsan daşdan bərk, güldən zəifdir.

İnsanı şöhrətləndirən əməldir.

Xəyalsız insan meyvəsiz ağaca bənzər.

Zəhmətkeş xalq tərbiyə işini lap erkən vaxtlardan – uşağın bələkdə olduğu vaxtlardan başlamağın vacib olduğunu bildirmişdir.

Qırxında öyrənən, göründə çalar.

Qocanı öldürmək olar, öyrətmək olmaz.

Odur ki, xalq obrazlı şəkildə deyir: “Uşağı bələkdə, küçüyü dәмәkdә”.

Başqa bir atalar sözünün məzmununu müəllim M.T.Sidqinin sözlərində daha geniş şəkildə şərh olunur: “Uşaqlar yaş ağaca bənzər, yaş ağac hər nə qədər əyri olsa da düzəltmək asandır və insanın da kiçiklikdən tərbiyə qəbul etməsi vacib məsələlərdəndir”. Ümumən, xalqa görə, uşaq erkən vaxtlardan elə tərbiyə edilməlidir ki, cavanlıqda, yəni, 15 – 17 yaşlarında başqalarına, ehtiyacı olanlara kömək əli uzada bilsin, cavanlıqda elə formalaşmalıdır ki, yaşa dolduqda ağıllı söz - söhbəti və məsləhəti ilə başqalarına hikmət öyrədə bilsin (4. s.178)

Budur, həmin fikrin xalq deyimi:

“Uşaq ikən elə yan ki,

Cavanlıqda közün olsun!

Cavanlıqda elə yan ki,

Qocalanda sözün olsun”

Məlumdur ki, Azərbaycan xalq ədəbiyyatında ağıllılığın əksi olan sifətlər – nadanlıq, axmaqlıq, dəlilik və s. son dərəcə mənfi qiymətləndirilir. Xalqın fikrincə, nadan, axmaq və dəli dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır. Çünki, nadan və dəli adam öz hərəkətlərinə, danışığına,

başqaları ilə olan rəftarına nəzaət edə bilmir, özünü lazımi şəkildə aparmağı bacarmır və ağılsızlığı üzündən başı olmanın bəlalərini çəkir. Buna görə də atalar:

“Nadan dostun olunca, ağıllı düşmənin olsun.

Axmağın ağılı başında olmaz, gözündə olar.

Axmaq başın cəfasını ayaqlar çəkər” deyiblər.

Ağılı yüksək qiymətləndirən, onu birinci yerə qoyan xalq, sözsüz ki, zehni inkişafa da, daha doğrusu biliklərə yiyələnməyə böyük əhəmiyyət vermişdir. Biliklərə yiyələnməkdə bir əbədiyyət görərək, xalq hamını öyrənməyə çağırmışdır: “Qazancım ata – anamındır, öyrəndiyim özümünküdür”.

Atalar sözləri bitkin fikir ifadə edir, həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir. Həqiqi mənada işlənənlər: “Doğru söz acı olar”, “İş insanın cövhəridir”, “Yaxşı dost qardaşdan irəlidir”, “Çıxan can geri qayıtmaz”.

Məcəzi mənada işlənənlər: “Buynuzsuz qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “İlanın ağına da lənət, qarasına da”, “İslanmışın yağışdan nə qorxusu”, “Ağacı qurd içindən yeyər”, “Qudurmuş köpəyin ömrü qırx gündür” və s.

Atalar sözlərindən yazılı ədəbiyyatda da geniş şəkildə istifadə olunur. Abbas Səhhətini “Yoxsulluq eyib deyil”, Nəcəf bəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” əsərlərinin adları şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüşdür.

Xalq aforizminə görə at zahiri görünüşü - rəngi, yaşığı. Gövdəsi ilə deyil, yerışı ilə mənzil kəsdidi və məşhurlaşdığı kimi, insan da başı ilə, biliyi ilə ucalır. “At yeriməklə yol alar, insan bilməklə”.

Xalq atalar sözlərində bilik, savad hər şeydən üstün tutulur. İnsana hər şeydən çox savad lazımdır; bu fikir xalq ədəbiyyatında dönə - dönə qeyd edilmişdir.

Atası ölən yetim deyil, savadsızlar yetimdir.

Adam hər şeydən əvvəl savadlı olmalıdır.

Atalar sözləri müxtəlif yerlərdə, müxtəlif zamanlarda yaranıb ağızlarda dolaşdığı üçün hər kəs onu bir cür söyləyir, danışdığı zamanı öz sözünü qüvvətləndirmək üçün ondan məqsədə uyğun şəkildə istifadə edir. Atalar sözləri və məsəllərin yaranması və inkişafı bu gün də davam etməkdədir.

Məktəblərdə aşağı sınıflarda iş-əmək, böyüklərə, şikəstlərə hörmət, səliqə-təmizlik, doğruçu olmaq və s. öyrədilsə, yuxarı sınıflarda və adi məktəblərdə bu iş daha da mürəkkəbləşir. Burada atalar sözlərinin mənşəyi, bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında verilən məlumat canlı misallarla əyanlaşdırilməli və gənclərin özləri fəal işə cəlb olunmalıdır.

Atalar sözləri və məsəllərdə biz xalqın əməyə, zəhmətə, namusla işləməyə böyük səy və həvəsinin ifadə olunduğunu görürük. Məsələn: “İşləməyən dişləməz”, “İş adamın cövhəridir”, “Əldən qalan əlli il qalar”, “Zəhmət çəkməyən bal yeməz”, “Könlü balıq istəyən ayağını suya salar”, “El gücü, sel gücü”, “Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən” və s. (5. s.22).

Vətənə məhəbbət mövzusu da Azərbaycan atalar sözlərində mühüm yer tutur. Məsələn: “Vətənə gəldim, imana gəldim”, “Hər kəsə öz vətəni əzizdir”, “Doğma yurd şirin olar”, “Vətən viranə olsa, yenə cənnətdir”, “Qürbət cənnət olsada, yenə vətən yaxşıdır” və s.

Atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq, mehribanlıq kimi gözəl keyfiyyətlər təbliğ olunur: “Düz çörək, düz çörək”, “Bir görən yoldaş, iki görən qardaş”, “Tikə ilə dost olan aylarla küsülü olar”, “Dil var bal gətirər, dil var bəla”, “Dost yaman gündə tanınar”, “Köhnə dost düşmən olmaz”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dost gəlişi bayram olar”, “Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur” və s.

Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaqi-tərbiyəvi nümunələrdir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxud yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələrdir. Atalar sözlərində nandanlıq, paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dostluq

hummanizmə ağıllılıq kimi gözəl keyfiyyətlər isə təbliğ edilir: “Elm ağılın çırağıdır”, “Savadsız adam kor kimidir”, “Sənət insanın xəzinəsidir”, “Bir ağıllı baş, min baş saxlar”, “Uşaq əziz, tərbiyəsi ondan əziz”, “Ağıl yaşda deyil, başdadır”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Yüz ölç, bir biç”, “Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi”, “Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma”, “Acıqlı başqa ağıl olmaz” və s.

Bu tipli atalar sözləri üzərində gəncləri düşündürmək, xalqın yaratdığı bu ağıllı sözlərdən düzgün nəticə çıxarmağa onları alışıdırmaq lazımdır. Eyni zamanda bilavasitə məktəb həyatı, gənc nəslin tərbiyəvi təlimi ilə əlaqədar olan atalar sözlərinin üzərində aparılan planı iş gənclərin daha ədəbli, daha nəzakətli, ataya-anaya və ümumiyyətlə böyüklərə qarşı daha mehriban olmalarına, pis adamlardan uzaq qaçmalarına, yalan danışmalarına, daha səylə oxumalarına səbəb olar.

Bu hikmət insan üçün bəxş edilmiş ilk əxlaqi sərvət, tükənməz xəzinədir. Şəxsiyyət üçün xas olan bu sosial – psixoloji keyfiyyətin mahiyyəti haqqında islam əxlaqında da geniş yer verilir. Peyğəmbərlər haqqında deyilmiş hədislərdə də bu haqda deyilir: “Allahın xəlf etdiyi ilk şey əql idi..” Allah bu haqda buyurur: “Mən səni əzəmətli bir varlıq yaratmışam və səni bütün məxluqların üstünü və əzizi etmişəm”, “Amma mənim vasitəmlə (bəndələrimə) əmr edib, onları (bəzi işlərdən) çəkindirirəm və sənin vasitənlə onlara cəza verirəm” (6. s. 67).

Bütün bunlar göstərir ki, hər hansı bir cəmiyyət üçün ağıllı vətəndaşın yetişdirilməsi vacibdir. Bunun üçün müxtəlif yolları, təsir üsulları vardır. Bu yollardan biri də xalqın milli yaddaşı, təfəkkürünü özündə cəmləşdirən şifahi xalq yaradıcılığı, folklorudur.

Məqalənin aktuallığı uşaqların əqli fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində atalar sözlərinin düzgün istiqamətlərinin araşdırılıb seçilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi uşaqlara yeni tərzdə yanaşmada şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadənin bir məqsəd kimi qarşıya qoyulması amilinə diqqət yetirilməsindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Ə. Hüseynzadə. Atalar sözü. Bakı: Azərənəşr, 1949,1956, 1981, 156 s.
2. Ə.Həşimov. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər. Bakı: Uşaqgənənəşr, 1958, 63 s.
3. Hikmətli sözlər. Bakı: Uşaqgənənəşr, 1961, 86 s.
4. Atalar sözü. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 264 s.
5. Y.V.Çəmənəminli. Azərbaycan nağıllarının əhval – ruhiyyəsi. Bakı: Maarif nəşriyyatı jurnalı, 1926-cı il, № 9, s.25.
6. Atalar sözü, ağılın gözü, Bakı: Azərənəşr, 1976, 80 s.

З.И.Салимова, Г.Х.Алиханова

Роль пословиц в развитии умственной деятельности детей

Резюме

Народные пословицы и поговорки часть духовного наследия, которое досталось нам от наших предков. Это поистине золотой клад народной мудрости, накопленный в течении многих веков. Они охватывают почти все стороны нашей жизни, поэтому очень полезно с самого раннего детства знакомить вашего малыша с пословицами и поговорками, заучивать, рассказывать их значение, где и в каких случаях применяются, учите прибегать к ним при каждом удобном случае.

Z.I.Salimova, G.H.Alikhanova

The Role of Proverbs in the Development of Children's Mental Activity

Summary

Folk proverbs and sayings are a part of the spiritual heritage that we inherited from our ancestors. This is truly a golden treasure of folk wisdom accumulated for many centuries. They cover almost all aspects of our life, therefore it is very useful to introduce your child to proverbs and sayings from the earliest childhood, to memorize, to tell their meaning, where and in what cases apply, teach them to resort to them at every opportunity.

Rəyçi: p.f.d. S.Heydərova

Redaksiyaya daxil olub: 12.10.2018

Y.B.SƏMƏDOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***V.M.VƏLİYEV,
H.E.MƏMMƏDOVA****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**
(Bakı şəh., F.Xoyski p., 98)**MÜRƏKKƏB REAKSIYA SÜRƏTİNİN İNKİŞAF METODİKASINA DAİR***Açar sözlər: mürəkkəb reaksiya sürəti, obyektə qarşı, seçim reaksiyası, təcili**Ключевые слова: скорость сложной реакции, против объекта, выборочная реакция, срочно**Key words: rate of complex reaction, reaction to the object, choice reaction, urgent.*

İdmançının xüsusi və ümumi sürəti bir-birindən tam fərqlidir. Ümumi sürət müxtəlif hərəkətlərdə, məsələn, spirinterin qaçışında, idman oyunlarında sürətin göstərilmə imkanındır. Təkmübarizlik idman növlərində isə məsələn, boks idman növündə xüsusi sürət-gizli reaksiyada, bir zərbənin vurulmasının vaxtında, bir neçə zərbənin (seriyada) maksimal tempdə yerinə yetirilməsində və yerdəyişmənin sürətində özünü bürüzə verir. Belə ki, məşq zamanı sürətin bu növünü inkişaf etdirərkən heç də başqa növü inkişaf etdirmirsən. Məsələn, tək zərbənin sürətini artırmaqla, seriya zərbələrin sürəti heç də artmır. Buna baxmayaraq, yarış şəraiti isə boksçudan sürətin bütün növlərinin yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. Döyüş zamanı, zərbələrin sürətini artırmış idmançının yerdəyişmə sürəti zəif olarsa, o idmançı döyüşdə aciz qala bilər (1, səh.95-96).

Boksçunun xüsusi sürəti reaksiyanın gizli (bu hərəkətin latent dövrü adlanır) vaxtında, bir zərbənin endirmə vaxtında, zərbələr seriyasının maksimal sürətində, hərəkətlərin sürətində özünü göstərir. Döyüş sürətində boksçu, bu sürətin kompleks formasının təzahürü ilə rastlaşır. Boksçularda mürəkkəb reaksiya sürətinin tərbiyə olunmasını analitik metodun əsasında sürətin müxtəlif formalarını seçmə və məqsədəuyğun təkmilləşdirilməsi durur: tək zərbənin sürəti, yerdəyişmənin sürəti, müdafiə reaksiyanın vaxtı və s. (2, səh.94).

Mürəkkəb reaksiya sürətinin tərbiyə olunmasının xüsusiyyətlərini iki tipin təmsalında nəzərdən keçirmək olar: hərəkətdə olan obyektə qarşı reaksiya və seçim reaksiyası. Bu baxımdan L.P.Matveyev yazır: "Hərəkətdə olan obyektə qarşı reaksiya əsasən təkmübarizlik və topla oyunlarda rast gəlinir. Belə ki, məsələn, top qapıya vurulanda qapıçı bunları etməlidir: 1) topu görməlidir, 2) topun uçuşunun istiqamət və sürətini qiymətləndirməlidir, 3) hərəkət planı seçməlidir, 4) bu planı həyata keçirməyə başlamalıdır. Bu dörd elementdən reaksiyanın gizli dövrü yaranır" (3, səh.194).

Hərəkət etməkdə olan obyektə qarşı reaksiyanın dəqiqliyi həmin reaksiyanın sürəti ilə yanaşı təkmilləşdirilir. Ancaq məşğələnin əvvəlində reaksiyanın dəqiqliyini artırmaq üçün bir neçə məşğələ keçmək lazımdır. Bu zaman məşğul olanlara izah etmək lazımdır ki, sanki hərəkət etməkdə olan obyektə qabaqlamaq lazımdır.

Mürəkkəb reaksiya sürətinin inkişafının ilk şərti, bu reaksiyalarla əlaqəli hərəkəti bacarıq və vərdislərə (hərəkət komponentləri) geniş surətdə yiyələnməkdir. Bu da o deməkdir ki, mürəkkəb reaksiya sürətinin inkişafı, hər şeydən əvvəl, variantiv hərəkəti vərdislərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Mürəkkəb hərəkəti reaksiya sürətini inkişaf etdirmək üçün xüsusi vasitələrdən biri kimi, vəziyyəti tədricən mürəkkəbləşdirərək, təkrar reaksiyanı müəyyənləşdirən təmrinlərdən istifadə edilir. Hərəkətdə olan obyektə qarşı göstərilən reaksiyanın ümumi müddətinin (0,25-1,00 s) 80%-dən çoxu gözlə qavramaya, yəni görmə analizatorunun hərəkətə gəlməsi və impulsların mərkəzi sinir sisteminə ötürülməsinə və həmin müddətin yalnız 0,05 s - əks

siqnalın formalaşmasına sərf edilir. Bu səbəbdən, hərəkətdə olan obyektə qarşı göstərilən reaksiyanın (0,25-1,00 s) inkişafının (HOR) ilkin mərhələlərində əsas diqqət obyektin (top, şayba, tərəfdaş, rəqib və s.) müəyyən edilməsi və onun gözlə təsbit edilməsinə sərf edilən vaxtın qısaltılmasına verilməlidir. Məsələn, topla oyun hərəkətlərinin, topu daim göz sahəsində saxlamaqla yerinə yetirilməsi. Bu cür bacarığı konkret idman növünün texnika və taktikasına və ya müəyyən peşəkar vərdişlərə yiyələnmə prosesində formalaşdırmaq lazımdır. Reaksiyanın ilkin fazasının (həyəcan siqnalının müəyyən edilməsi) qısaltılması hesabına HOR müddəti avtomatik olaraq azalmağa başlayacaq.

HOR sürətinin gələcək inkişafında əsas diqqət obyektin mümkün yerdəyişmələrində, məkan və zamanın olmadığı vəziyyətlərdə, məkan və zaman hissiyyatlarının təkmilləşdirilməsinə verilir. Bu halda, aşağıdakı müddəaları rəhbər götürmək lazımdır:

1. Obyektin hərəkət sürətini orta səviyyədə maksimum səviyyəyə qədər dəyişmək.

2. Reaksiya göstərənin hərəkətdə olan obyektə qarşı məsafəsinin azaldılması. Hərəkətdə olan obyekt nə qədər uzaq olsa (məntiqi cəhətdən), ona reaksiya göstərmək bir o qədər də asan olur, belə ki, bu halda hərəkətdə olan obyektin istiqamətinin və sürətinin qiymətləndirilməsi və cavab reaksiyası üçün düzgün qərarın verilməsinə daha çox vaxt qalmış olur. Məsələn, futbolda qapıçının 25-30 m məsafədən vurulan zərbəyə olan reaksiyası, 10-15 m-dən vurulan zərbəyə reaksiyasından xeyli dərəcə düzgündür.

3. Hərəkətdə olan obyektin ölçüsünü dəyişmək. Böyük obyektə nisbətən, kiçik obyektə reaksiya göstərmək daha çətindir. Məsələn, futbolçular məşq zamanı həndbol topundan istifadə edirlər.

4. Gözlənilmədən ortaya çıxan obyektə qarşı reaksiya göstərmək. Buna da, görmə sahəsini qismən məhdudlaşdırmaqla və ya hərəkətlərin real yerinə yetirilmə vəziyyətlərində tərəfdaşlar tərəfindən yaradılan maneələrlə nail olmaq olar. Məsələn, hokkeydə - qapıya "müdafiəçinin altından" vurulan zərbə, futbolda – arxası qapıya vəziyyətində oyunçu üzərindən vurulan zərbə və s.

HOR sürət inkişafının üçüncü mərhələsində obyektin yerdəyişmə parametrlərini düzgün qavramaq və qiymətləndirmək üçün vəziyyətlər kompleks şəkildə mürəkkəbləşdirilir. Bu halda, aşağıdakı metodiki müddəaları rəhbər götürmək lazımdır:

1. Obyektin variantiv yerdəyişmə vəziyyətlərində (sürət və məsafənin dəyişdirilməsi) təmrinləri tərəfdaşlarla yerinə yetirilmək. Məsələn, topun sürətini dəyişməklə, standart məsafələrə ötürülməsi; topun, nisbətən standart sürətlə məsafələri dəyişməklə ötürülməsi; topun, sürət və məsafəni eyni zamanda dəyişməklə ötürülməsi.

2. Yüksək sürətlə, yüksək tempdə və məhdud məkan (kiçik meydança, böyük sayda iştirakçılar və s.) şəraitində qrup hərəkətlərini yerinə yetirmək. Məsələn, kiçik meydançada topun bir toxunuşla güclü ötürülməsi.

3. Bir neçə topla qrup hərəkətlərini yerinə yetirmək və ya eyni anda bir neçə əşya ilə jonqlyorluq etmək.

HOR sürətinin inkişafı üçün təcili əks məlumatlı trenajorlardan da istifadə oluna bilər, belə ki, bunlar da müvafiq hərəkəti fəaliyyət üçün xüsusi qıcıqlandırıcılara göstərilən reaksiyalara qarşı tələbləri tədricən artırmağa imkan verir. Bunlar xeyli sadə trenajorlardan da ibarət ola bilər. Məsələn, top və ya şaybaların variantiv tullanması üçün katapultlara reaksiya göstərmək lazımdır. Müxtəlif mürəkkəbliyə və istiqamətə malik olan kompyüter proqramları paketindən ibarət trenajor kompleksləri daha səmərəlidir, məsələn, sürücülərin, təyyarəçilərin, kosmonavtların hazırlığında istifadə oluna bilər.

Seçim reaksiyasının sürəti inkişaf etdirilərkən "sadədən mürəkkəbə" pedaqoji prinsip rəhbər götürülür, yəni mümkün vəziyyət dəyişikliyinin sayını tədricən artırmaqla və qərar qəbul etmək, cavab hərəkətini yerinə yetirmək üçün tələb olunan zamanı artırmaqla. Məsələn, konkret texniki hücum və ya müdafiə fəndi ilə hücum etmək və ya müdafiə olunmaq seçiminəndən – hücum, müdafiə və ya əks-hücum texniki fəndinin müəyyən vəziyyətini müəyyən

etmək üçün daha münasib seçimə keçmək. Texniki-taktiki hərəkətlərin yerinə yetirilmə sürəti də tədricən artır.

Seçim reaksiyasının sürəti inkişaf etdirilərkən, ikinci istiqamət birinin digərinin hərəkət fəaliyyətini qabaqcadan müəyyən edə bilmək qabiliyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. İxtisaslaşmış idmançılar mürəkkəb reaksiya göstərmək səviyyəsinə çatırlar ki, bu da, sadə reaksiyaların müddətinə uyğun gəlir. Bu da onunla izah olunur ki, onlar rəqibin və ya tərəfdaşın o qədər hərəkətinə deyil, nə qədər onun hazırlıq hərəkətinə reaksiya göstərirlər. Hər bir hərəkət iki fazadan ibarətdir: 1) poznotonik faza – bu, özünü əzələlərin poza və tonusunun azacıq dəyişməsində göstərir; 2) hərəkətin özü - rəqibin və ya tərəfdaşın əzələlərinin poza və tonusunun dəyişməsi ilə onun mümkün hərəkət fəaliyyətinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi məqsədilə təlim keçirilir. Məşq zamanı ilk növbədə, yavaşlayan hərəkəti fəaliyyətə düzgün reaksiya göstərməyi öyrədirlər. Daha sonra, reaksiya göstərilməsi lazım gələcək hərəkəti fəaliyyət sürətini tədricən hərəkəti fəaliyyətin müvafiq növünün real vəziyyət səviyyəsinə gətirirlər. Bununla belə, rəqibin və ya tərəfdaşın əzələlərinin tonusu və pozasının dəyişməsini, hazırlıq hərəkətlərini, mimikasını və s. müşahidə etməklə, onun mümkün hərəkəti əsasında gizli məlumatı müəyyən etməyi öyrətmək lazımdır. Bu halda, müəyyən hazırlıq hərəkətləri ilə növbəti mümkün hərəkətlər arasındakı ekstrapolyasiyaya görə qabaqcadan reaksiya göstərmək mümkündür (hərəkəti fəaliyyətə deyil, ona hazırlığa).

Təcili əks məlumatlı trenajorlarda yerinə yetirilən təmrinlər seçim reaksiyası sürətinin inkişafı üçün daha səmərəlidir. Şəxsi kompyuterlər bazasında müasir trenajorlar müxtəlif peşəkar və idman fəaliyyəti şəraitini modelləşdirməyə, müxtəlif mürəkkəb proqramların (alternativlərin sayı, vəziyyətlərin dəyişmə sürəti, qıcıqlandırıcıların müxtəlifliyi, onların gücü və s.) yaradılmasına və təmrinlərin yerinə yetirilmə nəticələrinə əsasən təcili məlumatın təqdim olunmasına imkan verirlər. Bu da, icraçıya az-çox uğurlu cəhdlərdə öz subyektiv hislərini analiz etmək və gələcək səylərdə düzgün reaksiya göstərmək imkanı verir. Trenajorlarda işləyərək seçim reaksiyasının sürətini inkişaf etdirmək üçün yuxarıda qeyd edilmiş metodiki müddəaları da rəhbər tutmaq məqsədəuyğundur.

Mürəkkəb reaksiya sürətinin tərbiyəsi zamanı sadəcə mürəkkəbə doğru pedaqoji qaydalara riayət edərək vəziyyətin mümkün dəyişilmələri tədricən baş verir. Məsələn, qabaqcadan şərtlənmiş zərbəyə cavab olaraq müdafiəni seçməyi öyrədirlər, sonra şagirdə təklif edirlər ki, mümkün olan iki hücumdan birinə, üç hücumdan və ya da çox hücumdan birinə münasibət bildirsin. Məhz bu istiqamətdə mürəkkəb reaksiya sürəti uşaqlara öyrədilir.

Ədəbiyyat

1. A.Q.Abiyev, T.X.Babanlı, E.A.Hüseynov Boks (dərslük), 2006, 296səh.
2. Вокс. Учебник для ин-тов физической культуры. Под общей редакцией Дегтярева И.П. М., «Физкультура и спорт», 1979, 287с.
3. Л.П.Матвеев Теория и Методика Физического Воспитания М., «Физкультура и спорт», 1976, 303с.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев, Х.Э.Мамедова

К методике развития скорости сложной реакции

Резюме

В статье говорится о методике развития скорости сложной реакции. Особенности воспитания скорости сложной реакции рассмотрены на примере двух типов (реакция против объекта, находящегося в движении и выборочная реакция). На примере различных видов спорта подробно изложены пути разрешения вопроса. В то же время в статье изложены возможности использования педагогических правил при воспитании скорости сложной реакции.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev, H.E.Mammadova
On the Method of Rate of Complex Reaction Development
Summary

The article deals with method of complex reaction rate development. The characteristics features of the complex reaction rate were studied by two types (reaction to the moving object and choice reaction). In the example of different types of sports, the ways of solving the problem are explained in detail. At the same time in this article during complex reaction rate the possibilities of using pedagogical rules were interpreted.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.M.Xəlfəyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.09.2018

R.A.TAĞIYEV*e-mail: romikromik84@mail.ru***X.X.HƏŞİMOV***pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)*

VII SINIFDƏ FİZİKANIN TƏLİMİNDƏ SİNİRGİZM VƏ ONUN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNDƏ ROLU

*Açar sözlər: təlim modeli, koqnitiv proses, təlim prosesi, sinergizm**Ключевые слова: модель обучения, когнитивный процесс, процесс обучения, синергизм**Key words: learning model, cognitive process, learning process, synergy.*

VII sinif materiallarının təlimində yuxarıda adını çəkdiyimiz bütün sinergizm halları baş verir. VI sinifdəki qədər mükəmməl olmasa da mövzuların əksəriyyətinin təlimində sinergizm hallarını müəyyənləşdirməyə çalışaq. Yenə də 1.1 standartının tələbini ödəyən mövzuların sinergizm baxımından araşdırılması ilə məşğul olaq (1, 2).

“1.1.1. Şagird mexaniki hadisələri və onların başvermə səbəblərini şərh edir” alt standartını tarazlaşdırmaq üçün aşağıdakı mövzuların təlimi nəzərdə tutulur: (1, 12, 13, 14, 16).

1. Mövzusunda I_1 bilikləri olaraq VI sinifdə mexaniki hərəkət haqqında əldə edilən biliklər yada salınır, mexaniki hərəkət və onu təsvir edən anlayışlar - “hesablama cismi”, “mexaniki hərəkətin növləri”, “trayektoriya”, “düzxətli hərəkət”, “əyrixətli hərəkət” anlayışları təkrarlanır.

Dərslikdə “Cismin sürətinin dəyişməsinə səbəb nədir?” araşdırması verilir. Araşdırma üç mərhələdə aparılır: birinci mərhələdə masa üzərində sükunətdə olan arabacığın özbaşına deyil, müəyyən təsirdən sonra hərəkət etdiyi göstərilir. İkinci mərhələdə hərəkətdə olan arabacığın masanın səthi ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində dayandığı göstərilir. Üçüncü mərhələdə elastik yay vasitəsilə bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan iki arabacığın hərəkətə gəldiyi göstərilir. Birinci mərhələnin nəticəsi: cismə başqa cisimlər təsir etmərsə o, sükunətdə qalır. İkinci mərhələnin nəticəsi: cismə başqa cisimlər təsir etdikdə onun sürəti dəyişir. Üçüncü mərhələnin nəticəsi: təsir həmişə qarşılıqlıdır. Bu araşdırmadan sonra şagirdlər mexaniki hərəkətin səbəbi haqqında daha geniş bilik əldə edirlər.

Şagirdlərdə dərsliklərdə verilən nəzəri məlumatlarla “qüvvə”, “qüvvə vektoru”, “qüvvə vahidi”, “dinamometr”, “əvəzləyici qüvvə” anlayışları haqqında ilkin biliklər formalaşdırılır. Əvəzləyici qüvvə “qüvvə” anlayışının varisi kimi formalaşır. Mövzunun “Nə öyrəndiniz?” təlim mərhələsində şagird açar sözlərdən istifadə edərək mətni tamamlayır. Bu zaman əldə etdiyi bilikləri ümumiləşdirir. Ümumilər olan yerdə sinergizm mühiti yaranır və ümumiləşdirmə zamanı sinergizm hesabına biliklər genişlənir və dərinləşir. Şagirdlər öyrənir ki, “cismə digər cisimlər təsir etmərsə, o, sükunətdə qalır. Qarşılıqlı təsiri xarakterizə edən fiziki kəmiyyət qüvvə adlanır” (2, 32-33). Mexaniki hadisənin əsas səbəbinin qüvvə olduğu aydınlaşır.

Mexaniki hadisələrin səbəbini şərh edə bilmək üçün qüvvə haqqında deyilmiş və dərin biliklər əldə etmək zərurəti ortaya çıxır. Bu məqsədlə əvvəlcə “Cismin ətalətliliyi. Nyutonun I qanunu” mövzusu öyrənilir. Mövzunun təlimindən şagirdlər öyrənir ki, “cismə qüvvə təsir etdikdə onun öz sükunət halını və ya sürətini ani dəyişməyib saxlamağa çalışması ətalət adlanır. Cismə qüvvə təsir etmədikdə və ya əvəzləyici qüvvə sifirə bərabər olduqda o öz sükunət və ya düzxətli bərabərsürətli hərəkət halını saxlayır”. Şagirdlərin əldə etdiyi bu yeni bilik mexaniki hadisələr haqqında bundan əvvəlki biliklərinin varisi kimi formalaşır. Bir-birinin varisi

olan bilik sistemləri sinergizm mühiti yaradır və biliklərin zənginləşməsi imkanı açılır. Həmin məqsədlə “Nyutonun II qanunu və Nyutonun III qanunu” mövzuları öyrənilir. Bu mövzuların təlimindən şagirdlərin öyrəndikləri (2, 35-36, 38-39)-da verilmişdir. Həmin biliklər də mexaniki hadisələr haqqında bundan əvvəlki biliklərinin varisi kimi formalaşır. Yenə də təzə biliklərin qazanılmasında sinergizm “aparıcı qüvvədir”. Beləliklə məhz sinergizm hesabına 1.1.1 standartının tələblərinə cavab verən zəngin biliklər sistemi formalaşır. “1.1.2. Şagird mexaniki hərəkətə aid məsələlər qurur və həll edir” alt standartını tarazlaşdırmaq üçün ayrı-ayrı mövzulara aid məsələ həlli nəzərdə tutulur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məsələ həlli həmişə sinergizm nəticəsində yerinə yetirilir (3).

“1.1.3. Şagird mexaniki hərəkəti əlamətlərinə görə şərh edir” alt standartını tarazlaşdırmaq üçün aşağıdakı mövzuların təlimi nəzərdə tutulur: 1.1; 1.2; 1.4; 1.5; 1.7; 1.8; 1.9; 1.10; 2.1; 3.1; 3.2; 3.3; 3.4; 3.5; 3.6; 3.7; 3.8; 6.1; 6.2; 6.3; 6.4; 6.5; 6.6; 6.7; 6.8; 6.9

Bu standartın tələblərini tarazlaşdırmaq üçün lazım olan biliklərin əldə edilməsində sinergizmin rolunu görmək üçün bir neçə mövzunun təlimində sinergizmə baxaq. “Düzxətli dəyişənsürətli hərəkət” mövzusunun təlimindən şagirdlər öyrənirlər ki, “istənilən bərabər zaman fasilələrində müxtəlif yerdəyişmələr baş verərsə, bu, dəyişənsürətli hərəkət adlanır. Orta sürət gedilən ümumi yolun bu yolu getməyə sərf olunan zamana nisbətində bərabərdir. Təcil sürətin vahid zamanda dəyişməsinə bərabər olan kəmiyyətdir” (2, 17-18). Bu biliyə qədər şagird mexaniki hərəkət, trayektoriya, yerdəyişmə, zaman, bərabərsürətli hərəkət, hərəkətin nisbiliyi və s. haqqında biliklərə malik idi. Yəni bu biliklər əvvəlki biliklərin varisi kimi formalaşmışdır. Əvvəlki biliklərlə yeni biliklər sinergizm mühiti yaradır, sinergizm hesabına şagird mexaniki hərəkətin əlamətlərinə dair daha zəngin bilik əldə edir. Burada “sınıf təlim materialları arasında sinergiz halı” baş verir.

“Enerjinin saxlanması qanunu” mövzusunun təlimindən şagirdlər öyrənirlər ki, “cismin kinetik və potensial enerjilərinin cəmi tam mexaniki enerji adlanır. Sürünmə olmadıqda hərəkətdə olan cismin tam mexaniki enerjisi sabit qalır, o bir növdən digər növə çevrilir. Bu, enerjinin saxlanması qanunudur” (2, 72-73). Bu biliyə qədər şagird cisim, sürət, kütlə, qravitasiya sahəsi, onun intensivliyi, enerji, kinetik enerji, potensial enerji və s. haqqında biliklərə malik idi. İndiki bilik sadələdiyimiz əvvəlki biliklərin varisi kimi formalaşmışdır. Elə əvvəlki biliklər də bir-birinin varisi olan bilik sistemləridir. Bu o deməkdir ki, mexaniki hərəkətin əlamətlərinə dair biliklər sisteminin formalaşması üçün sinergizm mühiti mövcuddur. “Mexaniki dalğaların növləri”, “Dalğanı xarakterizə edən fiziki kəmiyyətlər” mövzusunun təlimindən şagirdlər öyrənirlər ki, “mühitin zərrəciklərinin rəqsi dalğanın yayılma istiqamətinə perpendikulyardırsa belə dalğa eninə dalğa adlanır. Uzununa dalğalarda isə mühitin zərrəciklərinin rəqsi dalğanın yayılma istiqamətində baş verir. Bir rəqs periodu müddətində dalğanın yaydığı məsafə dalğa uzunluğu adlanır. Rəqslərin mühitdə yayılma sürəti dalğa sürəti adlanır” (2, 129-130). Bu biliyə qədər şagird rəqsi hərəkət, mexaniki rəqslər, rəqsi hərəkəti xarakterizə edən fiziki kəmiyyətlər, dalğa, mexaniki dalğalar və bunların varisi olduqları biliklərə malik idi. İndiki bilik sistemi sadələdiyimiz əvvəlki bilik sistemlərinin varisi olaraq formalaşmışdır. Bir-birinin varisi, analoqu olan bilik sistemlərindən təşkil olunan mexaniki hərəkətin əlamətlərinə dair biliklər sistemində əlverişli sinergizm mühiti mövcuddur. Sinergizm isə yeni biliklər əldə etmək üçün “hərəkətverici qüvvədir”.

Bu mövzudan sonra tədris olunan “Səs dalğaları”, “Səsin sürəti. Əks- səda”, “İnsanın eşidə bilmədiyi dalğalar. Seysmik dalğalar” mövzuları mexaniki hərəkətin əlamətlərinə dair biliklər sisteminin standartın tələblərinə çatması üçün əlavə bilik mənbələridir.

Standartın tələblərinə cavab verən bilik əldə etmək üçün bir neçə tədris vahidində məsələ həlli nəzərdə tutulmuşdur. Mürəkkəb xarakterli məsələlərin həlli haqqında biliklər məhz sinergizm hesabına əldə edilir. Tutaq ki:

1. Yalnız kinetik enerjinin hesablanmasına aid məsələni bilirik.
2. Yalnız potensial enerjinin hesablanmasına aid məsələni bilirik.

3. Tam mexaniki enerjinin hesablanmasına aid məsələ haqqında bilik 1 və 2 biliklərinin varisi kimi əldə edilir. Əvvəlki bilik və onun varisi olan bilik sinergizm mühiti yaradır və daha çətin məsələlər haqqında bilik əldə edilir.

İndi məzmun xətti 2-yə daxil olan mövzularda sinergizm hallarını araşdıraraq. “2.1.1. Şagird qravitasiya sahəsini xarakterizə edən kəmiyyətləri izah edir” alt standartının tələblərini tarazlaşdırmaq üçün aşağıdakı mövzuların təlimi nəzərdə tutulur: (2, 39-41, 42-44, 48-49).

“Ümumdünya cazibə qanunu” mövzusunun təlimindən şagirdlər öyrənirlər ki, “kainatdakı bütün cisimlər arasındakı qarşılıqlı təsir qravitasiya sahəsi vasitəsilə ötürülür. Sahənin qüvvə xarakteristikası qravitasiya sahəsinin intensivliyidir. Cisimlər bir-birini kütlələrin hasili ilə düz, aralarındakı məsafənin kvadratı ilə tərs mütənəsb olan qüvvə ilə cəzb edir. Bu, ümumdünya cazibə qanunudur” (2, 41-44).

Nə üçün düşən cisimlər Yer səthinə doğru hərəkət edir? Bu suala cavab vermək üçün şagird əvvəlcədən bilir:

1. Yer cismi planetin mərkəzinə yönələn qüvvə ilə cəzb edir.

2. Cisim də Yerə əks təsir edərək onu özünə cəzb edir.

3. Yerin kütləsi cismin kütləsindən çox böyük olduğundan, demək olar ki, Yer hərəkətsiz qalır, cisim Yerə doğru sürətlənir. Deməli, düşən cisimlərin Yer səthinə doğru hərəkət etməsi biliyi “Ümumdünya cazibə qanunu” mövzusunun əldə edilən biliklərin əsasında formalaşır və onların varisidir. Ağırlıq qüvvəsi haqqında biliklər sadələşdirmə bilik sistemlərinin sinergizmi hesabına zənginləşir. Şagird aydın başa düşür ki, “ağırlıq qüvvəsi cismin Yer (və ya başqa planetlər) tərəfindən cəzb olunduğu qüvvədir. Ağırlıq qüvvəsi ədədi qiymətə cismin kütləsi ilə bu cismə verdiyi sərbəstdüşmə təcilinə hasilinə bərabərdir” (2, 43-44).

Çəki haqqında biliklər ağırlıq qüvvəsi haqqındakı biliklərin varisi olaraq formalaşır. Belə ki, “çəki Yerin cazibəsi nəticəsində cismin dayağa və ya asqıya göstərdiyi təsir qüvvəsidir” (2, 49-50). Beləliklə, yuxarıda adı çəkilən mövzuların təlimi zamanı sinergizm mühiti yaranır və sinergizm hesabına qravitasiya sahəsini xarakterizə edən kəmiyyətlər haqqında standartın tələblərinə cavab verən biliklər əldə edilir. Məsələlər biliklər sisteminin “bağları” (əlaqələri) vasitəsilə həll edilir. “Bağlar” olmadan sistem yoxdur. Deməli, bir mövzuya aid məsələ həll edilə bilmirsə, sistemli bilik formalaşmayıb. Qravitasiya sahəsini cazibə qüvvəsi, qravitasiya sabiti, kütlə, kütlələr arasındakı məsafə, qravitasiya sahəsinin intensivliyi kimi kəmiyyətlər xarakterizə edir. Ayrı-ayrılıqda bu kəmiyyətlər haqqında biliklər heç də qravitasiya sahəsini xarakterizə etmək üçün kifayət deyildir. Sistemli bilik üçün bu kəmiyyətləri bir-birinə bağlayan ümumdünya cazibə qanununu bilmək lazımdır. Qanunu – kəmiyyətlər arasındakı bağları bilmədən qravitasiya sahəsinə aid məsələ həll etmək mümkün deyildir.

“2.1.3. Şagird maddələri mexaniki xassələrinə görə fərqləndirir” alt standartının tələblərini tarazlaşdırmaq üçün aşağıdakı mövzuların təlimi nəzərdə tutulmuşdur: 4.1; 4.2; 4.3; 4.4; 4.5; 4.6; 4.7; 4.9; 4.10.

Bu mövzuların təlimində ilkin anlayış olaraq təzyiq öyrənilir. Qalan mövzuların hamısı təzyiq haqqında biliyin varisi olaraq öyrənilir. Mayelərin təzyiqinin hesablanması düsturu ($\rho = \rho gh$), birləşmiş qablar qanunu ($\frac{h_2}{h_1} = \frac{\rho_1}{\rho_2}$), hidravlik maşının işləmə prinsipi ($\frac{F_2}{F_1} = \frac{\rho_2}{\rho_1}$), Arximed qanunu ($F_A = \rho_m g V_b$) maddələrin mexaniki xassələri haqqında bilik elementlərini (sistemlərini) bir-biri ilə əlaqələndirən bağlar rolunu oynayır və həmin bilikləri bir sistem olaraq formalaşdırırlar. Gəmilərin üzməsi, havada uçma şərtlərinə dair biliklər həmin sistemi zənginləşdirir. Adı çəkilən bilik sistemləri bir-birinin varisi olduqlarından maddələrin mexaniki xassələrinin öyrənilməsi üçün sinergizm mühiti mövcuddur. Bir-biri ilə analoq olan bilik sistemlərinin sayı çox olduqca, sinergizm hesabına daha çox qazanc bilik əldə edilir. Dərslərdə maddələrin mexaniki xassələri haqqında biliklər sistemi məhz 10 analoq bilik sisteminin sinergizmindən formalaşır. Məzmun xətti 3-ə aid olan alt standartların tələblərini tarazlaşdırmaq məqsədilə seçilən “5.4. Mexanikanın qızıl qaydası.

Mail müstəvinin faydalı iş əmsalı” mövzusunda sinergizm halını araşdıraraq. Mövzunu dərk etmək üçün şagird mail müstəvinin nə olduğunu, mail müstəvinin uzunluğu, hündürlüyü anlayışlarını, mail müstəvi vasitəsilə qüvvədə qazanc anlayışını, onun təyini düsturunu bilməlidir. Mail müstəvi üfüqlə müəyyən bucaq təşkil edən müstəvidir. Mail müstəvinin uzunluğu onun hündürlüyündən neçə dəfə böyükdürsə, mail müstəvi bir o qədər dəfə qüvvədə qazanc verir. Mail müstəvi ilə işləyərkən işdə qazanc əldə edilə bilmir. Bu, “mexanikanın qızıl qaydasının” mahiyyətini təşkil edir. Mexanikanın qızıl qaydası mail müstəvi haqqında qeyd etdiyimiz ilkin biliklərin varisi kimi formalaşır. Tam iş, faydalı iş, işdə qazanc haqqında biliklər, sadə mexanizmlərdə işdə qazanc əldə edilə bilmədiyi haqqında biliklər, birlikdə istifadə edildikdə sinergizm mühiti yaranır. Digər mövzuların təlimində də sinergizm hesabına yeni biliklər əldə edilir. Nəticədə məzmun xətti 3-ə aid olan alt standartların tələbinə uyğun biliklər əldə edilir.

Təlim zamanı müəllimlərin verdikləri yönəldici suallar yeni bilik mənbəyi olaraq sinergizmin nəticəsinə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyev R.M. Fizika 6. Dərslik. Bakı, Bakınəşr, 2013, 96 s.
2. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyev R.M., Əliyeva D.Z. Fizika 7. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr, 2016, 144 s.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fizika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VI-XI siniflər). Bakı, 2013, 80 s.

Р.А.Тагиев, Х.Х.Гашимов

Синергизм в преподавании физики и его роль в результате обучения в VII классе средней общеобразовательной школы

Резюме

В статье рассматривается синергизм в преподавании в VII классе и его роль в результате обучения. Обосновывается, что внедрение материалов иллюстрирующих принципы синергизма в курс физики первой ступени обучения, синергетичность самого процесса обучения. Студент должен обладать глубоким знанием о способности изучать механические явления. Знания о гравитации обогащаются синергизмом наших систем знаний.

R.A.Taghiyev, Kh.Kh.Hashimov

Synergism in Teaching of Physics and Its Role in Results of Education in the 7th Grade of the Secondary Comprehensive School

Summary

The article is considering synergism in teaching in the 7th grade and its role in result of education. It proves that implementation of materials illustrating principles of synergism in the course of physics of the first level of education is synergy of education process. A student must have a profound knowledge of the power to learn mechanical phenomena. The knowledge about gravity is enriched by the synergies of our knowledge systems.

Rəyçi: dos. R.Abdurazaqov

Redaksiyaya daxil olub: 15.10.2018

V.B.YUSİFOVA

e-mail: yusifovavusala@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

BEYNİN QURULUŞ VƏ FƏALİYYƏTİNİN CİNSİ FƏRQLƏRİ

Açar sözlər: beyin, neyron, beyin yarımkürələri, yaddaş, qavrama, cinsiyyət, oriyentasiya, gender, qan dövranı.

Ключевые слова: мозг, нейрон, полушарии мозга, память, восприятие, ориентация, пол, контакт, диффузия.

Key words: brain, neuron, memory, perception, gender, blood, orientation, cooperation, contact, diffusion.

Neyronların rabitə xəritəsi təstiq etmişdir ki, qadınların sosial vərdisləri qavrama və yaddaş qabiliyyəti, kişilərin isə ümumi qavrama və kooperasiya qabiliyyəti daha yüksək olur. Alimlərin uzun müddətli müşahidələri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qadın beyninin quruluşu kişilərinkindən xeyli fərqlidir. Pensilvaniya universitetinin professoru Rajini Berma qeyd edir ki, məhz qadınlarda sosial vərdislərin qavranılması və yaddaş güclü olduğuna görə qadınlar daha çox tapşırıqların öhdəsindən gələ bilirlər. Hamiləlik dönməndə qadınlarda ətrafdakı insanları anlamaq üçün olan beyindəki boz maddələrin miqdarı azalır. Bu isə ananın bətnindəki uşağa qarşı daha diqqətli olması və onu təhlükələrdən qoruması ilə əlaqədardır (2, 66).

Qadınlarda romantik sevgi hissləri ilə ana sevgisi çox oxşardır, ancaq fərqlər də var. Məsələn: ehtiraslı sevgi cinsi istəklə bağlı beyin sahələrini aktivləşdirir. Bundan əlavə narahatlıq və qorxu hissi azalır və eyforiya hissi artır. Ana məhəbbəti isə sevginin formalaşmasında məsul olan sahələri aktivləşdirir.

Cəmiyyətimizin bütün sahələrində olduğu kimi gender, cinsi oriyentasiya, ümumiyyətlə, cinsiyyət haqqında yanlış fikirlər çox yayılmışdır. Bu mövzuda bilavasitə və ya dolayısıyla söylənilən fikirlər bəzən çox müzakirələrə səbəb olur. Ümumiyyətlə, kişi və qadın beyninin fərqlərindən danışmaq bir qədər absurd səslənir. Bu mövzuda mübahisə aparmaq üçün mütləq insanın ana bətnində rüşeym inkişafından tutmuş yetkinlik dövrünə qədər beyində baş verən dəyişiklikləri nəzərdən keçirməliyik.

ABŞ Milli Elmlər Akademiyası qadınlarda iki beyin yarımkürəsi arasında ünsiyyətin, kişilərdə isə beyin yarımkürələrinin öz aralarında ünsiyyətin daha çox olduğu bildirilir. Alman alimi Deutxche Welle ABŞ-ın Pensilvaniya universitetindən bir sıra alimlər beyin içi əlaqələri diffuziya, tenzor göstərmə adı verilən bir üsulla araşdırıldığı bildirilir. Bu araşdırmalarda 8-22 yaş arası təxminən 1000 adamın beyni araşdırılıb və qiymətləndirmə üçün 95 kateqoriya ayrılıb. Tədqiqatlarda beyin strukturlarının quruluşuna əsasən kişilər hisslərini daha koordinasiya edərək hərəkət edərkən, qadınlar isə analitik və intuitiv məlumatları daha yaxşı toplayırlar (1, 34).

Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, qadın beyni kişi beynindən on üç faiz daha kiçik olmasına baxmayaraq, onda qan dövranı 1.3 dəfə daha güclüdür. Lakin beyin ölçüləri arasındakı bu fərq intellektlər səviyyəsinə təsir etmir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, yaş artdıqca kişi beyni qadın beynindən daha tez kiçilir.

Qarşıya qoyulmuş eyni tapşırığın həlli üçün qadın və kişilər beyinlərinin müxtəlif hissələrindən istifadə edirlər. Əgər bir kişi azarsa, hərəkət istiqaməti və getdiyi məsafəni, qadın isə yoldakı obyektləri yadda saxlayır. Qadınlar eyni vaxtda bir neçə məlumat axını qəbul edə bilər. Kişilər dəqiq, qadınlar isə humanitar elmlərdə daha mükəmməldirlər. Qadınlarda təşkilatçılıq qabiliyyəti daha yaxşı inkişaf edir.

Pensilvaniya universitetindən olan alimlər araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəliblər ki, kişi beyni qadın beyni ilə müqaisədə 1,5 – 2 dəfə tez qocalır. Bu zaman daha çox dəyişiklik beyni danışıqı idarə edən sol hissəsində baş verir (5).

Mütəxəssislər bildirirlər ki, kişi beyni qadın beyni ilə müqaisədə daha az etibar edilə biləcək mexanizmdir. Qadın beyninin bütün hissələrindən eyni anda keçən qanın miqdarı kişi beyni ilə müqaisədə 15% çoxdur. Alimlər kişilərdə insult xəstəliyinə daha tez-tez rast gəlməsinin də bununla əlaqədar ola biləcəyini bildirir.

Kişi və qadınlarda beyinlə əlaqəli fərqlər beyin hipotalamus adlanan kiçik bir hissəsinin inkişafı ilə bağlıdır. Kişi və qadınlarda bu hissə öz quruluş və funksiyasına görə tamamilə fərqlidir. Qadın beyni öz həcminə görə kişi beyni ilə müqayisə olunmasa da alimlər deyir ki, qadın beyni daha yaxşı qurulmuşdur, daha səmərəli işləyir və nəticədə kişi beynini xeyli geridə qoyur. Qadınlar öz intuisiyalarını bioloji yolla, yəni beyinlə birlikdə irsən qəbul edirlər. Qadınlar baxışları daha yaxşı oxuyur və həmsöhbətlərinin əl-qol hərəkəti və mimikasını daha mükəmməl başa düşürlər. Onlar daha həssasdırlar, bir anda ətrafdakı adamların əhval ruhiyəsində dəyişikliyi sezir, hər bir yanlış məlumatı dərhal hiss edirlər. Kişilərə nisbətən onlar dilçilikdə daha bacarıqlıdırlar, nitqləri öz mürəkkəbliyi və bütövlüyü ilə fərqlənirlər.

Qadınlarda yolxucu xəstəliklərə qarşı müqavimət kişilərə nisbətən daha güclüdür. Bu qəribə keyfiyyət onlarda heç də əbəs yerə yaranmamışdır. Buna səbəb beyin sol yarımkürəsinin daha çox inkişaf etməsidir. Həmçinin alimlər belə bir fikrə meyl göstərir ki, buna digər bir səbəb də beyin gövdəsidir – o qadınlarda kişilərdən fərqli olaraq daha qalındır (3).

Bəs bu fərqlər haradan yaranır? Burada cinsləri fərqləndirən xromosomların heç bir rolu yoxdur. Alimlər belə hesab edir ki, burada hormonların (androqenlər, proqesteron, esteroqen) rolu çox böyükdür, bununla yanaşı böyüyən fərdin yaşayış mühiti hətta qidalanması da böyük rol oynayır. Bundan əlavə beyin struktur və fəaliyyətinə təcrübə və ətraf mühit təsirlərinin də böyük rolu vardır. Bütün beyin quruluş və strukturunun cinsi fərqlərindən doğan əlamətlər anadangəlmə və ya qazanılma olması sualı hələ də cavabsız qalmaqdadır (4).

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, qadınların yaddaşı hormonlarla əlaqəli olaraq kişilərinə nisbətən daha güclüdür. Lakin qadınlarda menstrual dövrün bitməsiylə əlaqədar esterogen hormonu səviyyəsinin kəskin düşməsi onlarda yaddaşın zəifləməsinə gətirib çıxarır. Harvord Universitetinin professoru Doren Renti qeyd etmişdir ki, qadınların beyni əlaqədarlıq vəziyyətdə olur.

Müəyyən olmuşdur ki, qadın və kişilərdə psixi xəstəliklərə meyillik də fərqlidir. Kişilər daha çox autizm, hiperaktivliyə və Turetta sindromuna, qadınlar isə depressiyaya, panik atak və anoreksiyaya daha çox meyilli olurlar.

Qadınlar ağrı hissini kişilərə nisbətən daha güclü hiss edirlər, onlarda toxunma hissəsinin qəbulu daha güclüdür. Doktor Nik Lossef bunu cinsi hormonların rolu ilə əlaqələndirir. Kişi embrionu doğuşdan testesteron hormonunun içərisində “üzür”.

Məlumdur ki, qadınlarda miqren ağrıları kişilərdən nisbətən çox rast gəlinir. Bu faktın standart izahı onunla bağlıdır ki, qadınlarda qan dövrəsinə hormonların səviyyəsi müntəzəm olaraq dəyişir. Alimlər müəyyən etmişlər ki, beyində cinsi fərqləri törədən aralıq beyində yerləşən bir neçə millimetrlik kiçik bir sahədir. Bu sahədə Nucleus præopticus medialis adlanan sinir hüceyrəsinin nüvələridir. Beynin bu hissəsi seksual mərkəzə aiddir. Erkək məməlilərdə bu dünylu mərkəz “tipik kişi davranışlarının” mənbəyi sayılır. Buraya dominatlıq, aqressivlik və cinsi həvəs xüsusiyyətləri aiddir. Qadınlar da isə sadaladığımız bu xüsusiyyətləri idarə edən mərkəz bir yox bir neçədir. Qeyd etdiyimiz bu mərkəz hamiləliyin 3-cü ayında döldə cinsi əlamətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur (6).

Alimlər təcrübədə dişi sıçanların beyinlərinə erkək sıçanların Nucleus præopticus medialis nüvələrini köçürmüşlər və müşahidə etmişlər ki, dişi sıçanların cinsi meyilliyi həm cinslərinə yönəlmişdir, həmçinin onlar erkəklər kimi daha aqressiv və döyüşkən olmuşdular.

Ədəbiyyat

1. Luenn Brizendayn “Qadın beyni”. 2006
2. Serj Qinqer “Qadın beyni və kişi beyni”. 2003
3. psyfactor.org
4. med.vesti.ru
5. inosmi.ru/science
6. Jurnal “Neurology”

В.Б.Юсифова

Половые различия строения и функции мозга

Резюме

Все анализы строения и функций полового различия показывают, что крупный размер мозга мужчин никак не влияет на его функции. Размер не является показателем интеллекта. Мужчины действуют координацией, женщины – аналитическим и интуитивным складом ума. Мужчины используют различные области мозга. Женщины лучше воспринимают поток информации. Мужчины хороши в естественных науках, а женщины лучше владеют гуманитарными науками. Мозг мужчин стареет быстрее и риск возникновения инсульта у них больше, женщины же более устойчивы к этим заболеваниям.

V.B.Yusifova

Gender Differences in the Structure and Function of the Brain

Summary

Brain's gender difference between men and women. When we analyse brain's structure and action differences, we see that men's brain is bigger than women's but it doesn't influence intellectual level. Men use different parts of their brain. Women can accept a different type of information at the same time. Women are good at humanitarian science but men are good at math. Men have a great risk to insult.

Rəyçi dos. S.X.Zamanova

Redaksiyaya daxil olub: 19.10.2018

N.E.ZEYNALOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: nigarzeynalova777@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

PEDAQOJİ PROSES ZAMANI MÜƏLLİMİN KREATİV FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *kreativlik, müəllim fəaliyyəti, ideya, innovasiya, pedaqoji yanaşma, təxəyyül*

Ключевые слова: *креативность, деятельность учителя, идея, инновация, педагогический подход, воображение*

Key words: *creativity, idea, teacher's activity, innovation, pedagogy approach, imagination*

İnsanın kreativliyi hansı amillərdən asılıdır? Kreativliyin bəzi insanlarda daha qabarıq formada, bəzilərinə isə nisbətən məhdud çərçivədə özünü göstərməsinin səbəbi nədir?

Cəmiyyətdə belə fikir formalaşmışdır ki, kreativ insanlar nadir, əlçatmaz, qeyri-adi bacarıqlara malik şəxslərdir. Lakin bu, yanlış fikirdir. Kreativ insanlar lazım olan vaxtda doğru qərar qəbul etmək bacarığına malik şəxslərdir.

Kreativliklə bağlı nəzəriyyələrdə kreativ düşüncəli insanlar, adətən, investora (əmanətçiyə) bənzədilir (8). Onlar ucuz alıb, baha satmaq ideyasının tərəfdarlarıdır. Bu xüsusiyyət az və ya çox səviyyədə hər kəsə xasdır. Biznes fəaliyyəti göstərən investordan fərqli olaraq, kreativ insanlar eyni əməliyyatı müxtəlif ideyalara əsaslanaraq həyata keçirirlər. Kreativ düşüncəli şəxslərin ideyaları, təklifləri bəzən qəribə, bəzən də ağlasığmaz hesab olunduğundan, böyük təəccüblə qarşılandığından həyata keçirilməsinə ya şərait yaradılmır, ya da reallaşdırılmasının qarşısını almaq üçün süni maneələr törədilir, müəllif isə haqsız tənqidlərlə rastlaşır, hətta onun sağlam düşüncəsi şübhə altına alınır və ya ələ salınır.

Kreativ ideyalar dəyərlidirsə, onların əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmamasının səbəbi nədir? Nə üçün yeni təklif irəli sürən kreativ innovator öz maraqlarının müdafiəsinə qalxır? İnsanlar bəzən fərqli ideyaları anlamadıqları üçün onlara qarşı dözümsüzlük göstərir, yeni təklifləri etibarsız hesab edir, laqeydliklə yanaşırlar. Ümumiyyətlə, cəmiyyət müsbət nəticəsindən əmin olmadığı innovativ proseslərə və ya ideyalara qarşı çıxır, onları həvəslə qəbul etmək istəmir (8).

Kreativliyi inkişaf etdirmək üçün ideya asılılığından yayınmaq mütləqdir. Kreativlik bacarığı əslində həyata münasibət və qərardır. Biz gündəlik həyatımızda kreativliyi daha çox uşaqlarda müşahidə edirik, lakin tədrisçən - onlar böyüdükcə, xüsusən də yeniyetməlik dövründən etibarən bu xüsusiyyət təkmil formada nəzərə çarpmır, çünki intellektual müvafiqliyi dəstəkləyən cəmiyyət kreativ potensialın üzə çıxmasının qarşısını alır. Adi bir nümunəyə diqqət yetirək: hazır fiqurların içini rəngləmək tapşırığı - belə tipli fəaliyyətlər uşaqların kreativliyinin qarşısını alır, yaradıcılığının önünə sədd çəkir.

Bəzi alimlər (7, 8, 9) bildirirlər ki, kreativ fəaliyyət inkişaf etdirilə bilən üç bacarığın təbiiqini və balanslaşdırılmasını labüdləşdirir:

1. Sintez bacarıqlar;
2. Analitik bacarıqlar;
3. Praktik bacarıqlar.

Sintez (sintetik) bacarıqlar dedikdə, yeni və maraqlı ideyaları generasiya etmək, müxtəlif yaradıcı fikirlərdən yararlanaraq başqa tərz yaratmaq nəzərdə tutulur. Adətən, kreativ kimi tanınan insanlar əslində yaxşı sintez bacarıqlara malik olan şəxslərdir. Belələri spontan

münasibət bildirməyi bacarmayanlardan fərqlənərək hadisə və faktlar arasında əlaqələr yaradırlar.

Analitik (təhlil, analiz) bacarıqlar tənqidi təfəkkürlə sıx bağlıdır. Kreativ düşüncəyə malik insanlarda analitik bacarıqların mövcudluğu qiymətləndirmə prosesinin obyektiv şəkildə tənzimlənməsini labüdləşdirir, əks halda isə həmin şəxslər yaxşı ideyaları deyil, nisbətən zəif yanaşmaları dəstəkləyəcək və təkrarlanmış fikirlər irəli sürəcəklər.

Praktik (təcrübi) bacarıqlar nəzəriyyənin təcrübəyə köçürülməsinə, mücərrəd ideyaların istehsalatda tətbiqinə zəmin yaradır. Kreativ insanlar praktik bacarıqlar vasitəsilə ətrafdakıları fikirlərinin dəyərli olmasına inandıra bilir. Məsələn: hər bir təşkilatda müəyyən qaydalar toplusu, müəssisədaxili qanunlar mövcuddur. Yenisinin hazırlanması və istifadəsi üçün onun köhnə təlimatdan üstünlüyü sübuta yetirilməlidir.

Kreativlik sintez, analitik və praktik bacarıqlar arasında tarazlığı, balansın mövcudluğunu tələb edir. Sintezi bacarıqlara malik insan innovativ ideyalar irəli sürə bilər, lakin digərlərinin fikirlərini dəyərləndirmək bacarığına sahib deyil. Yalnız analitik düşüncə tərzinə malik şəxslərdə başqalarının ideyalarının təhlilini aparmaq, yüksək səviyyədə qiymətləndirmək bacarığı mövcuddur. Belə tipli insanlar sintez düşünənlərdən fərqli olaraq generasiya etməyə çətinlik çəkirlər. Praktiki bacarıqlara malik şəxslər hətta heç bir dəyəri olmayan məhsulun satışını da reallaşdırırlar. Bu isə nə sintez, nə də analitik bacarıqlara sahib insanlara xas cəhət deyil. Deməli, tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, tələbələrin inkişafı üç istiqamət üzrə balanslaşdırılsın.

Təlim prosesində təhsilənlərdə kreativ münasibətin formalaşdırılması kreativ düşüncə tərzini qədər vacibdir (5). Əksər müəllimlər öyrənilənlərdə kreativliyi inkişaf etdirmək arzusundadırlar, lakin bunun yolları haqqında məlumatlı deyillər. Tədqiqat zamanı araşdırdığımız ədəbiyyatda təhsilənlərin kreativliyinin inkişafını təmin etmək məqsədilə müxtəlif təkliflər verilmişdir. Həmin fikirlərə əsaslanaraq strategiyalar hazırlanmışdır. Müəllimlərin bu metodik tövsiyələrdən bəhrələnməsi öyrənilənlərdə kreativliyin inkişafına əlverişli şərait yaradacaq, pedaqoqların, müəssisə rəhbərlərinin və digər təhsil işçilərinin pedaqoji baxımdan təkmilləşməsinə təkan verəcəkdir. Həmin strategiyalara nəzər yetirək:

1. İdeyalar generasiyasını həvəsləndirmək

Problem müəyyənləşdirildikdən dərhal sonra tələbələr ideyalar generasiyasına və qərar qəbuluna başlamalıdırlar. Yeni fikirlərin meydana gəlməsi prosesitənqidlə tərs mütənəsidir, o, azad mühit tələb edir. Təhsilənlərə aşılmalıdır ki, ideyalar zəif və ya güclü, parlaq və ya uğursuz ola bilər. Hər bir halda müəllim təlim prosesində öyrənilənlərə sərt reaksiya verməkdən, kobud münasibət göstərməkdən, aşağılayıcı davranışdan, təhqir etməkdən yayınmalıdır. Pedaqoqun əsas məqsədi tələbələr tərəfindən irəli sürülən kreativ fikirlərin müxtəlif aspektlərini üzə çıxarmaqdan, həvəsləndirici tədbirlər görməkdən, qeyri-yaradıcı düşüncə tərzini innovasiyalarla zənginləşdirməkdən, yeni yanaşmalar ortaya qoymaqdan ibarətdir. Təhsilənlərin dəstəklənməsi onları gələcəkdə yüksək keyfiyyətli layihələrin həyata keçirilməsinə stimullaşdırır. İdeyaların generasiyası bacarığı tələbələrə gələcək peşə fəaliyyətinə və ümumiyyətlə, müstəqil həyata, qeyri-standart vəziyyətlərin, problemləli situasiyaların idarə olunmasına hazırlayır.

2. Kreativ düşüncə üçün vaxt ayırmaq

Vaxt çatışmazlığı XXI əsrin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Çevik fəaliyyət qabiliyyətinə bütün müəssisələrdə xüsusi dəyər verilir. Adətən, çətin kimi görünən çoxsaylı problemlərin həlli müəyyən müddət tələb edir. Deməli, kreativ ideyalar qısa zaman kəsiyində yaranmır (2). İstənilən problemi anlamaq bizdən kifayət qədər vaxt istəyir. Kreativliyi nümayiş etdirmək, səmərəli yaradıcı fəaliyyət göstərmək qısa zaman kəsiyində qeyri-realdır.

3. Səhvlərin mövcud ola biləcəyini qəbul etmək.

Kreativ ideyaların təqdimatı riskli məsələdir. İnsanlar tanıdıqları yolla getməyə üstünlük verirlər, çünki əmindirlər ki, burada sürprizlərlə qarşılaşmayacaqlar. Lakin tarix göstərir ki,

Eynşteyn, Freyd, Vıqotski, Piaje kimi şəxsiyyətlər qeyri-standart, yeni düşüncə tərzini nümayiş etdirərək tamamilə fərqli, qeyri-ənənəvi istiqamətlər seçmiş və böyük uğurlar qazanmışlar. Belə mütəfəkkirlər səhvlərdən qorxmadıqları, riskə getməyə hazır olduqları üçün bəşəriyyətə misilsiz töhfələr verə bilmişlər. Hazırda istər orta, istərsə də ali təhsil müəssisələrində öyrənənlərin səhvləri müəllimlər tərəfindən heç də yaxşı qarşılanmır. Təhsilalanların istənilən yanlış, qeyri-dəqiq cavabı savadsızlıq, məsuliyyətsizlik kimi dəyərləndirilir. Bu da öyrənənlərin kollektivin gözündən düşməsinə səbəb olur, beləliklə, tələbələr sərbəst fikir söyləməkdən, standartdan kənar mülahizə yürütməkdən, “çərçivədən” qırağa çıxmaqdan çəkinirlər. Hətta kiçik yaş dövründə fiqurların rənglənməsi tapşırığı verildikən uşaq müəyyən olunmuş həddləri keçdiyi (xətdən kənara çıxdığı) halda müəllim dərhal düzəlişlər aparır, prosesin şablona uyğun təşkilinə nəzarət edir. Əlbəttə, bütün bunlar təhsilalanları orijinallıqdan çəkindirir, onların sərbəstliyinə, müstəqilliyinə mane olur və nəticədə kreativliyin inkişafını əngəlləyir. Əslində isə təhsilalanların səhvlərini görəndə pedaqoq onları müzakirələrə dəvət etməli, fikir mübadiləsinə stimullaşdırmalıdır. Bəzən qeyri-dəqiq, yanlış cavablarda gözəl ideyaların rüşeymləri cüccərir. Yaponiyada müəllimlərhətta bütöv dərsi təhsilalanların səhvlərinin təhlili və müzakirəsinə həsr edirlər. Pedaqoqlar tələbələrə öyrətmək və inkişaf etdirmək məqsədilə fəaliyyətin bu şəkildə təşkilindən yararlanırlar.

4. Kreativ ideyaları mükafatlandırmaq.

Öyrənənlərə kreativliyin əhəmiyyəti haqqında yalnız nəzəri biliklər vermək, ümumi məlumatlar ötürmək yetərli deyil. Tələbələr sözü ilə əməli fəaliyyəti vəhdət təşkil edən pedaqoqları daha çox dəyərləndirirlər, öyrəndənlərin nəyi və necə qiymətləndirməsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Müəllim ilk andan auditoriyanın ümumi əhval-ruhiyyəsini dəqiqləşdirməli və seçilmiş iş metodlarından istifadə edərək iş imkanlarını müəyyənləşdirməlidir. O, adətən ünsiyyətin təşəbbüskarı kimi çıxış edir və onun ünsiyyətdən əvvəlki situasiyadan bilavasitə pedaqoji ünsiyyət situasiyasına keçidi necə təşkil etməsindən işin müvəffəqiyyəti çox asılıdır. Burada o, sınıfta müsbət əhval-ruhiyyə, özünə cəlb etmə aurası və emosional birlik ruhu yarada biləcəkmi? Məşğələlərdə idrak axtarışının idarə olunması düzgün, doğru təşkil olunmuş, planlaşdırılmış ünsiyyət sistemi vasitəsilə həyata keçirilir (11, 372).

İnkişafetdirici pedaqoji prosesin idarə olunması, təlim metodu və ünsiyyət sistemi bir-birinə uyğun gəlməlidir. Yalnız belə olduqda, müəllimlə şagirdlərin birgə işi səmərəli olacaqdır. Deməli, didaktik və metodik tələblərdən başqa dərslər həm də bir sıra sosial-psixoloji tələblər verilir. Məlumatların verilməsi və öyrənənlərin onu qavraması məqsədilə siniflə psixoloji ünsiyyətin yaranması, mühazirələrin psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət planının hazırlanması, psixoloji vasitələr sisteminin köməyi ilə kollektiv axtarışın, birfə düşüncə və fikirlərin yaradılması, təhsilalanların idrak fəaliyyətinin idarə olunması, işgüzar və şəxsi aspektlərin vahidliyi, müəllim-şagird münasibətlərinin tam pedaqoji məqsədəuyğun sistemi sosial-psixoloji tələblərdən ən mühümləridir.

Müəllim kreativliyə dair cəhdləri mükafatlandırmalıdır. Məsələn, tələbələrə layihə tapşırığı verilməlidir. Bu zaman pedaqoq təhsilalanlara hansı bacarıqlardan yararlanmaq lazım olduğunu, həmçinin kreativlik nümayiş etdirmələrini xatırlatmalıdır. Öyrənənlər bilməlidirlər ki, müəllimin razılığından asılı olmayaraq, onlar mövcud ideyalarla şəxsi fikirləri arasında sintez yaratmalıdırlar. Öyrəndənlər çox vaxt standartdan, şablondan fərqlənən kreativ cavabları səviyyəyə bölməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman kreativliyin qiymətləndirilməsində ardıcillıq nümayiş etdirmək tövsiyə olunur. Əgər qiymətləndirmənin məqsədi məhz kreativliyin qiymətləndirilməsidirsə, o zaman tapşırıqlar kreativliyin formalaşmasına xidmət etməlidir. Əlbəttə, adi çalışmaların yoxlanılması və nəticələrinin ölçülməsində müəllimin obyektivliyini göstərmək imkanları genişdir. Kreativliyin dəqiq qiymətləndirilməsi mümkün olmasa da, pedaqoq onun inkişafına xidmət edən tapşırıqlara daha çox üstünlük verməlidir. Təhsilalanlar da ön-

cədən məlumatlandırılmalıdır ki, kreativliyin tam obyektivliklə qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Əks halda öyrənənlər həvədən düşərək yaradıcı fikirlər yürütməkdən yayına bilirlər.

5. Problem və maneələri müəyyənləşdirib aradan qaldırmaq.

Kreativ insanlar, adətən, cəmiyyətin güclü müqaviməti ilə üzləşirlər. Mövcud maneələri aradan qaldırmaq üçün yaradıcı şəxslər yüksək iradəyə malik olmalı, inadla çalışmalı, fikir və ideyalarını müdafiə etməlidirlər. Bəzən qətiyyətin yetərsizliyi kreativ insanların (əsasən gənclərin) sayının tədricən azalmasına gətirib çıxarır. Təzyiqlə rastlaşan, mübarizə aparmaqdan, anlaşılmaqlıqdan yorulanlar belə qərara gəlirlər ki, kreativlik dəyərləndirilmir, cəmiyyətin standart fikirlərinə müqavimət göstərməyə dəyməz. Lakin həqiqi, əsl kreativlər ideyaları uğrunda sonadək mücadilə edir, inanırlar ki, fərqlilik yaratmağa qadirdirlər və şəxsi mülahizələri ilə fərqlənməyə dəyər.

Tələbələrin problem və maneələrin öhdəsindən gəlmək cəhdləri, hətta tam uğurlu olmasa da, müəllim tərəfindən dəyərləndirilməli, stimullaşdırılmalı, xüsusi vurğulanmalı, sonra isə digər mümkün yollar təqdim olunmalıdır. Bununla yanaşı, səmərəsiz təkliflərin pedaqoji taktikla təhlili aparılmalı, doğru yanaşmalar fərqləndirilərək üzə çıxarılmalı, tələbələrin hər bir cəhdi təqdir edilməli, dəyərləndirilməlidir. Müəllim müxtəlif formalı problemlə situasiya və süni maneələr yaratmalı, öyrənənlərlə beyin həmləsi vasitəsilə həmin əngəllərin aradan qaldırılması yolları müzakirə olunmalı, bütün variant və mümkün strategiyalar nəzərdən keçirilməli, nəticələrin qeydiyyatı aparılmalı, məqsədlər müqayisə edilməlidir. Təqdimat və çıxışdan əvvəl gərginliyi, stressi minimuma endirmək barədə tələbələrlə müzakirələr aparılmalı, konkret nümunələr üzərində təkliflər hazırlanmalıdır.

Maneələrin dəf edilməsi zamanı diqqətin cəmləşdirilməsi də mühüm və diqqətdə saxlanılmalı məqamdır.

Tələbələrə kreativ insanların həyat və fəaliyyətləri, üzləşdikləri problemlər haqqında məlumat verilməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, yeni, orijinal ideyaların müəllifləri hər zaman maneələrlə rastlaşa bilirlər. Bu, özünəinam hissənin daha da möhkəmlənməsinə, müstəqil qərar qəbuluna zəmin yaradacaq.

6. Məsuliyyət hissi aşılamaq.

Tələbələrdə kreativliyin inkişafına təkan verən amillərdən biri də onların müvəffəqiyyət və uğursuzluqlara görə məsuliyyət daşmasıdır. Öyrənən üzərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirirsə, fəaliyyətinə görə cavabdehlik daşıyarsa, deməli, növbəti mərhələlərin birində qazandığı uğur üçün mütləq sevinəcək və özünü fəxr edəcəkdir.

“Məsuliyyətin dərk edilməsi” ifadəsi nə qədər aydın mənaya malik olsa da, bəzən pedaqoq özü də sözüvə əməlinin arasında yaratdığı boşluğun uğursuzluğunu yaşayır. Real həyatda müxtəlif vəziyyətlər və onların nəticələri üçün əksəriyyətin üzərinə götürdüyü öhdəlik kəskin şəkildə fərqlənir. Bu səbəbdən kreativ insanlar fəaliyyət və ideyalarına görə məsuliyyət daşımağı, cavabdehlik götürməyi bacarmalıdırlar.

7. Özününizamlamanı (özünüidarəetməni) inkişaf etdirmək

Kreativ proses zamanı müəllimin hər bir tələbəyə kömək göstərməsi mümkünsüzdür. Təhsilənlər bu məsələni nəzarətdə saxlamalıdırlar. Tələbələrə özününizamlama strategiyalarının öyrədilməsi kreativliyin inkişafı və formalaşdırılmasına xidmət edən əsas amillərdəndir. Özününizamlama xüsusiyyətinə malik insanlar ömür boyu müstəqil fəaliyyət göstərməyi bacarırlar. Bu yalnız pedaqoji aktivliyə aid deyil, ümumtəhsil, ali məktəb və digər təhsil müəssisələrinin hüduqlarından kənarında baş verən iş prosesi üçün də keçərlidir. Məhz belə fəaliyyət kreativ məhsulların yaradılmasına təkan verir. Özününizamlamanın inkişafına aşağıda sadalananlara riayət etməklə nail olmaq mümkündür:

- Tapşırığın yerinə yetirilməsinə zəmin yaradan ideyaların qeydiyyatını aparmaq;
- Kreativ ideyaları dəyərləndirmək və onlardan birini seçmək;
- Seçimi əsaslandırmaq;

- Çalışmanın yerinə yetirilməsinə dair plan hazırlamaq, tapşırığın icra prosesini addım-addım planlaşdıraraq alqoritm qurmaq (məlumatın harada və necə əldə olunması, prosesin başlama və bitmə vaxtı kimi məsələlər dəqiq qeyd olunmalıdır);

- Gündəlik inkişaf, görülən işlər, qarşıya çıxan maneələr, onların aradan qaldırılması yolları haqqında məlumatların qeydiyyatını aparmaq;

- Tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı kollektiv müzakirələrdə yaxından iştirak etmək;

- Tapşırığın nəticələrinə dair müəllimlə əksəlaqə qurmaq;

- Qrup yoldaşlarının tapşırıqlarını qiymətləndirmək.

8. Kreativ əməkdaşlığı dəstəkləmək

Kreativlik, adətən, fərdin şəxsi fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Lakin reallıq başqadır. Müasir dövrdə istər təlim, istərsə də əmək prosesində insanların birgə fəaliyyətinə üstünlük verilir. Əməkdaşlıq kreativliyi oyadır, yaradıcılığa həvəs yaradır. Kreativ proses zamanı tələbələr digərlərinin istifadə etdiyi texnika, strategiya və yanaşmaları seyr edərkən daha çox faydalanırlar. Bununla yanaşı, kreativ insanların əldə etdikləri uğur da öyrənənləri ruhlandırır, onların entuziazmını və həvəsini artırır. Müəllimin hər bir tələbə ilə fərdi iş təşkil etməsi mümkünsüz olduğu üçün o, qrup üzvləri ilə kreativliyini stimullaşdırmaq yollarını müəyyənləşdirməlidir.

Müasir dövr insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyini tələb etdiyindən təlim prosesində əməkdaşlığa şərait yaradılmalı və onun kreativ olmasının xüsusi diqqət yetirilməlidir.

9. Öyrənənlərin marağını cəlb etmək

Təlim prosesində tələbələrin diqqətini cəlb etməyə, problemlərin araşdırılması daim ön planda saxlanılmalıdır. Təhsilənlərin seçimi əsasında müəyyənləşdirilən müzakirə mövzusu bəzən öyrədənə arzusu ilə üst-üstə düşməyə bilər. Marağ göstərdiyi sahə üzrə çalışan və həmin istiqamətdə fərqlənən məzunlar həqiqətən gördüyü işi sevir, nəticədə də uğur qazanmağı bacarırlar. Deməli, kreativ şəxslər daxili motivasiyaya malikdirlər (1). Bu düz mütənasibliyə pozulduğu halda insanlarda daha çox maddi maraq və ya prestij məqsədi ilə çalışır, peşələrini sevmir, gördükləri iş onlar üçün darıxdırıcı olur. Belə şəxslər fəaliyyət sahələrində heç vaxt fərqlənmirlər. Tələbələrin maraqlarına uyğun, sevdikləri məşğuliyyəti tapmaq asan məsələ deyil, müəllimdən gərgin əmək tələb edir. Təhsilənləri gələcəkdə yarana biləcək ümitsizlikdən qorumaq məqsədilə onları həqiqətən sevdikləri, maraq göstərdikləri istiqamətə yönəltmək, daxili potensiallarını, istedadlarını üzə çıxarmaq, formalaşdırmaq, gördükləri işdən zövq almağı öyrətmək mütləqdir.

Müəllimin təkmlə, böyük səbrlə planlaşdırdığı fəaliyyəti, müəyyənləşdirdiyi strategiyası nəticəsində hər bir tələbədə kreativliyin inkişafılabüddür.

10. Tapşırıq və ya layihənin nəticələrinə görə öyrənənləri mükafatlandırmaq

Kreativliyin özünü göstərməsi bəzən uzunmüddətli əhatə edir. Nəticəyə qədərki dövrün nə qədər olacağındəqiqliklə müəyyənləşdirmək mümkün deyil, bu səbəbdən də həmin müddət ərzində təhsilənlərmükafatlandırılmırlar. Tələbələr belə məqamları nəzərə alaraq çalışmayı, iş prosesini uğur qazananadək davam etdirməyi öyrənməlidirlər. İnsanların əksəriyyəti (istər müəllim, istərsə də valideynlər)övladlarının müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin dərhal mükafatlandırılmasını gözləyirlər. Lakin keyfiyyətli işin, gərgin zəhmətin nəticəsi uzun müddətdən sonra görünür. Məsələn, idman, rəqs, rəsm fəaliyyəti, musiqi alətlərində ifa. Bu baxımdan təhsilənlərə uzunmüddət səbrlə, təkmlə çalışmaq bacarığı aşılamaq lazımdır.

Təhsilənlərdə kreativliyin inkişaf etdirilməsi məqsədilə yuxarıda sadalanan texnikaların müəllimin gündəlik fəaliyyətində yer alması mütəmadi təbiiqi məsələnin həllinə əvəz olunmaz töhfələr verəcəkdir.

Runco, Sharp və digər tədqiqatçılar dəqiq və qeyri-dəqiq kreativlik nəzəriyyələrinə əks model təklif etmişlər. Həmin yanaşmaya görə, kreativlik stimullaşdırıla bilər və ya əksinə, onun qarşısının alınması da mümkündür (4, 6). Qeyri-dəqiq nəzəriyyələr adi insanların xəyalına, ümumi biliklərinə, dəqiq nəzəriyyələr isə elmi araşdırmaların nəticələrinə əsaslanır və hər bir

fərdin kreativ potensiala malik olduğunu irəli sürür, öyrənənlərdə müstəqillik, sərbəstlik, hörmət, obyektivlik, qərarlılıq, orijinallıq kimi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması məqsədi güdür.

Müstəqillik – öyrənənlərdən gələn təkliflərin çeşidlənməsində nəzarət xarakterli sərbəstlik nümayiş etdirmək, müəllif hüquqlarını qorumaq;

Ehtiram – hər kəsə, o cümlədən təklif olunan ideyaların müəlliflərinə hörmətlə, sayğıyla yanaşmaq;

Orijinallıq – şəxsi mühakimələrə əsaslanan təşəbbüs və cavablarda özünəməxsusluq nümayiş etdirmək;

Açıqlıq – öyrənənlərə ötürülən fikirlərə, onlardan gələn təkliflərə, müxtəlif metod və yanaşmalara açıq olmaq;

Reallaşdırma (icra) prosesə və ya ideyaların reallaşdırılmasına cəlb olunmaq və əldə edilən müsbət nəticəyə görə məmnunluq hissi keçirmək (3).

Müasir pedaqoji yanaşmalar öyrənənləri təlim prosesinin mərkəzində görür. Məhz bu səbəbdən tələbələr təhsilin əsas, aparıcı qüvvəsi kimi pedaqoji aktivlik göstərir, yaradıcı, rəngarəng ideyalar irəli sürərək həvəslənirlər (10). Beləliklə, kreativliyin stimullaşdırılması baş verir.

Kreativliyin formalaşdırılması əksər ölkələrdə xüsusi tələb kimi qoyulur, lakin ölkəmizin nə ali təhsil proqramlarında (kurikulumlarda), nə də təlim məqsədlərində nəzərə alınmır. Avropa Şurasının araşdırmalarına əsasən, kreativlik bütün bilik sahələrində, o cümlədən təhsil müəssisələrində tədris olunan fənlər çərçivəsində fundamental kompetensiya kimi məktəblərdə formalaşdırılmalıdır. Həmçinin kreativlik yalnız anadangəlmə istedad tələb edən musiqi və incəsənət sahələrinə aid edilməməlidir. Bu isə yaradıcı düşüncə tərzinin önəmli bacarıq kimi formalaşmasını labüdləşdirir. Deməli, kreativliyin mövcudluğu sağlam düşüncəli hər kəsin həyat sığortasıdır, real həyata adaptasiya qabiliyyətidir.

Ədəbiyyat

1. Amabile T.M. Creativity in context. Boulder, CO: Westview, 1996
2. Gruber H.E. The self-construction of the extraordinary. In R.J. Sternberg and J.E. Davidson (Eds.) Conceptions of giftedness. New York: Cambridge University Press, 1986.
3. Jeffrey B., Craft A. Creative teaching and teaching for creativity: distinctions and relationships. Educational Studies, 30 (1): 77-87, 2003.
4. Runco M.A. The Divergent Thinking of Young Children: Implications of the Research. Gifted Child Today (GCT), 13(4), 37-39, 1999,
5. Schank R.C. The creative Attitude: Learning to ask and Answer the Right Questions. New York: Macmillan, 1988
6. Sharp C. Developing Young Children's Creativity: what can we learn from research? Topic, 32, 5-12, 2004.
7. Sternberg R.J. Beyond IQ: A Triarchic theory of human intelligence. New York: Cambridge University Press, 1985.
8. Sternberg R.J., Lubart T.I. Defying the crowd: Cultivating creativity in a culture of conformity. New York: Free Press, 1995.
9. Sternberg R.J., Williams W.M/ how to develop student creativity. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development 1996.
10. Williamson B., Payton S. Curriculum and teaching innovation: Futurlab http://www.futurelab.org.uk/resources/documents/handbooks/curriculum_and_teaching_innovation2.pdf, 2009.
11. Əhmədov H.H., Zeynalova N.E. Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 456 s.

Н.Э.Зейналова

Организация креативной деятельности педагога в педагогическом процессе

Резюме

В статье раскрыто содержание понятия креативности, проведено сравнение похожих и отличительных свойств экономического и педагогического объяснения термина. Также проведен краткий обзор теорий по проблеме, анализ благоприятных условий, педагогической обстановки, путей развития творчества, способствующих развитию креативности, дана исчерпывающая информация о составе и классификации креативности. Наряду с этим, в целях развития креативности разработаны стратегии развития креативности у обучающихся. Использование представленных стратегий в процессе обучения будет способствовать повышению эффективности развития креативности.

N.E.Zeynalova

Organization of a teacher's creativity in the pedagogical process

Summary

The article describes the content of the notion of creativity and highlights the common and distinguishing features of the economic and pedagogical explanation of the term. In addition, the study gives the review of the theories on the issue, analyzes the favorable pedagogical conditions for creativity development and provides valuable information about the constitution and classification of creativity. Alongside with it, for the purpose of creativity development the author investigates the strategies of students' creativity improvement. The use of given strategies in the teaching and learning process will contribute to the effectiveness of creativity development.

Rəyçi: ped.e.d., prof. H.Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2018

А.Р.ИСМАЙЛОВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

РАБОТА С ХУДОЖЕСТВЕННЫМ КОНЦЕПТОМ КАК СРЕДСТВО РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНИКА

Ключевые слова: лингвокультурология, художественный концепт, наука, речевое развитие, школа, направление.

Açar sözlər: linqvokulturologiya, bədii konsept, elm, nitqi inkişaf, məktəb, istiqamət.

Key words: linguoculturology, artistic concept, science, speech development, school, direction.

В рамках модернизации содержания школьного курса русского языка и методики его преподавания одним из самых перспективных представляется лингвокультурологическое направление. Сегодня методисты предлагают разные пути его реализации. При этом все больший интерес вызывает работа с концептами русской культуры.

Концепты, по замечанию Д.С.Лихачева, возникают в сознании человека не только как намеки на возможные значения, но и как отклики на предшествующий языковой опыт человека в целом – поэтический, прозаический, научный, социальный, исторический и т. п.

Ключевые концепты культуры занимают важное положение в коллективном языковом сознании, а потому их исследование становится чрезвычайно актуальной проблемой. Доказательством тому служит появление словарей важнейших концептов культуры, одной из первых работ в этом направлении является словарь Ю. С. Степанова «Константы: Словарь русской культуры» (4).

Учащимся первоначально надлежит также разъяснить, что важнейшим источником культурной отмеченности (маркированности) является вовлеченность языковых единиц в определенный тип дискурса (текста). В этой связи представляют интерес те понятия, которые имеют непосредственное отношение к лингвокультурному анализу текста. Прежде всего, это культурные универсалии. Это общие для всех культур элементы (наличие языка, изготовление орудий труда, сексуальные запреты, мифы, танцы и т.д.), которые мы понимаем как важные для культуры и традиции фрагменты действительности, представленные в художественном тексте. Как правило, они составляют основу идеологических штампов эпохи. (Например, в рассказе Е.Замятина «Ловец человеков» культурная универсалия – это состояние типического героя. Оно задается следующей сентенцией: «Самое прекрасное в жизни – бред, и самый прекрасный бред – влюбленность»).

Дело в том, что в лингвистике известны языковые и концептуальные универсалии. А. Вежбицкая выделила целый ряд таких слов, которые она назвала лексическими универсалиями: я, ты, некто, нечто, вещь, люди, тело, тот, один, два, все, много, хороший, плохой и т.д. Концептуальные универсалии, а точнее, их важнейшие комбинации – это и есть культурные универсалии. А. Вежбицкая по этому поводу пишет: «Чтобы помыслить что-то, нам нужно нечто большее, чем «концепты»: нам нужны осмысленные комбинации концептов» (2, с.322).

Лингвокультурологическая универсалия может быть представлена как одним словом, так и целыми выражениями, создающими ядро культурного образа. Культурная универсалия, с одной стороны, обращена к вещному миру, а с другой – к национально-культурным, нравственным проблемам этноса. Такая двусторонность способствует их

семантической емкости, способности превращаться в символическое выражение ведущих идей текста, символы нации и эпохи. Это как бы культурные маяки текста.

Вот что лингвокультурологи в общих чертах понимают под «ключевыми концептами культуры». Помимо всего отмеченного, укажем на то обстоятельство, что культурный концепт рассматривается нами как свернутый текст, как культурно-семиотический феномен, в котором сочетаются архетипические и мифопоэтические параметры, а также религиозно-философское и культурно-историческое знание о мире. Содержание концептов, свойственных тому или иному художнику слова, определяется особенностями его мировоззрения, художественно-образного мировосприятия и индивидуально-авторской картины мира. «Продуктивным способом описания индивидуально-авторской картины мира является концептуальный анализ, который заключается в выведении из содержания всего текста базового концепта, а также ... знаний о концепте, составляющих его концептосферу» (1, с.105).

Концептуальный анализ художественного текста - это особый тип анализа текста, при котором в зоне внимания оказывается художественный концепт, как смысловая и эстетическая категория, как универсальный художественный опыт, зафиксированный в культурной памяти и способный выступать в качестве строительного материала при формировании новых художественных смыслов (3, с.42).

Но прежде чем приступить к анализу, отметим наиболее общее положение относительно концепта, трактуемого в свете лингвокультурологии. Во-первых, мы имеем в виду целенаправленный интерес русских учёных-языковедов и культурологов к вопросу о роли художественного текста в развитии русского языка и его связей с историей, культурой и этнографией определённых краёв и областей России. Во-вторых, принимая во внимание этот интерес, можно говорить о том, что он образует в лингвистике понятие концептосферы, которое в идеале представляет собой совокупность основных концептов и лексико-семантических группы слов, образующие каждый концепт в отдельности.

Далее, отметим и такой любопытный факт, уже непосредственно связанный с определённым концептом, в нашем случае с «берёзой». Итак, если рассматривать материализованный художественный образ-объект в лингвокультурологическом смысле, то это не просто (и не столько) дерево с определённым набором биологических признаков (то есть листовое растение из семейства сережчатых, большею частью с белой корой и сердцевидными листьями, впервые зафиксированное в старорусском языке с XVI-XVII веков), но в поэзии или художественной прозе прежде всего образ-символ. Это ключевой сигнализатор образных мотивов в произведениях, образ ёмкий и многозначный, традиционный не только для русского пейзажа, но также и устного народного творчества. Кстати, не только Астафьев, но и многие другие русские поэты и писатели использовали этот символ в его в самых разных языковых формах. Например: уменьшительно-ласкательное - *березка*; как относительное прилагательное, имеющее, однако, выраженный качественный оттенок - *березовый*; существительное со специфическим значением *березняк* - роща или лес, состоящие из берез, березовые деревья; *береста* (словарь даёт только *берёста*) — верхний слой березовой коры, идущий на выгонку дегтя, выделку лаптей, корзинок и т.п.; *берёстовый* - сделанный из бересты, добытый из бересты; *берестяный* (или его варианты *берестяной*, *берестовый* и некоторые другие слова, также встречающиеся с XVII века.

Теперь вернёмся к лингвокультурологическому анализу рассказа- миниатюры В.П.Астафьева «Свеча над Енисеем». Итак, в тексте следует:

- Напротив села, на скале, обкатанной дождями и временем, похожей на запекшийся кулич, чуть ниже гор и отрогов скал, отдаваясь, скорее отскочив от

прибрежного леса, растёт берёза. Я помню её с детства. Она уже старая, но по росту все девушка – не хватило ни почвы, ни свету, ни размаха дереву.

Эта берёза распочинает осень на левом, скалистом берегу Енисея: числа двадцатого – двадцать пятого августа приоткрывается на ней полоска едва видной прожелтины, и быстро-быстро, за несколько дней, от низу до верху вся берёза делается будто свечка восковая. Последним пламенем, словно ярким вскриком в конце лета, заявит она о себе и сразу же отделится от мира, от леса, от реки и всего своего земного окружения.

Стоит деревце одиноко и тихо светится, молитвенно догорает. Только белый ствол, будто кость, с каждым утренником проступает все явственней, все отчётливей от корня о вершинки.

Но вот конец августа, завершение прошлогоднего лета. Вышел я на берег, нашёл взглядом деревце, которому так и суждено вековать в девичьем облике. Зелёная стоит берёзка, разве что чуть приморилась, ужалась в себе.

Быть благодатной осени, извещает. Молчит святая душа берёзка, которую язык не поворачивается назвать бобылкой. Но ласточки уже улетели, в палисаднике моём со стороны солнца окалиной покрылись листья на черёмухе.

Всё равно быть осени, быть непогоде, всё равно зазимиться и на сей раз за день облететь и погаснуть, но пока стоит, молчит тихая вещунья на голой скале.

Свечечка, родная, не зажигайся подольше, не сгорай дотла, пусть дни погожие и ясные дольше постоят, порадуят людей, их, кроме природы, уже некому и нечем радовать.

И останься за нами, красуйся, как и до нас красовалась на утёсе. Гори и не гасни над Енисеем, над миром, в храме природы, негасимым жёлтым огоньком, свеча вечности.

Так и просится в унисон этих строк есенинское: И березы стоят,

Как большие свечки;

.....

На бугре береза-свечка

В лунных перьях серебра.

Как известно, заглавие – «ключ к интерпретации», так как «восприятие задаётся им» (Умберто Эко). Используя интригующую функцию данного заглавия, мы просим учеников предположить, какова будет тема текста.

После чтения миниатюры можно задать старшеклассникам вопросы:

- Какие чувства вызывает у Астафьева берёза на скале? Насколько название отражает состояние души писателя?

Примечательно, что позитивное восприятие берёзы (с этимологической точки зрения берёза - «дерево со светлой, белеющей корой», слово возводится к индоевропейскому прилагательному со значением «светлый, белый, блестящий») связано с отношением человека к белому цвету как к символу света (в берёзовых рощах всегда светло, берёза – солнцелюбивое дерево), чистоты, непорочности. С другой стороны, белый цвет для славян-язычников – цвет траура. С этим могли быть связаны поверья о том, что души умерших переселяются в берёзы. Во время праздника. Связанного с почитанием умерших и весенней земледельческой обрядностью (Семик), дома и дворы украшали ветками берёзы – «семицким», «семиковым» деревом. Ещё одно объяснение наименования слова *берёза* принадлежит Б.А.Рыбакову, который гипотетически связывает существительное *берёза* с этимологическим гнездом *оберегать, берег*. Историк аргументирует свою гипотезу сакральной функцией этого дерева в жизни древних славян: берёза – обязательная принадлежность летних молений о дожде. Все три мотивации внутренней формы в той или иной степени актуализируются в процессе анализа художественного концепта «берёза», начиная с размышления над вопросом: как реализуется в тексте значение «оберегающая»?

Следующее задание связано с истолкованием традиционного символа с помощью эпитета. Известно, что в народной речи наиболее употребительны постоянные эпитеты, в письменно-книжной речи особо ценится идеальный эпитет, по возможности метафорический. Например, ученикам предлагается соотнести национально-традиционное (*белая берёза*) и авторско-индивидуальное (*белый ствол, будто кость; тихая вещунья*) в символическом образе берёзы, моделируемом автором.

Сначала ученики дают собственную интерпретацию образа белой берёзы. Затем соотносят свои объяснения с примерами цветowych прилагательных, взятых из «Словаря эпитетов русского литературного языка» К.С.Горбачевича и Е.П.Хабло (1979): *белая, белобокая, белоногая, белоствольная, белотелая*.

Приём сравнения помогает юным читателям оценить оригинальность авторского сравнения. Обращаем внимание на языковые средства, связанные с воспроизведением мифопоэтического сознания. Так, например, *кость* в индоевропейских языках считалась вместилищем жизни (божественного огня) и тесно связанной с ней смертью. «Поскольку, по поверьям древних, местом пребывания душ была не только кость, но и дерево (ветка дерева), то слова со значением «кость» нередко могут также означать и «дерево» («ветка»)). С языческой символикой связан также образ *тихой вещуньи*, что подтверждают отмеченные М.М.Маковским два ранних значения берёзы - «чудо, волшебство» и «предзнаменование» - в индоевропейских языках.

Следовательно, в аспекте избранной темы можно утверждать, что *берёза* - это прецедентный знак русской культуры. Разные метафорические модели, меняя угол зрения на объект, представляют концепт «берёза» во всей его сложности и многообразии проявлений. Моделирование же личностного концепта «берёза» как вариант индивидуального знания обучающегося становится возможным в процессе работы над собственным вариантом.

В завершение в целом подчеркнём, что в лингвокультурологии рассматривается функционирование эпитетов, метафор, фразеологических сочетаний и иных художественно-изобразительных средств языка.

Литература

1. Бабенко Л.Г., Васильев И.Е., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Екатеринбург, 2000, 209 с.
2. Зеленин Д. К. Избранные труды: Статьи по духовной культуре. М., 1994.
3. Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. № 4, 2000, 289 с.
4. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Наука, 1997, 223 с.

A.R.İsmaylova

Бədii konseptlə iş məktəblinin nitqinin inkişaf vasitəsi kimi

Xülasə

Məqalədə metodika və dilçiliyin qovuşuğunda yerləşən linqvokulturologiya və onun problemlərindən bəhs edilir. Azərbaycan məktəblərinin şagirdlərinin rus dilində danışdığı dilinin inkişaf etdirilməsi hazırda rus dilinin tədirisi metodikası sahəsi üzrə ən aktual problemlərdən biridir. Bədii konsept linqvokulturologiyanın əsas predmeti kimi məqalədə təhlil orbitinə çıxarılmışdır. Əvvəlcə linqvokulturologiyanın tarixinə ekskurs edilir, sonra bədii konsept anlayışı bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarında nəzərdən keçirilir. Epitet, metafor, frazeoloji birləşmələr kimi bədii konseptdən istifadənin zəruriliyi qeyd edilir, şagirdlərin nitqinin inkişafında əsas vasitə kimi onun rolu vurğulanır.

A.R.Ismayilova

Working with the art concept as a means of speech development of a schoolchildren

Summary

The article deals with linguoculturology and its problems at the crossroads of methodology and linguistics. The development of spoken language in Russian is one of the most urgent problems in the Russian language translation. The artistic concept has been translated into the orbit of the article as the main subject of linguoculturology. First of all, it is excluded from the history of linguoculture, and then the concept of art conception is examined by a number of researchers. The importance of using an art concept like epithet, metaphor, frazeological associations is emphasized, its role as the main tool for the development of students' speech is emphasized too.

Rəyçi: prof. R.Rəsulov

Redaksiyaya daxil olub: 20.08.2018

Н.Ш.МАМЕДОВ*доктор наук по филологии, профессор***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ (лингвострановедческий аспект)

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, лингвострановедение, текст, художественное произведение, публицистическое произведение, подбор текстов, толкование текста, адаптация текста.*

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi, linqvoölkəşünaslıq, mətn, bədii əsər, publisistik əsər, mətlərin seçilməsi, mətlərin izahı, mətlərin adaptasiyası.*

Key words: *Russian as foreign language; lingvo – country's research; text; art work; publicist work; selection of texts; explanation of texts; textual adaptation.*

В настоящее время в учебном процессе лингвострановедческий аспект занимает важное место при обучении русскому языку как иностранному. В практике преподавания отбирается учебный страноведческий материал, относящийся к содержанию учебного процесса, и увязывается с программными лексико-грамматическими структурами определенного этапа обучения.

«Реальным лингвистическим основанием страноведческого принципа методики преподавания русского языка является наречие в языке не только универсальных (общечеловеческих), но и индивидуальных (идиоматических) единиц» (1, 45). Обсуждение и разработка названного принципа вызваны стремлением найти более эффективные пути обучения, а также добиться большего воспитывающего успеха при обучении русскому языку студентов-азербайджанцев.

Как известно, национальный язык во всем его богатстве и разнообразии наиболее полно представлен в произведениях художественной литературы. Следствием этого является исключительное внимание, которое уделяется работе с художественным текстом в системе практического курса русского языка как иностранного. Страноведческий подход к изучению художественных текстов в иностранной аудитории предполагает их строгий отбор, в котором выделяются следующие критерии: широкий информативный план, страноведческая наполненность; страноведчески-дидактическая ценность; реализм произведения; гуманистическая ценность; реализм произведения; гуманистическая ценность вводимого страноведческого материала, дающего представление о культуре народа – носителя языка (2, 168).

В современной методической литературе существует три подхода к решению проблемы восприятия и адекватной интерпретации иностранными учащимися оригинальных художественных и публицистических произведений:

1) подбор текстов, соответствующих определенным информативным требованиям для группы обучающихся. Несоответствие между уровнем информативности текстов создает «коммуникативное отстояние», что приводит к нарушению коммуникативного акта. Поэтому необходимо корректировать отношения между обучающимся (реципиентами) и информативными материалами (текстами) путем подбора текстов, «соответствующих определенным информативным требованиям для группы обучающихся, которая характеризуется данным уровнем информированности, либо предварительно расширить информативность и коммуникативную компетенцию обучающихся –

уменьшить разрыв между языковыми знаниями и умениями оперировать мыслительными и речевыми категориями» (3, 56). При работе над текстами художественной и публицистической литературы путь подбора текстов представляется оправданным только на начальном этапе обучения. Назовем подобный подход к данной проблеме информативным;

2) лингвистическое толкование текстов. На разных этапах обучения путь расширения информированности и коммуникативной компетенции обучающихся позволяет преодолеть барьер «коммуникативного отстояния» и приводит к лингвистическому толкованию текстов;

3) адаптация текстов. В методике высказываются суждения, что адаптация должна идти только по линии сокращения текстов и упрощения лишь отдельных, наиболее трудных для иностранцев языковых конструкций. «Не стоит увлекаться адаптацией. Адаптация может производиться только по способу сокращения мест, трудных в языковом плане и мало существенных в страноведческом, с сохранением идейной позиции автора. Не допустимы произвольные «переложения», так как текст представляет собой исторический документ» (4, 42).

И все же не следует решительно отказываться от адаптации, так как многие произведения художественной и публицистической литературы будут потеряны для студентов-иностранцев из-за трудности восприятия. «Умеренная и тактичная адаптация текста не зло, а благо. В некоторых случаях ради гуманистического содержания и эстетической ценности произведения можно пожертвовать второстепенными средствами формальной (в том числе языковой) изобразительности» (5, 34).

В процессе обучения эти три подхода реализуются в двух основных методах сообщения страноведческих знаний: интерпретационном и герменевтическом, которые взаимно дополняют друг друга, и в их синтезе, а не противопоставлении усматривают Е. М. Верещагин и В. Г. Костомаров «наиболее эффективный путь постижения учащимися новой для них действительности» (5, 81).

Если для информативного подхода и адаптации текстов наиболее характерным является интерпретационный метод сообщения страноведческой информации, заключающийся в преодолении «коммуникативного отстояния» путем приближения текста к обучающимся, что типично для начального этапа обучения, то на продвинутом и высшем этапах обучения для лингвистического толкования оригинального текста характерен герменевтический метод, предполагающий понимание «не отдельного слова, а целого читаемого текста и только через текст отдельного слова, причем постигающий текст человек должен подняться, дотянуться, дорасти до текста, то есть хорошо знать и «чувствовать» весть историко-культурный пласт информации, содержащийся в нем» (6, 67).

Итак, если для интерпретационного метода характерным приемом является семантизация одного, отдельно взятого слова, для герменевтического метода характерным является предварительное толкование, комментирование текста.

Лингвистическое толкование включает в себя лингвистический, стилистический и литературоведческий анализ текстов. В литературоведческий аспект лингвистического толкования входят следующие типы лингвострановедческих комментариев: комплексный, системный и единичный (7, 78). Данные типы комментариев могут быть представлены следующими видами: историко-этимологическим, топонимическим, коннотативным и др. Названные типы комментариев составляются на основе страноведчески ценных ключевых слов, словосочетаний, фраз, обладающих ярко выраженной кумулятивной функцией и являющихся прямым источником этой информации. Отбор этих ключевых слов и выражений, их комментирование и привлечение к ним внимания

иностранных студентов уже во внешней организации текста (шрифтовое, цветное, графическое выделение их в тексте) – важный аспект работы.

При выделении и комментировании ключевых слов и выражений, необходимых для понимания смысловой стороны содержания текста, можно рассматривать их на разных уровнях в зависимости от целевой установки:

1) общеключевые слова, несущие страноведческую информацию, типичную для данной культурно-языковой общности;

2) тематико-ключевые слова, содержащие страноведческую информацию по данной теме;

3) контекстно-ключевые слова, комментарий которых необходим для адекватного восприятия данной ситуации.

Комплексный лингвострановедческий комментарий составляется к тексту или к серии текстов на основании общеключевых слов. Важной чертой комплексного лингвострановедческого комментария должна быть его информативная насыщенность. Для этой цели удобно составлять серии текстов одного периода или одного автора, выделяя при этом групп ключевых слов, объединенных по тематическому признаку. Например, в «Повестях Белкина» А. С. Пушкина для комментария могут быть выделены следующие тематические группы слов: 1) речевой этикет; 2) государственное устройство; 3) названия должностных лиц (военных, государственных, духовных); 4) виды одежды; 5) средства передвижения (и люди, обслуживающие их); 6) меры длины; 7) виды оружия; 8) архаизмы.

Данные тематические группы слов, в свою очередь, могут нуждаться в системном комментарии, который необходим для более детального ознакомления с культурной и бытом страны изучаемого языка.

В отличие от страноведения, объектом которого являются различные сведения о стране изучаемого языка, лингвострановедение, будучи составной частью лингводидактики, знакомит студентов со средствами овладения иноязычной культурой в процессе изучения самого языка.

На занятиях по лингвострановедению исключительно велика роль наглядности (зрительной, слуховой, комбинированной), которая используется с двоякой целью: а) при сообщении знаний (фонетических, лексических, грамматических), облегчая понимание и усвоение функциональных единиц культуры, которые могут не совпадать в русском и родном языке студентов по форме, значению либо дистрибуции; тем самым в ходе введения лингвострановедческой информации реализуется семантизирующая функция наглядности; б) в ходе формирования речевых навыков и умений благодаря средствам наглядности облегчается запоминание, а также правильный выбор и использование соответствующих единиц культуры при общении с помощью языка (реализуются функции наглядности, определяемые как стандартизирующая, воссоздающая ситуацию общения и стимулирующая высказывание).

В первом случае наглядность дает студентам живой красочный образ недостаточно известного им кусочка действительности и тем самым делает для них более конкретным, более реальным и точно представленным тот или иной круг явлений. Во втором случае наглядность служит как бы внешней опорой внутренних действий, совершаемых под руководством преподавателя в процессе овладения знаниями.

Таким образом, можно говорить о двух направлениях использования наглядности на занятиях по языку вообще и на занятиях по лингвострановедению в частности: применение наглядности в качестве средства познания (источника информации) и средства обучения (источника речевых действий обучающихся, в ходе которых формируются соответствующие речевые навыки и умения).

Семантизирующая функция наглядности имеет место в ходе раскрытия смысловой стороны языковых явлений и правил их оформления средствами наглядности. Эта функция наглядности относится к ориентировочной деятельности студентов и имеет цель облегчить адекватное понимание студентами содержания текста. В связи с принятым в методике аспектным подходом к овладению средствами общения названная функция наглядности реализуется в ходе ориентировки студентов в фонетических, лексических, грамматических средствах русского языка.

На наш взгляд, при знакомстве с иноязычным словом роль зрительной наглядности, особенно велика. В современном лингвострановедении принято выделять три уровня зрительной семантизации, определяемых как понятийный, интернационально-фондовый и национально-фондовый.

На понятийном уровне зрительной семантизации наглядный образ в виде натурального предмета или его изображения должен напомнить обучающимся об уже известном им понятии и стимулировать перенос межъязыкового понятия из родного языка в изучаемый. При этом создаются благоприятные условия для непосредственного (т. е. беспереводного) понимания и запоминания значения слова на русском языке.

Конечно, было бы наивным полагать, что беспереводная семантизация позволяет полностью избежать перевода иноязычных слов на родной язык студентов. Однако бесспорным является тот факт, что систематическое использование беспереводной семантизации и ее разновидности – наглядной семантизации – существенно ограничивает потребность студентов-азербайджанцев в переводе и тем самым благоприятно отражается на процессе овладения ими русским языком как иностранным.

Что касается второго, интернационально-фондового уровня зрительной семантизации, то на этом уровне изображение включает предметы и признаки, хорошо известные студентам в силу их широкого распространения в разных культурах и, следовательно, здесь, как и на понятийном уровне, лингвострановедческая специфика изучаемого языка никак не отражена.

Лишь на третьем, национально-фондовом уровне семантизации имеет место собственно лингвострановедческая семантизация. Именно на этом уровне зрительной семантизации студентам демонстрируются значения слов, характерные для данной национальной культуры.

Использовать разные уровни семантизации слова в зависимости от этапа обучения представляется в значительной мере дискуссионным. Думается, что уровень семантизации должен определяться не этапом обучения, а прежде всего целью занятий, уровнем языковой подготовки, характером имеющихся в распоряжении преподавателя наглядных материалов. В принципе на каждом этапе обучения могут быть использованы все три уровня семантизации одновременно, что обеспечивает в оптимальной степени реализацию наряду с учебной также познавательной и воспитательной целей обучения.

На начальном этапе обучающиеся испытывают большие трудности при усвоении информации на русском языке. В этой связи использование зрительных образов является не только желательным, но часто необходимым условием понимания и усвоения вводимой информации. На продвинутом этапе потребность в зрительном подкреплении в виде рисунка не является столь необходимой, а связи с чем в качестве основного источника страноведческой информации используется текст и слово преподавателя, который применяет при этом различные приемы страноведческого комментирования текста.

Страноведческий минимум, нуждающийся в зрительном толковании, обычно вводится на начальном этапе обучения. В дальнейшем происходит углубленное изучение информации путем чтения текстов. При этом используются более сложные виды

наглядности, основанные на комбинации зрительных и слуховых образов: телепередачи, кинофильмы и др. Зрительная наглядность при этом играет вспомогательную роль, являясь посредником в передаче значения воспринимаемого на слух (или читаемого) текста.

Литература

1. Кодухов В. И. Лингвострановедческий принцип описания языка и методики обучения лексике и фразеологии // Лингвострановедческий аспект в преподавании русского языка как иностранного. Воронеж, 1984, с. 45-51.
2. Исаева Э. А. Использование произведений художественной литературы в целях страноведения // Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам. М. 1974, с. 165-171.
3. Журавлева Л. С. Зиновьева М. Д. Обучение чтению (на материале художественных текстов). М., 1984.
4. Васильева А. Н. Русская художественная литература в иностранной аудитории как предмет изучения и как материал при обучении языку. М., 1972.
5. Верещагин Е. М., Костомаров А. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного М., 1973.
6. Шаклеин В. М. Этноязыковое видение мира как составляющая лингвокультурной ситуации // Вестник МГУ. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. М., 2000, №1, с. 64-69.
7. Смелкова З. С. Лингвострановедческий комментарий при изучении произведений художественной литературы // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1979, с. 76-82.

N.Ş.Məmmədov

Rus dilini xarici dil kimi öyrədərkən mətn üzərində işin təşkili (linqvoölkəşünaslıq aspekti)

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində bədii və publisistik mətnlər üzərində linqvoölkəşünaslıq işinin təşkili öyrənilir. Mətnlərin seçilməsi, onların izahı və adaptasiyası geniş şərh edilir. Praktiki rus dilini azərbaycanlı tələbələrə tədris edərkən bədii və publisistik mətnlərin linqvoölkəşünaslıq baxımından izahına üstünlük verilir. Bu cür izah eyni zamanda mətnlərin linqvistik, üslubi və ədəbiyyatşünaslıq və həmin ölkəni öyrənmək baxımından təhlilini özündə birləşdirir. Mətnin izahında ümumi açar sözlər, mövzu ilə bağlı açar sözlər və kontekstlə bağlı açar sözlər xüsusi rol oynayır. Ölkəşünaslığa dair mətnlər ciddi seçim tələb edir, belə ki, həmin ölkə haqqında geniş məlumat, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri, həmin dildə danışan xalqın adət-ənənələri və mədəniyyəti öz əksini tapır. Publisistik əsərlərin öyrənilməsində kommunikativ-informativ funksiya əhəmiyyətli rol oynayır. Rus dilini azərbaycanlı tələbələrə öyrədərkən kitab, qəzet və jurnal mətnlərindən səmərəli istifadə etmək təqdirə layiqdir.

N.Sh.Mammadov

Organization of the Work on the Text While Teaching Russian as a Foreign Language (the lingvo – country's aspect)

Summary

The article examines the organization of lingvo-country studies on artistic and publicistic texts of Russian as a foreign language. The selection of texts, their interpretation and adaptation are widely interpreted. When teaching the practical Russian language to Azerbaijani students, it is preferred to interpret the literary and publicist texts in terms of lingvo-country. This explanation also combines the analysis of the texts of linguistic, stylistic and literary studies and the study of that country. Keyword phrases, keywords related to the subject, and context-specific keywords play a special role in the

interpretation of the text. The texts on nationalism require a serious choice, as well as extensive information on the country, its selective characteristics, the traditions and culture of the people who speak the same language. The communicative and informative function plays an important role in the study of publicist publications. When teaching Russian to Azerbaijani students, it is desirable to use the books, newspapers and magazines.

R y i: filol.e.d., prof.  .H.H midov

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2018

Kh.R.MAMMADOVA

Ph.D

e-mail: xuramanmammadova87@gmail.com

Azerbaijan University of Languages

(Baku, R.Bahbudov street, 134)

NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING (NLP) IN EDUCATION

Key words: *neuro-linguistic programming, anchoring, reframing, visualization, metaphors*

Açar sözlər: *neuro-lingvistik proqramlaşma, möhkəmlətmə, refreymləşmə, vizuallıq, metaforalar*

Ключевые слова: *нейро-лингвистическое программирование, привязка, рефрейминг, визуализация, метафоры*

Every teacher – actually everybody – uses NLP. They use it knowingly or unknowingly! Maybe some would think that NLP is not useful and others would say it creates miracles.

There are very different opinions about NLP (Neuro-Linguistic Programming), because they are all speaking from their own reality, maps, beliefs, values or filters. Here, whether you believe in NLP or not does not matter because you use NLP in your lessons or daily life in this way or that. (11)

Richard Bandler and John Grinder developed neuro-linguistic programming in the 1970s as a result of their analysis of the success of therapists Virginia Satir, Fritz Perls, and Milton Erickson.

Predicated on the belief that all behavior is structured, the neuro-linguistic programming methodology relies heavily on the notion that the unconscious mind constantly affects conscious thoughts, and that language and behavior can be modeled or copied to acquire the skills of successful people. (3)

Its purpose is to help individuals understand and take control of their thought processes and feelings and use them to bring about positive change in their lives. In recent years it has gained momentum in the sphere of education due to its effectiveness in helping students gain a better understanding of the way they learn. In 1983, Howard Gardner put forward his theory of multiple intelligences which puts learning styles into three main categories: visual learning, in which the student responds best to visual stimuli such as videos, demonstration, reading and charts; auditory learning where the student prefers to have things explained to them and kinesthetic learning where students learn best when they perform an activity themselves, such as doing experiments and taking part in practical lessons. Teachers are now increasingly applying NLP techniques in the classroom for the benefit of each type of learner, and it's even being adopted as part of the curriculum in some universities.

Learning is defined as the process of obtaining knowledge. In order to obtain knowledge, we have to process information, and NLP deals specifically with the various ways in which we do that. The 'representational systems' of NLP – that is, the way the mind processes and stores information NLP gives teachers an additional tool with which to identify the learning styles of their students, and helps them to understand how the language and materials they use can influence students. This enables them to develop clearer communication techniques which ensure that each type of learner has the best possible opportunity to take in information. Today's multimedia classroom, with tools such as the interactive whiteboard, provides an environment conducive to every learning style as it actively encourages use of all three senses.

Pip Thomas from Edge NLP helps teachers to use NLP in the classroom. She says, "By understanding NLP, teachers can build on the tools available to them by structuring lessons so that they work for all students and help them to develop their ability to learn from various

stimuli at an early age. This allows students to develop a well-rounded representational system which will stand them in good stead later in life.”

NLP techniques shift the focus from simply memorising information to using and developing fundamental sensory processes. A simple example of this is teaching spelling: rather than just learning how to spell a word using a conventional mnemonic technique, the student is encouraged to look at the word from right to left as well as left to right. This takes the focus off the words themselves and places it on the process of learning instead, allowing the student to understand rather than just remember how the word is spelt. This method is shown to give students more confidence in their ability to learn, which in turn generates better results.

Visualization and metaphors as NLP techniques give teachers an alternative way of handling situations. The technique of visualization is widely used by sports psychologists to improve athletic performance, but it is equally useful as a tool to help achieve specific learning outcomes; the use of metaphors encourages students to think differently. Both techniques are a powerful means of providing positive messages which can change a student’s mind-set, so they can be very useful way of replacing limiting beliefs, engendered by lack of confidence or external factors such as bullying, with positive messages and suggestions.

Reframing is an NLP technique which develops ownership, empowerment and flexibility in behaviour. In its most basic form it could change a negative idea like, “It’s horrible when it rains as I can’t play football at lunchtime,” into a positive one such as, “When it rains it means I can make the most of the indoor equipment and play volleyball with my friends in the hall.”

Anchoring is one of NLP’s most powerful techniques which can be used for any number of states and contexts. It works by focusing on an external trigger which elicits a positive emotional response. So, if a child is in a situation where they need to change their emotional state, anchoring can quickly access the required emotion. For example, a student who suffers from exam nerves can use an anchor to replace their fear with calm. Teachers too can utilise this technique in the presentation of learning material, introducing key words or other stimuli when students are at their most receptive to create an anchor that, consciously or subconsciously, will aid students’ subsequent recall of the material. (2)

Pip says, “Technology such as the interactive white board is just one example of how the classroom is changing. The language we use in school needs to resonate with everyone. How we communicate and the specific language we use is a key element of NLP, one which can be applied both in conventional teaching but which also works brilliantly with the new technology now available to teachers”.

“The benefits of understanding and utilising sensory-based learning and representational systems in the classroom will change the face of education. The knowledge of NLP allows the teacher to have an amazing set of tools to get the best out of their class.” (2)

Neuro-linguistic programming is popular in the field of personal development and self-motivation, and its potential for teaching and learning is gaining recognition. (4) The main principles of NLP are:

- The meaning of the communication is the response it elicits.
- We communicate on two levels: conscious and unconscious.
- People with the most flexibility have the best chances of achieving the response they desire.
- The more options we have, the greater our chances of success.
- If you keep doing what you have always done, you will always get what you have always gotten.
- If you know exactly what you want, it is easier to get it.
- We cannot change others, we can only change ourselves.

- Rapport means meeting someone in their model of the world.
- The map is not the territory.

And now, neuro-linguistic programming advocates are attempting to bridge the gap between neuro-linguistic programming and the academic community. (3)

The success principle of NLP is based on the concept that your mind and body are all the resources you need to effect change in your life and of those around you. It can help you define precise goals and take action. And through evaluation of the changes resulting from your actions, you can modify accordingly to achieve better results. (4)

So the teachers can easily teach students new skills alongside their normal curriculum. These techniques are really useful and have helped many learners that have been branded learning difficulties. It would benefit both teachers and the students in a very positive way. (7)

Literature

1. Grinder, M. 1991 Righting the Educational Conveyor Belt. Portland: Metamorphous Press
2. <http://www.bbcactive.com/BBCActiveIdeasandResources/NLPinEducation.aspx>
3. <https://elearningindustry.com/neuro-linguistic-programming-in-learning>
4. <https://elearningindustry.com/neuro-linguistic-programming-in-learning>
5. <https://elearningindustry.com/neuro-linguistic-programming-in-learning>
6. <https://forms.viterbo.edu/analytic/Vol%202020no.%202/the%20how%20of%20thinking.pdf>
7. <https://www.coachingwithnlp.co/nlp-in-education/>
8. <https://www.eflmagazine.com/nlp-use-classroom/>
9. <https://www.linkedin.com/pulse/10-techniques-nlp-educators-daniel-perskawiec>
10. <https://www.teacherlocker.com/tips-use-nlp-classroom/>
11. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/nlp-our-classes>
12. O'Connor, J. and J. Seymour. 1990 Introducing Neuro-Linguistic Programming. London: Mandala/Harper Collins
13. Revell, J. and Norman, S.(1997) In Your Hands – NLP in ELT. London: Safire Press
14. Rosenberg, M. The How of Thinking: The Secrets of Neuro-Linguistic Programming Analytic Teaching, The Community of Enquiry Journal, Volume 20, No. 2.

X.R.Məmmədova

Təhsildə NLP

Xülasə

NLP insanlara məqsədlərinə nail olmaq üçün kömək edən yüksək səviyyəli bir texnikadır.

NLP tələbələrin yaşından asılı olmayaraq, müəllimlərə onlarla bacarıqla və innovativ psixoloji üsullarla işləməyə imkan verir. NLP iş mühitinə də güclü təsir göstərə bilər. Müəllim bu bacarığı həm işində, həm də şəxsi həyatında istifadə edərək faydalana bilər.

X.P.Мамедова

НЛП в образовании

Резюме

НЛП является высокоэффективным набором методов, помогающих людям для достижения лучших результатов поставленных целей.

НЛП предоставляет преподавателям ряд актуальных навыков для работы с обучающимися независимо от их возраста. Эти методы могут оказать сильное влияние как на преподавателей, так и на людей в их рабочей среде. Преподаватель сможет использовать навыки НЛП наряду с профессиональной деятельностью и в личной жизни может достигнуть преимущества в обеих средах.

Рәүғи: filol.f.d. A.N.Yusifova
Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2018

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Ə.H.CABBARLI

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

F.İ.CƏFƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

2018-ci il AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ İLİDİR

Açar sözlər: Azərbaycan, Respublika, Cümhuriyyət, sərəncam, istiqlalıyyət, dövlət

Ключевые слова: Азербайджан, Республика, распоряжение, независимость, государство

Key words: Azerbaijan, Republic, Government, decree, independence, state.

Bildiyimiz kimi, 28 may Azərbaycanın istiqlalıyyət uğrunda mübarizə tarixində ən unudulmaz, yaddaqalan günlərdən biridir. 1918-ci il mayın 28-də türk-müsəlman dünyasında, Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmışdır. Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə meydana gəlib doğulmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının həyatında böyük hadisə idi. Çünki bununla Azərbaycan xalqı müstəqil, sərbəst yaşamaq iradəsini bütün dünyaya bəyan etdi.

Elə buna görədir ki, Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə və tarixdə xidmətinə yüksək qiymət verən Ulu Öndər haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, bu, Azərbaycan tarixində ilk demokratik respublikadır, tariximizin böyük və parlaq bir mərhələsidir. Azərbaycan tarixində böyük siyasi-ictimai hadisədir. Onun mövcud olması və müəyyən müddət fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanın sonrakı dövrlərinə təsir edibdir.

Ulu Öndər onu da vurğulamışdır ki, Azərbaycan dövləti, müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisidir.

1918-ci il fevral ayının 10-da Zaqafqaziya Seymi yaradılmışdır. Seymdə 10 siyasi partiya təmsil edilirdi. Azərbaycan fraksiyası seymdə 4 partiyaya məxsus 44 millət vəkili ilə təmsil olunmuşdu. Zaqafqaziya Seyminin və hökumətinin daxilində ziddiyyətlər var idi. Nəticədə, Seymdə təmsil olunan xalqların ayrılaraq müstəqil dövlət yaratması zərurətə çevrildi. İlk olaraq Gürcüstan Seymdən çıxdı və dövlət müstəqilliyini elan etdi. Seymin Azərbaycan fraksiyası mayın 27-də keçirilən iclasında özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi və ölkəmizin idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdü. Milli Şuranın sədri vəzifəsinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə seçildi. Milli Şura 1918-ci il mayın 28-də “İstiqlalıyyət Bəyannaməsi” adlanan çox mühüm sənəd qəbul etdi. Beləliklə, Azərbaycan xalqı müstəmləkə əsarətindən qurtularaq müstəqilliyə qovuşdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyev “İstiqlalıyyət Bəyannaməsi”ndən bəhs edərək qeyd etmişdir ki, Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi tarixi bəyannamə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin başlıca prinsiplərini bütün dünyaya bildirdi. Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə, habelə qonşu xalqlarla dinclik və əminamanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə

yanaşmaq prinsipləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunu artırdı. (2, 166-167).

Demokratik Respublika dövründə əsas qanun qəbul edilməsə də əslində, məzmun və mahiyyətinə görə “İstiqlal Bəyannaməsi” konstitusiyaya dəyərində olan sənəd idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox çətin bir şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Qısa vaxtda fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həm daxili, həm də xarici siyasətdə uğurlar qazanmış, ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda inadla mübarizə aparmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçilik tariximizdə, dövlətçiliyin bərpa edilməsi sahəsində böyük rol oynamışdır. Bu kimi məsələləri əhlil edən ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bizim XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş dövlətçiliyimizi bərpa etdi. Bu respublikanın yaranması və az müddətdə də olsa yaşaması Azərbaycan xalqının dövlətçiliyinin bərpasında, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini əldə etmək yolunda, demokratik quruluş yaratmaq istiqamətində tarixi rol oynamışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu”.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çətin bir şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, mədəni quruculuq sahəsində, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, milli ordunun yaradılması sahəsində uğurlu tədbirlər həyata keçirildi.

Mədəni quruculuq sahəsində həyata keçirilən tədbirlər daha çox diqqət çəkir. Belə ki, milli kadrların hazırlanması istiqamətində xüsusi tədbirlər həyata keçirildi. Yeni mədəni-maarif müəssisələri yaradılmasına da diqqət yetirildi. 1919-cu ildə ilk milli kitabxana fəaliyyətə başladı. “İstiqlal” muzeyi açıldı. İlk ali təhsil müəssisəsi – Bakı Dövlət Universiteti istifadəyə verildi. Sözü gedən dövrdə Avropa ölkələrinin əksəriyyətində qadınlarla kişilərin hüquq bərabərliyinə malik olmadıqları bir vaxtda bu məsələ Cümhuriyyət dövründə öz müsbət həllini tapmışdır.

Qeyd edək ki, Avropanın qabaqcıl ölkələrindən olan İtaliya Respublikasında 1948-ci ildə qüvvəyə minmiş Yeni Konstitusiyaya əsasən, ayrı-seçkilik qadağan olunmuş, qadınlar kişilərlə bərabər hüquqlar almışlar. Söz, mətbuat və vicdan azadlıqları təmin edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli ordunun yaradılması sahəsində də uğurlar əldə etdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il iyunun 26-da Milli Ordunun yaradılması barədə fərman verdi. Qısa zaman kəsiyində ordunu formalaşdırdı, 40 min nəfərlik süvari və piyada qoşunları yaradıldı.

Əlbəttə, bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi qısa zaman ərzində böyük uğurlara imza atmağa nail olub.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Ulu Öndər Heydər Əliyev cümhuriyyətin 80 illik yubileyinin respublikamızda geniş qeyd olunması barədə sərəncam imzalamışdı. Ulu öndər böyük iftixar hissi ilə qeyd edirdi ki, XX əsrdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda müstəqil, demokratik hökumət yaranmış, xalqımız milli azadlığa çıxmış, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin əsası qoyulmuşdur. (2, 417).

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ulu öndər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun rəhbərlərinin işinə yüksək qiymət vermişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətini uğurla həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 16 may 2017-ci il tarixdə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” sərəncam imzalayıb. Sərəncamda qeyd edilir ki, 2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir

vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsi təmin edilsin.

Doğrudan da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikamızda böyük təntənə ilə qeyd edildi. 2018-ci il tariximizə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili kimi daxil oldu.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev İ. H. Əliyev siyasəti: Tarixdə və günümüzdə. Naxçıvan, Əcəmi, 2013, 296 s.
2. Müstəqilliyimiz əbədidir. 15 cild. Bakı.
3. “Respublika” qəzeti. 2017, 17 may.

А.Г.Джаббарлы, Ф.И.Джафарова

2018 год – год Азербайджанской Народной Республики

Резюме

Как вам известно, 28 мая 1918 года в турецко-мусульманском мире была образована Азербайджанская Народная Республика, являющаяся первым демократическим государством на Востоке. Азербайджанская Народная Республика была великим событием в жизни азербайджанского народа. Тем самым азербайджанский народ продемонстрировал всему миру свою волю к самостоятельной, свободной жизни. Наш великий лидер Гейдар Алиев всегда высоко ценил деятельность Азербайджанской Народной Республики.

В статье были изложены именно такого рода вопросы, была широко освящена деятельность Азербайджанской Народной Республики. В то же время были затронуты мероприятия, способствующие укреплению суверенитетов государства.

A.H.Jabbarli, F.I.Jafarova

2018 is the Year of Republic

Summary

As we know the Azerbaijan People's Republic was established on May 28, 1918 as a first democratic state in Turkic and Muslim world. The Azerbaijan People's Republic was a great event in the life of Azerbaijan people. Because Azerbaijan people announced to the whole world its independent and freely living will. Our Great Leader Heydar Aliyev has always appreciated the activity of the Azerbaijan People's Republic, too.

Especially such issues were described in this article. The activity of the Azerbaijan People's Republic has widely been dealt with. In adjoining with done events have also been explored.

Rəyçi: t.e.d., dos. X.A.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 05.09.2018

N.R.ƏLƏKBƏROVA,
S.M.ƏHMƏDOVA
e-mail: Ziya-1988@bk.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
 (Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AĞIR METALLARLA ZƏHƏRLƏNMƏLƏR, ONLARIN ARADAN QALDIRILMASINA YÖNƏLƏN PROFİLAKTİK TƏDBİRLƏR

***Açar sözlər:** ağır metallar, zəhərlənmə, xəstəliklər, arsen, civə, kadmiyum, qurğuşun, immunitet zəifləməsi, şiş xəstəlikləri, müxtəlif qidalar.*

***Ключевые слова:** тяжелые металлы, отравления, болезни, мышьяк, ртуть, кадмий, свинец, слабость иммунной системы, опухолевые заболевания, различные пищевые продукты.*

***Key words:** heavy metals, poisoning, diseases, arsenic, mercury, cadmium, lead, weakness of the immune system, tumor diseases, various food products.*

Təbiətdə ağır metallar adlandırılan qırx kimyəvi element var. Onlardan bəziləri makro və mikroelementlər şəklində canlı orqanizmlərdə və bitkilərdə bütün metabolik proseslərdə iştirak edirlər. Onlar hər yerdə bizi əhatə edir: torpaqda, suda, havada, gündəlik həyatda istifadə olunurlar. Əvvəllər ağır metallarla zəhərlənmə 30 yaşdan sonrakı insanlarda daha çox olsa da, indi uşaq orqanizmi də ərtaf mühitdən qaynaqlanan ağır zərərli metallarla yüklənir. Əslində Mendeleyev cədvəlində də olan bu metallar insan üçün zərərli deyil. Hər metalın öz əhəmiyyəti var. Amma orqanizmə düşən ağır metal və onların duzları normanı həddən artıq aşarsa, bu artıq insanı xəstəliklərlə üz-üzə qoyur. Ağır metallar hidrosferə, litosferə, atmosfərə yayılmaqla canlı orqanizmlərin sağlamlığında bir sıra ciddi problemlərə gətirib çıxarır. Onların insan orqanizminə düşməsi müxtəlif səbəblərdən baş verir: qida vasitəsilə, sənaye tullantıları, peşə şəraiti və s. Torpaqda ağır metalların konsentrasiyası artdıqca, bitkilər bu elementləri passiv şəkildə mənimsəyərək qida zəncirinə daxil edir. Bitkilər yetişdikləri torpaqda özləri üçün lazım olan və ya olmayan elementləri az miqdar olsa belə öz orqanizmlərində depolaya bilirlər. Bunun nəticəsində ağır metallar bitkilərə və bitki ilə qidalan insan və heyvanlara toksiki təsir göstərir. Metallurgiya sənayesində əsas təhlükə mənbəyi zəhərləyici xassəyə malik olan ağır metalların - mis, civə, qurğuşun, kadmiyum, sink və onların birləşmələrinin tullantı kimi əmələ gəlməsidir. Sənayedə istifadə olunan metalların daha sonradan yararsız hala gələrək torpağa daxil olması böyük təhlükə riski yaradır. Ağır metallarla zəhərlənmələr 2 formada rast gəlinir: kəskin və xroniki zəhərlənmə kimi. Adətən kəskin zəhərlənmələr sənaye sahələrində baş verən ağır qəzalar zamanı baş verir.

Civə ağır metallar və hətta ağır metallar içində xüsusi yeri olan bir elementdir. Hər şeydən əvvəl otaq temperaturunda maye halında olan tək metaldır. Ətraf mühitə ən çox civə yayan xlor mənzəli məhsul istehsal edən zavodlardır. Təxminən 1 ton xlor istehsalı zamanı ətrafa 100-200 qram civə yayılır.

Civə birləşmələri bəzi plastiklərin istehsalında katalizator kimi istifadə edilir ki, bu da mühitin külli miqdarda çirklənməsinə səbəb olur. Plastik məhsullar istehsal edən fabrikələrdən hər il böyük miqdarda HgSO₄ tullantıları su hövzələrinə boşaldılır. Bu tullantılar müxtəlif dəyişikliklərə uğrayaraq dibə çökür. Civə çox lipofildir (yağda həll ola bilən) bu da qida zənciri vasitəsilə bir başa balıq əzələlərinə keçə, daha sonra isə bunu yeyən insanların bədənində toplanmasına, onların zəhərlənməsinə səbəb ola bilər. Civə neyrotoksik (sinir ucları zəhəri) və teratogen bir metal olduğu üçün iflic və şikəst olma kimi problemlərə gətirib çıxara bilər. Bu problem daha çox hamilə qadınların zəhərləndiyi zaman onların dünyaya gətirdiyi uşaqlarda

çox rast gəlinir. Kağız fabrikələrindən də sulara əhəmiyyətli miqdarda civə birləşmələri qarışır. Belə birləşmələr kağız xəmirində kağız dözümlülüyünü artırmaq üçün istifadə edilir. Hətta toxumluq buğda göbələklərə qarşı civə birləşmələri ilə dərmanlanırdı. Bu hər mənada inkişaf etmiş ölkələrdə belə münbit torpaqların civə ilə çirklənməsinə səbəb olurdu. Bundan başqa vəhşi təbiətə də çox böyük zərərlər verir, quşların ölümünə səbəb olur. Belə dərmanlanmış buğda bəzən də məlumatsızlıq ucbatından toplu ölümlərə səbəb olurdu. İnsan orqanizminə əsasən üç mənbədən civə daxil ola bilər: diş plombaları ilə, vaksinlər və balıqlarla. Bundan əlavə, evdə civənin mənbəyi tərkibində civə istifadə edilən termometrlər, termostatlar və barometrlər kimi alətlərdir.

Peyvəndlər (AKDS, B hepatitinə, qrpə qarşı) vasitəsilə civənin üzvü birləşmələri uşaqların orqanizminə daxil olur. Civə birləşmələrinin uşaqlarda erkən autizmin, atopik dermatitin inkişafına təsiri sübut edilmişdir. Vaksinalarda uşaqlar tərəfindən alınan civə miqdarı (standart peyvənd təqviminə uyğun olaraq) müəyyən olunmuş yolverilə bilən dozadan 100 dəfə artıqdır. Civə böyrək, qaraciyər və mədə-bağırsaq traktına maksimum zədələyici təsir göstərir. Buna görə, civə duzları ilə xronik zəhərlənmə aşağıdakı simptomlarla müşahidə olunur: qarındakı dəyişkən intensivlikli ağrılar; xroniki qəbizlik, yaxud diareya; ağızda metal dad; ağız selikli qişasının yarası - stomatit (tibbdə civə stomatiti adlanır). Civə duzları ilə zəhərləndikdə çox vaxt mərkəzi sinir sistemində təsir göstərir - xəstədə yuxarı ətrafların titrəyişi (tremor), psixi gərginlik inkişaf edir. Bundan əlavə, xarakter zəhərlənmə əlamətləri limfa düyünlərinin şişməsi, arterial təzyiqin spontan artımı və çox tərləmə, anemiya, saçların tökülməsi müşahidə oluna bilər. Əgər civə təmas yolu ilə orqanizmə daxil olarsa, məsələn, civəli məlhəmdən istifadə etdikdə, toksiki dermatit inkişaf edir. Civənin təmas etdiyi nahiyədə qaşınma, papulyoz səpgi, tük kisəciyinin iltihabı (follikulit), hipertermiya müşahidə olunur. Bir müddətdən sonra civənin qana daxil olması nəticəsində ümumi toksik təsir əlamətləri ortaya çıxır.

Sink ağır metal növüdür. İnsan orqanizmində olması çox vacibdir. Heç olmaması və ya çox olması isə zərərliyə. Dünyanın hər yerində, hətta taxıl bitkilərində belə sink çatmazlığı mövcuddur. Əsasən tropik ölkələrdə sinkin azlığına daha çox rast gəlinir. İnsanlarda bu maddənin kifayət qədər olmaması onların ruhi inkişafında və cinsi fəallığının azalmasında özünü biruzə verir. Ətraf mühitin sinklə çirklənməsi ən çox filizin çıxarılması və emalı zamanı baş verir. Tərkibində kadmium və kükürd olduğu üçün filiz yataqlarının istismarı zamanı bu maddələrin də ətraf mühiti çirkləndirməsinə gətirib çıxarır. Müqayisədə kadmium çirklənməsi daha çox çirkləndirici sayılır, amma sink onun təsirini müəyyən qədər azalda bilər. Çirklənmə həm atmosferdə, həm sulara, həm də torpaqda baş verə bilər. Filizin istehsalı, daşınması və yığılması zamanı meydana gələn tozlar yer səthinə düşdükləri ərazilərdə kükürdün sulfatla oksidləşməsi prosesində sink ionu sərbəst qalır ki, bu da qısa müddətdə zərərli olmağa başlayır.

Sink çirklənməsinin başqa mənbəyi sinklə örtülmüş dəmir hissələri, naqillər və başqa gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz əşyalar ola bilər. Məsələn, sinklənmiş şiferin tərkibindəki *sink* turşulu yağışların yağması zamanı çox rahatlıqla ayrılı və ətraf mühit faktorlarında toplana bilər. Digər tərəfdən isə bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə evlərin damlarından axan yağış suları yığılaraq içilir, bu isə bəzi hallarda zəhərlənməyə gətirib çıxara bilər. Çünki həmin sulara sinkdən başqa kadmium da mövcuddur. (1).

Arsen (mərgümüş) toksik təsirli ağır metallardan biridir. Bir çox sahədə istifadə olunur. Bunlardan ən əsasları boya və pestisit istehsalı, ağac izolyasiya prosesində, həmçinin dərman istehsalında istifadə edilir. İstifadə edildiyi yerlərdən asılı olaraq ətraf mühitə yayıla və onun müxtəlif komponentlərini çirkləndirə bilər. Ancaq daha çox çirklənmə metal sənayesində baş verir. Çünki bir çox metal filizində arsen vardır. Arsenlə çirklənmə ətraf mühit çirklənməsinin vacib bir hissəsidir. Bundan başqa kömürdə də əhəmiyyətli miqdarda arsen mövcuddur. Kömür yandığı zaman tərkibindəki arsenin bir hissəsi tüstü borularından ətraf mühitə yayıla, digər hissəsi isə kömürün külündə qala bilər. Hər iki halda arsen yağış sularında həll ola və ətrafa yayıla bilər. Arsenin toksiki təsiri xronik və kəskin zəhərlənmələrə səbəb ola

bilir. İş səbəbiylə davamlı arsenli mühitdə çalışan insanlarda xərcəng xəstəliyinə yoluxma daha çox müşahidə edilir, xüsusən də dəri xərcənginə səbəb ola bilir. Dəridə qara və ya ağ nöqtələr əmələ gəlir. Kəskin və xroniki zəhərlənmə nəticəsində aşağıdakı əlamətlər müşahidə oluna bilər: depressiya, yaddaş, eşitmə, görmə, dad, qoxu və nitq pozulmaları; hərəkətinkordinasiya pozğunluğu, psixozlar; periferik sinirlərin ağrı sindromu; qaraciyərin zədələnməsi; burun-boğaz selikli qişalarının eroziyası, dəri allergiyası reaksiyaları, konyuktivit; ekzema dermatiti, dərinin depigmentasiyası; dırnaqları atrofiyası və ya qırılması; erkən saç ağarması və saç dökülməsi; dəri, qaraciyər, ağciyər, böyrək və sidik kisəsinin onkoloji xəstəlikləri.

Hüceyrəyə təsir mexanizmi hələ də tamamilə aydın deyil. Lakin məlumdur ki, arsen dəridə sulfhidril qrupları (SH - qruplar) ilə birləşir. Buna görə xroniki intoksikasiya zamanı arsen saç, dırnaq, epidermisə yığılır. Klinik olaraq, xroniki arsen zəhərlənməsi sürətlə inkişaf edən ümumi kefsizlik və əzələ zəifliyi ilə xarakterizə olunur. Daha sonra hissiyatın itməsi və periferik iflic müşahidə olunur. Xəstəliyin xroniki formasında əsas əlamətlər həzm sisteminə, sinir sistemində və dəridə lokalizə olunur. Metal arsen ilə zəhərlənmə simptomları: tənəffüs yollarının selikli qişasına təsir nəticəsində daimi quru öskürək, dərin nəfəs alma zamanı sınıdə ağrı; dəridə dermatit və ekzema; gözyaşının artması; qanhayırma; saçların - böyük miqdarda tökülməsidir.

Qurğuşunla zəhərlənmələr sənaye zəhərlənmələri arasında birinci yeri tutur. Bunun səbəbi müxtəlif sənaye sahələrində qurğuşunun geniş tətbiqi ilə bağlıdır. Qurğuşunla zəhərlənmələrə filiz istehsalı sahələrində, xrustal şüşə və ya keramika məhsulları istehsalında, benzinin etilləşdirilməsi, qurğuşun boya, batareya və akumulyator istehsalında, tipoqrafiyalarda və s. çalışan insanlar məruz qalır. İstehsal müəssisələrinin, eləcə də böyük avtomobil yollarının yaxınlığında atmosfer havası, torpaq və su mənbələrinin qurğuşunla çirklənməsi, bu ərazilərdə yaşayan əhaliyə, xüsusilə də ağır metalların təsirlərinə qarşı daha həssas olan uşaqlara qurğuşun zərərleməsi təhlükəsi yaradır. Zəhərlənmənin kəskin və xroniki forması var. Kəskin forma böyük miqdarda dozaları mədə-bağırsaq traktına düşdükdə və ya buxarlarının tənəffüs yollarına düşməsi zamanı baş verir, ya da qurğuşun boyalarının püskürtülməsi zamanı meydana gəldikdə baş verir. Xronik zəhərlənmə ən çox qurğuşunlu boyalarla boyanmış əşyaların səthini yalayan uşaqlarda baş verir. Böyüklərdən fərqli olaraq uşaqlarda qurğuşunun adsorbsiyası daha asan olur. Qurğuşunla zəhərlənmə həmişə ağır formada davam edir və bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir: dəri örtükləri boz-yaşıl rəngə boyanır; ağız boşluğunda diş ətinin kənarında göyümtül xətt əmələ gəlir; böyrəklərin patoloji zədələnmə əlamətləri müşahidə olunur (sidik ifrazı pozulur, periodik olaraq bədənin temperaturu yüksəlir, bel nahiyəsində intensiv xarakterli ağrı olur və s.); qaraciyərin patoloji zədələnmə simptomları kifayət qədər tez inkişaf edir (dəri və selikli qişalar sarımtıl rəngə boyanır, ağızda həmişə acı bir dad olur, müntəzəm olaraq qaraciyərdə ağrılar baş verir); progressiv olaraq anemiya inkişaf edir; astenik sindrom, polinevrit, hətta ensefalopatiya inkişaf edə bilər, qadınlarda mensturasiya tsikli pozulur, hamilə qadınlarda döl məhv olur. Yaşlı insanlarda qurğuşun zəhərlənməsi zamanı qan təzyiqinin yüksəlməsi, baş ağrısı, qarın sancıları, qəbizlik, yaddaşın zəifləməsi, reproduktivlik funksiyalarının və immunitetin aşağı düşməsi əlamətləri ilə müşayiət olunur.

Qurğuşun zəhərlənməsi uşaqlar üçün son dərəcə təhlükəlidir. Bu zəhərlənmə beyin və sinir sisteminin inkişafına mənfi təsir göstərir. Məktəbəqədər yaşda olan uşaqlar sinir sisteminin formalaşma mərhələsində olduğundan qurğuşunun zərərli təsirlərinə çox həssasdırlar. Az dozada zəhərlənmə belə intellektual inkişafın, diqqətin və konsentrasiya qabiliyyətinin azalmasına, oxumaqda gecikməyə gətirib çıxarır, uşağın davranışında aqressivlik, hiperaktivlik və digər problemlərin inkişafına gətirib çıxarır. Bu inkişaf anomaliyaları uzunmüddətli və dönməz ola bilər. Yüksək dozada intoksikasiya ağıl zəifliyinə gətirib çıxarır, komaya, qıcolmalara və ölüm səbəb olur. Qurğuşun həyati vacib elementlərin kalsium, maqnezium, fosforun bədəndən çıxarılmasına səbəb olur. Bədəndən qurğuşunun ifrazı yavaş-yavaş, bir neçə ay və hətta il ərzində baş verir. (2).

Kadmium hava, su və torpağın əsas çirkləndiricilərindən biri olan toksik mikroelementdir. Bu ağır metal insan bədənində birbaşa zərər verici təsir göstərir. Ətraf mühitdə minimum miqdarda olsa belə, orqanizmdə tədricən toplanaraq, müəyyən dozada tənəffüs sisteminin, böyrəklərin, immun sisteminin zədələnməsinə səbəb olur. Antropogen çirklənmənin əksəriyyətinin mənbələri: kadmiumun kanalizasiya sisteminə axıdılması, fosfat gübrələrinin istehsalı və istifadəsi, tullantıların, kömür və benzinin yanması, ən çox da sinkəritmə və elektrolitik təmizlənməsində yan məhsul kimi ətraf mühitə daxil olur. Ərimə zamanı yaranan kadmium buxarı son dərəcə təhlükəlidir və ölümcül intoksikasiyanın əsas səbəbini təşkil edir. Kadmiumun təsiri (hipertoniyadan şişlərin inkişafına qədər) çox təhlükəli olduğu üçün və onun geniş və artan istifadəsi və ətraf mühitdə yığılması ilə yanaşı, bu metal insanlara ekoçirkləndirici kimi ən böyük təhlükə yaradır. Kadmiumla zəhərlənmə bronxit, pnevmoniya, emfizema; osteoporoz, skeletin deformasiyası; hipertoniya, miokard infarktı və ateroskleroz kimi xəstəliklərə; immunitetin zəifləməsi; onkoloji xəstəliklərin inkişafına səbəb ola bilər. Kadmium ən çox qara ciyərdə və əzələ sisteminə toplanır, damarların trombozuna səbəb olur. Müasir texnologiya hər sahədə işimizi asanlaşdırsa da, sağlamlığımız üçün böyük təhlükə hesab edilir. Hazırda satışda olan bir çox məhsulun tərkibi ağır metallarla zəngindir. Ağır metallar hər gün istəməz təmasda olduğumuz ev əşyaları, kosmetik məhsullar, dərman, geyim və digərlərinin tərkibində olur. Odur ki, ağır metallara qarşı diqqətli olmaq lazımdır. Arsen ağır metal hesab edilməsə də, sağlamlıq üçün çox təhlükəlidir, bədəndə həddən artıq olduqda zəhərlənməyə səbəb olur. O cümlədən yuxarıda təsvir edilən elementlərə qarşı daim diqqətli olmaq lazımdır. Bunların qarşısını almaq üçün ağır metalları mümkün olduğu qədər həyatımızdan uzaqlaşdırılmalı və vaxtaşırı olaraq orqanizmi təmizləməliyik.

Bədəni qurğuşundan təmizləyən ən güclü vasitə C vitaminidir. Bu baxımdan portağal, limon, sarı və qırmızı bibər, tərə, brokkoli, gül kələm, kivi, çiyələk, pomidor, lobya kimi qidalar tövsiyə edilir. E vitamin də ağır metallara qarşı güclü təsir edir. Antioksidant təsiri ilə ağır metalların orqanizmə vurduğu zərəri azaldır. İspanaq, badam, qoz, günəbaxan tumu, avokado, albalı, zeytun yağı, brokkoli və balqabaq E vitamini ilə zəngin olduğu üçün ağır metallardan təmizlənmək üçün bu qidalardan bol miqdarda yeyilməlidir. Bu baxımdan kalium daha faydalıdır. Çünki kalium ağır metalların orqanizmdən çıxarılmasına kömək edir. Kaliumla zəngin olan lobya, soya, qırmızı ət, toyuq, hind quşu, az yağlı süd məhsulları, dəniz məhsullarını süfrədən əskik etməmək tövsiyyə edilir. Sarımsaq da ağır metallarla mübarizədə önəmli yer tutur. Sarımsağı kefir və ya qatıqla qarışdırıb qəbul etdikdə ağır metalların bədəndən çıxarılmasını təmin edir. Bu baxımdan sarımsağı detoks qida hesab etmək olar (3).

Ədəbiyyat

1. Минкина Т. Тяжелые металлы в почвах. М., 2011, с. 528
2. Васильев С., Мелкозеров В. Охрана окружающей среды и рациональное природопользование. М., 2011, с.268.
3. Ləman Sultan <https://publika.az>

Н.Р.Алекперова, С.М.Ахмедова

Отравление тяжелыми металлами

Резюме

Экологические проблемы в современную эпоху являются большой угрозой для здоровья человека. Развитие технологий всегда является опасностью для людей. На сегодняшний день состав ряда продукций, имеющих в продаже насыщен тяжелыми металлами. Кроме того, с данными соединениями мы контактируем каждый день: вещи домашнего обихода, косметическая продукция, медикаменты, одежда содержат их. Чтобы предупредить отравления тяжелыми металлами надо оградить себя от них и периодически очищать организм.

N.R.Alakberova, S.M.Ahmadova

Poisoning with Heavy Metals

Summary

Nowadays ecological problems are great danger for people 's health. The development of the technology always make people face such danger. At present the composition of many products in sail is rich in heavy metals. Heavy metals exist in the composition of household goods, cosmetic products, drugs, clothes and others which we daily touch willy-nilly. In order to prevent it we should keep away from heavy metals as much as possible and we should clean our body from time to time.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Redaksiyaya daxil olub: 12.10.2018

A.HÜSEYNOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
(Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə)

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏFƏKKÜRDƏ VƏ SİYASİ MÜSTƏVİDƏ BÜTÖV AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ BİRLİYİ MODELİ

Açar sözlər: müstəqillik, bədii-ədəbi düşüncə, Azərbaycanın bütövlüyü, dünya azərbaycanlıları, milli-əxlaqi dəyərlər, etnososial, etnoloji, Ümummilli Lider

Ключевые слова: независимость, художественно-литературное мышление, целостный Азербайджан, азербайджанцы мира, национально-нравственное единство, этносоциальный, этнополитический, Общациональный лидер

Key words: independence, literary-artistic thinking, The whole Azerbaijan, world Azerbaijanianan, national-moral unity, ethnosocial, ethnopolitical, National Leader, great leader

XX əsrin sonlarında Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqilliyi dövründə bölünmüş vətən mövzusunda münasibətdə ədəbi-bədii təfəkkürdə də, siyasi müstəvidə də dəyişikliklər baş verdi. Dünyada xristian-islam qarşıdurması gücləndi. Bir vaxtlar proletar beynəlmiləçiliyinin hakim olduğu Azərbaycanda indi həmin “beynəlmiləçilik” islam birliyi və milli birliklə, dünya azərbaycanlılarının birliyi ilə, o cümlədən Cənubda yaşayan “qardaşlar ilə birləşmək istəyi ilə” əvəz olundu.

Azərbaycan milli hərəkatı iki Azərbaycan arasında münasibəti önə çəkdi. Hakimiyyətə can atan Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) öz proqramında hər iki Azərbaycan ilə mədəni əlaqələrin inkişafı yolundakı bütün siyasi maneələrin götürülməsini istəyirdi: “SSRİ ilə İran arasındakı sərhədlərin mövcudluğunu tanımaqla AXC sərhədin hər iki tayında yaşayan azərbaycanlıların etnik birliyinin bərpa olunmasını dəstəkləyir. Azərbaycan xalqı tam bir vahid kimi tanınmalıdır. İkiyə bölünmüş xalqımızın iqtisadi, mədəni, sosial əlaqələri bərpa olunmalıdır. Birbaşa canlı əlaqələrin yaradılması (qohumlara, yaxınlara baş çəkmək) yolundakı bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır” (1, s.7-10). AXC birləşmə üçün ünsiyyətin, əməkdaşlığın gücləndirilməsini, sərhəd zonalarının ləğv edilməsini önə çəkdi.

İran tərəfi bütün günahları ABŞ-də görürdü və iddia edirdi ki, Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsi kimi ideyaları ABŞ təlqin edir.

AXC-Müsavat hakimiyyətinin səriştəsiz xarici siyasəti qonşu dövlətlərin əksəriyyətilə, o cümlədən, İranla münasibəti gərginləşdirmişdi: “Hələ hakimiyyətə gəlməzdən qabaq Elçibəy iki Azərbaycan haqqındakı aşağıdakı ruhda fikirlər söyləyirdi: “Azərbaycanın şimalında müstəqil bir dövlətin baş qaldırması, cənubda azadlığın yetişməsinə asanlaşdıracaq” və İran paytaxtı Elçibəyin prezidentliyini az sezilən kinlə qarşıladı. Bunun əksinə olaraq Elçibəyin əks güclü rəqibi olan Heydər Əliyev İran İslam Respublikası ilə dil tapa biləcək bir şəxsiyyət kimi mövqə qazanmaqda idi” (7, s.302). Bu fikirdə, şübhəsiz ki, Ulu Öndərin Elçibəydən daha təcrübəli və dünya şöhrətli siyasətçi olmasına işarə edilir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə ikinci dəfə gəldikdən sonra Cənubi Azərbaycana, bölünmüş vətən ideyasına artıq SSRİ-İran deyil, Azərbaycan-İran münasibətləri kontekstində yanaşırdı. O, bəyan etdi ki, “tarixən qonşu olmuş və eyni kökdən olan insanlar, nəhayət, uzun ayrılıqdan sonra görüşmək imkanı qazandılar. Dili, dini, tarixi, mədəniyyəti eyni olan xalqlarımız yaxından əlaqələr qurmaq üçün bir-birinə tərəf sürətli addımlar atdılar. Həsərət və nisgilə son qoyuldu” (5, s.47). Ulu Öndər haqlı olaraq hər iki Azərbaycan arasında geniş əlaqələrin yaranmasının azərbaycanlıların milli-mənəvi birliyi üçün şərait yaratdığını göstərirdi.

Ulu Öndər deyirdi: “Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında mədəni, ədəbi əlaqələr genişləndi. Məlum olduğu kimi, İran əhalisinin, demək olar ki, yarısını etnik azərbaycanlılar təşkil edirlər və dünya azərbaycanlılarının təqribən dördü üçü İranda yaşayır. Təkcə bu fakt regionda və dünyada bizim dövlətlərin qarşılıqlı maraqlarını təmin etməyə yönəldilən birgə siyasi xəttin aparılmasını zəruri edir” (5, s.48). Ulu Öndər İran və Azərbaycan Respublikası arasında birgə siyasi xəttin aparılmasının əsas məqsədinin Cənubi Azərbaycanla bağlı olduğunu xüsusi qeyd edirdi.

Azərbaycan-İran münasibətlərinin əsasında Cənubi Azərbaycana qayğı durur. Ulu Öndər Heydər Əliyev bu məsələni həmişə diqqət mərkəzində saxlayırdı: “İran və Azərbaycan arasında olan əlaqələrin tarixi böyükdür. Bu, çoxəsrlik tarixdir. Xalqlarımız əsrlər boyu yan-yanaya bir yerdə yaşamış, bir kökdən olaraq, eyni ənənələrə malik olaraq bir-birinə həmişə dayaq durmuşlar. Azərbaycan xalqı milli azadlığını əldə edəndən sonra, ölkəmiz dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra İran ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr dövlət səviyyəsinə qalxdı və qarşılıqlı surətdə faydalı dövlətlərarası əlaqələrə çevrilibdir” (5,s.48).

Müstəqilliyin ilk illərində AXC liderlərinin “Vahid Azərbaycan” ideyasını dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırması, İranda isə “Böyük İslam inqilabı”nı dünyaya, o cümlədən Şimali Azərbaycana yaymaq istəyən bəzi hakimiyyət dairələrinin bəyanatları iki ölkə arasında gərginlik yaratmışdı.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Naxçıvanda olduğu dövrdə Naxçıvan İranın Şərqi Azərbaycan hissəsi (əslində Cənubi Azərbaycanın bir hissəsi) ilə sıx dostluq, qardaşlıq əlaqəsi yaratmışdı.

Azərbaycan-İran əlaqələri aşağıdakıları əhatə edirdi:

1. Regional və beynəlxalq məsələlər;
2. Tarix və mədəniyyət məsələləri;
3. İkitərəfli siyasi və iqtisadi münasibətlər;
4. Bir-birlərinin daxili işlərinə qarışmamaq kimi siyasi məsələlər.

Ulu Öndər Heydər Əliyev İranla dostluq münasibətlərinin qurulmasının bir səbəbi kimi orada qardaş azərbaycanlıların yaşamasını göstərirdi: “Azərbaycan üçün başqa bir dövlət yoxdur ki, ölkəmizdə yaşayan azərbaycanlıların, müsəlmanların orada, İranda qədər qohumları olsun. Elə İranın özündə, xüsusən onun şimal hissəsində elə ailə tapmazsan ki, onun Azərbaycanda qohumu, qardaşı olmasın. Biz 70 ildə bundan məhrum idik. İnsanlar göstərməyə qorxurdular ki, bir yerdə bilsinlər ki, onun İranda qohumu var. Bu insanlara azadlıq verilməli idi. Bu azadlıq veriləndir” (5, s.96). Ulu Öndər hər iki Azərbaycanın milli-mənəvi birlik yaratmaq azadlığına və hüququna işarə edirdi.

H.Əliyev hər iki Azərbaycanın birliyindən danışarkən deyirdi: “Bizim xalqlarımızı birləşdirən, doğma edən böyük tariximiz vardır. Bunları heç vaxt unutmaq lazım deyildir”. (5, s.97). Burada vahid bir xalqın parçalanma tarixindən bəhs edilir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev göstərir ki, “Azərbaycan 70 il məcburən Sovet sistemi şəraitində yaşamasına baxmayaraq, öz milli ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir... Dost və qardaş ölkə olan İrandan 70 il ayrı düşməyimizə baxmayaraq, xırda bir imkan yaranan kimi, sərhədlər açılan kimi insanlar bir-birinə qovuşdu. Arazın o tayından, bu tayından insanlar bir-birini görmək üçün özlərini qışın soyuğunda belə, suya atdılar... Biz indi müstəqil dövlətlik, müstəqil xalqıq, sərbəstlik, lakin çətinliklərimiz də çoxdur... Görülən tədbirlər nəticəsində bu çətinliklərin çoxu artıq arxada qalmışdır”(5, s.99-100). Ulu Öndər “İrandan 70 il ayrı düşmək” deyərək Cənubi Azərbaycana nəzərdə tuturdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan və İranın orta ədəbi-bədii və mədəni irsindən danışanda Cənubi Azərbaycanda Təbrizdə yaşayıb-yaratmış məşhur şairimiz Şəhriyar haqqında dəyərli sözlər demiş və bildirmişdir ki, Cənubdakı ədəbi irs bütöv Azərbaycanın ümumi mənəvi sərvətidir: “Şəhriyar bizim müasir şairimizdir, bizim üçün çox əzizdir. Bilmirəm, bəlkə bizim Azərbaycanda Şəhriyarı sizdən çox sevirilər. Bunu da bilməlisiniz. Şəhriyarın

məzarını, orada sizin yaratdığınız o abidəni çox böyük sevinc hissi ilə, böyük minnətdarlıq hissi ilə ziyarət etdim. Bilirsiniz ki, Azərbaycandan Təbrizə gedən adamlar hamısı birinci növbədə Şəhriyarın məzarını ziyarətə gedirlər. Şəhriyarın yubileyi haqqında mən böyük bir fərman verdim. Mən hər şeyi açıq danışırım, hətta mənə dedilər ki, İranda kimsə inciyir – bu, İran şairidir. Bu həm İran şairidir, həm Azərbaycan şairidir. Bunu bir-birindən ayırmaq olmaz. Biz demirik ki, Şəhriyar İran şairi deyil, İran şairidir. Amma biz deyirik o, eyni zamanda, Azərbaycan şairidir. Bu, bizim doğma şairimizdir və Azərbaycan haqqında onun yazdığı əsərlər insanlara nə qədər mənəvi qida veribdir, nə qədər böyük ruh veribdir. Ancaq bizdə yubiley təkcə zirvə görüşündən ibarət deyildir. Yubiley belədir ki, bizdə konfrans keçirilir, kitablar nəşr olunur, başqa tədbirlər keçirilir, axırda zirvə tədbiri olur. O müddətdən ki, mən fərman vermişəm, Azərbaycanda Şəhriyar haqqında, yəni onun xatirəsi, onun yubileyi ilə bağlı çox işlər görülübür. Əmin ola bilərsiniz ki, biz o zirvə tədbirini də keçirəcəyik. O vaxt sizin keçirdiyiniz yubileyə bizdən ancaq mədəniyyət naziri getdi. Bəlkə siz başqasını dəvət etməmişiniz. Amma mənə dəvət etsəydiniz, mən də gələrdim. Amma mən sizi, hamınızı dəvət edirəm. O cümlədən cənab Xatəmini də dəvət edirəm” (4, s.67-68). Şəhriyarı böyük Azərbaycan şairi hesab edən Ulu Öndər Heydər Əliyev Şərqi Azərbaycanı, xüsusən Təbrizi yüksək qiymətləndirərək onu Bütöv Azərbaycanın müqəddəs şəhəri hesab edirdi: “Şərqi Azərbaycan, Təbriz İranın ayrılmaz bir hissəsidir. Ancaq Azərbaycan ilə İranın sərhədinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bir də ki, Təbriz həm İran üçün, həm də Azərbaycan, yəni, bizim Azərbaycan üçün əziz, qiymətli və müqəddəs bir şəhərdir.

Şübhəsiz ki, biz ölkəmizdə Azərbaycan-İran əlaqələrinin günbəgün genişlənməsini və inkişaf etməsini istəyirik. Bu, təbiidir. Çünki biz qonşuyuq, bir dinə, məsləkə mənsubuq. İndi İranda azərbaycanlılar çoxdur. İranda azərbaycanlılar İran vətəndaşıdırlar, ancaq ölkəmizdə azərbaycanlılar müstəqil Azərbaycan vətəndaşıdırlar” (5, s.242). Ulu Öndər İran vətəndaşları olan cənubi azərbaycanlılarla şimali azərbaycanlıların eyni bir xalqın nümayəndələri olduğunu bildirirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyası ətrafında təkcə Şimali və Cənubi azərbaycanlıları deyil, bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirməyin vacibliyini göstərirdi. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı çıxışında Ulu Öndər H.Əliyev özünün bu yeni modeli-dünya azərbaycanlılarının bütövlüyü modelinin əhəmiyyətini belə görürdü; “...bütün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların birliyi, həmrəyliyi indi həm bizim üçün, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” (3, s.176).

Ulu Öndər Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarını birləşdirən amilləri də müəyyənləşdirmişdi: azərbaycançılıq ideyası, Azərbaycan dili, milli mədəniyyətimiz, tarixi köklərimiz, milli-mənəvi dəyərlər, ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımız, Xalqımıza mənsub olan adət-ənənələr.

Ulu Öndər Heydər Əliyev bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən azərbaycançılıq ideyasının mahiyyətini belə şərh edirdi: “Bizim hamımızı birləşdirən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik, Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” (3, s.182 və 185). Ulu Öndər dünya azərbaycanlılarının birliyi modelinin əsasında azərbaycançılıq ideyasının durduğunu xüsusi vurğulayırdı.

Akademik İsa Həbibbəyli özünün “Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr” əsərində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq siyasətini ədəbi düşüncədən dövlət ideologiyası səviyyəsinə yüksəltdiyini göstərir.

İ.Həbibbəyli XIX əsrdə azərbaycançılığın milli məfkurəyə çevrilməsini maarifçilik və milli-mənəvi özünüdərk proseslərlə əlaqələndirərək yazır: “Azərbaycançılıq ideyasının ya-

ranmasında xalqın özünün milli varlığını və ölkəsinin coğrafi ərazisini müəyyən etməsi zərurəti mühüm rol oynamışdır. Bu proses aşağıdakı bir neçə mərhələ üzrə formalaşmış inkişaf etmişdir: dövrü mətbuatda azərbaycançılıq ideyasının meydana çıxması; ədəbiyyatda azərbaycançı düşüncənin inkişaf etdirilib dərinləşdirilməsi; böyük siyasətdə azərbaycançılığın milli dövlətin ideologiyası səviyyəsinə çatdırılması” (6, s.24-25).

Akademik İsa Həbibbəyli “dünya azərbaycanlıları” anlayışının Azərbaycanın dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmasını Ulu Öndər Heydər Əliyevin mühüm xidmətlərindən biri hesab edir. Dahi rəhbərin dünya azərbaycanlılarının birliyinin və həmrəyliyinin formalaşmasında əvəzsiz xidməti olmuşdur: “Heydər Əliyevin müdrik siyasəti azərbaycançılığı ölkə sərhədlərindən dünya birliyi səviyyəsinə çatdırmışdır. Azərbaycançılıq dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların birliyinin və həmrəyliyinin ideologiyasıdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ölkə miqyasında və dünya azərbaycanlıları müstəvisində azərbaycançılığın ən uca zirvələrini fəth etmişdir. Sözün obrazlı mənasında Heydər Əliyev dünyada azərbaycançılığın rəmzinə çevrilmişdir” (6, s.40-41). Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq göstərir ki, Ulu Öndər azərbaycançılıq dünyada azərbaycanlılarının birlik modelinin ideologiyasına çevirmiş, özü isə ümummilli liderlik zirvəsinə yüksəlmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin yeni tarixi epoxada apardığı məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ədəbi-mədəni əlaqələr daha da genişlənməmiş və möhkəmlənmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın anadan olmasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 29 oktyabr 1997-ci il tarixli sərəncamı əsasında qüdrətli sənətkarın yubileyi ilə bağlı Bakıda, Tehranda və Təbrizdə keçirilmiş genişmiqyaslı tədbirlərlə qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr yeni və daha yüksək səviyyəyə qaldırılmışdır.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimindəki millilik anlayışı özündə azərbaycançılıq məfkurəsini bütün dolğunluğu ilə əks etdirir. Azərbaycançılıq Heydər Əliyevin apardığı milli siyasətin lokomotividir. Ədəbiyyat siyasəti görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə apardığı geniş siyasi-ideoloji və təşkilati işin özülünü təşkil edir” (6, s.64). İsa Həbibbəyli Ulu Öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyatda bədiiliklə tarixiliyin vəhdətinə xüsusi önəm verdiyini və müasir ədəbiyyatın yaranmasında bu böyük şəxsiyyətin əvəzsiz rolunu göstərir.

Akademik Nizami Cəfərov Ulu Öndər H.Əliyevin təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının milli lideri vəzifəsini yerinə yetirən və buna görə bir milli lider kimi də təkcə Şimali və Cənubi Azərbaycanın deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının vəhdət halında siyasi, iqtisadi mədəni-mənəvi, ədəbi-bədii problemlərlə maraqlandığını, məşğul olduğunu, həll etməyə çalışdığını göstərir. H.Əliyevin “dünyagörüşü, fəaliyyət-mübarizə üslubunun mənsub olduğu xalqın, cəmiyyətin dünyagörüşü, fəaliyyət-mübarizə üslubu səviyyəsinə qalxdığını” (2, s.160), “xalq tarixi marağının bütün mükəmməlliyi ilə milli liderdə – H.Əliyevdə təzahür etdiyini” qeyd edən N.Cəfərov onun milli liderliyə yüksəlməsini üç mərhələyə ayırır:

- I. 60-cı illərin sonlarından 70-ci illərin sonlarına qədər;
- II. 70- ci illərin sonlarından 90-cı illərin əvvəllərinə qədər;
- III. 90-cı illərin əvvəllərindən sonra (2, s.161).

Bu mərhələlərə uyğun olaraq, fikrimizcə, H.Əliyev I və II mərhələdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın, 90-cı illərin əvvəllərində isə dünya azərbaycanlılarının milli lideri səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Ulu Öndər H.Əliyev özünün milli birlik modelini daim diqqətdə saxlayırdı: “Bizim vətənimiz Azərbaycandır, o, bizim doğma torpağımızdır. Bu Vətən çoxəsrlik tarixə malikdir, bu Vətən çoxəsrlik zəngin mədəniyyətə malikdir, bu Vətəndə çox zəngin ənənələri, adətləri, öz xarakteri olan xalq yaşayır... Vətənimizi intellektual baxımdan daha zəngin etmək üçün və Vətənimizin daha çox tanınması üçün, Vətənimizin dünyada hər yerdə məşhur olması üçün insanlar Vətənin hüduqlarından uzaqlara getməli və istədikləri yerdə yaşamaq, istədikləri yerdə işləməlidirlər, ancaq Vətənlə əlaqələri kəsməməli, Vətəni unutmamalıdırlar” (3, s.177).

H.Əliyevin müdrik nitqində dünya azərbaycanlılarının vahid vətən, milli-mənəvi vəhdət ideyası öz təcəssümünü tapmışdır.

Akademik N.Cəfərov azərbaycanlıların beynəlxalq birliyinin, milli tarixi ideallarının təntənəsinin, onların yenidən birləşməsinin və bütün dünyada sosial-mədəni nüfuz qazanmasının əsas şərtinin bir-birilə vəhdət təşkil edən milli Azərbaycan dövləti və dünya azərbaycanlılarının milli lideri H.Əliyev olduğunu xüsusi nəzərə çarpdıraraq yazır: "...Azərbaycanlıların siyasi-ideoloji birliyini aşağıdakı amillər son illərdə xüsusi təkidlə tələb edir:

1. Azərbaycan dövlətçiliyinin mənafeyi;
2. Azərbaycan xalqının, azərbaycanlıların mənafeyi;
3. Dünyanın mənafeyi.

Azərbaycan xalqının birliyi onun milli tarixi ideallarının həyata keçirilməsinin əsas şərtidir ki, biz bu birliyə nail olmaq üçün aşağıdakı şərtlər daxilində ardıcıl çalışmalıyıq, ideoloji baxımdan əsaslandırılmış şəkildə mübarizə aparmalıyıq məqsədəuyğun hesab edirik:

- hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikası, müstəqil Azərbaycan dövləti səviyyəsində;
- ikincisi, azərbaycanlıların müxtəlif dövlətlərin (Azərbaycan, İran, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya) ərazilərinə bölünmüş tarixi vətənləri səviyyəsində;
- nəhayət, üçüncüsü, ümumdünya səviyyəsində.

Və heç şübhəsiz, həmin səviyyələrin etnocoğrafi iyerarxiyası mövcuddur ki, onu azərbaycanlıların yer üzündəki məskunlaşma tarixi müəyyənləşdirmişdir. ...Azərbaycan xalqı, azərbaycanlılar dünyanın harasında yaşamalarından asılı olmayaraq, bütöv, kifayət qədər mükəmməl (və geniş inkişaf potensialı olan!) bir xalqdır, onun müxtəlif siyasi-ideoloji şəraitlərdə yaşaması genetik birliyini, eyni etnokulturoloji sistemə mənsubluğunu inkar etmir" (2, s.172-173).

Beləliklə, Ulu Öndər Heydər Əliyev hakimiyyətinin bütün dövrlərində azərbaycanlılara, o cümlədən cənubi azərbaycanlılara, onların ədəbi-bədii irsinə qayğı ilə yanaşmış, parçalanmış vətən və milli-mənəvi vəhdət ideyasını, XX əsrin sonlarında isə dünya azərbaycanlılarını birləşdirən azərbaycançılıq ideyasını irəli sürmüş və gerçəkləşdirmişdir. Heydər Əliyevin müasir böyük Azərbaycan ideyası təkcə Şimali və Cənubi Azərbaycanı deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının ideya birliyini özündə təcəssüm etdirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Proqramı. Bakı, 1988.
2. Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfüqləri. Bakı: Az.Atm, 2001.
3. Dünya azərbaycanlılarını I qurultayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dirçəliş-XXI əsr. 2003-cü il, dekabr, № 70, s.175-189.
4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. V kitab. Bakı, 1998.
5. Heydər Əliyev və Şərq. Altı cildə. IV cild. İran İslam Respublikası. Bakı, Çarşıoğlu, 2005.
6. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013.
7. Svyatovskiy T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: XUN, 2000. 372 s.

А.Гусейнова

**Модель единства целостного Азербайджана и азербайджанцев мира
Общенационального лидера Гейдара Алиева в художественно-литературном мышлении
и политической плоскости в годы независимости
Резюме**

В работе исследуется деятельность Общенационального лидера Гейдара Алиева как борца за целостность Азербайджана, единство азербайджанцев мира и отражение этих вопросов в художественно-литературном мышлении и политике.

В ней раскрывается роль Гейдара Алиева в развитии культурных отношений между современным независимым, демократическим Азербайджаном и Иранской Исламской Республикой и превращение литературно-художественных ценностей и идей великого Азербайджана в общемировой феномен.

A.Huseynova

**Great Leader Heydar Aliyev's Model of Whole Azerbaijan and Unity
of World Azerbaijanis in Literary and Artistic Thinking
and Political Arena During Independence Years**

Summary

In the article, Heydar Aliyev's struggle for Whole Azerbaijan in literary-artistic thinking and politics and unity of World Azerbaijanis is investigated. The author illuminated H.Aliyev's role in strengthening cultural relations and literary-artistic values between modern, independent, democratic Azerbaijan and Islamic Republic of Iran, as well as in transformation of the idea of Great Azerbaijan into the global phenomenon.

*Rəyçilər: prof. R.Əliyev, prof. A.Bayramov
SDU-nun Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(15.11.2017-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №03))*

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2018

M.M.HÜSEYNOVA

e-mail: metanet-h@hotmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

MÜASİR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ TELEVİZİYADA İQTİSADİ MAARİFLƏNDİRMƏ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: iqtisadi xəbər, televiziya, maarifçilik, kütləvi informasiya vasitələri, operativlik.

Ключевые слова: экономические новости, телевидение, просвещение, средства массовой информации, оперативность.

Key words: economic news, television, enlightenment, mass media, operability.

Dünya sürətlə dəyişir, ölkələr bir-biri ilə inteqrasiya edir, insanların rifahı və yaşam şərtləri yüksəlir, ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bütün bu uğurlu göstəricilər, təbii ki, ölkəmizdən də yan keçmir, Azərbaycan günü-gündən daha da böyük uğurlara imza atır, hər bir sahədə ciddi nailiyyətlər qazanılır, ictimai həyatın bütün sahələri yeniləşir, dünya standartlarına cavab verən yeni texnologiyalar tətbiq olunur. Belə bir şəraitdə isə əhalinin baş verən proseslər haqqında maarifləndirilməsi, hadisələrdən xəbərdar olması vacib şərtlərdən birinə çevrilir. Əhalinin maarifləndirilməsi prosesində kütləvi informasiya vasitələrinin məsuliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Xüsusilə müxtəlif iqtisadi proseslərin cərəyan etdiyi və sürətlə dəyişdiyi müasir dövrdə iqtisadi maarifləndirmə məsələsi aktual xarakter daşımağa başlamışdır. İqtisadi maarifləndirmənin tarixinə nəzər saldıqda onun mətbuat tarixinin elə ilk dövrlərindən özünü göstərdiyinin şahidi oluruq. Hətta ilk qəzetlər “xəbər məktubları” adı ilə alınıb-satılacaq mallar haqqında məlumatlardan ibarət olduğundan limanlarda tacirlərə satılırdı. Həmçinin, dünyanın ilk xəbər agentliyi olan Havasın (Fransa) da yaradılmasında məqsəd iqtisadi hadisələr haqqında abunəçilərinə məlumat vermək olmuşdur.

İlk dövrlərdə kütləvi informasiya vasitələrində iqtisadi maarifləndirmə bir qədər ləng inkişaf etsə də, son illərdə ciddi yüksəliş əldə edərək televiziya proqramlarında xüsusi sahələrdən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə, iqtisadi proseslərin insanların gündəlik həyat tərzinə təsiri məsələsi onun önəmini daha da qabartmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, bir çox ölkələrdə sadəcə iqtisadi xəbərçiliklə məşğul olan ixtisaslaşdırılmış televiziya kanalları olduğu halda, başqa kanallarda da iqtisadi xəbərlər və proqramlar çox mühüm yer tutur.

Dünyada, eləcə də Azərbaycanda kütləvi informasiya vasitələri ölkədə gedən ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni proseslər haqqında cəmiyyətin məlumatlandırılması, həmçinin ictimai həyata dair müxtəlif aktual problemlərin müzakirəsi və çox zaman həlli məsələsində hər zaman əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ölkəmizin son dövrlərdə qazandığı çoxsaylı uğurların, milli-mənəvi dəyərlərin, adət-ənənələrin təbliğində, beynəlxalq aləmdə ölkəmiz haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında, cəmiyyətin maariflənməsində televiziyanın rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra KİV-in, o cümlədən televiziyanın cəmiyyətdə oynadığı rol köklü surətdə dəyişmişdir. Televiziyanın cəmiyyət həyatında, ictimaiyyətin bütün istiqamətlərdə maarifləndirilməsində xüsusi rolunu nəzərə alan ümummillə lider Heydər Əliyev də Azərbaycan televiziyasını «xalqımızın milli sərvəti» kimi dəyərləndirmişdir.

Operativlik və qavrayış bütövlüyünə nail olmaqla bərabər, ictimai fikrə təsir imkanları baxımından da televiziya daha böyük üstünlüklərə malikdir. Televiziya bu məsələlərin həllinə balanslaşdırılmış proqram siyasəti həyata keçirməklə, ictimai maraqlara xidmət edən obyektiv verilənlər təqdim etməklə, yüksək efir mədəniyyəti prinsiplərinə söykənməklə nail olur.

Burada da ilk olaraq televiziyanın maarifləndirmə funksiyası daha böyük önəm kəsb edərək, digər iki funksiya ilə (məlumatlandırmaq və əyləndirmək) müqayisədə daha əsaslı xarakter daşımağa başlayır (3).

Əslində nəzəri cəhətdən diqqət yetirdikdə digər iki funksiyanın da özlüyündə maarifçilik missiyasını həyata keçirdiyini görürük. Yəni, məlumatlandırmağın özü də bir növ maarifləndirməkdir və ya əyləndirməklə həm də tamaşaçıya yeni bir informasiya verilir. Məsələn, yayımlanan hansısa əyləncəli veriliş iştirakçılara sual verərək tamaşaçını da bir növ düşündürür və sualın cavabının tapılması ilə həm də maarifləndirir. Hazırda mövcud kütləvi informasiya vasitələri arasında öz imkanları ilə ictimai rəyə daha çox təsir edən sahələr içərisində televiziya daha öndədir.

Bu funksiya həmçinin “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 32-ci maddəsində də öz əksini tapmış, televiziya proqramları üçün qoyulmuş tələblər sırasında maarifçilik məsələsi xüsusilə qeyd edilmişdir.

Müasir dövrdə televiziya özünün maarifçilik funksiyasından çıxış edərək, cəmiyyətin sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni, idman və digər hadisələr haqqında geniş informasiya əldə etməsində mühüm rol oynayır. Televiziya ictimai əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif məsələlərin müzakirəsi, vətənpərvərlik, uşaqların və yeniyetmələrin intellektual inkişafı ilə bağlı maarifləndirmə proqramları nümayiş etdirməklə zəngin mədəni irsimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və təbliğinə də öz töhfəsini vermiş olur.

KİV-də, o cümlədən televiziya tamaşaçılara davamlı olaraq iqtisadi proseslər haqqında məlumatlar çatdırılır, iqtisadi maarifləndirmə məsələsi həyata keçirilir. Bunlara, əsasən birja, valyuta və qızıl qiymətlərindəki dəyişikliklər, ehtiyac olduqda mühüm proseslər haqqında canlı yayımlarla şərh və analizlərin təqdim olunduğu verilişləri aid etmək olar. Bir qayda olaraq, iqtisadi xəbərlərin təqdimində, adətən, ölkədaxili və ölkəxarici iqtisadi proseslər haqqında məlumatlara yer verilir. Əksər hallarda bu xəbərlərdə yalnız jurnalistin məlumatlandırıldığı iqtisadi məsələlər əhatə olunur. Lakin daha çox cəmiyyəti düşündürən, onları maraqlandıran məsələlərə diqqətin artırılması, hər bir sosial qrupun nəzərə alınması vacibdir.

Aparılan ictimai rəy sorğuları onu deməyə əsas verir ki, cəmiyyətin düzgün maarifləndirilməsi məqsədilə televiziya müxbirlərinin əsaslı proqnoz verməkləri də tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanır. Lakin bu və ya digər məsələlər, xüsusilə iqtisadi hadisələr haqqında proqnoz verərkən həddən artıq diqqətli olmaq, real faktlara əsaslanmaq lazımdır. Çünki mütləq doğru məlumat çatdırılması məsələsi iqtisadi xəbərlərdə daha böyük önəm kəsb edir və hər bir xəbərin, xüsusilə iqtisadi məlumatların bir neçə mənbədən dəqiqləşdirilərək çatdırılması çox vacibdir. Özəlliklə iqtisadi hadisələrin cəmiyyətə çatdırılmasında vacib amillərdən biri də iqtisadi-sosial rəqəmlərin düzgün çatdırılması məsələsidir. Təcrübə göstərir ki, çoxsaylı statistik rəqəmlər yorucu xarakter daşıyır və heç də bütün əhali qrupu tərəfindən anlaşılan deyildir. Ona görə də maarifləndirmə funksiyasını nəzərə alaraq, açıqlanan hər hansı bir informasiyanın anlaşılıqlı olması üçün onun daha uyğun bir rəqəmlə müqayisəsi məqsədəuyğundur. Bu, o, məlumatı qəbul edən tamaşaçı qrupunun həmin informasiyanı daha asan qavramasına və başa düşməsinə səbəb olacaqdır (5).

Televiziya sahəsində çalışan və cəmiyyətin iqtisadi hadisələrdən məlumatlı olmasında xüsusi rol oynayan jurnalistlərin hər hansı cədvəl və ya qrafiklə məlumatları çatdırdığı zaman daha diqqətli olması çox önəmlidir. Cədvələ baxan, iqtisadi biliyi az olan tamaşaçı belə onu asanlıqla dərk edə bilməlidir.

Cəmiyyətin iqtisadi cəhətdən maarifləndirilməsində əsaslı rol oynayan jurnalistin bu xüsusiyyətlərə sahib olması vacib amillərdən hesab olunur: iqtisadi xəbərlərdə istifadə olunan ifadə tərzinə bələdlilik, xəbərə hakim olmaq bacarığı; iqtisadi sahəyə maraq; iqtisadi statistika ilə işləmək və təhlil etmək; bazara daim nəzarət və ani dəyişikliklərdən xəbərdar olmaq; xəbəri təqdim edərkən konkret olmasına, tamaşaçını lazımsız və anlaşılmaz informasiyalar ilə sıxımağa çalışmaq; çox xırda səhvə belə yol verməmək; çox güclü əlaqələr yaratmaq, güclü

və etibarlı xəbər mənbələrinə sahib olmaq; araşdırma apara bilmək bacarığına malik olmaq; düzgün və səlis nitq; xarici xəbərlərin tərcümə və ya təhlil edilməsi, eyni zamanda, hər hansı vacib informasiya ilə bağlı xarici mənbəyə müraciət ehtimalı ilə əlaqədar ən azından bir xarici dil biliyinin olması (1).

İqtisadi xəbərlərdə istifadə olunan ifadə tərzində dedikdə, əsas olaraq terminləri bilmək və onları düzgün, yerində işlədə bilmək nəzərdə tutulur. Lakin nəzərə alsaq ki, tamaşaçıların çoxu iqtisadi terminlərə bələd deyil, onların geniş əhali kütləsi üçün daha anlaşılqılı olan sinonimləri ilə əvəz edilərək istifadəsi məqsədəuyğundur. Xəbərə hakim olan jurnalist üçün bunlar sadə dəyişikliklərdir, çünki jurnalist nə demək istədiyini və ona baxan auditoriyanı necə başa salacağını bilir (4).

Maarifləndirmə, xüsusilə isə də iqtisadi sahəyə aid xəbərlərin çatdırılmasında jurnalistin xəbərə bir növ “can qoyması” önəmlidir. Çünki maraqsızca yanaşılan xəbər auditoriya maraqlarına da cavab verməyəcəkdir. Buna görə jurnalistin öz peşəsinə və seçdiyi sahəyə maraq göstərməsi vacib amillərdəndir.

İqtisadi xəbərlərlə işləyən jurnalistlər digər sahədən yazan jurnalistlərə nisbətən rəqəmlərlə daha çox qarşılaşırlar. Buna görə bu sahədə çalışan jurnalistlərin statistika ilə işləmək bacarıqları olmalıdır. O, qarışıq cədvəllərdən, qrafiklərdən hər kəsin anlayacağı xəbərlər hazırlamağı bacarmalıdır.

Bəzən xəbər anonslarında hansısa hadisə haqqında maraqlı informasiya ilə rastlaşırıq, lakin xəbərin özündə tamamilə ayrı məlumat təqdim olunur. Yaxud da xəbərin əsas mövzusu bir kənar qalır və fərqli məsələlər haqqında məlumat verilir. Bu isə tamaşaçı maraqlarına cavab vermir, həm də etik cəhətdən düzgün hesab olunmur. Buna görə də xəbəri təqdim edərkən konkret olmasına, tamaşaçını lazımsız və anlaşılmaz informasiyalar ilə sıxmamağa çalışmaq lazımdır.

Xəbərlərdə, xüsusilə iqtisadi məlumatlardan söhbət gedirsə və rəqəmlər varsa, daha diqqətli olmaq lazımdır. Bir rəqəmin belə səhv getməsi, həm jurnalist, həm də onun çalışdığı kanal üçün xoş olmayan bir reputasiyanın formalaşması ilə nəticələnə bilər (2).

Jurnalistin etibarlı xəbər mənbələrinə sahib olması da onun yazacağı hər bir xəbərin dəyəri artırır amillərdəndir. Çünki xəbər mənbələrinə müraciət etməklə o, həm yazacağı xəbərin daha dəqiq olduğuna əmin olur, həm tamaşaçıya xəbərini hardan əldə etdiyini göstərməklə onu inandırır və etibarını qazanır, həm də məlumatın yanlış olduğu təqdirdə xəbərin sırf öz təxəyyülünün məhsulu olmadığını təsdiq etmək imkanı qazanır. Lakin çalışmaq lazımdır ki, verilən informasiyalarda səhvə yol verilməsin və məlumat etibarlı mənbələrdən əldə edilsin. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir jurnalist həm də çalışdığı kütləvi informasiya vasitəsini təmsil edir.

Beynəlxalq əlaqələrin, eyni zamanda, inteqrasiya proseslərinin genişləndiyi, ölkəmizin bir çox tədbirlərə ev sahibliyi etdiyi müasir dövrdə xarici ölkələrlə canlı bağlantılar qurmaq, reportajlar hazırlamaq məsələsi jurnalistlərin də tərcümə və ya təhlil etmə, həmçinin hər hansı vacib informasiya ilə bağlı xarici mənbəyə müraciət etmə məsələsini də vacib edir. Buna görə də yalnız iqtisadi sahədə çalışan deyil, eyni zamanda, bütün jurnalistlərin ən azından bir xarici dil biliyinin olması önəmlidir.

Müasir dövrdə hər bir Azərbaycan tamaşaçısı kütləvi informasiya vasitələrindən, xüsusilə isə televiziya vasitəsilə ölkəmizdə və dünyada baş verən mühüm, tələpəli hadisələr və proseslər haqqında dəqiq, obyektiv, hərtərəfli informasiya çatdırılmasını, onların yüksək peşəkarlıqla şərh edilməsini, cəmiyyəti hər bir sahədə maarifləndirmək xüsusiyyətinə malik olan keyfiyyətli verilişlər gözləyir. Təbii ki, televiziya həm də milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, azərbaycançılıq ideyasının təbliği, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ölkəmizlə bağlı tarixi həqiqətlərin yayılması sahəsində də mühüm rol oynayır. Buna görə də televiziyanın cəmiyyətlə bir növ “qarşılıqlı söhbət edən” bu növü ilə maarifləndirmə prosesinin aparılması da xüsusilə effektiv və mühüm addımlardandır.

Fikrimizcə, dinamik və keyfiyyətli inkişaf edən respublikamızın sosial və iqtisadi həyatında baş verən ciddi dəyişikliklərin tamaşaçılara anlaşıqlı və müntəzəm olaraq çatdırılması bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına xidmət edən əsas amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Mete M. Televizyon Yayınlarının Türk Toplumunu Üzerindeki Etkisi, Ankara, 1999.
2. Uyguç Ü ve Genç A. Radyo Televizyon, İstanbul, 1998.
3. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. Москва, 2001.
4. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. М., 2009.
5. Schiller H. Zihin Yönlendirenler, tərcüməçi: Cevdet Cerit, İstanbul, 2005.

М.М.Гусейнова

Вопрос в освещении экономического просвещения по телевидению на этапе современного развития

Резюме

В статье рассказывается о значении экономического просвещения, рассматривается его исторический этап развития. Отмечается роль экономического уведомления в разные периоды. После обретения независимости Азербайджана главную роль в обществе играют СМИ, особенно телевидения в области общественной осведомленности. В статье подчеркиваются основные преимущества телевидения и его существующие возможности в процессе просвещения. Отмечаются основные функции телеведущих и особо важные особенности, которые они должны учесть в предоставлении экономических новостей.

M.M.Huseynova

The Concept of Economic Journalism and the Role of Television in the Process of Economic Enlightenment

Summary

The article describes the importance of economic enlightenment and its historical development. The importance of economic information has been emphasized at different times. After the independence of Azerbaijan, the main role played by mass media, especially television in the field of education in the society. The main advantages of the television and its opportunities are emphasized in the educational process. Important features of television presenter's major functions and considerations are mentioned in the delivery of economic news.

Rəyçi: f.e.d. A.M.Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 10.10.2018

T.Ə.MAHMUDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: mahmutaa06@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

YENİ KOMMUNİKASIYA PROSESLƏRİNİN HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏLƏRİ: TEKNOLOGİYALARIN İNFORMASIYANIN ÇATDIRILMASI VƏ İSTEHLAKI ÜSULLARINA TƏSİRİ

Açar sözlər: kütləvi kommunikasiya, yeni texnologiyalar, media konvergensiyası, informasiya istehlakçıları, yeni üsullar

Ключевые слова: массовая коммуникация, новые технологии, медиа конвергенция, потребители информации, новые методы

Key words: mass communication, new technologies, media convergence, information consumers, new methods

Bəşəriyyətin gəlişimindəki hər bir ictimai-siyasi, mədəni dövr texnologiyalarda qeydə alınan inkişafa və dəyişikliklərə əsasən dəyərləndirilir. Əlbəttə, kütləvi informasiya vasitələrinin tarixində böyük sosial nəticələrə gətirib çıxaran müxtəlif xarakterli texniki inqilablar az olmamışdır. Lakin bugünkü KİV-in indiyədək tarixdə görünməmiş əsaslı dəyişikliklər mərhələsinə daxil olduğunu sübut edən çoxsaylı göstəricilər var. Kütləvi kommunikasiya sahəsində bu inqilabi sıçrayışlar informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) gəlişimi və təkmilləşməsi ilə birbaşa əlaqədardır.

Bugünkü cəmiyyətləri düşündürən məsələlərdən biri də yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının media-məhsulun forma və məzmununa, məlumatın istehsal və istehlakına, həmçinin KİV-in toplumdakı roluna təsiridir. Prinsipcə buna kapitalist cəmiyyətinin yeni inkişaf mərhələsi də demək olar. “Hər bir konkret cəmiyyətdə ayrı-ayrı təbəqələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif məzmunlu və janrlı informasiyalara tələbat vardır. Ona görə də informasiya bazarının istehsalçıları getdikcə artan bu tələbatı ödəmək üçün ən müasir texnologiyalardan və texniki vasitələrdən istifadə etməklə yeni yollar axtarırlar.” (1, s.47) İstehlakçılar üçün bu, müxtəlif kütləvi informasiya-kommunikasiya vasitələrinin qarşılıqlı təsirinin və əlaqəsinin erası olacaq. Kütləvi medianın indiyədək görünməmiş müxtəlifliyi və multi-funksiallığı informasiya-kommunikasiya sahəsində hələ neçə-neçə yeniliklərə zəmin yaradacaq. Bundan əlavə, yeni texnologiyalar sayəsində dəyişmiş və çeviklik qazanmış media həm də İKT-nin özü ilə bağlı yeniliklərin yayılmasına və geniş kütlələrə tanıtılmasında müstəsna rol oynayır. (6, s. 18) H.Movlana isə medianın yeni texnologiyalar vasitəsilə xüsusi çeviklik və müstəsna əhəmiyyət qazandığını vurğulayaraq onun cəmiyyət və fərdlərin həyatına ciddi surətdə təsir etdiyini bildirir: “Yeni texnologiya 20-ci əsrdə formalaşmış və özündə əsasən çap mətbuatını, radio, televiziya və kinonu ehtiva edən “klassik” kütləvi media anlayışından fərqlənir. Texnoloji inkişafın nəticəsi kimi informasiya və kommunikasiya sənayelərinin bu fərdi aspektləri irləşərək/çuğlaşaraq gündəlik həyatın bütün aspektlərinə yansımaları və iqtisadi bazar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi üçün böyük potensiala malik yeni məhsullar yaratmaq iqtidarındadırlar.” (5, s. 170)

Yeni İKT-nin kütləvi media sahəsində tətbiqinin istehsal prosesi və məşğulluq modelinə, eləcə də nəzarət strukturlarına güclü təsirini KİV sahəsində ilk dəfə müasir və xaraktercə tamamilə fərqli texnologiyaların tətbiq edildiyi Böyük Britaniya timsalında nəzərdən keçirmək faydalı olardı. Bu ölkədə II Dünya müharibəsindən sonrakı 40 il ərzində KİV-in

İqtisadiyyatı kifayət qədər sabit idi, bu sahədə tətbiq edilən üsullar və texnologiyalar dəyişilməmişdi. KİV ilə bağlı digər sahələrdə də məşğulluq səviyyəsi təxminən eyni olaraq qalırdı. Məsələn, 1980-ci illərdə Britaniya nəşrlərində hələ də XIX əsrdə formalaşmış çap üsulları və texnologiyaları tətbiq olunurdu. Bu sahədə işsizlik yox dərəcəsində idi; həm jurnalistlər, həm də texniki işçilər yetərincə yüksək gəlirə və statusa malik idilər. Qəzetlər mənfəət baxımından o qədər də sərfəli orqanlar sayılmırdı. Robert Maksvelin dediyi kimi, onlar, hər şeydən əvvəl, öz siyasi gücünü, nüfuzunu həyata keçirməyə və qəzet vasitəsilə cəmiyyətə təsirini qorumağa, artırmağa çalışan bir qrup zəngin insanın əlində "alət" idi. XX əsrin 80-ci illərində, daha dəqiq desək, 1986-cı ilin yanvarında Avstraliya mənşəli məşhur media-mağnat Rupert Mördok kütləvi kommunikasiya sahəsində tətbiqi nəzərdə tutulan yeni texnologiyaları və onlarla bağlı yeni iş sistemini təqdim etdi. Yeni texnologiyaların tətbiqi bu sahədə böyük və əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. Lakin bu dəyişikliklər rahat və hamar olmadı, əksinə, yeni iş sisteminin tətbiqi kifayət qədər ağırlı keçdi. Bu proseslərdən həm jurnalistlər, həm də texniki işçilər eyni dərəcədə zərbə aldılar. Yeni texnologiyaların gəlişi ilə islahatların aparılması qaçılmaz idi. Bu isə öz növbəsində kütləvi ixtisarlara, iş yerini öz istəyi ilə tərk etmələr, zorakılıq həddinə çatan etirazlar kimi böyük toqquşmalara və digər kəskin münaqişələrə səbəb oldu. Kütləvi mediada yeni era başlayırdı.

Mördoku Tetçer hakimiyyətini dəstəkləyirdi. Beləliklə, Britaniya mətbuatında texnoloji inqilab üçün yol açıldı. İstehsal prosesində Həmkarlar İttifaqının rolu, demək olar ki, aşağı salındı. Jurnalistlər isə artıq yeni iş şəraitinə uyğunlaşmalı idilər – indi onlar kompüter arxasında oturur, informasiyaya birbaşa giriş kimi müasir iş sistemlərini öyrənirdilər. Jurnalist və texniki işçilərin maaşları azaldıldı, ancaq onların iş rejimi kəskin şəkildə dəyişildi. Mördokun gəlirləri isə, əksinə, artırdı. Bu artım media-mağnata özünün SKY proqramını artıqlaması ilə maliyyələşdirməyə imkan verdi, nəşrlərinin qiymətini azaltmaq və dizaynını təkmilləşdirməsi, yayım və bahalı kompaniyaları ilə bazarda daha səmərəli rəqabət siyasəti həyata keçirirdi. Bütün bu faktlar Britaniya mətbuatının simasını tamamilə dəyişirdi. Başqa ölkələrdə Böyük Britaniyadakı kimi sürətlə olmasa da, eyni proses baş verdi. Təbii ki, bu proses hər bir ölkədə fərqli cəhətləri ilə seçilirdi. Məsələn, ABŞ-da Mördokun Xəbərlər Korporasiyası Böyük Britaniyadan fərqli olaraq ölkənin Həmkarlar İttifaqı tərəfindən daha güclü müqavimətə rast gəldi. Lakin bütün bu neqativ hallara baxmayaraq yeni İKT-nin mediaya tətbiqinin faydaları da az deyildi.

Yeni texnologiyalar qənaət gətirirdi, nəşrlərə çəkilən xərc azalırdı, nəticədə onlar daha aşağı qiymətə satılırdı. 1990-cı illərin ortalarında Böyük Britaniyanın çap bazarında əsas meyil məhz bu idi. Nəticədə, 1980-ci illərdə yeni texnologiyaların tətbiqinə qədər bu media-korporasiyalarda razılışma və ya müqavilə ilə çalışanların vəziyyəti kəskin dəyişdi: yeni texnologiyaların tətbiqi dönməndə onlara az maaş verilsə də, heç kim iş yerini itirməkdən sığortalanmırdı. Onlardan az maaş müqabilində əvvəllər ənənəvi gərgin iş rejimində olduğundan daha ağır və çətin əmək tələb edilirdi. (2, s. 225-226) Bütün bu təzadlara baxmayaraq yeni texnologiyaların tətbiqi və qəbulu qaçılmaz idi. Hər bir yenilikdə olduğu kimi, Mördokun təşəbbüsü də global səviyyədə maraqlı doğurmaya bilməzdi, xüsusilə daha çox qazanc toplamaqda maraqlı olan media-mağnatlarda. Tezliklə bütün dünya media sahəsindəki müasir texnologiyaların tətbiqinə başladı.

Əlbəttə, insanlar hələ də ənənəvi mediadan istifadə etməkdədirlər. Fərq budur ki, artıq media-məhsulların çoxunu bir cihaz - PC və smartfon, həmçinin internet vasitəsilə əldə etmək mümkündür. Bunu mümkün edən - media konvergensiyasıdır. Şəkil və video çəkilişi edən birlən kameralı telefonlar, rəqəmsal fotoqrafiya, müasir smartfonlar, eləcə də bir neçə funksiyaları özündə birləşdirərək onları eyni cihazdan həyata keçirməyə imkan verən digər müasir texnologiyalar konvergensiyaya başqa bir nümunədir. İndi veb-saytlarda çap olunaraq müxtəlif əlavələrlə (şəkil, səs və ya video-görüntü) istifadəçilərə edilən təklifləri və yaxud mobil telefonların çoxfunksiyalı imkanlarını da konvergensiyaya nümunə gətirmək olar.

Texnoloji konvergensiya informasiyadan istifadənin xarakterini də dəyişməkdədir. Bununla əlaqədar media tədqiqatçısı C.Məmmədli yazır: “Bu proses informasiyanın yaradılması və ötürülməsində, onun qəbul edilməsində bundan əvvəlki bütün ənənəvi maneələri arxada qoyur. Digitalıq ayrı-ayrı kütləvi informasiya vasitələri arasındakı fərqləri aradan qaldıraraq konvergensiyaya yol açır.” (3, s. 88)

Yeni texnologiyaların özü ilə gətirdiyi yeniliklər heç də hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmır və müxtəlif qruplarda ciddi müzakirə olunur. Bu gün həmin problemlərin müzakirəsində fikir və təxminlər arasında son dərəcə dərin uçurum nəzərə çarpmaqdadır. Fikirlərin bir qütübündə pessimist yanaşma ilə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yerli mədəniyyətlərə mənfi təsirinin qaçılmazlığı problemi durursa, digər qütübündə bu “dalğanın” özü ilə gətirdiyi yeniliklər - cəmiyyətlərin demokratikləşməsinə və mərkəzləşməsinə müsbət təsiri kimi məsələ qoyulur. Daha çox birincilərin mövqeyindən çıxış edən media eksperti H. Məmmədov yazır: “Əhəmiyyətli budur ki, informasiya infososium daxilində yeni dəyərlər formalaşdırır. Bu dəyərlər isə klassik anlamda milli həmrəylik və bütövlüyü təmin edən mənəvi dəyərlər kimi səciyyələndirilə bilməz. Beləliklə də, eyni cəmiyyətdə yaşayan fərdlər fərqli informasiya mənbələrindən yararlandıkları halda onlar arasında vətəndaşlıqdan başqa heç bir ortaq dəyər qalmır.” (4, s.36) C. Tompson “Media ve müasirlik” əsərində göstərir ki, medianın texnologiyalar vasitəsilə qloballaşması nəhəng korporasiya və sindikatların daha çox alıcı kütləsi qazanmaq planları ilə birbaşa bağlıdır. Onlar öz məhsullarının satış arealını genişləndirmək məqsədilə daha geniş, idealda isə global auditoriyaya çatmağın yollarını axtarmış və buna yeni texnologiyalarla güclənmiş çevik, küresəl media vasitəsilə nail olmağı ən səmərəli vasitə kimi dəyərləndirmişlər.(8) S. Sezgin də Tompsonla eyni fikirdədir. O, “Gazeteciliğin Türkiyədəki serüveni” adlı məqaləsində iqtisadiyyatın və kütləvi medianın qloballaşması prosesinin paralel getdiyinə diqqət çəkərək bunun təsadüfi bir hal olmadığını vurğulayır: “Artıq media vasitəsilə fərdlərə bir milli birliyin vətəndaşları kimi deyil, istehlakçı kütləsinin üzvləri kimi baxılmaqdadır. İctimai xidmət dövrünün siyasi və sosial təşvişlərinin yerini yeni media bazarınınin gəlişimini əngəlləyən amillərin təsbiti və bunların ortadan qaldırılması almışdır.[...] Yeni media quruluşlarının ən vacib məqsədi bundan sonra məhsullarını mümkün olan ən geniş istehlakçı kütləsinə çatdırmaqdır.” (7, s.27)

İnformasiya yayımı və istehlakı sahəsində baş verən dəyişikliklər öz əhəmiyyətinə və gücünə görə ənənəvi media üsullarını açıq-aydın üstələməkdədir. O səviyyədə ki, onların “həyatda qalması” üçün texnoloji baxımdan yenilənməyə, (həm də) online rejimə uyğunlaşmaqdan başqa çıxış yolu qalmır. Nəzərə alsaq ki, rəqəmsal texnologiyalar öz inkişafının ilkin mərhələsindədir, onda informasiya yayımı və istehlakı sahəsində bundan sonra da davamlı yeniliklərin şahidi olacağımız şəksizdir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov A. Müasir dünyanın informasiya şəbəkəsində AzərTAc-ın yeri: Təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011
2. МакНайер Б. Новые технологии и СМИ. В книге «Медиа: введение». Под ред. Адама Бриггза и Пауля Кобли. Москва: Юнити-ДАНА, 2005
3. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2012
4. Məmmədov H. İnfoimperializm və media. Bakı: “MSA”, 2013
5. Mowlana H. Global Information and World Communication. London: Sage Publications, 2005
6. Rogers E. Diffusion of innovations. New York: Free Press, 2003
7. Sezgin S. Gazeteciliğin Türkiyə'deki serüveni. “Tüm yönleriyle Medya ve İletişim” kitabında. Editörler Işık M., Erdem A. Konya: Eğitim Kitabevi, 2008
8. Thompson J. Medya ve modernite. İstanbul: Kırmızı yayınları, 2008

Т.А.Махмудова

**Движущая сила новых коммуникационных процессов: влияние технологий
на методы доставки и потребления информации**

Резюме

В настоящей статье исследуются способы, посредством которых в при применении новых информационно-коммуникационных технологиях (ИКТ) используются методы сбора, доставки и потребления информации. Во вступительной части публикации рассматриваются исторические аспекты этого процесса, проливающие свет на основные факторы и обстоятельства, способствующие развитию современных ИКТ. Автор анализирует как положительные, так и отрицательные аспекты современного коммуникационного «взрыва». В статье также исследуется влияние современных ИКТ на культуры, традиции и национальные менталитеты разных регионов мира, их проявления в различных сферах жизни общества. Рассматриваются перспективы развития современных тенденций массовых коммуникаций, их влияние на отдельные личности и группы.

T.A.Mahmudova

**Driving Force of New Communication Processes:
The Impact of Technologies on Information Delivery and Consumption Methods**

Summary

This article is searching the ways in which new information-communication technologies (ICT) change the methods of gathering and delivering information, and also its consumption. The historical background of this process is given in the introduction part of the article to show the main factors and circumstances that have contributed to the development of contemporary ICT. Both positive and negative aspects of the modern communication ‘explosion’ have been analyzed. The influences of contemporary ICT on cultures, traditions and national mentalities have been researched. The ways and perspectives in which individuals and groups are benefited by these new tendencies in mass communication are also indicated.

Rəyçi: prof. N.Əhmədli

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2018

A.Ə.MEHDİYEVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: ayten-69@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

AZƏRBAYCANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATININ SƏNƏDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: tarixi abidələr, Azərbaycan, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, sammitlər, qətnamələr

Ключевые слова: исторические памятники, Азербайджан, Организация Исламского Сотрудничества, саммиты, постановления

Key words: historical monuments, Azerbaijan, Organization of Islamic Cooperation, summits, resolutions

XX yüzilliyin sonlarında dünyada baş verən proseslər beynəlxalq aləmdə siyasi mühiti dəyişmiş və yeni geosiyasi vəziyyət yaranmışdır. Postsovet məkanında yaranan yeni müstəqil dövlətlərin bilavasitə beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olması və öz maraqlarına uyğun xarici siyasət kursunu həyata keçirməyə başlaması dünyada dövlətlərarası münasibətlərin yeni müstəvidə formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Mühüm və əlverişli məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikası XX əsrin 90-ci illərinin əvvəllərində öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun olaraq, yeni xarici siyasət kursu formalaşdırmış və həyata keçirmişdir (5, 212). Azərbaycan Respublikası keçmiş sovet respublikaları arasında ilk olaraq 1991-ci ilin dekabrında dövlət və hökumət başçılarının Dakar sammitində İslam Konfransı Təşkilatına (İKT) qəbul edilmişdir. İKT Azərbaycanın üzv olduğu ilk beynəlxalq təşkilatdır.

İslam Konfransı Təşkilatı Səudiyyə Ərəbistanı kralının irəli sürdüyü “İslam birliyi” şüarı (1966) və Mərakeş kralının “İslam həmrəyliyi” fikrindən (1969) qaynaqlanaraq, 1969-cu ildə Rabatda (Mərakeş) müsəlman ölkələri dövlət və hökumət başçılarının konfransında yaradılmışdır (12). 2011-ci il iyunun 28-də Astanada İslam Konfransı Təşkilatı Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 38-ci sessiyasında bu təşkilatın adının dəyişdirilərək, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı adlandırılmış və qurumun yeni emblemi təsdiq olunmuşdur (2, 6).

İKT Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dəstəklənməsi, ona qarşı həyata keçirilən təcavüzün nəticələrinin araşdırılması və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində məqsəd-yönlü fəaliyyət göstərmişdir. Bu qurum yeganə beynəlxalq təşkilatdır ki, fəaliyyət göstərdiyi çərçivədə istər bəyanatlar, istərsə də rəsmi sənədlər səviyyəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ölkəmizin mövqeyini birmənalı şəkildə dəstəkləyir, Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri ilə bağlı sənədlər qəbul edir, bəyanatlar verir və problemə öz münasibətini bildirir.

1991-ci ildə İKT nümayəndə heyəti münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi məqsədi ilə regiona səfərlər etmiş, BMT, Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə və Rusiya nümayəndələri ilə məsləhətləşmələr aparmışdır. Məhz bu mərhələdə Yerevanın tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe İKT-nin adı çəkilən münaqişə ilə bağlı məsləhətləşmələrinə son qoymuş, Təşkilatın fəaliyyəti çərçivəsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı İKT-nin birmənalı mövqeyi formalaşmışdır (3, 9). İKT Zirvə görüşləri tarixində ilk dəfə olaraq Kasablankada (1994) “Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi haqqında” siyasi qətnamə qəbul etmiş və bu ildən başlayaraq BMT ilə əməkdaşlıq üzrə müzakirə edilən problemlər sırasına “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi” məsələsinin salınmasına nail olmuşdur. Məhz bundan sonra İKT çərçivəsində daha bir məsələ - Azərbaycanın tarixi mədəniyyət abidələrinin erməni təcavüzkarları tərəfindən məhv edilməsi ilə bağlı müvafiq qətnamələr İKT gündəliyinə daxil edilmiş və Zirvə görüşlərində üzv dövlətlər tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Sonrakı illərdə Kasablan-

kada qəbul edilmiş qətnamənin adının dəyişdirilərək “Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü haqqında” başlığı ilə Çakartada (1996) keçirilmiş İKT Xarici İşlər Nazirlərinin 24-cü konfransı və Tehrandə (1997) keçirilmiş İKT dövlət və hökumət başçılarının VIII Zirvə görüşündə qəbul edilməsi Azərbaycanın maraqlarına uyğun mövqenin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması kimi qiymətləndirilir (3, 10).

İKT Xarici İşlər Nazirlərinin 19-21 iyun 2006-cı ildə Bakıda keçirilən 33-cü sessiyasında “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” 9/33-P sayılı qətnaməsi bu baxımdan böyük maraq doğurur. Bu qətnamədə İKT Nizamnaməsinin prinsip və məqsədlərinin əsas götürülərək, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü pislənirdi. Bu sənəddə eyni zamanda Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki arxeoloji, mədəni və dini abidələrinin talan edilməsi və yandırılması sərt şəkildə ittiham edilirdi (3, 58). Həmin sessiyada qəbul edilən digər bir sənəd – Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında 2/33-C sayılı qətnamə bilavasitə mövzu ilə səsləşir. Bu qətnamədə İKT dövlət və hökumət başçılarının Zirvə toplantıları və müxtəlif konfranslarının sənədlərinə əsaslanaraq, bu təşkilatın Nizamnaməsinin islam irsinin qorunması və müdafiəsi barədə səylərin birləşdirilməsinə dair məqsəd və prinsiplərdən çıxış edərək, Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdəki Azərbaycanın tarixi, mədəniyyət, arxeoloji və etnoqrafik abidələrinin Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olduğu və Ermənistan tərəfindən etnik təmizləmə məqsədilə Azərbaycanda müqəddəs məbədlərin tam və vəhşicəsinə dağıdılmasını vandalizm aktı kimi təsdiq etmişdir. Eyni zamanda qətnamədə ER-nın işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində erməni təcavüzkarları tərəfindən islam irsinə vurulmuş böyük zərər - nadir mədəniyyət və memarlıq abidələri, arxeoloji qazıntılar, muzeylər, kitabxanalar, rəsm qalereyaları, dövlət teatrları və musiqi məktəblərinin tam və ya qismən dağıdılması, zəbt edilmiş muzeylərdən çoxsaylı qiymətli əşya, milyonlarla kitab və tarixi əlyazmaların çıxarılması və məhv edilməsi faktı xüsusi qeyd olunmuşdur (3, 62). Bütün bu faktlara əsaslanaraq, İKT Azərbaycan xalqı və hökumətinin keçirdiyi narahatlığı bölüşdürdüyünü və İKT Baş Katibinin hesabatını nəzərə alaraq, erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam sivilizasiyasının tam məhv edilməsinə yönəlmiş vəhşi hərəkətlərini ciddi şəkildə pisləmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin ER tərəfindən qeyd-şərtsiz və mütləq yerinə yetirilməsini tələb etmiş və Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam mədəni dəyərlərinin qorunmasına regional və beynəlxalq səviyyədə bütün səylərini dəstəkləmişdir (3, 62). Bununla yanaşı Azərbaycanın ona dəymiş ziyanın müqabilində təzminat almaq hüququna malik olduğu, bu təzminatın ödənilməsi üçün Ermənistanın tam məsuliyyət daşdığını təsdiq etmiş, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində tarixi abidələr, təhsil ocaqları, kitabxanalar və muzeylərin bərpa olunması üçün İKT bölmələri və ixtisaslaşmış qurumlarına yardım proqramının təşkili imkanlarını araşdırmağa çağırmışdır (3, 63).

İKT oxşar mövqeni 13-14 mart 2008-ci ildə Dakarda keçirilən XI Zirvə görüşündə Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında 10/11-P(IS) sayılı qətnaməsində əks etdirmiş, işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycana məxsus tarixi abidələrin məhv edilməsi, dağıdılması, çoxlu sayda tarixi mənbənin üzə çıxarılması və s. faktları birmənalı şəkildə pisləmiş, Azərbaycanın regional və beynəlxalq səviyyədə bu proseslərin qarşısının alınmasına yönəlmiş hərəkətlərini dəstəkləmiş və respublikamızın işğal edilmiş ərazilərindəki arxeoloji, mədəni və dini abidələrinin talan edilməsi və yandırılmasını sərt şəkildə ittiham etmişdir (3, 64-66). Bu Zirvə toplantısında Üzv ölkələr, İKT üzvü olmayan ölkələr və müsəlman icmalarına iqtisadi yardım fəaliyyəti ilə bağlı 2/11-E(IS) sayılı qətnaməsində Ermənistanın təcavüzü, Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğalı, 1 mln azərbaycanlının öz torpaqlarından zorla qovulması və etnik təmizləmə siyasəti, Dağlıq Qarabağ bölgəsində

qızışdırdığı təcavüzkar separatizmini ittiham etmiş və bütün bu proseslərdə Azərbaycana dəymiş iqtisadi zərərin həcmi 60 milyard ABŞ dolları olduğunu bildirmişdir (3, 67).

“Sivilizasiyalararası əməkdaşlıq” ifadəsinin son onilliklər ərzində əsas siyasi trendlərdən biri olmasına baxmayaraq, bu gün dünyada islam ölkələrinə qarşı formalaşan münasibətin bir-mənalı şəkildə qiymətləndirilməsi doğru olmazdı. Dünyanın enerji ehtiyatlarının 80 faizinə sahib olan İslam ölkələrinə qarşı aparılan siyasət hələ 1969-cu ildə “səylərimizi birləşdirməsək, məhv olacağıq” anlayışının öz aktuallığını itirmədiyi və bu gün sayı 57-yə çatan İƏT-nin İstanbul sammitində (2016) səsəndirilən “İslam ölkələrinə qarşı genişmiqyaslı təhdidlərin birgə fəaliyyətlə dayandırılmasının zamanı çatmışdır” kimi fikirlərin real əsası olduğunu göstərir. Sammit təcavüzkarın silahla təchiz edilməsi, mədəni irsin və müqəddəs yerlərin dağıdılması, qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyət həyata keçirərək, işğal edilmiş ərazilərin demografik, mədəni və fiziki olaraq dəyişdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlərdən narahatlıq ifadə etmişdir (4). Bu baxımdan sammit üzv dövlətlərini milli qanunvericilik əsasında tədbirlər görməyə çağırmışdır.

Bəzən cəmiyyətdə İƏT-ə üzvlük və ümumiyyətlə, İslam dünyası ilə əlaqələrə dair skeptik yanaşmaya rast gəlmək mümkündür. Bir tərəfdən, respublika vətəndaşlarının böyük əksəriyyətinin islam dininə sitayiş etməsi, digər tərəfdən, İslam dünyası ölkələrinin müəyyən beynəlxalq formatda, xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində Azərbaycana dəstəyi bu yanaşmanın kifayət qədər doğru olmadığını göstərir. Belə ki, 2008-ci il martın 14-də BMT Baş Assambleyasının 62-ci sessiyasında Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində mövcud vəziyyətlə bağlı məsələ müzakirəyə çıxarılan zaman burada respublikamızı dəstəkləyən nümayəndələrin İslam Konfransı Təşkilatına daxil olan 39 ölkədən olduğunu xatırlamaq doğru olardı (9, 15). Təşkilatın 2011-ci ilin fevralında keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Xarici İşlər Nazirlərinin 36-cı iclasında da analoji mövqe bir daha vurğulanmışdır (1, 8). Bu baxımdan Azərbaycan ilə İKT arasında əlaqələrin inkişafı olduqca vacibdir.

İşğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında tarixi, arxeoloji, mədəni və islam abidələrinin talan və məhv edilməsi İƏT-in bir çox Zirvə toplantısında qəbul edilmiş qətnamələrdə qətiyyətlə pislənmişdir. Həmin müddəanın beynəlxalq hüquqi əsasını silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin məhv və talan edilməsi haqqında Haaqa Konvensiyası (1954) təşkil edir. Konvensiyanın hər hansı tərəfin müharibəni etiraf etmədiyi halda belə bütün silahlı münaqişələrə tətbiq olunması qəbul edilmişdir (7, 43). Konvensiyaya əsasən, təcavüzkar dövlət tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə mədəni sərvətlərin talan edilməsi və ya qanunsuz olaraq mənim-sənilməsi və vandalizminin qadağan olunması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi zəruridir.

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində xalqımızın mədəni, tarixi, arxeoloji və islam abidələrinə qarşı törədilən əməllər beynəlxalq hüququn bütün norma və prinsiplərinə zidd olaraq, mədəni sərvətlərimizin talan və məhv edilməsinə yönəlmişdir. Bu proses işğal olunan bütün rayonlarda müşahidə olunur və Azərbaycan mədəniyyəti üçün əvəzolunmaz bir itkidir.

Azərbaycan ərazisinə erməni təcavüzünün davam etməsi nəticəsində yaranmış vəziyyət mədəni sərvətlərimizin mühafizəsi üçün beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən YUNESKO-nun imkanlarından istifadə olunmasını tələb edir. Torpaqlarımız Ermənistan hərbi qüvvələrinin işğalı altında olduğuna görə, Ermənistan Konvensiyanın tələblərinə riayət etməklə Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərini qorumaq, talan və vandalizmdən mühafizə etməlidir. YUNESKO isə öz növbəsində Konvensiyanın 18-ci maddəsinə müvafiq olaraq onun tətbiq olunması üzərində müşahidəni təmin etməlidir (7, 44). Bu baxımdan İƏT qətnamələrində öz əksini tapan bu müddəanın mühüm beynəlxalq hüquqi əsası vardır. Amma təəssüflər olsun ki, bu müddəaların heç biri real həyatda tətbiq olunmur.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı yalnız işğal olunmuş ərazilərdə yerləşən tarixi abidələrin dağıdılması, talan və məhv edilməsinə deyil, eyni zamanda mədəni abidələr və şəhərlərimizin tanınması və turizm paytaxtlarına çevrilməsi məsələlərinə də diqqət yetirir. Belə ki, 21-23 dekabr 2015-ci il tarixdə Niger Respublikasının paytaxtı Niamey şəhərində İslam Əməkdaşlıq

Təşkilatına (İÖT) üzv dövlətlərin Turizm Nazirləri İslam Konfransının IX sessiyası keçirilib (10, 9). Tədbirdə İÖT-ə üzv ölkələrdə islam turizmi, turizm sahəsində peşə standartları, sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi, turizm marketinqi və s. məsələlər müzakirə olunmuşdur. Sessiyada Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyini təmsil edən R.Paşayev İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində turizm sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyətini vurğulayaraq, təmsil etdiyi nazirlik tərəfindən hazırlanmış və İÖT-in İqtisadi və Ticarət Əməkdaşlığı üzrə Daimi Komitəsi (COMCEC) tərəfindən qrant almış “Ümumi mədəni irs şəhərləri” layihəsi haqqında məlumat vermiş, layihə çərçivəsində Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkiyəni birləşdirən turizm marşrutunun yaradılması məqsədilə onun üzərində yerləşən mədəni - tarixi abidələri təhlil etmişdir. Bu, üzv ölkələr tərəfindən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə təqdim olunmuş 30-dan çox layihə arasından seçilərək, komitənin qrantına layiq görülən yeganə turizm layihəsidir. Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkiyədə arxeoloji turizm potensialının araşdırılması və bu ölkələri birləşdirən ortaqlıq turizm məhsulunun yaradılmasını əhatə edən layihə çərçivəsində ümumilikdə 18 şəhərdə 200-dən çox tarixi abidə, bu ölkələrin islam mədəniyyəti və tarixi irsi, turizm potensialı üzrə təhlillər aparılmışdır (11).

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin Turizm Nazirləri İslam Konfransının IX sessiyasında qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanın Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və İÖT-ə üzv olan digər ölkələr ilə turizm sahəsində əməkdaşlığının genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha sonra sessiya iştirakçılarında 2017-ci ildə Bakıda keçiriləcək İslam Həmrəyliyi Oyunları haqqında məlumat verilmiş və bu tədbirin üzv ölkələrdən turistlərin Azərbaycan və onun tarixi abidələri ilə yaxından tanışlığı üçün əhəmiyyətli olacağı vurğulanmışdır. Sessiyanın sonuncu günü 2017-2018-ci illər üçün “İslam turizm paytaxtı”nın seçilməsi məsələsinə baxılmışdır. Müxtəlif namizəd şəhərlər arasından Mədinə şəhəri 2017-ci il, Təbriz şəhəri isə 2018-ci ilin “İslam turizmi paytaxtı” seçilmişdir. Türkiyənin Konya şəhəri isə 2016-cı ilin “İslam turizmi paytaxtı” kimi təsdiq edilmişdir (10, 9). Qeyd etmək lazımdır ki, İKT daxilində fəaliyyət göstərən Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Beynəlxalq İslam Təşkilatı (ISESCO) 2007-ci ildə Daşkənd şəhəri (12), 2009-cu ildə isə Bakı şəhərini İslam Mədəniyyətinin paytaxtı elan etmiş (9, 15) və bu respublikalarda milli irs və mədəni dəyərlər, İslam sivilizasiyasının misilsiz nümunələrinin qorunması istiqamətində aparılan və ardıcıl olaraq həyata keçirilən siyasəti yüksək qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan-ISESCO münasibətlərinin dinamik inkişafı əvvəlki illərə nisbətən 2015-ci ildə daha məhsuldar olmuşdur. Belə ki, həmin il Bakıda noyabrın 23-24-də İcraiyyə Şurasının 36-cı sessiyası keçirilmişdir. Tədbirdə quruma üzv olan ölkələr arasında elmi-mədəni münasibətlərin inkişafına dair məsələlər müzakirə edilmişdir. Həmin il noyabrın 26-27-də Bakıda ISESCO Baş Konfransının XII sessiyası keçirilmişdir. ISESCO-nun ümumi fəaliyyət proqramını müəyyən edən Baş Konfrans zamanı təşkilatın fəaliyyət sahələrinə aid olan məsələlərlə bağlı əlaqələndirmə və qiymətləndirmə keçirilir, qurumun növbəti üç il üçün Fəaliyyət Planı və büdcəsi təsdiqlənir. Tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışında ISESCO-nun Azərbaycanın haqq işinə dəstək verməsi ilə bağlı qeyd etmişdir: “ISESCO Azərbaycanı daim dəstəkləyir. Xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli işində ISESCO daim Azərbaycanın mövqeyini, yəni haqq-ədaləti açıq şəkildə dəstəkləyir. Buna görə biz ISESCO-ya minnətdarıq, bütün müsəlman aləminə minnətdarıq” (8).

Azərbaycan 25 ildən artıq bir dövrdə üzv olduğu İslam Əməkdaşlıq Təşkilatından daim böyük dəstək, maddi və mənəvi yardım və birmənalı prinsipal mövqə görmüşdür. Ermənistanı təcavüzkar, Xocalı faciəsini isə soyqırım kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilat məhz İÖT-dir (6, 1). Bu barədə indiyə qədər 20-dən artıq qətnamə, bəyanat və hüquqi sənəd qəbul edən qurum “Xocalıya ədalət” kampaniyasının ümumdünya çağırışına çevrilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. İÖT Gənclər Forumunun mədəniyyətlərarası dialoq üzrə baş əlaqələndiricisi kimi mühüm bir statusu həmyerlilərimiz - Leyla Əliyevaya həvalə edən təşkilatın mədəniyyət üzrə

koordinasiya orqanı olan ISESCO-nun xoşməramlı səfiri missiyasını Mehriban Əliyeva on ildən artıqdır yerinə yetirir (6, 1). Son illər ərzində Bakıda İƏT-ə üzv olan ölkələrin xarici işlər, mədəniyyət, turizm, təhsil və digər nazirlərinin ona yaxın görüşü olmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının İslam ölkələri ilə əməkdaşlığı prioritet hesab etməsi xarici siyasətimizin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan ölkələr ilə səmərəli etibarlı tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulması “İslam ölkələrinə qarşı genişmiqyaslı təhdidlərin bircə fəaliyyətlə aradan qaldırılması” kimi vacib bir məqsədin əsas prinsipinə çevrilmişdir. Bu baxımdan ölkəmizin mütəmadi olaraq, mədəniyyətlər arasında və dirlərəarası dialoqa öz töhfəsini verməsi, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumuna evsahibliyi etməsi, İslam ölkələri arasında həmrəyliyə diqqət yetirməsi və s. Bakıda mühüm bir tədbirin keçirilməsini şərtləndirmişdir. 2017-ci ilin may ayında Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəylik Oyunları İslam dünyasında sülh və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə xidmət etməklə yanaşı, eyni zamanda İslam liderlərinin “sammit”inə də çevrilmişdir. Azərbaycan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının fəal üzvlərindən biri kimi təşkilata daxil olan ölkələr arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev M. Azərbaycan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əməkdaşlığa böyük önəm verir/ Yeni Azərbaycan. – 2014. – 23 oktyabr. – S.8
2. Astanada İslam Konfransı Təşkilatı Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 38-ci sessiyasında qurumun adı dəyişdirilərək İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı adlandırılmışdır / Azərbaycan. – 2011. – 29 iyun. – S.6
3. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında. İslam Konfransı Təşkilatının Kasablanka (1994-cü il), Tehran (1997-ci il), Məkkə (2005-ci il) və Dakar (2008-ci il) Zirvə görüşlərinin və Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 33-cü Bakı sessiyasının (2006-cı il) materialları əsasında. Bakı: Apostrof, 2008. – 414 s.
4. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İstanbul Sammiti mühüm məsələlərin müzakirəsi ilə yadda qaldı/ [http:// www.xalqqazeti.com/az/news/politics/69990](http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/69990)
5. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2005. – 752 s.
6. Hüseyinli İ. İslam platformasında Azərbaycan nümunəsi/ Azərbaycan. – 2016. – 16 aprel. – S.1
7. İbayev V.Ə. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı: Elm, 1998. – 96 s.
8. İlham Əliyev ISESCO Baş Konfransının XII sessiyasının açılışında iştirak edib/ <http://prezident.az/articles/16898>
9. İslam dünyası Azərbaycana böyük önəm verir / Mədəniyyət. – 2009. – 18 fevral. – S.15
10. Müsəlman ölkələrinin turizm əməkdaşlığı müzakirə edilib/ Mədəniyyət. – 2015. – 25 dekabr. – S.9
11. “Ümumi mədəni irs şəhərləri” layihəsinin yekunları// [http:// medeniyyet.az/page/news/-12920/Umumi-medeni-irs/seherleri-layihesinin-yekunlari.html](http://medeniyyet.az/page/news/-12920/Umumi-medeni-irs/seherleri-layihesinin-yekunlari.html)
12. <http://www.shahidov.com/turk-dov...> İslam-konfransi-t%c99skilati/

А.А.Мехтиева

**Исторические памятники Азербейджана
в документах Организации Исламского Сотрудничества
Резюме**

Азербайджан является страной, на территории которой находятся редчайшие исторические памятники. В течение многих тысячелетий многочисленные исторические памятники, пройдя через большие трудности, дошли до нас и в настоящее время находятся под охраной государства. Однако исторические, археологические и разного рода архитектурные памятники, которые неоднократно подверглись серьезным разрушениям и уничтожению, на оккупированных территориях Азербайджана вызывают большую озабоченность. Эта проблема также была

рассмотрена Организацией Исламского Сотрудничества, членом которой является и Азербайджанская Республика. Организация Исламского Сотрудничества также прилагает все силы в сфере признания исторических памятников Азербайджана во всем мире.

A.A.Mehdiyeva

**The historical monuments of Azerbaijan in documents
of Organization Islamic Cooperation**

Summary

Azerbaijan is a country on the territory of which there are existed the unique historical monuments. Having got through the grate difficulties during various millenniums the numerous historical monuments have reached us and they are under the protection of state now. Though the historical, archaeological and different architectural monuments, which have been repeatedly exposed by serious destructions and destroys on the captured territories of Azerbaijan, cause the grate preoccupation. This problem have been also taken into consideration with the Organization of Islamic Cooperation which Azerbaijan is a participant of. The Organization of Islamic Cooperation at the same time does its utmost in the sphere of recognition of the historical monuments of Azerbaijan in the world.

*Rəyçilər: t.e.d., prof. V.H.Əliyev
ADPU-nun Tarix və Coğrafiya fakültəsinin Ümumi tarix kafedrası
(11.09.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №01)).*

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2018

L.T.SEYİDBƏYOVA*e-mail: leyla@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

TORPAQ ÇİRLƏNMƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ*Açar sözlər: torpaq, torpaq çirkləndiriciləri, torpaq mühafizəsi, tullantılar, ekoloji böhran.**Ключевые слова: почва, загрязнители почвы, охрана почвы, отбросы, экологический кризис.**Key words: soil, soil polluters, soil conservation, waste, environmental crisis.*

Hazırda yer kürəsində yaşayan əhalinin sayı get-gedə artır. Nəticədə insanlara daha çox ərzaq məhsulları lazım olur. İstehsalat sektorunun, nəqliyyatın, energetika, kənd təsərrüfatında sənayeləşmənin inkişafı ətraf mühitə antropogen təsirin kəskin artmasına səbəb olub. Hər il milyonlarla ton bərk və qaz halında olan tullantılar təbiətə atılır, milyard kubmetrlərlə çirkab suları su hövzələrinə axıdılır. İnsanların məskunlaşdığı yerlər səslə, elektromaqnit sahələrlə və radioaktiv şüalanma ilə "çirkləndirilir", oksigen ehtiyatları tükənir, Yer kürəsinin ozon təbəqəsi dağılır. Təbii mühitin çirklənməsi nəticəsində insanların sağlamlığı pisləşir, bitki və heyvanat aləmi məhv olur, materialların, bina və tikililərin dağılması sürətlənir. Ekoloji böhran təhlükəsi getdikcə reallaşır.

Yer kürəsinin üst münbit qatı sayılan torpaq həyatımızın həm təməli, həm də yekunudur. Torpaq yerin minerallardan, üzvi maddələrdən, sudan, havadan və canlı orqanizmlərdən təşkil olunmuş üst qatıdır. Torpağın əsas xüsusiyyəti onun münbitliyidir. Torpağın münbit qatının əmələ gəlməsi üçün min illər tələb olunur. Torpaq hava, su, istilik, bitki və heyvan orqanizmləri, xüsusilə də mikroorqanizmlərin iştirakı ilə yer kürəsinin aşınması nəticəsində əmələ gəlir. Torpaq yerin bitki bitən hissəsidir. Hesablamalar göstərir ki, 2-3 sm qalınlığında torpağın əmələ gəlməsi üçün əlverişli şəraitdə 200-1000 il vaxt lazımdır. Lakin külək, su min illər ərzində əmələ gəlmiş torpağı 20-30 il ərzində məhv edir. Ekoloqların fikrincə, torpaq plansız surətdə istifadə olunduqda, ona nəzarət edilmədikdə və çirkləndikdə xarab olaraq gücdən düşür.

Quruluşuna və kimyəvi tərkib xüsusiyyətinə görə torpaq hər hansı səbəb ucbatından ətraf mühitə düşən zərərli maddələri asanlıqla canına hopdurur və yığır. Bu birləşmələrin parçalanma müddəti torpağa, havaya və suya nisbətən daha uzun olduğundan torpağın çirklənməsi problemi illər boyu sezilməyə bilər.

İstifadə etdiyimiz ərzaq hamısı torpaqdan alınır. Artan əhalinin qidaya olan tələbatını təmin etmək üçün torpağın məhsuldarlığını artırmaq lazım gəlir. Torpağa düzgün qulluq edildikdə hər 100 hektar torpaq sahəsi 5-10 dəfə daha çox əhalini taxılla təmin edə bilər. Bu məqsədlə gübrələrdən istifadə edilir. Torpağa gübrə verməklə onun məhsuldarlığı artırılır. Məsələn, əgər 1 hektar təmiz torpaq 2 ton buğda verirsə, gübrə verilmiş torpaq 5-6 ton buğda verir. Yararlı torpaqların ekoloji baxımdan korlanmasının əsas səbəblərindən biri kənd təsərrüfatında istifadə edilən gübrələr və zərərvericilərə qarşı istifadə edilən maddələrdir. Dünyada hər il tarlalara 40 milyon ton gübrə, 4 milyon ton kimyəvi zəhərli maddələr verilir və bu rəqəm ildən-ilə artır. Lakin torpağa verilən gübrələrin tərkibində çoxlu zərərli maddələr var. Bu maddələr torpağın məhsuldarlığını xeyli artırırsa da, onu çirkləndirir.

Çox gübrə verilmiş torpaqda bitən meyvə-tərəvəzi yemək təhlükəlidir. Bu, insanlar arasında çoxlu xəstəlik yaradır. Bu səbəbdən alimlər zəhərli gübrələri əvəz edə bilən təmiz gübrə növləri axtarırdırlar. Torpağı çirkləndirən təkcə gübrələr deyil. Torpaqların radioaktiv maddələrlə çirklənməsi də böyük təhlükə mənbəyidir. Bu maddələr bitkilərə, sonra da heyvanların və insanların orqanizmlərinə keçir, orada toplanaraq müxtəlif xəstəliklər törədir. İndi

zəmanəmiz barıt çəlləyinə bənzəyir. Partlayıcı maddələr, müharibələr, vulkanlar, daşqınlar, yanğımlar, zəhərli qazlar, hamısı torpağın sinəsinə vurulan yaralardır.

Torpağa tullantı şəklində atılan neft məhsulları, metallar (civə, mis və s.), radioaktiv elementlər, məişət tullantıları onu çirkləndirir, məhsuldarlığı aşağı salır, torpaqda olan canlı orqanizmləri məhv edir. Torpaqların məhv edilməsinə şəhərsalma prosesinin inkişafı da səbəb olur. Mütəxəssislərin fikrincə, hər il dünya deqradasiya və şəhərsalma səbəbindən 12 milyon hektar münbit torpaq itirilir.

İnsanların sənaye sahəsində fəaliyyəti təbiətin mühafizəsinin tələbləri ilə əlaqələndirilmədikdə, ətraf mühitin, o cümlədən də torpaqların çirklənməsinə səbəb olur. Torpağın çirklənməsi sənaye, tikinti və kənd təsərrüfatı obyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Hesablamalara görə, hər il 6 milyard hektar torpaq sahəsi itirilir. Bunun səbəbləri müxtəlifdir: yeni yaşayış məntəqələrinin tikintisi, yolların çəkilməsi, su anbarlarının, digər qurğuların inşası, mədənlərin istismarı və s. Bu zaman əsas çirkləndiricilər - metallar və onların tullantıları, gübrələr, neft və neft məhsulları, kimyəvi zəhərli və radioaktiv maddələr, məişət tullantılarıdır.

Çirklənmənin ən təhlükəli mənbəyi radioaktiv tullantıların basdırılmasıdır. Nüvə elektrik stansiyalarında nüvə yanacağının təxminən 98% tullantı şəklində atılır. Torpağın ən çox çirkləndiricilərindən biri də neft və neft məhsullarıdır. Neft neftçixartma məntəqələrində baş verən qəzalar, neft yataqlarının kəşf edilməsi və ya neft anbarlarından sızma nəticəsində torpağa daxil ola bilər. Suda həll olunmadığına görə torpağa düşdükdə, torpağı örtərək yapışqan hala gətirir. Bu ərazilərdə bütün bitkilər məhv olur. Sahənin çirklənmə səviyyəsi çox yüksək olduqda, torpaq asfalt örtüyünə bənzəyir.

İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində - otlaq sahələrində həddindən artıq heyvanların otarılması, ağacların kəsilməsi, çəmənliklərin biçilməsi, əkinçilik üçün yararlı olmayan torpaqların əkilməsi külək eroziyasının təsirini artırır, torpağın yuxarı qatlarını qurudur. Dünyada dağ-mədən sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti nəticəsində pozulmuş torpaqların ümumi sahəsi 12-15 mln ha təşkil edir. Torpağın çirklənməsində ən çox sənaye müəssisələrinin tullantıları rol oynayır. Dünya miqyasında hər il 100 milyard tondan çox müxtəlif filiz və mineral yanacaq növləri, 300 milyon tondan artıq mineral gübrələr almaq üçün xammal çıxarılır. Lakin texnoloji emal prosesində metal filizlərinin yarısı, kimyəvi xammalın isə üçdə biri itirilir, lazımsız tullantılar şəkilində biosferə atılır. Xammal, yarım məhsullar, xammalın fiziki-kimyəvi emalı məhsulları, faydalı qazıntıların çıxarılması və zənginləşdirilməsi məhsullarının qalıqları, sənaye müəssisələrindən havaya buraxılan qazların və tullantı suların təmizlənməsi məhsulları, məişət tullantıları litosferi çirkləndirən bərk tullantılardır.

İri şəhərlərin məişət tullantılarının ildən-ilə çoxalması daim yeni əlavə təbiəti mühafizə problemləri yaradır. İri zavodların ətrafında da torpaqlar çox çirklənir.

Şəhəratrafi torpaq sahələrinin və elə şəhərin özünün tullantılarla çirklənməsi sağlamlıq üçün vacib olan yaşıllığın məhv olmasına, qeyri-məhsuldar torpaq sahələrinin yaranmasına və infeksiya xəstəliklərin meydana çıxaraq yayılmasına səbəb olur. Bir müasir iri şəhərdə ildə 30 milyon ton zibil şəklində məişət tullantıları əmələ gəlir. Bu cür tullantılar ətraf mühit üçün ciddi problemlər yaradır. Bu tullantıların basdırıldıqdan sonra tam parçalanması və təbiətə qarışması üçün 15-20 il vaxt lazımdır. Digər yandan nəzərə almaq lazımdır ki, məişət tullantılarının tərkibində olan bir çox materiallar, tullantılar demək olar ki, heç vaxt parçalanaraq torpağa qarışmır. Son illər plastik qablardan çox istifadə olunması da torpaqların çirklənməsinə səbəb olur. Plastik tullantılar heç vaxt çürümür və daim torpaqda qalır.

Bu gün bütün insanlar torpaqlarının çirklənməsinin qarşısını almaq üçün yollar axtarırlar. Torpaqların hesaba alınması, onun səmərəli və düzgün istifadə edilməsi, üzərində nəzarətin olması, mövcud meşə zolaqlarının salınması torpağın çirklənmələrdən (tullantılar və zərərli kimyəvi maddələr) qorunması, heyvanların otarılmasının düzgün təşkil edilməsi, eroziyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin təşkili, xüsusi maşınların tətbiqi, suvarmanın düzgün təşkili, qum hücumunun qarşısının alınması, suların tərkibinə nəzarət edilməsi, tikinti və yol işlərində

sanitariya-gigiyena mühafizə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi, kimyəvi maddələrin tətbiqində mövcud tövsiyələrin gözlənilməsi, əlaq otları ilə mübarizə və s. torpağın mühafizəsinin kompleks tədbirləridir. Belə olduqda torpağın məhsuldarlığı artır və xarab olmaqdan qorunur. Torpağı mühafizə etmək üçün vaxtaşırı onun çirklənmə vəziyyəti sanitariya-epidemioloji stansiyalar tərəfindən yoxlanılmalıdır. Bu zaman ərazidə torpağın fiziki, bioloji, kimyəvi göstəriciləri nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. <http://www.azadinform.az/> L.Hüseynzadə
2. <https://az.wikipedia>.
3. <http://www.azadinform.az> Suyun və torpağın çirklənməsi metodları
4. <https://news.milli.az> "Zaman Azərbaycan"
5. <http://eco.gov.az/> Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi

Л.Т.Сеидбекова

Причины загрязнения почвы *Резюме*

Литосфера загрязняется жидкими и твердыми загрязняющими веществами и отходами. Источниками загрязнения почвы являются: жилые дома и коммунально-бытовые предприятия – сюда входят бытовой мусор, пищевые отходы, строительный мусор, отходы отопительных систем, предметы домашнего обихода; промышленные предприятия; транспорт; сельское хозяйство. Интенсивное развитие промышленного производства приводит к росту промышленных отходов, которые в совокупности с бытовыми отходами существенно влияют на химический состав почвы, вызывая ухудшение её качества.

L.T.Seidbayova

Causes of Soil Contamination *Summary*

Lithosphere is polluted by liquid and solid pollutants and waste. Sources of soil-pollution are houses and utilities, which include household waste, food waste, demolition waste, heating system waste, household goods; industrial enterprises; transportation; agriculture. Intensive development of industrial output leads to expansion of industrial waste, which along with household waste significantly influence soil chemistry and its compound.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Redaksiyaya daxil olub: 23.10.2018

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА**

R.R.ABDULLAYEVA DİLDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN KLASSİFİKASİYASI.....	3
K.A.ALIRZAYEVA DİLDƏ FÖNEM VƏ MORFEM SƏVİYYƏLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ DAİR.....	7
D.ƏLİYEVA OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİNDƏ ADLARIN ÜSLUBİ MÖVQEYİ (toponim, hidronim və ktematonimlər əsasında).....	11
A.L.İBRAHİMOVA, L.R.HÜSEYNOVA NİDALARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	18
X.M.İSAYEVA MƏTN STRUKTURUNDA AKTUAL ÜZVLƏNMƏDƏ MƏNA BAĞLILIĞI	22
A.İ.İSGƏNDƏROVA TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA KALKA ETMƏNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	26
S.V.İSMAYİLOVA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İXTİSAS ADLARININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN	32
G.Z.RƏHİMOVA İNGİLİS DİLİNDƏ ÖZÜNÜMƏZƏMMƏT İFADƏSİNİN FORMA VƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	36
N.V.SEYİDOVA FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSULLAR.....	41
S.Ə.SEYİDOVA M.MİRZƏLİYEVA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK TARİXİNDƏ FRAZEOLÖGİYANIN KOMPLEKS TƏDQIQATININ ƏSAS NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ.....	46
E.T.TAĞIYEVA AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ QAL-KAL KÖKLÜ MÜŞTƏRƏK SÖZLƏRİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ	50
G.R.ZEYNALLI SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN İNTONASIYA STRUKTURU	54
T.P.АРИФДЖАНОВ ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЛАГОЛЬНО-ИМЕННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	60
У.Р.БАБАЕВА ЯВЛЕНИЕ ЭЛИЗИИ В СПОНТАННОЙ РЕЧИ (на материале английского языка).....	63
Х.Ф.МИКИЕВА ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА НАРЕЧИЙ С ПЕРВИЧНОЙ СЕМАНТИКОЙ МЕСТА НАХОЖДЕНИЯ ГОВОРЯЩЕГО (на материале толковых словарей русского языка и двуязычных словарей)	68

Ф.Г.САЛИМОВА НЕМЕЦКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (ВОВ): НОВОЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ.....	73
G.A.MAMMADOVA BRITISH AS DESTROYERS OF THE ENGLISH LANGUAGE	77

ƏDƏBİYYAT – LİTERATURA

M.ABBAS DEMOKRATİK MÖVQEDƏ DAYANAN MİLLİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI.....	81
G.A.ƏLİYEV AZƏRBAYCAN SƏRBƏST ŞEİRİNİN RƏSUL RZA MƏRHƏLƏSİ	86
X.R.HÜSEYNOVA NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ALLAHIN (c.c) ƏSMAYÜL-HÜSNASI.....	93
L.H.MƏMMƏDZADƏ ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA KLASSİSİZM DÖVRÜ VƏ POEZİYA ANTOLOGİYALARI.....	99
Ş.Ş.MUSAYEV “KAVKAZ” QƏZETİNDƏ İMZASIZ BİR YAZI.....	105
V.F.NƏBİYEV MERİ STYUARTIN “QƏZƏB GÜNÜ” ƏSƏRİNİN QƏHRƏMANLARI.....	110
G.Ə.PƏNAHOVA HƏYAT GERÇƏKLİKLƏRİNİ OLDUĞU KİMİ XALQA ÇATDIRAN YAZIÇI A.İ.SOLJENİTSİN	116
B.C.ALİEVA МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ И ЕГО РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В АНГЛИЙСКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	120
У.М.АСАДОВА ПИСАТЕЛЬ И ВОЙНА.....	124
К.А.АСЛАНОВА ЕЩЕ РАЗ О «ТУРГЕНЕВСКОЙ ДЕВУШКЕ».....	127
Л.Э.МИРЗОЕВА ПРОБЛЕМА ОБЪЕКТИВНОЙ И ТЕНДЕНЦИОЗНОЙ ОЦЕНКИ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ ГАЯ ЮЛИЯ ЦЕЗАРЯ «ЗАПИСКИ О ГАЛЛЬСКОЙ ВОЙНЕ»	132

PEDAQOQİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

L.F.ABDULLAYEVA İNGİLİS DİLİNDƏ OXU BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ ƏLAVƏ TƏLİM MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ ZAMANI KONSTRUKTİVİZM PRİNSİPLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI.....	136
E.M.ALIYEVA MƏKTƏBDƏ SOSİAL PEDAQOQUN VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBİYƏSİ ÜZRƏ APARDIĞI İŞİN FORMALARI	141

Y.V.AXUNDOVA EŞİDİB-ANLAMA FƏALİYYƏTİNİN MEXANİZMLƏRİ.....	144
K.İ.BABAYEVA TARİX DƏRSLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ.....	149
A.E.BAĞIRZADƏ MƏQSƏDYÖNLÜ MÜQAYİSƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN ÖZ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNƏ NƏZARƏTİNDƏ BAŞLICA VASİTƏDİR	153
İ.Ə.ƏHMƏDOVA TƏLƏBƏLƏRİN ƏSAS MUSIQİ ALƏTİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ İFA TEXNİKASINA YİYƏLƏNMƏLƏRİNİN ŞƏRTLƏRİ.....	156
A.E.ƏKBƏROVA SOSIAL MÜHİT VƏ YENİYETMƏLƏRİN MİLLİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBIYƏSİ.....	160
İ.M.ƏLİYEV, E.A.ƏLİYEV SAĞLAMLAŞDIRICI FİZİKİ TƏRBIYƏNİN ƏHALİNİN AKTİV HƏYAT TƏRZİNDƏKİ ROLU	163
S.A.ƏLİYEV, F.M.OCAQVERDİYEV, A.A.CƏFƏROV, O.X.QURBANOV, E.C.QULİYEV CÜDOÇULARDA QÜVVƏ-SÜRƏT XARAKTERLİ YÜKLƏRİN AEROB DÖZÜMLÜYÜN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	170
S.A.ƏLİYEV, F.M.OCAQVERDİYEV, Ə.Ə.ƏLİƏFSƏROV, O.X.QURBANOV, E.C.QULİYEV CÜDOÇULARIN AEROB DÖZÜMLÜYÜNÜN QAÇIŞ VƏ ÜZGÜÇÜLÜK MƏŞQ VASİTƏLƏRİNİN KÖMƏYİ İLƏ İNKİŞAFI	176
A.V.ƏLİYEVA VALİDEYNLƏRLƏ QARŞILIQLI MƏSLƏHƏTLƏŞMƏLƏR PEDAQOJİ PEŞƏYÖNÜMÜ İŞİNİN TƏŞKİLİNDƏ BAŞLICA VASİTƏDİR	183
Q.X.HACIYEVA DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN YUXARI KURSLARINDA AUTENTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN METODİKİ ƏSASLARI	187
P.Ş.İBRAHİMOVA MƏKTƏBDƏ TƏDRİS PROSESİNİN KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ	191
T.T.İBRAHİMOVA, İ.X.ZAMANOVA DİDAKTİK OYUNLAR VASİTƏSİLƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN DİLLƏRİNİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ METODLARI	195
A.İ.İSMAYILOVA ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİMİN TƏŞKİLİ.....	198
R.Z.MEHDİYEVA TƏLİM PROSESİNDƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN PEDAQOJİ İMKANLARI	203
F.G.MƏLİKOVA PEDAQOJİ İRSİMİZİN RƏHBƏRLƏRİNDƏN BİRİ – “RƏHBƏR” JURNALI.....	206
S.N.MUSAYEVA, S.A.MİRSALAMOVA DEPRESSİYA VƏ ONDAN QURTULMA YOLLARI	209
G.M.NƏZƏROVA TƏHSİLİN MƏZMUNUNUN HUMANİTARLAŞDIRILMASINDA SİNƏRGETİK METODOLOGİYANIN ROLU	214

G.E.NƏZƏROVA AZƏRBAYCANDA QƏZA MƏKTƏBLƏRİ: BAKI QƏZA MƏKTƏBİ	218
X.V.NOVRUZOVA YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ-AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASINI FORMALAŞDIRMAĞIN İMKANLARI.....	222
Q.N.QƏHRƏMANOVA CİNSİ VƏ GENDER ROLLARIN PSIXO-SOSIAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	225
A.Q.QULİYEVA TƏHSİLDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İKT AVADANLIQLARI, PROQRAM TƏMİNATLARI....	229
G.Ş.QULİYEVA DƏRSDƏ TƏLİM MODELİNİN QURULMASI PROBLEMİ İLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR ..	233
B.A.QULUZADƏ ŞAGİRDLƏRİN AİLƏ TƏRBIYƏSİ İŞİNİN SOSIAL VƏ PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ... 236	
H.P.RƏHİMOV HƏRBİ ƏHƏMİYYƏTLİ MİLLİ İDMAN OYUNLARININ TƏŞKİLİ İMKANLARI	239
Z.İ.SƏLİMOVA, G.H.ƏLİXANOVA UŞAQLARIN ƏQLİ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN ROLU.....	242
Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV, H.E.MƏMMƏDOVA MÜRƏKKƏB REAKSİYA SÜRƏTİNİN İNKİŞAF METODİKASINA DAİR.....	247
R.A.TAĞIYEV, X.X.HƏŞİMOV VII SİNİFDƏ FİZİKANIN TƏLİMİNDƏ SİNİRGİZM VƏ ONUN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNDƏ ROLU	251
V.B.YUSİFOVA BEYNİN QURULUŞ VƏ FƏALİYYƏTİNİN CİNSİ FƏRQLƏRİ.....	255
N.E.ZEYNALOVA PEDAQOJİ PROSES ZAMANI MÜƏLLİMİN KREATİV FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ.....	258
A.P.ИСМАЙЛОВА РАБОТА С ХУДОЖЕСТВЕННЫМ КОНЦЕПТОМ КАК СРЕДСТВО РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНИКА	265
H.Ш.МАМЕДОВ ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ (лингвострановедческий аспект)	270
Kh.R.MAMMADOVA NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING (NLP) IN EDUCATION	276

İSTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Ə.H.CABBARLI, F.İ.CƏFƏROVA 2018-ci il AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ İLİDİR	279
N.R.ƏLƏKBƏROVA, S.M.ƏHMƏDOVA AĞIR METALLARLA ZƏHƏRLƏNMƏLƏR, ONLARIN ARADAN QALDIRILMASINA YÖNƏLƏN PROFİLAKTİK TƏDBİRLƏR	282

A.HÜSEYNOVA	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏFƏKKÜRDƏ VƏ SİYASİ MÜSTƏVİDƏ BÜTÖV AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ BİRLİYİ MODELİ.....	287
M.M.HÜSEYNOVA	
MÜASİR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ TELEVİZİYADA İQTİSADİ MAARİFLƏNDİRMƏ MƏSƏLƏSİ	293
T.Ə.MAHMUDOVA	
YENİ KOMMUNİKASIYA PROSESLƏRİNİN HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏLƏRİ: TEXNOLOGİYALARIN İNFORMASIYANIN ÇATDIRILMASI VƏ İSTEHLAKI ÜSULLARINA TƏSİRİ.....	297
A.Ə.MEHDİYEVA	
AZƏRBAYCANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATININ SƏNƏDLƏRİNDƏ	301
L.T.SEYİDBƏYOVA	
TORPAQ ÇİRKƏNMƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ	307

Nəşriyyat redaktoru: **Əliş Ağamirzəyev**

Kompyuter tərtibatı: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 14.12.2018. Format: 84x108 1/16.

Həcmi: 19, 75 ç.v. Tiraj: 300.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

Hörmətli müəlliflər!

«**Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri**» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125**

tel.: **596 21 44**

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**

